

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ROBERT DANKOFF

Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı

Çeviren: Müfit Günay.

Yayı Kredi Yayınları

SEYYAH-I ÂLEM EVLİYÂ ÇELEBİ'NİN DÜNYAYA BAKIŞI

Prof. Dr. Robert Dankoff Doğumu Rochester (New York) 1943. Columbia ve Harvard Üniversitelerinde Yakınoğu dilleri ve edebiyatları öğrenimi gördü. Brandeis (1969-75) ve California Üniversitelerinde (Berkeley, 1976-77) öğretim üyeliğı yaptı. 1979'dan beri sürdürdüğü Chicago Üniversitesi Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Bölümü Türkçe profesörlüğü görevinden 2007'de emekliye ayrıldı. 2008 Nisan-Mayıs aylarında Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'nde konuk öğretim üyesi olarak ders verdi.

Divanu Lugati't-Türk'ün yeni bir yayını ve İngilizce çevirisini gerçekleştirdi (*Compendium of the Turkish Dialects*; Cambridge 1982 - J. Kelly ile birlikte). *Kutadgu Bilig*'i geniş bir incelemeyle İngilizceye çevirdi (*Wisdom of Royal Glory*, Chicago, 1983). Türkçedeki Ermenice alıntılar üzerine çalıştı (*Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden, 1995). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* üzerinde çalışmaya seksenli yıllarda başladı. Bitlis bölümünü işledi (*Evlîya Çelebi in Bitlis*, Leiden, 1990). Evliya'nın Melek Ahmed Paşa üzerine anlattıklarını bir araya getirdi (*The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha*, New York, 1991). Seyahatnâme için bir okuma sözlüğü yayınladı (*An Evliya Çelebi Glossary*, Cambridge, 1991). Klaus Kreiser ile birlikte Seyahatnâme için bir kılavuz kitap hazırladı (*A Guide to the Seyahatname of Evliya Çelebi*, Wiesbaden, 1992). Arnavutluk ve çevresine ilişkin bölümü R. Elsie ile birlikte işledi (*Evlîya Çelebi in Albania and Adjacent Regions*, Leiden, 2000). Seyahatnâme metninin Yapı Kredi Yayınları arasında çıkmakta olan yayınına yedinci ciltten başlayarak katıldı. Evliyâ Çelebi'nin dünyaya bakışı üzerinde yazdığı kitap (*An Ottoman Mentality, The World of Evliya Çelebi*, Leiden-Boston 2004, 2. baskı 2006) son çalışmasıdır. Seyahatnâme ve Türk filolojisinin çeşitli konuları üzerine birçok makalesi, tanıtma-eleştirme yazıları vardır.

Müfit Günay 1953 yılında doğdu. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü'nü bitirdi. Daha çok tarih ve sosyoloji alanında çalışıyor. Şimdiye kadar *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar* (Rudi Paul Lindner) *İlindistan Tarihi* (Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund), *Hain Bir Avrupalı'nın İtirafı* (Jan Myrdal), *Modern Japonya'nın Doğuşu* (Janet E. Hunter) isimli çevirileri yayımlandı.

*Robert Dankoff'un
YKY'de Katkıda Bulunduğu Kitaplar:*

- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (1. Kitap)
(S. A. Kahraman ve Y. Dağlı ile) (2006)
Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (7. Kitap)
(Y. Dağlı ve S. A. Kahraman ile) (2003)
Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (8. Kitap)
(S. A. Kahraman ve Y. Dağlı ile) (2003)
Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (9. Kitap)
(Y. Dağlı ve S. A. Kahraman ile) (2005)
Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (10. Kitap)
(S. A. Kahraman ve Y. Dağlı ile) (2008)
Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü (2008)
Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı (2010)

ROBERT DANKOFF

Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı

Yapı Kredi Yayınları

Yapı Kredi Yayınları - 3198
Tarih - 71

Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı / Robert Dankoff
Özgün adı: An Ottoman Mentality
Çeviren: Müfit Günay

Kitap editörü: Nuri Akbayer
Düzeltili: Ömer Şişman

Kapak tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Süreyya Erdoğan

Baskı: Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mah. Söğüksu Cad. No: 3 Kağıthane-İstanbul
Telefon: (0 212) 294 10 00 e-posta: info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

Çeviriye temel alınan baskı: Brill, 2006
1. baskı: İstanbul, Ekim 2010
ISBN 978-975-08-1879-0

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2008
Sertifika No: 12334

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

İÇİNDEKİLER

Sunuş • 7
Önsöz (Suraiya Faroqhi) • 15
Teşekkür • 25
Sık Alıntılanan Kaynaklar • 27

I. Bölüm
İstanbul İnsanı • 29
2. Bölüm
Dünya İnsanı • 69
3. Bölüm
Sultanın Kulu • 107
4. Bölüm
Çelebi ve Derviş • 137
5. Bölüm
Meddah • 173
6. Bölüm
Ravi ve Musahip • 205
Bibliyografya • 235
Dizin • 241

SUNUŞ¹

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıl ortalarında Habsburgların bulunduğu Macaristan sınırından Safevilerin bulunduğu Kürdistan-Ermenistan sınırına kadar uzanıyordu. Kazak akınlarının Karadeniz bölgesinde sürekli rahatsızlık yaratmasına ve Doğu Akdeniz'in Venediklilerle değişken bir deniz sınırı olmasına karşın, Karadeniz ve Doğu Akdeniz Osmanlı gölleri durumundaydı. Rusya'nın dondurucu çölleri ve Sudan'ın buğulu vahşi ormanları İslam'ın "iyi korunan bölgelerinin" ötesinde uzanırken, Avusturya, Venedik ve İran'ın gölgeleri gerçek ya da gizil düşmanlar olarak Osmanlı topraklarına düşüyordu.

Evliyâ Çelebi adında bir adam, imparatorluğu ve çevresindeki bölgeleri baştan başa gezdi. Bunun yanı sıra, seyahatlerinin on kitap halinde düzenlenmiş muazzam anlatısını miras bıraktı.

Haliç'te doğan ve sultanın sarayında yetişen Evliyâ için İstanbul, doğal olarak, imparatorluğun olduğu kadar kendi dünyasının da merkeziydi. Anlatısının ilk kitabının tamamını, her zaman sevgiyle "Müslümanlarla dolu" anlamına gelen "İslam-bol" diye söz ettiği bu kente ayırdı. Elbette, bütün yollar oraya çıkıyordu, ancak İstanbul. Evliyâ için aynı zamanda gördüğü yerlerin mihenk taşı ve ölçüsüydü. Örneğin, Van Kalesi'nin surları bir Süleymaniye minaresi kadar yüksekti ve Gazan Han'ın Tebriz civarındaki türbesi Galata Kulesi'ne benzemekteydi.²

Bununla birlikte, kesinlikle dar fikirli değildi. Diğer birçok gezi yazarı gibi karşılaştırmalar yapmayı seviyordu ve İstanbul'un yanı sıra birçok referans noktası vardı. Erzurum'un soğukunu, Van'ın kedilerini, Bursa'nın sıcak su kaplıcalarını, Silistre'nin balık dalyanlarını, Van Gölü yakınındaki Ahlat harabelerini,

¹ Sunuşun ilk birkaç paragrafı BİTLİS 3-4'ten alınmıştır.
2 IV 262a22, 301a34.

Teselya Maskoluri'deki karnavalı andıran panayırı, Viyana'daki saat düzeneğini, yukarı Nil bölgesinde bulunan üzeri hiyerogliflerle kaplı dikilitaşları (Fakat bunlardan bir tane de İstanbul'daki Atmeydanı'nda vardı!), hepsini görmüştü ve duruma göre herhangi birine başvurabilirdi.

Evliyâ nadir bulunur türden bir seyyahıtı: Seyahat etmeyi kendine uğraş edinmişti. Seyahat tutkusu tatmin edilemeyecek boyuttaydı. Bu tutkuyu, katıldıkları Hotin ya da Revan/Erivan seferlerinin hikâyelerini çocukluğu sırasında anlatarak onu eğlendiren babasının arkadaşları beslemişti. Gençliğinde gördüğü bir rüyada, Evliyâ'nın seyahat planlarını peygamber bizzat onaylamıştı. Ailevi engelleri olmayan, saray çevresinde iyi bir yer edinmiş, zekâsıyla, bilgisiyle ve güzel sesiyle ünlü biri olarak Evliyâ, imparatorluğun çeşitli yerlerine vilayet yöneticisi ya da imparatorluk dışına temsilci olarak gönderilen paşaların maiyetine katılmakta sorun yaşamadı. Onlara kâtip, imam, müezzin, ulak, kurye ve en önemlisi musahip, yani arkadaş, sırdaş ve hikâyeci olarak hizmet etti.

...

Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatname*'si, ya da "Seyahatler Kitabı", hem Osmanlı İmparatorluğu'nun ve çevresinin kapsamlı anlatımıyla, hem de yazarın neredeyse 40 yılı aşan (1640-1680) seyahatlerinin hikâyesiyle muazzam bir panoramadır. Birinci kitap yalnızca İstanbul'a ayrılmıştır ve Evliyâ'nın kendi şehrinin rehber kitabı olarak görülebilir. Diğer kitaplar, Evliyâ'nın seyahatlerinin izini sürmek için gereklidir.³

Evliyâ, ikinci kitabın başında her zaman seyahat etmek ve hacca gitmek istediğini, ancak aile yükümlülüklerinden kurtulmanın zor olduğunu söyler. Ayrıca birinci kitaptaki rüyasından bahseder. Nihayet 27 Nisan 1640'ta, yani otuzuncu doğum gününün arifesinde, ailesine haber vermeden İstanbul'dan ayrılır ve bir arkadaşıyla birlikte Bursa'ya gider. Döndüğü zaman, peygamberin rüyasını bir kez daha hatırlar ve bu kez İzmit'e doğru yola çıkmadan önce babasının onayını almaya özen gösterir.⁴

Başlangıçtaki bu geziler ondaki seyahat arzusunu daha da kamçılamıştır. Ağustos 1640'ta, babasının himayesindeki Ketenci Ömer Paşa Trabzon'a vali olarak atanır ve Evliyâ onun maiyetine girer. Trabzon'da önce Kafkasya üzerinden Kırım'a giden askeri bir birliğe katılır. Karadeniz'de fırtına sırasında bindiği geminin batması gibi birçok maceranın ardından, 1640 Ekimi'nde İstanbul'a dö-

³ Daha ayrıntılı bir özet için, bkz. GUIDE.

⁴ II 220b 14. 242a5.

ner. Bir daha Karadeniz'e çıkmaya tövbe ettiğine ve yıllarca gümrük müfettişlerine imamlik yaparak İstanbul'da kaldığına bakılırsa, bu gemi kazası onu seyahatten soğutmuştur. (1645'teki Hanya seferini görmek üzere Girit'e gittiğini ileri sürer, ancak bu bilgi şüphelidir.) 1646 Ağustosunda taşra görevine başlamak üzere olan bir başka akrabasını, Erzurum'a vali olarak atanan Defterdarzade Mehmed Paşa'yı bulur ve gümrük memuru, müezzin ve musahip sıfatlarıyla ona katılır. Paşa onu Erzurum'da bir kez Tebriz hanına temsilci olarak atar ve Evliyâ bu sıfatla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı gezer.⁵

Defterdarzade, Ekim 1647'de görevden azledildiğini ve Kars'a gitmesinin emredildiğini öğrenir. Aşağı yukarı aynı zamanlarda, bazı kaynaklarda Vardar Ali Paşa olarak adı geçen Sivas vilayetinin azledilen valisi Varvar Ali Paşa, Sultan Deli İbrahim'in aşırılıklarından ve sağ kolu sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa'nın aşırı taleplerinden usanarak Celali olmuştur. Vardar, Defterdarzade'yi kuvvetleriyle birlikte kendisine katılmaya davet eder ve böylece Defterdarzade, Kars'a gitmek yerine özel bir ordu toplayarak İstanbul'a doğru yürümeye başlar.

Evliyâ, Celalilerin hikâyesini sempati duyarak anlatır ve onların faaliyetlerine katıldığını gizlemez. Onlara ulak olarak hizmet etmiş ve hatta kendi hesabına düzensiz birlikler toplamıştır. Çorum ve Ankara'da, buraların ileri gelenleriyle (âyan) müzakerelerde bulunur ve Defterdarzade ile yandaşlarının her iki şehirde üçer gün kalmalarını sağlar. Sonuç olarak, Defterdarzade ve Varvar, Ankara dışında güçlerini birleştirir, ancak isyancıları bastırmak için İstanbul'dan gönderilen müthiş İpsir Paşa'nın ani bir saldırısıyla yenik düşerler. İpsir Paşa'nın da Evliyâ'nın bir akrabası olduğu ve aslında Evliyâ'nın onun gözdesi olduğu ortaya çıkar. İpsir Paşa, Vardar'ı öldürtür, ancak Evliyâ'nın aile bağlarına işaret etmesinden sonra Defterdarzade ile uzlaşır. Kendisinin de sadece seyahat için isyancılarla birlikte olduğu mazeretini öne sürer.

Babasının ölüm haberini alan Evliyâ, işlerini yoluna koymak ve Sultan İbrahim'in tahttan indirilip yerine IV. Mehmed'in getirilmesi sırasındaki olaylara tanık olmak üzere Temmuz 1648'de İstanbul'a döndü. Eylül'de vali Silahdar Murtaza Paşa ile birlikte, onun özel imamı ve başmüezzini olarak Şam'a gitti (üçüncü kitabın başlangıcı). Murtaza Paşa, bir yıl sonra Sivas'a atandı ve Evliyâ da onu izledi, ancak paşa Mayıs 1650'de görevinden azledildi. Evliyâ, Temmuz'da İstanbul'a döndü ve başka bir akrabasına, o sırada tekrar Bağdad valiliğine atanan Melek Ahmed Paşa'ya refakatçi oldu. Ancak İstanbul'dan ayrılmadan önce Melek Ahmed Paşa sadrazamlığa atandı ve böylece Evliyâ, onun bir yıl sonra görevden alınarak Özi'ye atanmasına kadar İstanbul'da kaldı.⁷

5 II 244b35, 268a34, 276a7

6 II 366a27 "*seyahat hatırıyçin*")

7 II 372b3, III 4b8, 104b18.

Sonraki 12 yıl boyunca, Evliyâ neredeyse sürekli olarak Melek Ahmed Paşa'nın hizmetindeydi. Başlangıçta onun peşinden Özi, Silistre ve Sofya'ya gitti ve sonra 1653'te, İpsir Paşa'nın Halep'ten İstanbul'a döndüğü tarihe kadar Melek Paşa'nın sadrazam vekilliği yaptığı İstanbul'a döndü. 1655 yılında (dördüncü kitabın başlangıcı) Van'daki yeni görevinde Melek Ahmed Paşa'ya katıldı; onun Bitlis'ten isyancı Abdal Han'a karşı düzenlediği seferde bulundu ve bir kez daha elçilik göreviyle Tebriz'in Safevi valisine gönderildi. Daha sonra, Bağdad'a bir yolculuk, Mezopotamya ile Kürdistan'a kapsamlı uzun bir seyahat fırsatı elde etti ve Van'a ancak Mayıs 1656'da döndü (beşinci kitabın başlangıcı). Melek Ahmed Paşa'nın görevden alınması haberi üzerine sürgünden öfkeyle döndüğü zaman, Evliyâ Bitlis'te bakiyeleri toplamak için heyecanlı bir kaçış gerçekleştirmek zorunda kaldı. Melek Ahmed Paşa, şimdi yeniden Özi'ye atanmıştı ve Evliyâ onun peşinden Mayıs 1657'de Erdel/Transilvanya prensi II. György Rakoczi'ye karşı düzenlenen sefere katılarak o yıl Kazakların Azak kuşatmasının defedilmesine yardımcı oldu. 1658'de İstanbul'a dönen Melek Paşa, IV. Murad'ın kızı olan sevgili karısı Kaya Sultan'ın ölüm acısını yaşadı.

Melek Ahmed Paşa, Mart 1659'da Bosna valiliğine atanmıştı, ancak Evliyâ, maiyetindeki bazı insanlarla anlaşamadığı için Melek Ahmed Paşa yerine Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın hizmetine girdi. Batı Anadolu'daki Celali isyanlarına karşı düzenlenen seferlerde Köprülü ile Sultan IV. Mehmed'e katıldı ve daha sonra sultan için av hayvanı toplamak üzere Bozcaada'ya gönderildi. Ekim 1659'da Edirne'deki saraya döndü.⁸ Daha sonra, 1660 yazında Saraybosna'da Melek Ahmed Paşa'ya tekrar bağlanmadan önce Eflak ve Boğdan seferleri ile Varrat kuşatmasına katıldı. Melek Ahmed Paşa, Evliyâ'yı bir Türk esiri fidye karşılığında Venediklilerden kurtarması için Split'e ve bir başka Türk esiri fidye ödeyerek Hersek valisi Miklos Zrinyi'den kurtarması için Hırvatistan sınırına gönderdi. Evliyâ 1661'de, kısa süre önce vali olarak atandığı Sofya'da Melek Ahmed Paşa'ya katıldı, ancak paşa kısa süre sonra Evliyâ'nın Macaristan'a gitmesine neden olan Erdel seferine katılma emrini aldı (altıncı kitabın başlangıcı). Melek Ahmed Paşa, Şubat 1662'de sadaret kaymakamı olmak ve Sultan I. Ahmed'in geçkin kızı Fatma Sultan'la evlenmek üzere Erdel seferinden geri çağırıldı. Evliyâ, İstanbul'a dönmeden önce paşanın bazı alacaklarını tahsil etmek üzere Arnavutluk'a gönderildi. Melek Ahmed Paşa'nın Fatma Sultan'la mutsuz evliliği kısa ömürlü oldu ve o yılın sonlarına doğru paşanın ölümüyle sona erdi.

Evliyâ hamisiz kalsa da, ailevi engelleri olmadığı için memnundu ve ertesi yıl Avusturya seferine katılmak üzere yola çıktı. Macaristan'daki başarılı Uy-

var kuşatmasının ardından, Batı Avrupa'ya yapılan bir saldırıyla 40.000 Tatar'la yola çıkışını ve 12-22 Ekim 1663 tarihleri arasında Amsterdam'a kadar yettiğini iddia eder.⁹ Gerçeğe uygun olan, Macaristan'daki diğer birçok askeri sefere ve ayrıca Dubrovnik heyetine katılmış olmasıdır.

1664 yazında Raab'daki savaşta ya da St. Gotthard (Sengotar) Savaşı'nda Osmanlıların yenilgisine tanık oldu (yedinci kitabın başlangıcı). Ertesi yılın nisan ayında, Kara Mehmed Paşa'nın Viyana elçilik heyetine katıldı. Ardından, haziran ayında Batı Avrupa'ya geçtiğini iddia eder¹⁰ ama bunun da doğruluğu şüphelidir. Akla uygun olan, Polonya ve Rusya saldırılarında ve Kırım'a dönüşlerinde IV. Mehmed Giray Han'ın Tatarlarına katılmadan önce Transilvanya ve Macaristan'daki kalelerin teftişi için görevlendirilmiş olmasıdır. Kış Bahçesaray'da geçirdikten sonra, 1666 baharında hanın askeri birliği eşliğinde Dağıstan'a yola çıktı ve yazı Çerkesya, Güney Rusya ve Kalmukların bölgesinde geçirerek Ocak 1667'de Azak'a döndü.

Karadan yola çıkan ve Sadaret Kaymakamı Mustafa Paşa'ya rapor vermek üzere Edirne'deki sarayda mola veren Evliyâ, sonunda Mayıs 1667'de İstanbul'a döndü (sekizinci kitabın başlangıcı). Evliyâ, altı kölesinin veba nedeniyle bir hafta içinde öldüğünden ve Rusya'daki aşırı soğuklar nedeniyle gözleriyle ilgili sorun yaşadığından yakınmaktadır. Yılın sonunda İstanbul'a yeterince doymuş ve Girit seferine kaulmaya karar vermiştir. Evliyâ, Çerkesya'da bulduğu şahinleri Sultan IV. Mehmed'e sunmak üzere yine Edirne'de mola verdikten sonra Yunanistan gezisi için yola çıktı ve oradan Kandiye kuşatmasına ve 1669 Eylülü'nde Osmanlıların son Girit fethine katılmak için Korint üzerinden Hanya'ya geçti. Ertesi yıl, Mora'da Manya'nın ele geçirilmesinin ardından, komutan Ali Paşa onu bir görevle Arnavutluk'a gönderdi. Aralık 1670'te İstanbul'a döndü.

"İstanbul'da altı ay kaldım ve hapishane gibiydi" (dokuzuncu kitabın başlangıcı). Evliyâ, Mekke'ye hacca gitmek için rüyasında merhum babasının ve hocası Evliyâ Efendi'nin onayını aldıktan sonra, Mayıs 1671'de oldukça kalabalık bir maiyetle yola çıkarak batı Anadolu'dan acele etmeden geçti. Sakız, İstanköy ve Rodos adalarına uğradı, ancak Kıbrıs'a gitme teşebbüsünün kâfir kalyonlarınca engellenmesi nedeniyle karadan devam etti ve ocakta Kudüs'e, şubat ayında ise Şam'a ulaştı ve hac kervanına katıldı. O yıl hac ayı 1672 Nisanı'na rastlıyordu. Evliyâ bunu çok kapsamlı olarak anlatır. Hac görevini yerine getirdikten sonra 25 Nisan'da Evliyâ'nın Mekke'den ayrılan Mısırlı hacılara katılmasına izin verilmiştir. Evliyâ, aslında yolculuğu keyifle yapabileceği halde, Suriye kerva-

9 VI 49a24, 125b-130a.

10 VII 73a31.

nıyla Mekke'ye gidişinin ve Mekke'den Mısır kervanıyla ayrılışının aceleye gelmesi nedeniyle üzgündü. 3 Haziran'da Kahire'ye vardı ve Vali İbrahim Paşa ona kalacak yer ve resmi bir görev verdi (onuncu kitabın başlangıcı).¹¹

Birinci kitaptaki İstanbul tasvirine birçok yönden benzeyen kapsamlı bir Kahire tasvirinden sonra Evliyâ, Habeşistan, Scvakin ve Kızıldeniz kıyısı gibi güzergâhı üzerinde bulunmayan yerlere yaptığı geziler ile birlikte önce aşağıya, İskenderiye'ye ve kıyıya kadar, ardından yukarıya, Sudan'daki Func topraklarına ve Feyyum'a kadar Nil boyunca yaptığı seyahatleri anlatır. Evliyâ, hayatının son yıllarını 1683 yılına kadar olanları yazdığı ve 51 yıllık seyahatlerinin sonunda inzivaya çekildiği Kahire'de geçirmiştir.¹²

• • •

Seyahatnâme'nin bir Osmanlı'nın zihniyetini anlamak için incelenebileceğini önerirken, bazı varsayımlar ortaya atıyorum:

—“Osmanlı zihniyeti” denilen bir şey vardır. Bununla kastettiğim, Osmanlıların dünyaya kendilerine özgü bir bakışlarının olduğudur. Bu dünya görüşü kuşkusuz İslam dini, İran kültürü, Türk dili ve gelenekleri, Osmanlı hanedanının tercihleri ile Roma-Bizans ve Rumeli-Anadolu cepheleriyle İstanbul'un imparatorluk görüntüsü gibi etkenlerce biçimlendirilmiştir.

—Evliyâ Çelebi, bir Osmanlı örneği, belki bir ilk örnek olarak görülebilir ve eseri, bazen zor olsa da, yalnızca coğrafya, topoğrafya, yönetim, kentsel kurumlar, toplumsal ve iktisadi sistemler gibi göz önündeki alanlarda değil, din, folklor, cinsellik, rüya yorumları ve kendilik algısı gibi konularda da Osmanlıların dünyayı algılayışlarını keşfetmek için malzeme sağlar.

Seyahatnâme, onlarca yıla yayılan geniş ve dağınık bir anlatı olmasına karşın, tek bir bireyin tek bir 'an' içindeki bakış açısının ifadesi olarak ele alınabilir. Çok açıktır ki yazar, yaşamı boyunca değişiklikler geçirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu da bu süre içinde sabit kalmamış, aksine değişmiştir. Buna karşın, eser genel olarak her edebî eser gibi bir bütündür ve sergilediği görüntüler, Osmanlı zihninin içeriden mümkün olan en iyi fotoğrafını sağlar.

Aşağıdaki bölümler, Evliyâ'nın dünya görüşünün farklı yönlerini keşfetmek için bu muazzam eserin derinlemesine incelenmesi olarak düşünülebilir. Kitabında Evliyâ'yı mümkün olduğu kadar kendi ağzından konuşturmaya çalıştım

11 IX 2a27, 375b23, 387a4, X 2b9.

12 X 450b26.

ve onun düşünce dünyası ile açıklayıcı ve öyküleyici tarzını gösteren kimi kısa, kimi uzun birçok alıntıya yer verdim.

1. Bölüm: “İstanbul İnsanı”, *Seyahatnâme*’yi önce bütünsel bir çalışma konusu olarak ele alıyor. Evliyâ’nın Osmanlı dünyasının iki başkenti olarak İstanbul ve Kahire incelemelerini karşılaştırarak birinci ve onuncu kitapların düzenleme planı üzerinde yoğunlaşıyorum. Ardından, Evliyâ’nın yetiştiği ve eğitim gördüğü yer olarak İstanbul’a odaklanıyorum ve saraya girdikten sonra Sultan IV. Murad ile konuşmalarına dair uzun anıyla bitiriyorum.

2.¹ Bölüm: “Dünya İnsanı”, çelebilik ve medcnilik değerleriyle başlıyor; Evliyâ’nın coğrafi ufuklarını inceliyor; imparatorluk içindeki ve dışındaki seyahatleri karşılaştırıyor. Burada, Evliyâ’nın ne derece hoşgörülü olduğunu araştırıyor ve Hristiyanlar, Yahudiler, Şiiler, Kızılbaşlar, Yezidiler, Türkler, Safeviler, Avrupalılar, Kalmuklar, Sudanlı Funclar vs. ile ilgili görüşlerini anlatıyorum. Ardından, özellikle politik olarak dışlanan ve bağımsızlıklarını ilan eden asiler (Celaliler) ve çetelerle ilişkilerini dikkate alarak, Evliyâ’nın Anadolu’daki seyahatlerine odaklanıyorum.

3. Bölüm: “Sultanın Kulu”, onun yönetim, öncelik ve adalet anlayışıyla başlayarak Evliyâ’nın “Osmanlılığı” kavramaya çalışıyor. Evliyâ’nın özellikle gurur duyduğu kurumları, Osmanlı devletini değişik biçimlerde nasıl savunduğunu ya da eleştirdiğini ve gerçekleştirilmesi gerektiğini düşündüğü reformları ve projeleri araştırıyorum. Bu bölüm, bir yandan *Seyahatnâme*’yi yönetimle ilgili ciddi bir el kitabı olarak ele alıyor, diğer yandan hanedanla ilgili gizemi ve sırları ortaya çıkaran oldukça abartılı bölümlere dikkat çekiyor.

4. Bölüm: “Çelebi ve Derviş”, Evliyâ’yı hem olağan, hem tuhaf tavırlarını sergileyerek ve kişiliğiyle toplumsal rollerini ayırt ederek bir Osmanlı örneği olarak ele alıyor. Onun bir Osmanlı efendisi ya da çelebi olarak sosyal konumunu, derviş olarak kişiliğini, müezzin ve de musahip olarak görevini ve seyyahlık uğraşını tartışıyorum. Bu sınıflandırmalar, onun kendisini titizlikle anlatışının çözümlenmesine dayalı olarak nadir rastlanan türden bir insanın kişisel boyutlarını ortaya çıkarıyor ve Evliyâ’nın para ve seks konularındaki tavrını da içeriyor.

5. Bölüm: “Meddah”ta, *Seyahatnâme*’de gerçek ile kurguyu ayırmak için gerekli olan ölçüt geliştirilmektedir. Sayılar ve onların güvenilirliği ile başlıyorum;

Evliyâ'nın Osmanlı günlük yaşamının anlatıcısı olarak inanırlılığıyla devam ediyorum; ardından, çeşitli anlatım tarzlarını tartışıyorum. Evliyâ'nın kurguladıkları arasında şakalar, yalanlar, mavallar, latifeler, hicivler ve aldatmacalar bulunmaktadır ve ben bu bölümde hepsinden örnekler veriyorum.

6. Bölüm: "Râvi ve Musahip", tartışmayı Evliyâ'nın dinleyicisiyle ilişkisine çeviriyor ve onun ikna etme gücü ile eğlendirme gücünü ayırıyor. Hâmillerinin kimler olduğunu ve ondan neler beklediklerini tartıştıktan sonra, kanıta ve akılcılığa başvurmasını ve dinleyicisinin saflığına güvenini inceliyorum. Burada sihir, büyücülük ve Evliyâ'nın mucize ve rüyalarla ilgili hikâyeleri öne çıkıyor.

ÖNSÖZ

Bu günümüz tarihçilerinin en sık değindiği Osmanlı yazarı olduğu ileri sürülen Evliyâ Çelebi'nin kitap hacmindeki ilk biyografisidir. Eserinde yer alan bölümlerin kısa ya da uzun çeşitli çevirileri ve yorumlanmış baskıları vardır ve Seyahatnâmenin tümü Latin harflerle İstanbul'da basılmıştır.¹ Biyografisine ilişkin ayrıntıların tespit edilmesi uzun zaman önce gerçekleşmiş olsa da, Evliyâ'nın İstanbul, Osmanlı cyaleti Kahire hatta Viyana'daki çeşitli faaliyetlerini yazarlığına ilişkin bilinenlerle bağdaştırmaya yönelik çok az girişim olmuştur. Uzmanlar tarafından bugüne kadar farklı özelliklere sahip bir kişilik ve her şeyin ötesinde yaratıcı bir yazar olarak iyi bilinse de, tek istisnası Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten ve Hollandalı bilim adamlarının oluşturduğu ekibi tarafından gerçekleştirilen Evliyâ'nın Diyarbakır gezisinin kapsamlı tartışması dışında, bu konu *in extenso* (enine boyuna) nadiren araştırılmıştır.² Evliyâ'nın eğitime, yeteneklerine, dünya görüşüne ve ayrıca becerilerinin sınırlarına ilişkin kapsamlı, geniş tabanlı bir tartışma bu nedenle çok gecikmiştir ve Robert Dankoff da bunu sağlamak için yola çıkmıştır. Dankoff önceki yayınlarıyla bu görev için âdetâ biçilmiş kaftandır.

1 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zallî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, I. (Topkapı Sarayı Bağdad 304 no'lu yazmanın Transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Orhan Saik Gökyay), İstanbul, 1996 (yenilemiş basım; Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff, İstanbul, 2006); II. (Topkapı Sarayı Bağdad 304 no'lu yazmanın transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Zekeriya Kurşun - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), İstanbul, 1999; III. (Topkapı Sarayı Bağdad 305 no'lu yazmanın transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), İstanbul, 1999; IV. (Topkapı Sarayı Bağdad 305 no'lu yazmanın transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), İstanbul, 2001; V. (Topkapı Sarayı Bağdad 307 no'lu yazmanın transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - İbrahim Sezgin), İstanbul, 2001; VI. (Topkapı Sarayı Revan 1457 no'lu yazmanın transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), İstanbul, 2002; VII. (Topkapı Sarayı Bağdad 308 no'lu yazmanın transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff), İstanbul, 2003; VIII. (Topkapı Sarayı Bağdad 308 no'lu yazmanın transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff), İstanbul, 2003; IX. (Topkapı Sarayı Bağdad 306 - Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462- Hacı Beşir Ağa 452 no'lu yazmaların mukayeseli transkripsiyonu - dizini) (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff), İstanbul, 2005; X. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973 - Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462-Hacı Beşir Ağa 452 no'lu yazmaların mukayeseli transkripsiyonu-dizini), (Haz.: Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff), İstanbul, 2008 (Bu külliyat Yapı Kredi Yayınları tarafından yayınlanmıştır.)

2 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi in Diyarbekir*, çeviri ve baskı Martin M. Van Bruinessen ve diğerleri (Leiden: E. J. Brill, 1988).

Evliyâyı ulaşılabılır kılmak

Evliyâ Çelebi'nin eserinin eleştirel bir baskısı henüz mevcut değildir. Ancak elimizde bu on ciltlik devasa seyahatnâmenin büyük bölümünü kapsayan ve kendi elyazmaları olarak kabul edilebilecek makul bir nedeni içeren elyazmaları vardır. Ancak bu müsveddeler dahi muhtemelen Evliyâ'nın eserine vermek istediği nihai biçimi yansıtmamaktadır. Bu nedenle '*Seyahatnâme*'nin Arnavut, Kosova, Karadağ ve Ohri bölümlerinin editörleri "altıncı ciltten kalanların eserinin tam nüshasına ait müsveddenin (varsayımsal olarak) ilk aşaması" olduğu sonucuna vardılar.³ Sonuç olarak, Evliyâ'nın eserinden çok sayıda bölümü ulaşılabılır kılan editörler normal olarak kendilerini bariz yanlışlıkları düzeltmeye hassetler de, özellikle örnek metinlerde ve seyyah tarafından derlenen ve yerleşik bir yazınsal geleneğe ait olan kelimeler listesinde, metne ilişkin tahmine olanak vardır. Ancak daha önemlisi okuyucunun sıkça açıklayıcı notlara gereksinim duyacak olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve eski toprakları üzerinde çok sayıda devlet kurulması iki ya da daha fazla değişik isme sahip kasaba ve köylerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak ve Evliyâ'nın kullandığı isimlerle modern atlaslarda yer alanlar arasında genellikle bir benzerlik olmayacaktır. Bu nedenle, Orta doğu tarihine ilişkin bir dizi harita ve inceleme gerçekleştiren önemli bir araştırma projesi bağlamında, açıklayıcı bölümüyle birlikte özel bir harita Evliyâ Çelebi'nin seyahatlerine ayrılmıştır.⁴

Ayrıca bu Osmanlı seyyahın ziyaret ettiği herhangi bir bölge incelendiğinde, onun seyahat güzergâhını bir harita üzerinde belirlemek avantaj sağlayabilir. Böylece Pierre MacKay'ın yıllar önce ileri sürdüğü gibi, haritaya dökmek suretiyle, Evliyâ'nın "uydurulmuş gezileri" etkili bir biçimde ayıklanabilir: Evliyâ bizzat ziyaret etmediği bölgelerde hatalı güzergâhlar sundu, bu onun ziyaret ettiği aşikâr olan yerlerde yapmadığı bir yanlışlıktı.⁵ Bu ilave bilgilerin bazılarını *Seyahatnâme*'nin belli bölümlerinin son baskılarına sıkça eşlik eden çevirilerde üstü kapalı değinilecektir, diğer materyal notlarda yer alacaktır. Örneğin Robert Dankoff, Evliyâ Çelebi'nin Bitlis macralarının açılmış baskısında bu türün çok hoş bir örneğini sunmuştur.⁶

³ Robert Dankoff ve Robert Elsie, *Evliyâ Çelebi in Albania and Adjacent Regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid), The Relevant Sections of Seyahatname Edited with Translation, Commentary and Introduction* (Leiden: E. J. Brill, 2000) s. 7.

⁴ Jens Peter Laut, *Materialien zu Evliyâ Çelebi I. Erläuterungen und Indices zur Karte B IX 6 "Kleinasiens im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi"* (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert, 1989)

⁵ Pierre MacKay'ın sözlü olarak sunduğu konferans metni.

⁶ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi in Bitlis, the Relevant Sections of the Seyahatname*, çeviri, yorum ve sunumla basan Robert Dankoff (Leiden: E. J. Brill, 1990).

Bununla birlikte elimizde ayrı bir ciltte en iyi biçimde sunulmuş önemli bir arka plan bilgisi de vardır. Evliyâ bazı bölgeleri kaçınılmaz olarak birden fazla ziyaret etti, ve basit bir çapraz başvuru yöntemini denese de, biraz eksik ya da biraz fazla titizlikle aynı yer iki hatta üç kez tanımlanmış oldu. Üstelik Evliyâ'nın güzergâhları çoğu kez onun gerekli finansmanı, bir başka deyişle, ondan katip, ulak ya da seyahat arkadaşı olarak yararlanabilecek seçkin bir hamiyi bulabilmesi gereksinimiyle belirlendi. Bu nedenle Osmanlı yazarı çok kısa bir zaman aralığında imparatorluğun bir ucundan diğerine geçmiş olabilirdi. Bu durum seyahatler arasındaki çakışma faslını açıklar; ayrıca 2. ile 9. arasındaki kitaplarda, herhangi bir ciltte gösterilen coğrafi bölgelerin çoğu kez kapsamlı tutulmasının nedenini de gösterir. Evliyâ'nın yolculuklarını ve hikâyelerini bölüm bölüm anlatan bir özet –ve hem seyahatler hem de anekdotlar kesinlikle çok sayıdadır– belli bir araştırma projesi için gerekli yörelerin bulunması açısından önemli bir yardımdır. Robert Dankoff ve Klaus Kreiser Avrupa bütünleşmesine bir saygı olarak üç dildeki başlığıyla ve açılanmış bir bibliyografi ilavesiyle, bize böyle bir kaynak sağlamıştır.⁷

İnsan yaşamlarını keşfetmek

Evliyâ Çelebi'ye önceleri bir seyahat yazarı olarak ilgi duyuldu ve onun üzerine öyküsünü inşa ettiği kaynakları lakayt kullanımı çoğu bilim adamının ilgisini çekti ve bazen de itilmelerine neden oldu.⁸ Bu Evliyâ'nın kaynakları incelemesi asla tamamlanmadı ve Robert Dankoff Evliyâ'nın Miğdisi dediği bir yazarı kast ettiği sanılan bir kullanım araştırması sağladı. Bu Ermeni tarihçi bu özel isimle herhangi bir başka kaynakta belgeli değildir; ancak bir süre Kudüs'te yaşamış ve muhtemelen eseri Osmanlı Türkçesine çevrilmiş bir kronik yazarıyla özdeş olabilir.⁹

7 Robert Dankoff ve Klaus Kreiser, *Materialien zu Evliyâ Çelebi II. A Guide to the Seyahat-nâme of Evliyâ Çelebi. Bibliographie raisonnée* (Leiden: E. J. Brill, 1992). Evliyâ'ya ilişkin her yıl ortaya çıkan çeşitli başlıklara bakılırsa bibliyografyanın şimdiye kadar güncelleştirilmiş olması gerekmektedir.

8 Bu alandaki öncü çalışmalar: Richard Kreutel, *Im Reiche des Goldenen Apfels, Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi denkwürdige Reise in das Glaureland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665*, çev. ve açılımı Richard Kreutel (Graz: Verlag Styria, 1957); bu çalışma yorumcunun ölümünden sonra dostları ve meslektaşları tarafından çoğaltılan yeni bir baskıda ortaya çıktı: [Evliyâ Çelebi] *Im Reiche des Goldenen Apfels...*, çeviri ve açılımı Richard F. Kreutel, Erich Prokošch ve Karl Teply (Graz, Wien, Köln: Styria, 1987) ve Meşküre Eren, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: n.p., 1960).

9 Robert Dankoff, "'Miğdisi': Seyahatnâme'ye yönelik bir Ermenice Kaynak" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76 (1986), *Festschrift Andreas Tietz* s 73-79'da.

Ancak onun muhteşem seyahatnâmesine ilişkin sonraki çalışmalar Evliyâ'nın bilenen ve az bilinen yerlere ilişkin fantastik hikâyeler yazmaktan çok daha öteye geçebildiğini gösterdi.

Osmanlı yazınındaki önemli yeniliği yazdıklarında, kuşkusuz 17. yüzyılda çoğu Osmanlı'nın "münasip" bir kitabın kapsamı içerisinde tartışmayı ilginç bulmadığı konulara, kendisinin ve yakınlarının yaşantısına ilişkin ayrıntılara yer verme arzusuuydu.¹⁰ Bu nedenle bize evli olup olmadığını ve evliyse çocuk sahibi olup olmadığını anlatmasa da 17. yüzyıl sonlarına doğru bir dönemde, karı koca arasındaki anlaşmazlığı bazı ayrıntılarla aktaran muhtemelen ilk yazardı. Açıkça anlaşıldığına göre öykü Evliyâ'nın akrabaları, yani eski veziriazam oldukça yaşlı Melek Ahmed Paşa ve onunla hiç istemediği halde evlenmek zorunda kalan hânım sultan arasında geçiyordu.¹¹ Robert Dankoff'un gösterdiği gibi böyle bir anlaşmazlığa yol açan temel nedenlerin çağımızdakilerle neredeyse aynı olduğunu görmek belki de bir teselli veriyor: Para talepleri, sosyal-politik payelere yönelik rekabetçi iddia, daha sevgili bir eşin anıları, fiziksel çekim ya da çekimsizlik...

Daha olumlu bir açıdan bakıldığında Evliyâ İstanbul üst sınıfının evlilik eğitimlerinin altında yatanları Osmanlı ülkesinde tartışmaya açanların en başında değilse bile ilk kişilerden biridir. Saraydan bir kız evleneceği zaman, tercihler sultan, annesi ve muhtemelen hadım ve kadınlardan oluşan diğer harem üleri gelenleri tarafından yapıldı. Evlenecek sultan kızı gibi, evlilik sayesinde sultanla akraba olan vezire de görüşü nadiren soruldu ve bu durum kuşkusuz Melek Ahmed Paşa için de geçerliydi. Gerçi Evliyâ, Sultan IV. Murad'ın kızı İsmihan Kaya Sultan ve yazarın akrabası ve hâmisisi de olan kocasının birlikte mutlu olduklarını belirtir. Üstelik paşanın Kaya Sultan'ın doğum yaparken öleceğine ilişkin korkularını da uzunca bir süre dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Zira, sonuçta bu korkular Kaya Sultan'ın kaderine dönüşse de, uzun yıllar süren evliliğe karşın, doğumu kendisinin ölümüne neden olan küçük kız dışında sadece tek çocuğu vardı.¹² Bu durum okuyucuya çiftin bu rizikolu –ve sonuçta ölümcül– maceraya atılmadan önce belki de kayda değer bir süre tereddüt yaşadığını düşündürür. Ne olursa olsun, Evliyâ, Melek Ahmed Paşa'yı karısının ölümünden duyduğu kederle perişan hale gelmiş olarak tanımlar. Ve eşlerine büyük düşkünlük

10 Mustafa Âli ali istisnai örneği dışında: Cornell H. Fleischer ile karşılaştınız. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafâ Âli (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press 1986) ve Jan Schmidt, *Pure Water, for Thirsty Muslims, A Study of Mustafâ 'Ali of Gallipoli's Kühnü l-ahbar* (Leiden. Yayıncısı yok, n.ö., muhtemelen 1992)

11 Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Paşa (1584-1662) as Portrayed in Evliyâ Çelebi's Book of Travels*. Rhoads Murphey sunumuyla (Albany NY:SUNY Press, 1991)

12 A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford: Clarendon Press, 1956), Tablo XXXVI.

gösteren erkekleri eleştirmek pek rastlanmamış bir durum olmasa da –Kanuni Sultan Süleyman bile bu eleştiriye muhatap oldu– Evliyâ'nın anlatımından akra-basının duygularını paylaştığı açıkça anlaşılıyor.¹³

Evliyâ'nın kişisel bakış açılarına ilgisinin bir başka örneği olarak, Sultan IV. Murad'ın (saltanat, 1623-1640) yakın ilişkide olduğu insanlar (musahip) arasındaki davranışlarının ayrıntılı tanımlamasından bahsedilebilir. Sultan, içöğlanları ve diğer saray ahalisinden oluşan küçük çevresiyle, Evliyâ'nın bir kezinde bir bölüm oluşturduğu grup, ilişkide olduğu zaman tarihçilerin bakış açısına göre çirkin ya da başka açıdan ünlü olduğu, ürkütücü hükümdar maskesini çıkarırdı. IV. Murad'ın kana susamışlığının sadece "Türklerin" yüreğine korku salmayı becerdiği için, örneğin, bir çağdaş Ortodoks yazarı tarafından onaylaması yeterince açıklayıcıdır. Evliyâ da sultan hâmisinden daha uzun yaşasa da herhangi bir özel eleştiri getirmedir.¹⁴ Her halükârda, birkaç saray sakini haricinde onu kimsenin göremediği zaman sultan güçlü fiziğini sergilemekten hoşlanan keyfi yerinde bir genç adamdan beklenecek muzipliklere ve kaba şakalara başvurdu. IV. Murad musahiplerden gelen nâhoş sayılabilecek şakaları dahi kendi adına hoş karşılamaya hazırdu. O zaman kendisi de genç bir adam olan Evliyâ'nın hikâyeleri ve şakalarıyla ortama katılmış olacağını tahmin edebiliriz.

Evliyâ'nın muhteşem eserindeki bu özel bölüm hâlâ incelenmemiş olarak dururken yazarın saray personeli ve musahiplere yönelik özel ilgisinin bir başka örneğini oluşturur. Ve Evliyâ kesinlikle özgün bir yazar olsa da, bu eğitilmiş insanların özel dünyasına yönelik ilgide tamamen yalnız değildi; 17. yüzyılın sonlarından itibaren 'sıradan' Osmanlı vatandaşları tarafından yazılan bazı günlüklerin, hatıratın ve kişisel mektupların kalmış olması kesinlikle tesadüfi değildir. Bu metinler ya önceki yüzyıllara göre biraz daha sıkça yazıldı, ya da en azından –ve bu da önemli bir değişimdir– daha sık olarak saklanmaya değer görüldüler.¹⁵

Saraylı Evliyâ

Ailesinin Osmanlı sarayıyla uzun yıllara dayalı bağlantıları nedeniyle Evliyâ, IV. Murad'la dostluk kurabildi. Büyükbabası savaşta başarılı olmuştu, savaş gani-

¹³ Dankoff, *The Intimate Life*, s.

¹⁴ [Papa Synadinos of Serres], *Conseils et mémoires de Synadinos prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, çeviri, açılama ve baskı Paolo Odorico, S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis ve S. Petézas ile (Paris: Association "Pierre Belon", 1996), s. 94-95.

¹⁵ Cemal Kafadar "Self and Others" *The Diary of a Dervish in Seventeenth century Istanbul and first-person Narratives in Ottoman Literature*, *Studia Islamica*, LXIX (1989) s. 121-150 ve aynı yazar, "Mütereddit bir Mutasavvıf: Usküplü Asiye Hatun'un Rüya Defteri 1641-43", *Topkapı Sarayı Yıllığı*, 5 (1992) s. 168-222.

metinden kendisine düşen payla güzel bir konak yaptırmıştı ve muhtemelen bu olay üzerine kurulan bağlantılar nedeniyle de Evliyâ'nın babası Derviş Mehmed Zillî saray kuyumcusu olarak bir göreve başlayabilmişti. Evliyâ'nın annesi sonra veziriazam olan Melek Ahmed Paşa'nın akrabası olan bir Abaza kızıydı ve kendisinden çok yaşlı olduğu anlaşılan kuyumcuya "verilmeden" önce, genç bir yaşta saraya getirilmişti. İsmi belli olmayan bu kadın büyük ihtimalle haremdeki birçok genç köleden biriydi ve güçlü efendilerinin ya da hanımlarının ilgisini çekecek özel bir beccriye sahip olmadığından kısa sürede haremden gönderilmişti. Bu bağlantılar göz önüne alındığında Evliyâ'nın etkileyici ifadesi, güya bu görev yönlendirmesinin din âlimliğine yol açacağından endişe eden hocasının itirazlarına karşın saraydaki içoğlanları okuluna (Enderûn) kabulünü sağlasa da, genç sultanın gözündeki yegâne bonservisi değildi.¹⁶

Evliyâ'yı iyi bildiği saray çevresinden ayrılmaya ve "dünya gezgini ve insanlık yoldaşlığının" meçhul kariyer yoluna yönelmeye tam olarak neyin teşvik ettiğini bilmiyoruz. Sultan IV. Murad'ın ölümünden kısa bir süre önce içoğlanları okulundan "mezun" olmasına ve gezgin yaşamına ancak 1640'ta başladığını ileri sürmesine karşın, bazen İstanbul'dan bu tarihten önce ayrıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Ancak yaşamındaki rolüne ilişkin nihai kararı vermesinin nedeni muhtemelen IV. Murad'ın ölümüydü. IV. Murad'ın ardılı Sultan İbrahim'in (saltanat, 1640-1648) garipliklerinin onu rahatsız ettiğini tasavvur edebileceğimize göre ve kim bilir, Evliyâ önceki hükümdarla şimdikinin gözdeleleri arasındaki entrikalardan birine karışmış da olabilirdi. Ancak bütün bunlar hiç de yazının saray bağlantılarının kesildiği anlamına gelmedi.

Evliyâ'nın sarayda kazandığı becerileri Melek Ahmed Paşa'ya çeşitli Anadolu görevleri sırasında eşlik ettiği ve özellikle kendisini Bitlis hanının sarayında bulduğu zaman ona yarar sağladı. Robert Dankoff'un çalışması bize bir kez daha Evliyâ'nın kişiliğinin bu yönünü görme fırsatı verdi. Evliyâ'nın, siyasi gücü kesinlikle küçük bir alanla sınırlı bir yönetici olan ve üstelik ısrarlı mali talepleri nedeniyle Osmanlı sarayında çok eleştirilen, Abdal Han'ı ziyaretinin uygun bir çevirisini sağladı. Ancak tüm eleştirilere karşın, büyük servet biriktirmeyi başaran bu kişi özgün mutfakıyla ve saray davetlerindeki cömertliği ve kütüphanesinin zenginliğiyle İstanbul'dan gelen konukları etkiledi, hatta görgülerini artırdı. Yiyeceklerin ve şerbetlerin servisinde porselen tabaklar, değerli taşlarla süslü kaşıklar ve kristal ibrikler kullanıldı ve Evliyâ egzotik içecekler arasında Osmanlı toprak-

16 Evliyâ Çelebi b Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdad 304 yazması Transkripsiyonu Dizini*, cilt 1, Orhan Şaik Gökyay ve Yücel Dağı baskısı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), s. 102-103.

17 Cavit Baysun, "Evliyâ Çelebi," *İslam Ansiklopedisi*, cilt 4 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı 1947).

larında henüz nadir olan çaydan bahsetti.¹⁸ Cambazlar becerilerini gösterdiler ve bir cambaz ipinden düştüğü için hafifçe aksadığından, genç bir adam olarak Abdal Han'ın da bu gösterilerde bizzat yer aldığı anlaşılmaktadır.

Kütüphane ise, Safevi ordularını yenen IV. Murad'ın eski bir nedimi olarak İranlıları küçümsediğini itiraf etse de, en ünlü hattatların ve hatta İranlı minyatörcülerin Evliyâ'da hayranlık uyandıran eserleriyle doludur.¹⁹ Osmanlı yazar dindar bir Sünni olsa da 17. yüzyılın Osmanlı 'muhalif tarikatçıları' Kadızadeliilere daha az sempati duydu.²⁰ Bir Kadızadeli özellikle değerli bir resimli Şehname elyazmasına zarar vermekten sorumluydu ve Evliyâ'nın bu adamın Melek Ahmed Paşa tarafından rezil edilmesini neşeyle anlatmış bir anekdot Robert Dankoff'un gerçeğe uygun çevirisiyle daha da netleşir.²¹

Bununla birlikte Dankoff'un Evliyâ'nın Bitlis ziyaretinde gösterdiği gibi, bu saraylı zarafeti ve görgüsü zevki daima tehlikeyle doluydu. Evliyâ'nın bizzat kaydettiği gibi, cana yakın jestlerden bir anda tehlikeli kuşuklara geçebiliyordu ve maiyeti de şiddete başvurabilen, iktidar peşindeki bazı insanları barındırıyordu. Osmanlı seyyah, hanın oğullarından birinin kendi kardeşini katletmesine istemeden tanık oldu ve ardından doğan karışıklıkta doğu Anadolu'nun karlı dağlarına kaçtı. Atlarını her gün hazırlama tedbirini aldığından bu işi haftalar önce başaracak durumdaydı.²² Evliyâ IV. Murad'ın musahiplerinden biri olarak hayatını anlattığı zaman mutlak güce bu yakınlığın getirdiği tehlikelere değinmese de, bunlardan bihaber olduğunu düşünmek zordur. Uyanık olmayı muhtemelen erken yaşta öğrenmişti.

Bir dilci olarak Evliyâ

Evliyâ doğuda ve batıda daha egzotik yerleri ziyaretinde karşılaştığı tipik dile ait metinleri belirlemeye çalıştı, kelime listelerini derledi ve özellikle bölgeye özgü olduğu düşünülen özel isimleri topladı.²³ Bu listeler uzun bir süre dilbilimcilerin ilgisini çekti: Bu nedenle birçok yazar Evliyâ'nın topladığı 17. yüzyıl Almanya'sı Viyana lehçesindeki parçaları tanımlamayı denediler. Imre Karácson

18 *Evliyâ Çelebi in Bitlis*, s. 119.

19 *Evliyâ Çelebi in Bitlis*, s. 293-299.

20 Madeline Zilfi, "Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *The Journal of Near Eastern Studies*, 45,4 (1986) s. 251-269.

21 *Evliyâ Çelebi in Bitlis*, s. 295-299

22 *Evliyâ Çelebi in Bitlis*, s. 10-11.

23 Hans Joachim Kissling, "Einige Sprachproben bei Evliyâ Çelebi, " *Leipziger Vierteljahrsschrift Südeuropä*, 2,3 (1983) s. 212-220 bk. ayrıca [Evliyâ Çelebi], *Im Reiche des Goldenen Apfels*, çevin ve dipnotlar Richard F. Kreutel, Erich Prokosch ve Karl Teply, s. 313-314.

ve diğerlerinin ilk basım girişimlerinin ardından Hans Joachim Kissling bu örneklerin muhtemelen Habsburg başkenti kapılarının dışındaki mabetlerden biriyle bağlantılı, Meryem Ana'ya yönelik ayinsel dualar olduğunu ve Evliyâ'nın sandığı gibi mezmurlar olmadığını, tespit etmeyi başardı. Evliyâ bunları muhtemelen yanından geçen bir alaydan duydu ve bu nedenle de kaçınılmaz olarak yanlış anlamlandırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak batısından doğu eyaletine, daha doğrusu Diyarbakır kenti lehçesine yönelen Hendrik Boeschoten hem Evliyâ'nın dilsel bir örnek olarak kullandığı şiiri hem de yerel bir kaynaktan gelen ve seyyahımızın derlediği sözlüğün temelini oluşturan yorumları inceledi.²⁴ Bu araştırmadan 17. yüzyıl Diyarbakır lehçesinin Azeri grubu lehçesi olduğu ve Evliyâ'nın harflerin karakterlerini Osmanlı Türkçesine karşı sergilemekte oldukça başarılı sağladığı ortaya çıktı.

Robert Dankoff Evliyâ'nın örneklerine bir kez daha önemli bir katkıda bulunmuştur. Seyyahımızın bakış açılarından dünya dillerine ilişkin bir çalışma ve ilaveten *Seyahatnâme*'de ortaya çıkan bütün yabancı ve lehçeye dayalı sözcüklerden oluşan bir sözlük üretmiştir.²⁵ Üstelik Dankoff Evliyâ'nın Bitlis ziyareti bahsinde yazarın bize bu kentin yer yer rastlanan Ermenice –büyük bölümü hiç de öyle olmadığı halde Evliyâ tarafından Rozhiki Kürtçesine ait olarak tanımlanan– kelimelerle Türkçe diyalektinin hâlâ geçerliliğini koruyan ilk örneğini bıraktığını göstermiştir.²⁶ Evliyâ'nın Bitlis diyalektini yorumlaması o kadar eksiksizdir ki, Diyarbakır örneğinde olduğu gibi, morfolojisiyle ilgili ifadeler makul hale gelmiştir. Bu nedenle Evliyâ'nın eseri tarihsel lehçebilim açısından önemli bir kaynak oluşturur. Dankoff daha genel bir düzeyde, doğu Anadolu'daki bazı lehçelerde Türkçe ve Ermenice dilsel örtüşmesine ilişkin ayrı bir eser yazmıştır.²⁷

Çağdaş zanaatçılar ve tarihi anıtların kaydı

El ve akıl ürünlerini onları yapanları göz ardı ederek tartışmak asla akıllıca olmaz. Evliyâ'nın bu kuralın tamamen farkında olduğu anlaşılmaktadır; her şey bir yana babası imparatorluğun birçok yerinde oğlunun hayranlığını uyandıracak işler bırakan bir kuyumcuydu.²⁸ Derviş Zülî'nin saray görevinin onun bu işleri

24 *Evliyâ Çelebi in Diyarbakır*, s. 100-106.

25 Robert Dankoff, "The languages of the World according to Evliyâ Çelebi" *Journal of Turkish Studies* 13 (1989) s. 23-32 ve aynı yazar, *An Evliyâ Çelebi Glossary: Unusual Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name* (Cambridge MA: Dept. Near Eastern Studies, Harvard University, 1991)

26 *Evliyâ Çelebi in Bitlis*. S. 18-19.

27 Robert Dankoff, *Armenian Loanwords in Turkish* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1995).

28 Robert Dankoff, "Evliyâ Çelebi's Book of Travels as a Source of for Visual Arts".

gerçekten yapmasına ne kadar zaman tanıdığını ya da işlevlerinin esasen idari olup olmadığını bilemesek de, Evliyâ şahsen el sanatlarına ve zanaatkârlara yakın ilgi duydu. Bu nedenle de İstanbul ve Kahire zanaatkârlarına ilişkin oluşturduğu büyük kataloglar temelinde bazı resmi belgeler elde etti.²⁹ Bu belgeler normal olarak esnaf loncaları mensuplarının, şehzadelerin sünnetini, padişah kızlarının evliliklerini ya da sultan seferlerinin başlangıcını gösteren tören geçişlerine katılımlarını kaydetmek ve bu tür gösterilerde yer alan esnaf ve zanaatkârdan beklenen hediyeler ve parasal katkılara ilişkin bir teamül oluşturmak üzere derlendi. Ancak netleşmeyen bazı nedenlerden dolayı konuyla ilgili resmi kayıtların hiçbirisi şimdiye kadar ortaya çıkmadı; bunların içerikleri konusunda bir fikir edinmek için Evliyâ Çelebi ve bu konudaki diğer yazılara bağlı kalıyoruz.

Evliyâ'nın Osmanlı ve daha nadir olarak Osmanlı öncesi anıtlara ilişkin bahisleri, bazı yapılar hâlâ ayakta kaldığından ve mevcut kanıtlar *Seyahatnâme*'deki tanımlamalarla karşılaştırılabileceğinden ve böylece Evliyâ'nın güvenilirliği konusunda bize bir fikir vereceğinden, tarihçiler açısından çok değerlidir. Bu tür karşılaştırmalar örneğin tarihsel çalışmalar ya da şiir koleksiyonlarından gelen bilgileri her zaman hatasız bir doğrulukla anlatmadığı zamanlarda, yazarın hayli dikkatsiz olduğunu defalarca göstermiştir.³⁰ Galiba Evliyâ'nın güvenilmezliğine ilişkin güçlü ve kısmen doğru kanının bu tür yanlışlıklarla biraz ilgisi vardır; ayrıca çoğu kez, bilgilendirmekten çok şaşırtan birçok kuşkulu rakam yazarın güvenilirliğini daha da zaafa uğratmıştır.

Öte yandan Evliyâ'nın anlattıklarını arşiv kaynaklı kanıtlarla karşılaştıran çalışmalar çoğu kez onun aslında doğru bilgiler verdiğini gösterdi. Bu nedenle birkaç örnek dışında, küçük bir derviş tekkesinin hukuk ve ilahiyat okuluna dönüştürülmesi (medrese) ya da bu tür diğer kuruluşların bir tarikattan diğerine geçtiğine ilişkin iddiaları, resmi kaynaklardan gelen bilgiyi doğruluyor.³¹ Balkanlardaki Osmanlı mimarisine ilişkin çok sayıda yayının yazarı Machiel Kiel'e göre Evliyâ Çelebi'nin temel işlevi 17. yüzyıldaki yapısal dokuya yönelik bir rehberlikti. Osmanlı yazar her şeyden önce, üç yüzyılı aşkın bir süreden sonra, Kiel'in yıkıntılar ya da hâlâ iyi tanımlanmış bir işlevi yerine getiren yapılar olarak incelediği birçok anıttan bahsetmiş ya da bazen tanımlamıştır.³² Genel olarak, bu modern tarihçi onu Doğu ve Batı'daki önceki seyyahlara göre daha ke-

29 İstanbul zanaatkârları için bkz. Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt 1, s. 220-317.

30 Eren, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, çeşitli yerlerde.

31 Suariya Faroqhi, *Der bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826)*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Sonderband II (Wien: Verlag des Instituts für Orientalistik der Universität Wien, 1981), s. 16-17.

32 Machiel Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* (Aldershot, Hampshire: Variorum, 1990) dizinle karşılaştırınız.

sin ve sistematik olarak tanımlayarak, Evliyâ'nın mimari bilgisinin niteliğinden hayli olumlu bir izlenim edinmiştir.³³

Robert Dankoff güvenilirlik ya da diğer bireysel tanımlamalarla ilgili olmaktan öte, çok değerli ancak çok kısa bir makalede Osmanlı yazarın benimsediği genel bakış açısına eğilir.³⁴ Dankoff burada Evliyâ'nın Osmanlı anıtlarını tartıştığı anda antik kalıntılarla ya da Hristiyan kiliselerini ele aldığı zamankinden çok daha bilgili ve ölçülü olduğunu kaydeder; bu sonraki örneklerde bütün klişeler ve uydurmalar konusunu yeniden anlatmaya hazırdı.³⁵ Dankoff ayrıca Evliyâ'nın ziyaret ettiği camilerin estetik niteliğini naklederken kullandığı terminolojinin de daha yakından incelenmeye değer olduğunu ileri sürdü. Ancak, muhtemelen Osmanlı dünyasında geçerli estetik algılara ilişkin çok az şey bilindiğinden, şimdiye kadar kimse bu girişimi başlatmaya cüret etmedi.³⁶

Evliyâ'nın faaliyetlerinin farklı yönlerdeki bütün bu çözümsel araştırmalarından sonra, anlaşılan, sıra burada sunmaktan onur ve zevk duyduğum senteze yönelik çabaya geldi. Robert Dankoff'un sentez temelli çalışması zaman içerisinde kesinlikle daha yeni ve kapsamlı analizler doğuracaktır, ancak şimdi-lik okuyucunun sadece kendisini büyüleyici bir hikâyenin keyfine bırakacağını umut ediyorum.

Münih, 18 Aralık 2003

Suraiya Faroqhi

33 Machiel Kiel, "The Physical Aspects of the City," *Evliyâ Çelebi in Diyarbekir*, çeviri ve baskı Van Bruinessen ve diğerleri, s. 62.

34 Dankoff, "Evliyâ Çelebi as a Source for visual Arts".

35 Ulrich Haarmann, "Evliyâ Çelebi's Bericht über die Altertümer von Gize", *Turcica*, VIII, 1 (1976) s. 157-230.

36 Arap dünyasına ilişkin, ortaçağ normlarına güçlü vurguyla, bkz. Doris Behrens-Abouseif, *Schönheit in der arabischen Kultur* (Münih: C. H. Beck, 1998).

TEŞEKKÜR

1980'lerin ortasında *Seyahatname*'nin tümünü okuduğumda –üç yılı alan bir uğraş– birçok kitapla sonuçlanan notlar aldım. Bunlardan birisi, *Seyahatnâme*'yi temelde bir otobiyografik anı olarak ele alan, *GUIDE*, yazarın düşünce yapısını gösteren birçok noktaya işaret etti. Ve nüve olarak da elinizdeki kitabı kapsadı.

O zaman, başka birinin işi olduğunu düşündüğümden, kitabı bu yönde geliştirmeye ilişkin herhangi bir planım yoktu. Ancak Mayıs 2000'de Gilles Veinstein'in daveti sayesinde, Paris'te, École des Hautes Études en Sciences Sociales'de elinizdeki kitabın ilk dört bölümlük başlangıcını ders olarak sunma fırsatını buldum. Beşinci ve altıncı bölümlerin özelliklerini Columbia Üniversitesi'nde (1989); California Üniversitesi, Berkeley (1991) Oslo Üniversitesi ve Bergen Üniversitesi (1992), Wisconsin Üniversitesi (1993), Paris Institut National des Langues et Civilisations Orientales'de (1999) sunmuştum. Evliyâ'nın Osmanlı sarayı hatıralarına ilişkin 1. bölümündeki uzun kısmın çevirisini sağlayan itici güç Palmira Brummett'in Mayıs 1997'de, Knoxville, Tennessee Üniversitesi'ndeki mini konferansa katılmama ilişkin davetiyle ortaya çıktı. 2. ve 3. bölümlerdeki Celalilerle ilişkin kısımların çevirisine ilişkin teşvik ise 1999'da Klaus Kreiser'in Bamberg Üniversitesi'ni ziyaret davetiyle geldi.

Çeşitli aşamalardaki yorumları, eleştirileri ve önerileriyle bana yardımcı olan Virginia Aksan, Faruk Bilici, Suraiya Faroqhi, Cornell Fleischer, Gottfried Hagen, Halil Inalcık, Michael Khodarkovski, Semih Tezcan, Aslıhan Aksoy Sheridan, Oğuz Güven ve Klaus Kreiser'e şükran borçluyum.

Son olarak, bu uğraşı yıllarca sürdürebileceğim kaynakları sağladığı için kendi kurumum, Chicago Üniversitesi'ne minnettarım.

Robert Dankoff
13 Nisan, 2004

SIK ALINTILANAN KAYNAKLAR

- ALBANIA Robert Dankoff and Robert Elsie, *Evliyâ Çelebi in Albania and Adjacent Regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid)* (Leiden: Brill, 2000)
- ALLTAG Suraiya Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*. München, 1995. [Türkçesi: *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (İstanbul 1997); İngilizcesi: *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London: Tauris, 2000)]
- APFEL Richard F. Kreutel, *Im Reiche des goldenen Apfels. Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665* (Graz, 1957); 2. bs. 1987: stark vermehrte Ausgabe besorgt von Erich Prokosch und Karl Töply
- BİTLİS *Evliyâ Çelebi in Bitlis* (Leiden: Brill, 1990)
- DİYARBEKİR Bruinessen, Martin van + Hendrik Boeschoten (1988), *Evliyâ Çelebi in Diyarbekir* (Leiden: Brill, 1988) [Türkçesi: *Evliyâ Çelebi Diyarbekir'de*, İstanbul: İletişim, 2003]
- EDİRNE Klaus Kreiser, *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi*. Islamkundliche Untersuchungen, 33 (Freiburg, 1975)
- Eİ? *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition
- FUNC *Ins Land der geheimnisvollen Func: Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi Reise durch Oberägypten und den Sudan nebst der osmanischen Provinz Habeş in den Jahren 1672/73* (Graz, 1994)
- GUERRE Faruk Bilici, *La Guerre des Turcs: Récits de batailles (extraits du "Livres de voyages")* (Paris [?]: Sindbad, 2000)

- GUIDE Robert Dankoff, *A Guide to the Seyahat-name of Evliyâ Çelebi*, in: *Materialien zu Evliyâ Çelebi II* (together with Klaus Kreiser, *Bibliographie raisonnee*), Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B 90/2 (Wiesbaden, 1992)
- KAIRO *Kairo in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts beschreiben von Evliyâ Çelebi* (Istanbul: Simurg, 2000)
- MANİSA *Manisa nach Evliyâ Çelebi: Aus dem neunten Band des Seyahat-name* (Leiden: Brill, 1999)
- MELEK Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662), as portrayed in Evliyâ Çelebi's Book of Travels (Seyahat-name)* (State University of New York Press, 1991)
- SÖZLÜK Robert Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih Tezcan (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008)

I. BÖLÜM

İSTANBUL İNSANI

İnsan ve Kitap

Evliyâ Çelebi –her zaman İslambol dediği– İstanbullu bir Türk'tü.¹ Ailesinin Osmanlı sarayıyla sıkı bağları vardı. Yetişme döneminde, metropolün tüm yönlerini sonsuz bir merakla araştırdı ve aynı zamanda Kanuni Sultan Süleyman'ın çok uzaklara yayılan fetihleriyle ilgili rivayet ve hikâyeleri büyük bir şevkle öğrendi. Ayrıca, İslam ve Osmanlı ilim ve sanatları, özellikle de Kur'an okuma ve müzik konusunda kapsamlı bir eğitim aldı. Genç bir delikanlı olarak, güzel sesiyle ve eğlenceli tarzıyla sultanın dikkatini çekti. Daha sonra, vilayetleri yönetmek üzere taşraya gönderilen çeşitli paşalarla bağlantı kurdu ve onlara musahhip ve hikâyeci, hafız, müezzin, kurye, vergi memuru ya da vekil olarak hizmet etti. Belli bir noktada, uğraşını seyahat olarak belirledi. Kendisi için “dünya gezgini ve insan dostu” sıfatını kullandı (“*seyyah-ı âlem ve nedim-ı beniâdem*”) ve notlarını bir seyahat kitabı olarak *Seyahatnâme* başlığı altında toplamaya karar verdi

Bu kitap, İslam edebiyatının, belki de dünya edebiyatının en uzun ve kapsamlı seyahat anlatısıdır. Çalışmanın devasa boyutu, araştırmacıları eserin yalnızca temel içeriğini sıralamanın ötesinde, yapısal çözümlemeye yönelik çabalardan alıkoyar. Bilim adamları, genel olarak *Seyahatnâme*'yi birbiriyle bağlantılı olmayan sayısız geçiş yolundan oluşan muazzam bir maden olarak ele aldılar. Örneğin, Evliyâ'nın İznik ya da Arnavutluk, Bektaşî türbeleri, Karagöz eğlence-

¹ Evliyâ, bu ismi “*İslamı bo*” ifadesinden türetmiştir. İfade, fethin ardından Fatih Sultan Mehmed'in kenti İskân etmesi ile ortaya çıkmıştır (I 31b23); ve bunun kentin “Osmanlı dilindeki” adı olduğunu söyler (I 14b2 “*tisân-ı âl-i 'osmâniyân*”).

leri, Kafkas dilleri ya da Sarı Saltuk efsaneleri konusunda söylediklerini araştıran bilim adamları, metni inceleyip aradıkları damarı bulduktan sonra cevheri çıkarıp geri kalan kısmı bıraktılar.

Böyle bir yaklaşım, *Seyahatnâme* bir araştırma programı için kaynak olarak ele alındığı sürece doğru görülebilir. Ancak, gerçekleştirilebilir projelerde öncelikli olduğu kabul edilen bir başka yaklaşım vardır: Öncelikle, eseri bir kaynak olarak değil, bir metin olarak, yani yazarın zihniyetinin bir yansıması olarak görmek. Burada benimsemek istediğim yaklaşım budur.

Bu kolay değildir. Bunun bir nedeni, metnin muazzam boyutudur. Diğer neden, metnin büyük bölümünün yeterince hazırlanmamış olmasıdır ve mevcut el yazmaları birçok ciddi dilbilimsel sorun içermektedir. Üçüncü bir engel, Evliyâ'nın daldan dala atlayarak ve konu dışına çıkarak anlattığı kırk yılı aşan bir süre içindeki seyahatlerini içeren metnin belirgin biçimsizliğidir.

Aslında Evliyâ, anlatısına belli bir biçim vermeye gayret etmiştir; cserin yapısı üzerine bir çözümleme, onun bu yöndeki bazen belirgin, bazen örtük olan çabalarıyla başlamalıdır. On kitaplık *Seyahatname*'nin şematik çerçevesi ile birinci ve onuncu kitapların daha ayrıntılı özetlerine göz atalım.

Seyahatnâme'nin Şematik Çerçevesi

- I. Rüya: 19 Ağustos 1630'da (10 Muharrem 1040, yani kendisinin yirminci doğum günü). İstanbul'un tarihî ve coğrafi olarak incelenmesi. Boydan boya Haliç ve Boğaz. Dükkânlar, loncaların geçiş törenleri.
- II. Rüya (tekrar). Seyahatlerin başlaması: 27 Nisan 1640 (5 Muharrem 1050, yani otuzuncu yaş gününden hemen önce): Bursa. Döner ve babasının onayını alır. Trabzon, Kafkasya ve Kırım'da gazâlar. Girit: Hanya seferi. Erzurum, Azerbaycan. Celaliler, Varvar Ali Paşa. İstanbul 1648: Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve yeniçeri isyanı. Kara Haydaroğlu Destanı.
- III. Suriye. İstanbul 1650: Melek Ahmed Paşa'nın vezirliği. Rumeli. İstanbul 1653-55: İpsir Paşa'nın vezirliği, Melek Ahmed Paşa'nın Van'a sürülüşü, Evliyâ'nın kaçıışı.
- IV. Van ve Bitlis. Azerbaycan, Kürdistan, Mezopotamya. Musul.
- V. Van'a dönüş, Bitlis'ten kaçış. İstanbul 1656. Özi. İstanbul 1658, Kaya Sultan'ın ölümü. Köprülü ile Celalilere karşı. Eflak, Boğdan ve Erdel seferleri. Bosna. Seydi Ahmed Paşa Destanı.
- VI. Melek Ahmed Paşa'nın ölümü. Macaristan. Yenikale'nin terk edilmesi.

- VII. Raab Savaşı (St. Gotthard) 1664. 1665'te Kara Mehmed Paşa ile Viyana'ya gidiş. Kırım, Çerkezya, Kalmukya. → Azak.
- VIII. İstanbul 1667. Yunanistan. Girit. Kandiye seferi. Arnavutluk. İstanbul 1670.
- IX. Ege ve Akdeniz kıyıları. Kutsal Topraklar. Hac. → Kahire.
- X. Kahire 1672: Tarihî ve coğrafi inceleme. Dükkânlar ve loncalar. Aşağı Nil: Delta. Yukarı Nil: Sudan ve Habeşistan. → Kahire.

Seyahatname'nin Birinci Kitabının Çerçevesi

- Aşure arifesi (=10 Muharrem) 1040/19 Ağustos 1630: rüya
- [böl. 1] İstanbul hakkında hadisler
- böl. 2 İstanbul'un kuruluşu
- böl. 3 Karadeniz
- böl. 4 İstanbul'un surları
- böl. 5 Çepeçevre İstanbul'un büyüklüğü
- böl. 6 Tılsımlar
- böl. 7 Madenler; tarihsel anlatıya dönüş: İslamiyet'in yükselişi
- böl. 8 Kuşatmalar
- böl. 9 Diyar-ı Rum'un Selçuklular ve Osmanlılar tarafından fethedilmesi
- böl. 10 Kuşatma ve fetih
- böl. 11 Frenk gemilerinin ele geçirilmesi, Akşemseddin'in kehanetinin gerçekleşmesi, Osmanlılar ile Fransa kraliyet ailesi arasındaki akrabalık ilişkileri
- böl. 12 Yeni saray
- böl. 13 Eski saray
- böl. 14 Hâkimler
- böl. 15 Selatin camileri: Ayasofya
- [böl. 16]² Ayasofya'nın planı
- böl. 17 Ayasofya'daki türbeler
- [böl. 18 \ 19] Küçük Ayasofya \ Zirekbaşı
- [böl. 20] Fatih Sultan Mehmed
- böl. 21 Sultan II. Bayezid
- böl. 24 Sultan I. Selim
- [Sultan I. Süleyman'ın hükümdarlık dönemi]³
- [böl. ?] Süleymaniye Külliyesi

2 Tahmini. Buradan böl. 205'e kadar bölüm numaraları sadece sayfa kenarlarında ya da satır aralarında veriliyor (bu da sonradan düşünüldüklerini gösteriyor) ve sayfa kenarlarında bulunan bir kısım materyal kesilip çıkarılmış.

3 Metin, buradan 195. bölüme kadar Osmanlı sultanlarının saltanat dönemlerine göre düzenleniyor.

böl. 2[?] Şehzade Camisi

böl. 31 Sadrazamları

böl. 32 Kubbe vezirleri

böl. 3[?] Kapudan-ı deryaları

[böl. ?] Sultan Süleyman Kanunnâmesi'ne göre imparatorluğun düzeni ve bölümleri

[böl. ?] Sultan II. Selim'in hükümdarlık dönemi

böl. 41 Vezirleri

böl. 42 Beylerbeyleri

böl. 43 Defterdarları

böl. 44 Uleması

böl. 45 Hekimleri

böl. 46 Şeyhleri

böl. 47 Fetihleri

böl. 48 Vefatı

böl. 49 Sultan III. Murad'ın hükümdarlık dönemi

böl. [5]2 Sultan III. Mehmed'in hükümdarlık dönemi

böl. [5]3 Fetihleri

[böl. ?] Sultan I. Ahmed'in hükümdarlık dönemi \ Evliyâ 10 Muharrem 1020/25 Mart 1611'de doğdu.

böl. [5]6 Şehzadeleri

böl. [5]7 Sadrazamları

böl. 58 Vezirleri

böl. 59 Uleması

böl. 60 Şeyhleri

böl. 61 Fetihleri

[böl.?] Camisi⁴

böl. 64 Sultan I. Mustafa'nın hükümdarlık dönemi

böl. 65 Sultan II. Osman'ın hükümdarlık dönemi

böl. 66 Hotin seferi

böl. 67 Sultan I. Mustafa'nın ikinci hükümdarlık dönemi

böl. 68 Sultan IV. Murad'ın hükümdarlık dönemi

[böl. ?] Abaza Mehmed Paşa'nın isyan etmesi

böl. 70 Revan seferi

[böl. ?] Bağdad seferi

böl. 75 Sultan IV. Murad'ın hükümdarlık döneminde meydana gelen olaylar

4 Bkz. 59b26: "bâladâ onbeşinci faslında cami'ler evsafı tahrir olunmağıle yine sadfedje rücu' edüp."

- böl. 81 Hüsrev Paşa
- böl. 82 Hafız Paşa
- böl. 83 Recceb Paşa
- böl. 84 \ böl. 85 \ böl. 86 \ Evliyâ'nın yirmi yaşında saraya girişi
- böl. 88 IV. Murad'ın vasıfları
- böl. 89 IV. Murad'ın alışkanlıkları
- böl. 90 Kapudan-ı deryaları
- [böl. 7] Şeyhülislamı
- böl. 93 Uleması ve mollaları
- böl. 94 Yeniçeri ağaları
- böl. 95 Malta seferi
- böl. 96 Vefatı
- böl. 97 Sultan İbrahim'in hükümdarlık dönemi
- böl. 98 Vezirleri
- böl. 99-109 \ böl. 110 Fetihleri
- böl. 11 _ (?) Öldürülmesi
- böl. 11 _ (?) Sultan IV. Mehmed'in hükümdarlık dönemi
- böl. 119 [Çocukluğu]
- böl. 120 Vezirleri
- böl. 12[1] Beylerbeyleri
- böl. [12]2-130 Şehzadeleri vb.
- böl. 131-137 Binaları vb.
- böl. 138 Gaza ve fetihleri
- böl. 139-194
- böl. 195^e Valide Sultan Camisi
- böl. 196-200 Başka camiler
- böl 205^e Vezirlerin ve diğer kişilerin camileri
- böl. 206 Mescitler
- böl. 207 Medreseler
- böl. 208 Darülkurrallar
- böl. 209 Sıbyan Mektepleri
- böl. 210 Darülhadisler
- böl. 211 Tekkeler
- böl. 212 İmaretler

5 Bundan önce, Evliyâ sultanları anlatmayı sona erdirir ve tekrar selatin camilerini anlatmaya başlar.

6 Metindeki bölüm işaretlemeleri burada yeniden başlıyor.

- böl. 213 Hastaneler
böl. 214 Saraylar
böl. 215 Hanlar
böl. 216 Kervansaraylar
böl. 217 Bekâr odaları
böl. 218 Çeşmeler
böl. 219 Sebilhaneler
böl. 220 Hamamlar
böl. 221 Fatih'in ve döneminin önemli kişilerinin türbeleri
böl. 222 II. Bayezid
böl. 223 I. Selim
böl. 224 I. Süleyman
böl. 225 II. Selim
böl. 226 III. Murad
böl. 227 III. Mehmed
böl. 228 I. Ahmed, II. Osman, IV. Murad
böl. 229 I. Mustafa, İbrahim
böl. 230 Vezir türbeleri
böl. 231 Evliyâ ve ulema türbeleri
böl. 232 Abdallar ve meczuplar
[böl. ?] IV. Murad döneminde vefat eden ulema ve şeyhler
böl. 235 İstanbul dışında üç mevlevîyyet: Yedikule
böl. 236 Ycnikapı
böl. 237 Topçular
böl. 238 Otakçılar
böl. 239 Nişancıpaşa
böl. 240 Çömlekçiyan
böl. 241 Eyüp
böl. 242 Sütlüce
böl. 243 Karapiripaşa
böl. 244 Hasköy
böl. 245 Kasımpaşa
böl. 246 Galata
böl. 247 Tophane
böl. 248 Beşiktaş
böl. 249 Ortaköy
böl. 250 Kuruçeşme

- böl. 251 Arnavutköy
 böl. 252 Rumelihisarı
 böl. 253 İstinye
 böl. 254 Yeniköy
 böl. 255 Tarabya
 böl. 256 Büyükdere
 böl. 257 Sarıyar (Sarıyer)
 böl. 258 Boğazhisarı (Rumeli Kavağı)
 böl. 259 Anadolu Kilidülbahir Kalesi (Anadolu Kavağı), Kavak Kasabası, Yoro-
 roz Kalesi
 böl. 260 Beykoz, İncirli, Çubuklu
 böl. 261 Kanlıca
 böl. 262 Anadoluhisarı, Göksu, Kandilli
 böl. 263 Çengelköyü
 böl. 264 İstavriz = İstavroz, Kuzguncuk
 böl. 265 Üsküdar
 böl. 266 Kadıköy
 böl. 267 Hasbahçeler
 böl. 268 Mesire yerleri, Kâğıthane, su kemerleri vb.
 böl. 268 (!) Tüccarlar ve esnaflar, dükkânları ve pirleri, *Fütüvvetnâme*
 böl. 269 1048/1638'de yapılan İstanbul tavsifi
 böl. 270 Esnaf birlikleri, dükkânlar, hamiler vb.; 57 bölümde 1100 esnaf birliği
 sayılmaktadır [47 için yanlış]

1 Alay çavuşları vb.	13 Helvacılar
2 Bekçiler vb.	14 Balıkçılar
3 Ordu mollası vb.	15 Çarşı eminleri
4 Hekimler	16 Bakkallar vb.
5 Çiftçiler	17 Yemişçiler
6 Ekmekçiler	18 Kılıççılar
7 Karadeniz gemicileri	19 Tüfekçiler
8 Akdeniz reisleri	20 Demirciler
9 Mısır tüccarları	21 Çilingir demircileri vb.
10 Kasaplar vb.	22 Kazancılar
11 Koyun celepleri vb.	23 Kuyumcular vb.
12 Aşçılar	24 Dökmeciler

25 Yayıncılar vb.	37 Eski bedesten esnafı
26 Terziler	38 Yeni bedesten esnafı
27 Çadırcılar	39 Doğramacılar
28 Kürkçüler	40 Çalıcı mehterler
29 Tabaklar	41 Cambazlar vb.
30 Saraçlar	42 Mimar marangozları
31 Ayyakkabıcılar	43 Hanende ve rakkaslar
32 Başmakçı kavaşlar	44 Sazendeler
33 Attarlar	45 Oyuncular ve çengiler vb.
34 Berberler	46 Mukallitler
35 Hamamcılar	47 Bozacılar vb.
36 Nakkaşlar vb.	

böl. 271 İstanbul'un nüfusu

böl. 272 Sultan IV. Murad döneminin şairleri vb.

böl. 273 Hezarfenler (bin hünerliler)

Ek: Sultan IV. Murad döneminde Unkapanı'nda bir hilkat garibesi

Seyahatnâme'nin Onuncu Kitabının Çerçevesi

Hız. Adem'in Mısır için İbranice duası

7 Safer 1083/4 Haziran 1672 Kahire'ye giriş

Mısır tarihinin kaynakları

böl. 1 Fustat: Tufandan önceki krallar

böl. 2 Tufandan sonraki krallar

böl. 3 Amalıklar

böl. 4 Hız. Yusuf ve Feyyum

böl. 5 Firavun Reyyan ve hanedanı

böl. 6 Mısır'a girmiş olan peygamberler

böl. 7 Amr ibnü'l-Âs ve ejderha vb.

böl. 8 Mısır hakkındaki ayetler ve hadisler

böl. 9 Arapların fethi

böl. 10 İslam hanedanları

böl. 11 Afrika'nın 48 sultanı ve kralı

böl. 12 Gayrimüslim hanedanlar

böl. 13 Osmanlı devletinin doğuşu ve yükselişi

böl. 14 Sultan I. Selim Mısır'da

- böl. 15 *Kavanin-i Mısır fi devlet-i Sultan Selim Han*
böl. 16 Yöneticiler
böl. 17 Divan düzenlemeleri
böl. 18 Askerî düzenlemeler
böl. 19 [1.] Alay: Paşanın girişi
böl. 20 Ulema ve dinî düzenlemeler
böl. 21 Kahire'nin kuruluşu
böl. 22 Vezirlerin sarayı
böl. 23 Surlar
böl. 24 Mahalleler, saraylar
böl. 25 Büyük Camiler
böl. 26 Mescitler
böl. 27 Medreseler
böl. 28 Darülhadisler
böl. 29 Darülkurralar
böl. 30 Sıbyan Mektepleri
böl. 31 Tekkeler
böl. 32 İmaretler
böl. 33 Hamamlar
böl. 34 Hanlar
böl. 35 Hastaneler
böl. 36 Sebilhaneler
böl. 37 Çeşmeler
böl. 38 Kuyular, su dolapları, havuzlar vb.
böl. 38 (!) Kanallar ve su yolları
böl. 39 Setler
böl. 40 Göletler
böl. 41 Bulak
böl. 42 Kayıtbay Yaylası
böl. 43 Fustat = Eski Mısır
böl. 44 Nil seli, Nil mikyası, Ravza Adası
böl. 45 [2.] alay: Nil kesimi
böl. 46 Nil Nehri
böl. 47 Nil hayvanları: Timsah
böl. 48 3. alay: Rüya Gecesi (ramazanın ilk gecesi)
böl. 49 Tüccarlar ve esnaflar, dükkânları vb.

1 Subaşı	16 Terziler
2 Çiftçiler	17 Çadırcılar
3 Sakalar, içecek satanlar	18 Yayı ve okçular
4 Bezirciler	19 Kürkçüler
5 Mimarlar vb.	20 Kâbe örtüsünü dokuyanlar
6 Gemi marangozları	21 Debbaglar
7 Ekmekçiler	22 Ayakkabıcılar
8 Kasaplar	23 Saraçlar
9 Aşçılar	24 Attarlar
10 Bakkallar	25 Berberler
11 Hekimler	26 Nakkaşlar vb.
12 Kılıççılar vb.	27 Han-ı Halil tüccarları
13 Demirciler	28 Cambazlar vb.
14 Kazancılar	29 Sazendeler
15 Kuyumcular vb.	30 Mısır askerleri

böl. 49 (!) Mısır'a mahsus sanatlar

böl. 50 Mısır'da bulunmayan esnaflar

böl. 51 4. alay: Ramazan Bayramı

5. alay: Kurban Bayramı

böl. 52 6. alay: Paşanın Kahire'ye girmesi

7. alay: Paşanın çıkması

8. alay: Paşanın mukarrer olması

9. alay: Hazinesinin Âsitâne-i sa'âdete gitmesi

10. alay: Yeniçerilerin hazineyi götürmesi

11. alay: Paşanın padişaha cep harçlığı göndermesi

12. alay: Kılıç ve kaftanın gelişi

13. alay: Şam'a giden surre-i Muhammedî

14. alay: Kâbe-i şerifin siyah örtüsü

15. alay: Hacılar ve mahmil-i şerif

16. alay: Meşalcıların mahmil-i şerifi Bilbeys'e götürmesi

16. (!) Mısır'dan Mekke ve Medine'ye Arap şeyhlerinin hazinelerinin gitmesi

17. alay: Mekke ve Medine tamirâtı için masraflar

18. alay: Hac kervanları için günlük masraflar

19. alay: Vakıfların emir-i hacca teslim edilmesi

19. (!) alay: *Ocaklara mahsûs olan hacca me'mûr askerinin alayları*

20. alay: Ezlem askeri ve hazine masrafları

21. alay: Akabe askeri ve masrafları
 22. alay: Bürke havai fişekleri
 22. alay (!): Emir-i haccın hacdan gelmesi
 23. alay: Doğan hazinesi
 24. alay: Doğancının şalvarı ile kılıç ve kaftanın gelmesi
 25. alay: Mısır mollasının Kahire'ye girmesi
 26. alay: Circe Beyi
 27. alay: Sur-ı Hümayun Donanması
 28. alay: Mekke ve Medine'nin balmumu ve güzel kokulu tütsü masârifi hazînesi
 22. (!) hazine⁷: Sultan mutfağı ve kilerine giden gıda maddeleri
 23. hazine: Barut
 24. hazine: Dinî personel maaşları
 25. hazine: Vakıflar
 29. hazine: Paşanın tahsil ettiği para
 33. hazine: Paşanın 23 ağasının tahsil ettikleri para
 36. hazine: Emirlerin, Çerkez beylerinin vb. tahsil ettikleri para
 44. hazine: Kâşifler ve eminlerin maaşları
 48. hazine: Raiyyet öşürü
 55. hazine: Yedi limanda tüccardan hasıl olan vergi parası
 60. hazine: (aynı)
 65. hazine: 170 esnafın kazançları, hacıların masrafları
 73. hazine: tahıl ambarları
- Toplam 35 *alay-ı azim* ve 81 *eger alaylı ve eger alaysız Mısır hazineleri*
- böl. 52 (!) *Teşrifât-ı kavânîn-i avâyyid*
- böl. 53 Mevritler
- böl. 54 Mesireler
- böl. 55 Garib ve acayibler, halkın kazancı, piramitler ve sfenks
- böl. 56 Mısır'da bulunup Anadolu'da olmayan ağaçlar vb.
- böl. 57 Bitkiler vb.
- böl. 58 Mısır'da bulunmayan şeyler
- böl. 59 Hava, halkın usul ve âdetleri
- böl. 60 Ulema ve şeyhler
- böl. 61 Âyanlar
- böl. 62 İklimler
- böl. 63 Türbeler ve ziyaretler
- böl. 64 Ana yollar ve mahalleler

7 Burada "alay"ın yerini "hazine" almaya başlıyor ve numaralama düzensizleşiyor.

- böl. 65 1083/1672 yılında Seyyid Ahmedü'l-Bedevis'in mevlidi, Tanta'ya seyahat
böl. 66 Reşid'den Kahire'ye dönüş
böl. 67 Dimyat'a teftiş gezisi
böl. 68 Dimyat'tan Kahire'ye dönüş
böl. 69 Yukarı Nil seyahati
[böl. 70?] İbrim
böl. 71-72 Sudan seyahati
böl. 73 Habeşistan seyahati
böl. 74 Habeşistan'dan Mısır'a dönüş, Sultan I. Selim döneminden itibaren Mısır valileri, mollalar
böl. 7[5] [10]94/1683 yılı olayları

Bu çerçeveler birçok noktayı açıkça ortaya koymaktadır.

1. Eser boyunca iki düzenleme ilkesi arasında bir uyumsuzluk vardır: Bir yanda uzamsal ve coğrafi, diğer yanda zamansal ve kronolojik.

Evliyâ'nın ilk amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve çevresinin eksiksiz bir tasvirini sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda, uzamsal ya da topoğrafik inceleme tercih edilen yoldur. Bu kent tasvirleri (*evsaf*), eserin en karakteristik edebi ögesidir. Bunlar genellikle aynı işleyişi izleyerek kentin tarihi, idari örgütlenmesi, çeşitli dillerdeki adları, bunların kökenleri ve coğrafi konumuyla başlar. Evlerin, camilerin, medreselerin, okulların, hanların, hamamların ve çeşmelerin tanıtılması da dahil, tahkimata büyük önem vererek kentin topoğrafyasıyla devam eder ki bu kısım, semtleri, dinî ilişkileri, iklimi, halkın görünüşünü, kılık kıyafeti, davranış ve gelenekleri, önemli isimleri ve konuşma alışkanlıklarını, ulema, şair, hekim ve diğer ileri gelenleri, pazarları, dükkânları, çeşitli ürün ve yemekleri, parkları, bahçeleri ve mesire yerlerini de içerir. Mezarlar ve türbeler ile birlikte ölmüş ünlüler ile ilgili biyografiler ya da menkıbelerle sona erer.

Evliyâ'nın ikinci amacı, seyahatlerinin eksiksiz bir kaydını sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda, gezilerin birinci şahıs ağzından aktarılması önem kazanmaktadır.

İlk yaklaşım tarzı, kökleri Müslüman coğrafyacıların "mesalik ve memalik" geleneğinde bulunduğu için imparatorluğa özgüdür.⁸ Evliyâ'nın insan coğrafyası tarihi, gelenekleri, folkloru ve çok daha fazlasını içerir. Ancak, hepsi de yerleşik formüllere ve sistemlere uyma eğilimindedir. Kökleri Müslüman seyyahların

8 Bkz. El 2"DJughrafiya" (S. Maqbul Ahmad).

“rihlet” geleneğinde bulunan ikinci yaklaşım tarzı kişisel ya da otobiyografiktir.⁹ Evliyâ'nın gezileri ve maceraları genellikle makul anlatı kalıplarını izler, ancak bazen hiciv ve fanteziye kayarak, anekdota dayalı ve dolambaçlı olma eğilimindedir. Evliyâ, belli noktalarda Müslüman tarihçilerin tarih geleneğine dayanan farklı bir kronolojik düzenlemeyi benimser.

2. Evliyâ'nın seyahatlerinin ve yaşamının yörüngesi İmparatorluğun iki büyük metropolü arasında bir yol izler: İstanbul, doğum yeri ve memleketi, Kahire ise son on yılını yaşadığı ve şaheserinin son redaksiyonunu yaptığı yerdir. Bu nedenle birinci kitap ve onuncu kitap bu iki kente ayrılmıştır. Evliyâ'nın İstanbul tasviri, hiç tartışmasız bu kent üzerine yazılan en iyi rehber kitaptır. Evliyâ, bize sadece birinci kitabın 270. bölümünü –İstanbul esnaf ve tüccarlarının sultan önünden geçişinin muazzam panoraması– bırakmış olsaydı, yine de en büyük Osmanlı yazarlarından birisi olarak tanınacaktı. Onuncu kitaptaki Kahire tasviri, iki “Hitat” arasında, yani 15. yüzyılda el-Makrizî'nin ve 19. yüzyılda Ali Mübarek'in eseri arasında geçen dönemde yazılan en ayrıntılı ve mükemmel inceleme olması itibarıyla aynı derecede etkileyicidir. (Evliyâ, eserine model olan el-Makrizî'nin tasvirinden haberdardı.)

Birinci kitapta 15. bölümde başlayan imparatorluk camilerinin incelenmesi, 25. bölümde (tahminen 15. ve 25. bölümler, çünkü bölüm numaralandırmaları kesin değildir) I. Süleyman'dan başlayarak saltanat dönemleri incelenirken kesilir. Bu, ikinci tür kronolojik düzenlemedir; kişisel değil tarihsel bir kronolojidir. Ancak 195. bölümde kentteki anıtların incelenmesi kaldığı yerden başlar. “Evsaf” türü kendisini bu noktada gösterir: Mezarlarla sona eren, camilere, mekteplere vs. ilişkin bölümler gelir. Büyük İstanbul'un diğer üç bölümüne (Eyüp, Galata, Üsküdar) ayrılmış bir ara fasıdan sonra evsaf türü, imparatorluk bahçelerinin ve genellikle İstanbul dışına uzanan mesire yerlerinin anlatılmasıyla yeniden başlar. Tüccarların, esnafın, dükkânların vs. sona bırakılması birinci kitaba özgüdür.

Onuncu kitapta da iki ilke arasında uyumsuzluk vardır: Bölgesel ya da coğrafi ilke (anıtların uzamsal incelemesi dahil) ile Kahire'ye özgü olan, alay ve hazineyi¹⁰ kapsayan bir diğer ilke. Bu iki ilke de her zaman net olarak ayırt

9 Bkz. El² “Rihla” (I.R. Netton); ayrıca I.R. Netton (ed.)’daki C.F. Beckingham, “The rihla: Fact or Fiction?”, *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Mediaeval and Modern Islam* (Richmond: Curzon, 1993), 86-94. Evliyâ'nın geniş Osmanlı seyahat edebiyatı alanındaki yeriyle ilgili bir değerlendirme için, bkz. Nicolas Vatin, “Pourquoi un Turc ottoman racontait-il son voyage? Note sur les relations de voyage chez les Ottomans des *Vak'at* ı *Sultan Cem* au *Seyahatname* d'Evliyâ Çelebi” *Etudes Turques et Ottomanes: Documents de travail* 4 (1995), 5-15 [Türkçe-si: “Bir Osmanlı Türkü Yaptığı Seyahatı Niçin Anlatırdı?” *Çığır* 19 (Yaz 1999), 161-78].

10 Başlıklarda koyu renk ile gösterilen. Birinci ve ikincisi (böyle sıralanmamış) 19. ve 45. bölümlerde ortaya çıkar, üçüncüsü ve dördüncüsü 51. bölümde, diğerleri (çok düzensiz bir sıralamayla) 52. bölümde.

edilemez. Evliyâ'nın sıradan bir yılın başlıca toplumsal olaylarını aklında tuttuğu anlaşılıyor ve birkaç kez söylediği gibi, Kahire halkı daha ağırbaşlı olan İstanbullulardan farklı olarak, her türlü olayı bir kutlama fırsatı olarak değerlendirmekteydi.¹¹

Daha büyük bir çalışmanın çerçevesini oluşturan bu iki kitabın çeşitli açılardan birbirine model olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Kahire'deki loncaların ve dükkânların tasviri (10. böl. 49), İstanbul'la ilgili tasvirin daha kısa ve açık biçimidir. Haliç ve Boğaz boyunca semtlerin ve köylerin incelemesi (1. böl. 235-266), Evliyâ'nın Nil boyunca (10. böl. 65-74) yaptığı gezilerle (bunlar genel olarak eserin kronolojileriyle ve seyahat planlarıyla ilintili olsa da) benzerlik gösterir.

3. Yalnızca birinci ve onuncu kitapta bölüm organizasyonu vardır. Peki diğer sekiz kitap ne durumdadır? Bunlar, çerçeve kitaplarda görülen sağlam yapıya sahip olmasalar da, Evliyâ'nın her bir kitaba biçim kazandırmaya çalışmış olduğu açıktır. Kitaplar aşağı yukarı aynı boyutta olsa da başlangıç ve bitiş noktaları gelişigüzel belirlenmemiştir. İkinci kitap, birinci kitabın başlangıcında çok daha ayrıntılı olarak anlatılan bir rüyanın tekrarıyla başlar. Bu durum, seyahatleri ve seyahatlerini anlatması tümüyle ortak bir nedenden kaynaklandığı ve ortak amaçlara dayandığı için, Evliyâ'nın *Seyahatnâme*'yi bir bütün olarak tasarladığının açık bir göstergesidir. Bu amaçlar, seyahat etmenin gelenekselleşmiş üç nedenini içermektedir: Seyahat (gezi, turizm, merak edilen yerleri görmek), ticaret (para kazanmak) ve ziyaret (hac gibi, mübarek kişilerin ve peygamberlerin türbelerini ziyaret etmek gibi dini yükümlülükleri yerine getirmek). - Ancak, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmek, hamileri ve dostları övmek, çağdaşlarına ve sonraki kuşaklara yol göstermek ve eğlendirmek gibi amaçları da vardır. Evliyâ'nın İstanbul dışına ilk gezisinin eski Osmanlı başkenti Bursa'ya olması ve Kahire'ye yerleşmeden önceki son seyahatinin hac nedeniyle Mekke'ye olması anlamlıdır. Dokuzuncu kitabın başında, yine İstanbul'dan hac için yola çıktığında, uzun zaman önce ölen babası ve yaşlı hocası Evliyâ Efendi'nin hacca gitmesi için ısrar ettikleri çok daha kısa olan bir başka rüya görmüştü.¹² Bu rüya, kompozisyon olarak ikinci kitabın başındaki giriş rüyasıyla paralellik göstermektedir.

Kırk yılı aşan gezileri tekrarlınsa ve keşişe de, Evliyâ'nın anlattıkları tutarlıdır ve birbirleriyle ilişkili bir seyir izler. İkinci kitabı "Anadolu", dördüncü kitabı

11 X 186b9, 213b2.

12 Krş. II 369b16, VII 72b29, 131b8, IX 3a24, X Q350b5.

13 IX 2a27.

"Safevi Sınır Bölgeleri", altıncı kitabı "Macaristan", yedinci kitabı "Habsburg Sınır Bölgeleri", sekizinci kitabı "Yunanistan" ve dokuzuncu kitabı "Hac" başlıklarıyla sınıflandırmak yanlış değildir. Genel olarak coğrafi ya da betimleyici unsurlarla gölgelense de, metin boyunca insan unsuru öne çıkmaktadır. Kitapların çoğunun "destan" dediğim hikâyelerle bitmesi rastlantı değildir: Celali Kara Haydaroğlu'nun ikinci kitaptaki, cesur kumandan Seydî Ahmed Paşa'nın beşinci kitaptaki olağanüstü hayat ve ölüm hikâyeleri, ya da korkunç Sadrazam İpsir Paşa tarafından tehdit edildiği zaman İstanbul'dan maceralı biçimde kaçışını anlatan üçüncü kitaptaki kendi hikâyesi. Özetle, *Seyahatnâme*'nin on kitaba bölünmesi sadece mekanik bir bölümlendirme değildir. Eserde organik birimler bulunmaktadır ki bazıları- nı burada göstermeye çalıştım. Diğerleri ise kuşkusuz hâlâ keşfedilmeyi bekliyor.

Seyahatnâme'nin yapısı üzerinde iki nedenle durdum. Birincisi, daha önce belirttiğim gibi, belli bir bakış açısıyla çözümleme yoluna girmeden önce eserin bir bütün olarak, tek bir metin olarak kavranmasının önem taşımasıdır. İkinci- si, eserin yapısının, Evliyâ'nın muazzam materyalini düzenleme ve tutkulu gi- rişimini kavramsallaştırma tarzının, onun zihinsel dünyası ve (daha önce belir- tilen hipoteze göre) Osmanlıların zihniyeti ile ilgili önemli bir noktayı ortaya çı- karıyor olmasıdır.

Ataları, Aile Geçmişi

Evliyâ, şeceresini peygambere kadar değilse bile, en azından Ahmed Yesevî'ye kadar izleyebildiğine inanmamızı ister.¹⁴ Türk atalarıyla ilgili bilgilerin büyük bölümü, 1671-72'de Anadolu'ya ve Kutsal Topraklar'a ziyaretleri sırasında aile- vi yükümlülüklerle ilgili dindar faaliyetlerinin itinalı kaydından elde edilebilir.

İlk olarak, İznik'te atası Yakub Ece'nin camisinin onarımı için 20 bin akçe harcar. Ece Yakub, Osmanlıların atası Ertuğrul ile birlikte Maverâünnehir'deki

14 V 89b14'de Karabiga yakınındaki Ece Yakub Camisi'yle ilgili olarak şöyle der: "*Bu cami sahibi bu hakirin cedd-i ızumları büraderlerindendir kim silsile-yi nihayetleri Türk-ı Türkan Hâce Ahmed Yesevî hazretlerine andan Mehemed Hanefîye andan İmâm Bakır ve on birinci İmâm Hüseyne mütehilerdir*"

VI 78a27'de babasının şeceresini verir: "*Derviş Mehemed Zillî ibn Kara Ahmed ibn Kara Mustafâ ibn Yavuz Er ibn Ece Ya'kûb ibn Germiânzâde Ya'kûb ilâ Türk-ı Türkan Hoca Ahmed Yesevî ibn Muhammed Hanefî ve ilâ İmâm Zeyne'l-âbidîn ve ibn İmâm Hüseyin ve ibn İmâm Ali ve Fâtumatü'z-Zehrâ ve bizzât cedd-i ızumunuz Hazret-i Risâlet-penâh.*"

X 425bl'de geçen peygamber İdris'in kehanetinde Evliyâ'nın şeceresi şöyle verilir: "*Evliyâ Çelebi ibn Derviş Mehemed Zillî ibn Kara Ahmed ibn Demircizâde Kara Mustafâ Paşa ey-Şehid ibn Durhan Beğ ibn Yavuz er ibn Ece Ya'kûb ibn Allâhverdi Akay ibn Muhammed Kırmânî ibn [Türk-ı] Türkan Hâce Ahmed Yesevî ibn Muhammed Hanefî ... Hazret-i İmâm Hüseyin'e ve İmâm Ali'ye ve Fâtumatü'z-zehrâ'ya ve Hazret-i Risâlet'e varınca...*"

Mahan'dan Anadolu'ya gelmiş, ya da Kütahya'da doğmuştur ve Sultan Orhan'ın sütkardeşidir. Osmanlıların Rumeli'ye ilk akınlarına katılmış, Çardak'ta ve de gömüldüğü Bursa'da camiler yaptırmıştır.¹⁵

Sonra, atalarının şehri Kütahya'da atası Kara Mustafa Bey'in camisinin evkaf denetçisi (mütevelli) olarak hareket ederek bazı onarımlar yaptırır. Babasının kardeşi Firaki Efendi'nin burada aile evinde yaşamış olduğunu söyler ve "Kapımızın önündeki mezarlığa gömülen herkes bir akraba ya da hizmetlimizdir" der. Diğer ata memleketi olan Demirci, Evliyâ'nın altıncı kuşaktan atası Demircioğlu Kara Mustafa Bey tarafından fethedilmiştir.¹⁶

Evliyâ son olarak, Kudüs'te büyükbabası Ahmed Bey'in kardeşi Salim Bey'in mezarını, babasının dediği yerde, yani Zeytindağı'nda bulur ve onarır.¹⁷

Evliyâ, bir yerde nümismatik konusundaki ilgisinin kaynağı olarak bir büyükanneden –muhtemelen babasının annesi– bahseder (bu konuda bkz. *Sultanın Kulu: Osmanlı Gururu*). Bu büyükanne, I. Murad zamanında Gelibolu'da basılan çeyrek-dirhem paralardan oluşan bir koleksiyona sahipti. Evliyâ, Gelibolu'yu anlatırken çocukluğunda bu nadir sikkeleri birçok kez gördüğünü belirtir.¹⁸

Ailevi yükümlülüklerinin şiddetle farkında olan Evliyâ'nın seyahatlerine başlarken ilk düşündüğü, anne, baba, kardeş ve hocayla ilgili kaygılardan nasıl kurtulacağıydı. Bursa Eyne-Bey (İnebey) mahallesindeki evlerini anlatırken bahsettiği Mahmud adında bir kardeşle ilgili yalnızca bir tek referans daha buldum. Kız kardeşlerinden birçok kez bahsetmektedir. Örneğin, İlyas Paşa 1638'de IV. Murad'a karşı ayaklandığı zaman, Evliyâ'nın büyük ablası olan karısını Kütahya'daki baba evinden kaçırmış ve Bergama'ya sığınmıştı. Daha sonra yakalandı ve başı kesildi. Evliyâ, yeni sadrazam olan İpşir Paşa ile görüşmeye Konya'ya gönderildiği 1653 yılında, lehlerinde konuşması için İstanbul'daki devlet adamları tarafından hediyelere boğulmuştu ve yola çıkmadan önce bu hediyeleri kız kardeşine emanet etmişti.¹⁹ Melek Ahmed Paşa, karısı Kaya Sultan'ın 1658'deki uğursuz rüyasına cevaben şunu söylemektedir:

15 IX 4b23, 24a18, 39a17; V 89b17. Evliyâ'nın Ece Yakub'u I. Murad'ın oğlu Yakub Çelebi (ö.1389) ve ayrıca Ece Halife Yakub Efendi (ö.1522) ile karıştırdığı açıktır; bkz. MANİSA 273. Minarcı yul-dının nedeniyle tahrip olan Çardak'taki camiyle ilgili olarak Evliyâ şunları söyler: "*hıṣā'allāh amār ederiz*" [amār=tamir] (V 89b24)

16 IX 11a12, 14a1, 24a13.

17 IX 219a28; X 45b25.

18 V 94a33.

19 Kaygılardan nasıl kurtulacağı: I 6b17 ("*Ayâ peder ü mâder ve üstâd ü bürâder kahırlarından nice halâs olup cihân-geşt olurum*"); II 220b14 ("*ve üstâd*"ı atayarak). Mahmud kardeşi: IX 39b19. Kız kardeşler: IX 40a15; III 177a16; MELEK 125. Kız kardeşine atfedilen inâl ismi (örn. Baysun 1948, 401), basılı metindeki IX, 81, "*arun*"ın yanlış okunmasına dayanmaktadır (39b7= P20b44). [M. Cavid Baysun, "Evliyâ Çelebi" *İslam Ansiklopedisi*, IV (1947) 400-12]

Ama 1000 altın fukaraya sadaka ver. 2.000 altın iç ağalarım, 2.000 altın dış ağalarım, 300 altın Evliyâ Çelebi'ye ve 100 altın onun hemşiresine (kız kardeşine) verip hareminden çıkarıp Evliyâ'nın hemşiresini bir Müslümana verip çerağ eyle.²⁰

Evliyâ, annesini nadiren anlatır. Melek Ahmed Paşa'dan bahsederken şunları söyler:

On dört yaşına ulaştığında Melek Der-i devlete gelip, bu hakirin annesi halasının kızı olduğundan annemizle Melek'i Sultan Ahmed'e hediye verdiklerinde Ahmed Han ... annemizi babamız Dergâh-ı âli Kuyumcubası Derviş Mehmed Zillî Ağa'ya bağışlayıp, ondan bu hakir dünyaya gelip ...²¹

Bunun dışında, "üstün, şehlevend giyimli, iri yapılı" diyerek anlattığı Mısır'ın bazı Hazari kızları gibi güzel olduğunu, bileklerine kına yaktığını ve mendiller işlediğini öğreniriz.²² Mısır'da Sebil-i Allam'daki doğum kontrol taşlarını anlatan Evliyâ şöyle der:

Hatta bu hakirin annesi, hakiri doğururken büyük kafamız annemizin masdarından zorlukla çıktığından ferci dağılıp çirkin olduğundan dolayı hâmile kalmadan çekindiğinden bu Sebil-i Allam taşından daima taşıyıp peder ile hâlet-i mahmasada beline bağlardı.²³

Annesiyle ilgili olarak söyledikleri bunlardan ibarettir.²⁴ Ancak babası, hem yaşadığı sürece, hem de ölümünden sonra Evliyâ'nın bilincinde önemli bir yer tutuyordu. Seyahatleri için babasının onayına ve nasihatine ihtiyaç duydu. Babası, ona bir günlük tutmasını söyleyen ve hatta "Seyahatnâme" adını öneren kişiydi. Evliyâ, 1648'de babasının öldüğünü duyduğu zaman seyahatleri-

20 V 76a3, MELEK 222.

21 V 52a2, MELEK 9; bkz. I 79b2, MELEK 49.

22 X 243a19 ("*Ammâ Hazarî kızları var kim serâmed ve serbülemd, kuddi bülemd, kıyâfeti şehlevend, balaban kızlar olur kim güyâ bizim vâlidemizdir*"), 237b4; I 200a16.

23 X 230a16.

24 Haziran 1640'ta, ilk seyahatinden (Bursa) İstanbul'a döndükten sonra, anne babasının ellerini öprü-günü belirtir (II 241a25 *peder ü mâder*); Haziran 1648'de, babasının vefat ettiği haberini aldığı zaman, mesajda üvey annesinden (II 367b 17 *üvey valide*) ve kız kardeşlerinden söz edilmektedir; bir ay sonra İstanbul'a geldiği zaman, annesinin ellerinden (II 369b *vâlide-yi müşfika*) ve kız kardeşlerinin gözlerinden öper. Annesinin öldüğü zamanı ve başka yerde bahsi geçmeyen gizemli üvey annesinin kim olduğunu bilmiyoruz.

ni yarıda bıraktı ve hemen İstanbul'a döndü. İstanbul'a geldiğinde, bir kurban adadığı ve hatim indirdiği Eyüp'e gitti. O gece babasını rüyasında gördü. Ertesi gün:

Sabahleyin akrabalarımızla Unkapı'nı'dan bir kayığa binip tershane ardında mezâristanımıza vardık. Öncelikle aziz babamı ziyaret edip üç kere *el-Hâkümü't-tekâsür* suresini okudum ve bir hatım-i şerife başladım. Fatih Sultan Mehmed zamanından beri gömülü olan atalarımızı ziyaret edip ağlayıp sızlayarak yine evimize geldim. Merhum babamızdan intikal eden malımızı alıp tamamen el koydum, helâl ve tertemiz malımızdan iki bin altın Hacc-ı şerif yoluna adadım.²⁶

Sonraki seyahatleri sırasında Evliyâ, bazen rüyasında ona öğütler veren babasını görür (bkz. *Ravi ve Musahip*: Alametler ve Rüyalarda). Babasının el becerilerinden sık sık bahseder ve onu bir kaynak olarak gösterir.²⁷

Babasının önceki görevinin en kapsamlı açıklaması, Sultan II. Selim döneminde 1571'de Kıbrıs'ın fethiyle ilgilidir. Edirne'deki Selimiye Camisi hakkında Evliyâ şunları yazar:

Muhterem babamız Derviş Mehmed Zillî merhûm bu cami sahibi Selim Han zamanında Kıbrıs fethinde fetâ yiğit bulunup şeyhi Can Paşa'nın müezzınbaşılığı ve bazan da insanlara önder olup imamlığı hizmetlerinde olup fetihten sonra o sevindirici fetihde Magosa Kalesi'nde ilk yürüyüşte feth ezanını okuyup gülbaş-ı Muhammedî'ye yol bulduran bu kusur sahibi hakîrin babası idi. O yüzden fetihten sonra İstanbul'a gelip bütün vezirler, devlet adamları ve başka iş başında olup Kıbrıs fethinde bulunanların tamamı padişah huzurunda hil'at-i fâhire (değerli

25 II 24b23, 367b. Eğer babası, Evliyâ'nın iddia ettiği gibi 1648'de (H.1058) öldüğü zaman 117 yaşındaysa (III 156a25; X 42a2), o zaman 1534'te doğmuştu (11.941). Bu durumda, Evliyâ'nın ileri sürdüğü gibi, Sultan Süleyman'ın (saltanat 1520-66) nedimi olması zor görünüyor.

26 II 369b18. Aile mezarlığı, daha kesin bilgi vermek gerekirse, Kasımpaşa'da, Kulekapısı Mevlevihanesi kabristanındaydı; bkz. I 127b15'teki tasvir ("*pederimiz Derviş Mehmed Zillî ve validesi ve dedemiz Demirci Karu Ahmed ve dedemiz Yavuz Er Bey ve validemiz ve'l-hasıl bi-hisab cümle akrabaları ve ta'allukat [u] birader ü hemşirelerimiz anda medfunlardır*"). III 156a26 ("*Kule-kapusu Mevlevi hanesi mezaristanında*").

27 Babasını gördüğü rüyalar: VI 99b27, IX 2a27. Babasının el becerisi: I 60b25 (İstanbul), IV 228a24=BITLİS 98 (Sultan III. Mehmed için yapılan mühür saat), 337b7 (Bağdad), VI 95a32 (Esteron), 135a32 (Nograd), IX 340b25, 342b1 (Mekke), X 137b3 (Kahire).

Kaynak olarak babası: I 14b18, 28a28, 63b11, 105a2, III 128a10, 155b26, 156a2, IV 334a25, V 111b33, 117a30, VI 43a13, 74b27, 76a17, 77b29, 78a25, 175b4, 184b1. VII 39a=178, VIII 360b15=701, X 383a17=825.

elbiseleri ve makam ve değerlerinin yükseltilmesi ile nasiplendiklerinde babamız da ilk fetih ezanını okuduğu için hil'at-i fâhire giydiğinde Tanrı'nın hikmeti öğle vakti imiş. Hemen o ân Selim Han, "Kişi ibtidâ fetihde burc u bârû üzere nice (nasıl) ezan okudun, dinleyelim!" buyurduklarında hemen babamız Davudî-dem ile Bilâfî tarzı hicaz makamında bir yüksek ezan-ı Muhammedî okur ki bütün mecliste hazır olanlar dinleyip taze can bulurlar. Hemen o an Selim Han babama bir hatt-ı şerif yarlıg-ı belîğ ihsan eder, buna göre günlük ikişer altın maaşıyla bu Edirne'de yapılan Selim Han Camii'nin ilk defa temel müezzini olan babamızdır. ...

Babamız Süleyman Hanlı idi. Sigetvar gazasında birlikte idi. Eğri fatihi III. Mehmed Han ile bile idi. Onda kuyumcubaşılık hizmetinde idi. Çok yaşlı belî bükülmüş olduğundan bütün vezirler, devlet adamları, âlimler, salihler ve şeyhlerin sevdikleri ve saygı duydukları biri idi. Zira kendilerinin çok yâddaşı (andığı kişi) var idi. Zira kendilerinin babası Demircioğlu Kara Ahmed Bey, Fatih ile İstanbul fethinde bulunmuş idi. O zat 147 sene ömür sürüp Kütahya'da Zeregen Mahallesi'ndeki evimizin önünde gömülüdür. Babamız da 117 yaşında vefat edip İbrahim Han'ın tahta çıktığında defn olunmuştur. ...

Bu sıkıntı veren uzun sözlerden maksat odur ki dedemizden babamız ve babamızdan bu kemtere miras olarak intikal etmiş 300 seneden beri yaşanmış ve baştan geçmiş olaylar vardır.²⁸

Evliyâ, bir başka yerde babasının Sultan I. Ahmed'e hizmetlerinden bahseder. Babası, padişahın yıllık hediyelerini kutsal şehirlere nakletmekle görevli memur ("sürre emini") olarak görev yaparken, Mekke'deki ünlü Altın Oluk'un inşaatını da denetlemişti. Evliyâ'nın bu konuda gelişigüzel söylediklerine bakılırsa, babası bu dönemde İngiltere'ye bile gitmişti.

Evliyâ'nın annesini o dönemde epeyce yaşlanmış olan (bkz. aşağıdaki metin) babasıyla evlendiren Sultan Ahmed'di. Kendisinin doğum tarihini "aşure günü, 10 Muharrem, 1020/25 Mart, 1611" olarak verir.²⁹

28 III 156a2-11,20-28. Evliyâ'nın babası ve Sultan Süleyman'la ilgili daha fazla bilgi için, bkz. *Hikâyetci: Günlük Yaşam*.

29 Mekke: IX 3a19; X 42a7. İngiltere: X 256a16. Sultan Ahmed: VI 47a26. Doğum tarihi: I 59a2.

İstanbul'da Yetişmek

İstanbul Evliyâ için çok önemliyse, bu sadece başkent olduğu için değildir. İstanbul, onun gelişim yıllarına da sahne olmuştu ve bu nedenle coğrafi olduğu kadar kronolojik açıdan da ilk sırayı almayı hak ediyordu. *Seyahatnâme*, yukarıda değindiğim gibi, bir ölçüde otobiyografiktir. Ancak, Evliyâ'nın doğumuyla değil onun bir seyyah olarak doğuşuyla başlar. Yani, yirminci yaş gününde dil sürçmesiyle peygamberden şefaât yerine seyahat dilediği ve peygamberin ona bu ikisinin yanı sıra ermişlerin ve peygamberlerin türbelerini ziyaret etmesi için de izin verdiği rüya ile başlar.³⁰ Birinci kitabın aşağı yukarı 55. bölümüne kadar onun doğum tarihini öğrenemeyiz. Seyahat tutkusu başlamadan önce metropoldeki hayatı hakkında birinci kitabın bir başka bölümünden ve hatta diğer kitaplardan yalnızca birkaç ayrıntı öğrenebiliriz.

Evliyâ, önceki yılları hakkında bazıları aile geleneği olması gereken çok az şey anlatır:

Bu hakîr gösterişsiz Evliyâ, anadan doğduğumuz sırada merhum Sunullah Efendi evimizde bulunuyormuş. Kulağımıza küpe olması için yüksek sesle ezan okumuşlar ve akika kurbanımızı da Mevlevî Şeyhi İsmail Efendi keserek "İsmail kurbanıdır" buyururlar.³¹ O gece evimizde yetmiş adet ârif derviş canlar bulunuyordu. Gisûdâr Kapanî Mehmed Efendi de gelip hakîri kundağıyla kucağına alıp kulağımıza ezan-ı Muhammedî okumak istediğinde, "Ya bu oğlanı âgâh edip kulağına kim ezan okudu" diye sorunca, orada hazır olanlardan, sonraları hocamız olan Dersiam Ahfeş Efendi, "Ezanı Sunullah Efendi okudu" deyince hemen Gisûdâr Mehmed Efendi, "Biz dahi abdalâne fenâfillah ezanın okuyalım" deyip yanık bir sesle ezan okur. Ellerinde olan teberini (derviş baltası) yanımıza koyup, "Bu oğlana ihsan eyledim, bununla çok gazâda bulunup dervişlikte post sahibi olsun ve gençliğinde bir şeyden korkmayıp kumda oynayup ayağına çöp batmasın" diye *Fatiha* okur ve selâmsız giderler. Kasımpaşa Mevlevîhanesi şeyhi Divane Abdi Dede hazretleri, mübarek ağzından ekmek parçası çıkarıp "Fukara lokmasıyla büyüsün" diye ilk defa ağızımıza onlar bir ekmek parçası korlar. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Doğanî Dede bu hakîri kucağına alarak havaya atıp "Bu oğlan bu cihanda bizim uçurmamız olsun" diye buyurmuşlar. ³²

30 I 7b6-7.

31 Böylelikle, bebeğin saçının adanmasıyla Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in kurban edilmesini eğlenceli biçimde ilişkilendirmektedir.

32 I 107b13.

Aile evi İstanbul'da. Evliyâ'nın babasının bir kuyumcu dükkânına sahip olduğu Unkapanı civarındaydı. Evliyâ, büyük büyükbabası Yavuz Er Bey'in Fatih'in alemdarı olduğunu iddia eder:

İstanbul fethinde dedemiz birlikte bulunup Unkapanı'nın iç yüzünde Sağ-
rıclar Camii zemininde olan yapıları dedemiz ganimet malları ile alıp fe-
tihten sonra bir cami ve 100 dükkân yaptırıp camiine vakfetmiştir. Bu
hakirin İstanbul içinde doğduğu evimizi gazâ malından dedemiz yapıp
otururlar. Yaptığı camiin, dükkân ve evlerin beratları Fatih'in tuğrasıyla
ve hüccet-i şer'iyyelerin imzaları Emir Buharî hazretleri imzasıyla imza-
lanmış olup hâlâ soyundan olmamız cihetiyle anılan mütevellilik elimizde
olup istediğimiz gibi mutasarrıfız.³³

Evliyâ'nın anlattıklarından, onun ilk eğitimini Unkapanı pazar yerindeki baba-
sının dükkânında ve civarında aldığı izlenimini ediniyoruz. Bu konuda şunla-
rı söylemektedir:

Bu hakirin dükkânlarında kuyumculuk eder kefare Simyon, *Yanvan Tarihi*'ni okudukça duymuştum ve hanırında kalmış idi, zira onlar ile ço-
cukluğumuzdan beri görüşmemiz sebebiyle ve yetişkin olmamız cihetiyle
fasih ve belîğ Yunan ve Latin dilini anlardım. Hakîr Simyon'a *Şahidi Lûga-
tını* okuturdum. O bize *Aleksandıra* yani *İskender-i Zülkarneyn Tarihi*'ni
okuturdu. *İskender Tarihi*'nde de Rum kayserlerinin ataları Amalak'a,
Sam'a ve Hz. Nuh'a ulaşır *vesselâm*.³⁴

Bu dönemde yaşanan bir başka olay, daha önce adı geçen ve Unkapanı'nda
oturduğu için kendisine Kapanı Mehmed Efendi de denilen Gisûdar Mehmed
Efendi'yle ilgilidir. Evliyâ anlatıyor:

³³ I 25a6.

³⁴ I 25a15. "*Yanvan tarihi*", muhtemelen Agapios'un 10. yüzyıl Arapça çalışması *Kitab el-Unvan*'dır; bkz. Stefane Verasimos, *La Fondation de Constantinople et le Sainte Sophie dans les Traditions Turques* (Paris: Maisonneuve, 1990), 63 [Türkçe çeviri, 66]; ayrıca "Enquête sur un héros: Yanko bin Madyan. le fondateur mythique de Constantinople", *Mélanges offerts à Louis Bazin*'de, Jean-Louis Bacqué-Grammont et Rémy Dor ed. (Paris: Éditions L'Harmattan, 1992), 213-17, s. 216. Baş-
ka bir yerde "Latin"i İslav anlamında kullansa da, Evliyâ burada "Latin"le muhtemelen İtalyan de-
mek istiyor; bkz. Robert Dankoff, "The Languages of the World according to Evliyâ Çelebi", *Journal of Turkish Studies* 13 (1989), 23-32, s.29; SÖZLÜK 49. "Şahidi lûgati" için bkz. Antoinette C. Ver-
burg, "The Tuhfe-i Şâhidî: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme," *Archivum Ottomanicum* 15 (1997), 5-87.

Kırk yıl semtimizde oturdu. Hatta bu fakir (Evliyâ) doğduğumuzda sağ kulağımıza Sunullah Efendi ve sol kulağımıza küpe için bu Gisûdâr Mehmed Efendi ezan okumuştur. Onun için tanışıklığımız ezeli olduğundan her gün bütün hâllerine ve yüzlerce keşif ve kerametlerine vâkıf olmuştuz. ... Bir gün bu hakir çocukluğumda Unkapanı'nın iç yüzünde kuyumcu dükkânlarımızda sure-i (---) '*Biz onda (Tevrat'ta) onların üzerine yazdık cana can ...*' [Mâide, 45] âyetini okurken Kapanî Efendi geldi. Bu âyeti duyunca "Allah Allah" dediler. Derhâl berber dükkânında Güreşçiler Tekkesi³⁵ Şeyhi Pehlivan Ali Halhali belirdi. Bizim dükkân önünde Gisûdâr'ı görünce bir nara atarak,

"Ey dost, Şahımız Şah Ali'dir kurban olsun Şah Hüseyin'e canım, başım top cyleyüp geldim belâ meydanına, Kerbelâ Meydanı'dır meydanımız" deyip Kapanî Mehmed Efendi'ye temennâ edip el öpünce hemen Kapanî Efendi,

"İnşallah Derviş Ali bu anda arzu ve isteğine erip Kerbelâ Çölü'nün şehitleri sevabına bu Aşure gününde nail olursun" deyip elindeki çoçtura testisini Derviş Ali'nin eline verdi. Derviş Ali o şaraptan birkaç nefes çekti ve bir kere nara atarak çıplak olup berber dükkânına girince Kapanî Efendi hakîre:

"İşte ve *ketebnâ* âyeti mahalli geldi yine tekrar oku" derken onu gördük. Derviş Ali kaçarak bizim dükkânımızın önüne gelince berber dükkânından Hacı Ahadoğlu adlı bir yiğit dal-bıçak gelip Derviş Ali'yi memesi üstünden vurup şehit etti. Hemen Kapanî Mehmed Efendi Derviş Ali'ye,

"Kerbelâ şehâdetin buldun mu ve '*Biz onda (Tevrat'ta) onların üzerine yazdık cana can ...*' [Mâide, 45] âyetine mazhar oldun mu?" deyip gitti. Hemen babam,

"Bre şu Hacı Ahadoğlu'nu tutun" deyip hademelerimiz derhâl katilin yakasını toplayıp Yeniçeri Ağası Şehit Hasan Halife'ye götürdüler. Suçlu bulununca Ahadoğlu'nu da Ağakapısı'nda esâmesin çalıp zindanda katlederek çardak önünde geceleyin denize attılar. Peder Derviş Ali'yi Güreşçiler Tekkesi bahçesinde gömdüler. Derviş Ali'nin okuduğu beyitlerine uy-

35 Yani, Unkapanı yolu üzerinde Servi Fınnı'nın karşısındaki Küçük Pazar'ın yanında bulunan Pehlivan Süca Tekkesi (I 190a23-24) Zirek yokuşu ayağında Pehlivan Demir tekkesi denilen ikinci bir Pehlivanlar Tekkesi vardı; ayrıca bir tane Bursa'da (II 226a9) ve bir de Edirne'de çok ünlü bir tekke vardı (III 158a33-158b22; EDİRNE 97-103). Pehlivan Tekkeleriyle ilgili olarak, bkz. Âtuf Kahraman, *Cumhuriyete Kadar Türk Güreşi*, II (Ankara. 1989), 9-14; *Osmanlı Devleti'nde Spor* (Ankara, 1995), 188-90.

gun cevapları Kapani Mehmed Efendi keşfedince anında çıktı. Allah bilir böyle olmuştur.³⁶

Evliyâ cinayet nedenini açıkça belirtmez, ama Derviş Ali'nin coşkulu konuşmasındaki aşırı Şii tonunun, sadık bir Sünni olan berber dükkânındaki Hacı Ahadoğlu'nu kızdırmış olabileceğini ima eder.

Evliyâ, bazen çocukluğuyla ve ilk dönem eğitimiyle ilgili anı kırıntılarına yer verir:

- Mevlânâ Sadîzâde Efendi: ... Bu hakîr 11 sene Karaman'daki dârülkurrâsında *İbn Kesîr*, *Seb'a* ve *Şatibiyye*'yi okuduk.³⁷
- Mevlânâ Mustafa Efendi [Sultan Selim Türbesi avlusunda bilinen mezar]: ... Bu hakîr her sabah derse gidirken elbette ruhu için bir Fâtîha okuyup geçirdim.³⁸
- [Tire'de] Feriştcoğlu ... Hâlâ merkad-i pür-envârı ve savma'ası ziyâretgâh-ı hâss [u] âmdır. *Rahmetullâhi aleyh*, kim âlem-i sabâvetde hakîr *Ferişte lûgatî*n tîlâvet edüp kitâbın ibtidâsı hubz etmek kubl öpmek olmağile ekmek yemeği ve âdem öpmeği ibtidâ anın kitâbından öğrendik. Anıniçün hayır du'â.³⁹
- Yahya Efendi ... Hakîre Çarşambapazarı'nda Tavaşi Mehmed Ağa Camii'nin ser-mahfilinin devrhânlığını ve naathânlığını ihsan edip her cuma iki cihan Serverinin na't-ı şerifi hizmetinde olup dünyalar kadar Yahya Efendi'nin hayır dualarına devam edip her cuma huzurlarına varmaya görevli idik.⁴⁰
- Şeyhülislâm Hamid Efendi ... İstanbul'da Filyokuşu'nda camii ve medresesi var. Hakîr Evliyâ, o medresede bir odada kalıp Ahfeş Efendi adlı büyük hocadan yedi sene bazı ilimler okuduk.⁴¹
- Cinci Hoca ... Safranbolusu adlı şehirde Şeyhzâde adında bir suhte idi. Âsitane'ye gelip Unkapanı'nın iç yüzünde Fil Yokuşu'nda Hamid Efendi Medresesi'nde hakîr Ahfeş Efendi'den *Molla Câmi* okuyup

36 I 112b29.

37 I 107b2. İbn Kesîr (doğ. 45/665) Kur'an'ın "yedi okuyucusu"ndan biriydi; "Şatibiyya", eş-Şatibi'nin seriata uygun yedi okuyuşunun nazımlaştırılmış el kitabıdır (ö.590/1194); bkz. Eİ² "İbn Kathîr" (J.-C. Vadet) ve "kirâ'a" (R. Paret)

38 I 109a3.

39 IX 84b29. *Ferişte-oğlu lûgatı* ya da *Kitâb el Mazâhîr* Kur'an'da geçen sözcüklerin kafiyele Arapça-Türkçe lûgatı, y. 1400'de, İbn Melek olarak da bilinen Ferişte-oğlu tarafından yazıldı; bkz. Eİ² "Ferişte-oghlu" (Ö.F. Akün).

40 I 74a6.

41 I 121b21.

- Kitab-ı İbn Hâcib Kâfiye*'yi i'rab ederken bu adı geçen Cinci Hoca, Ah-
feş Efendi üstadımızdan *Kitab-ı İzzi* okurdu.⁴²
- Kâtibzâde Zeynelabidin ... Bütün saygın kitaplarını Vefa Camii'ne
vakfetti. Hakîr, *Mülteka* ve *Kuhistânî* kitabını hafız-ı kütübden (kü-
tüphane memurundan) alarak okumuştum.⁴³
- Üsküdari Mahmud Efendi = Hüdâyî ... Allah'a hamdolsun bu hakîr
sohbetleri şerefiyle şereflenip kimi hırkası eteğiyle örtterek "Manevi
evlâdımız olsun" demişlerdir. Pek çok nasihatlarda bulundu. Mübarek
ellerini öperek murada erdiğimizle gurur duyarız.⁴⁴
- Hatib Zâkirî ... Hakîr Evliyâ, "*Gülşen-i vahdetde dâ'im açılıp cân bül-
bülü*" zikrini onlardan öğrenmiştim.⁴⁵

Evliyâ, derslerle meşgul olmadığı zaman metropolün çeşitli semtlerini keşfe çıka-
rak diğer esnafları araştırıyor ve büyük imparatorluk camilerini öğreniyordu. Ba-
basının mesleğindeki önemli olaylardan biri, Sultan Süleyman Kanunu'na göre
sadece 20 yılda bir yapılan ve on gün süren kuyumcular loncası şenliği idi. Şen-
lik, şehrin dışındaki Kağıthane'nin panayır yerinde yapılırdı. Evliyâ, kuyumcu-
başızade sıfatıyla bu şenliğe üç kez katıldığını ve Sultan IV. Murad zamanında
sultanın elini öpmek için bekleyenlerin oluşturduğu sıranın en başında olduğu-
nu iddia eder.⁴⁶

Kur'an hocası Evliyâ Mehmed Efendi'nin Evliyâ için çok özel bir yeri var-
dı. Sonraki hamisi Melek Ahmed Paşa ile ilişkisinin kapsamlı hikâyeci şöyledir:

Bu Melek, Sultan Ahmed Han huzuruna geldiği gün padişah huzurun-
da olanlara birer köle bağışlayıp bu hakirin babası Dergâh-ı âlî kuyumcu-
başısı Derviş Mehmed Ağa'ya Sultan Ahmed Hân *toprağı güzel olsun* bu
hakirin annesini bağışlayıp;

42 I 78a27; II 370a12. *el-Kâfiye*, sözdizimi üzerine, İbn el-Hâcib, ö. 646/1249 ve *İzzi*, çekim üzerine,
İzzeddin İbrahim (ö. 655/1256), medrese tedrisatının başlıca kaynaklarıydı. *Molla Cami*'den söz-
dizimi üzerine temel kitaplardan biri olarak bahsediliyor, d'Ohsson 1788, II, 468n.: *Molla-djeamy*.
[Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman*. 2 cilt, Paris] Kâtib Çelebi bundan sa-
dece Cami olarak bahsediyor; bkz. *Mizânü'l-hak fi ihtiyârî'l-ahak* (İstanbul 1286), 132; çev. G.L.
Lewis, *The Balance of Truth* (Londra 1957), 141.

43 I 108b2. İbrahim el-Halebi'nin (ö.956/1549) Hanefi fıkıhı üzerine bir kitap olan *Multekâ'l-ebhur*
için. bkz. Şükrü Selim Has, "The Use of Multaka'l-abhur in the Ottoman Madrasas and in Legal
Scholarship," *The Journal of Ottoman Studies* VII-VIII (1988), 393-418.

44 I 144a. dip.

45 I 111b31.

46 I 186a17.

“Koca Ağa, ihtiyar oldun, ama inşaallah bu kızdan melek gibi cihan süsü bir oğlun olur” buyurduklarında, Üsküdarî Mahmud Efendi:

“Bu yakın inşaallah ruh bulur ve bir akıllı ve olgun erkek evlâdın olur” deyince Evliyâ Efendi:

“İnşaallah biz okutup terbiye ederiz” buyururlar.

Allah’a hamd olsun 9 ay 10 gün sonra bu hakir Sultan Ahmed Han asrında (---) tarihinde doğduk. Sultan IV. Murad’ın tahta çıktığı (---) tarihinde babamız, hakiri Hünkâr İmamı şeyhü’l-kurrâ ve şeyhü’ş-şüyûh Evliyâ Efendi’ye verip bizi manevî oğullarından edip öğrencilerinden olduk. Hâfızlığı Evliyâ Efendi’den tamamlayıp sekiz saatte ne ifrat, ne tefrit, ne *lahn-ı celî* ve ne *lahn-ı hafî* etmeyip ... Hafs kıraati üzere vakıf yerleri, secde yerleri, imâle ve işâretlere riayyet ederek hatm-i şerif ederdim. Ve her Cuma gecesinde birer hatm-i şerifim tayin olmuştu. Tanrı’ya hamd olsun, çocukluğumdan beri ister savaş ve ister barışta terk etmeyip nice yüz hatm-i şeriflerim Cuma gecelerinde Melik Ahmed Paşa merhumun huzurunda hatm-i şerif ederdim. Zira Harem-i Hâs’da iken üstadımız Evliyâ Efendi’den onlar da okuyup ezberden bir kere hatm-i şerif etmişler idi, ama İbn Kesir kıraati okumamışlardı. Nice kerre hakiri ezberden dinlemişlerdi. Allah’a hamd olsun hamele-i Kur’ân’ım, *bu Rabbimin bir fazlıdır*. İbn Kesir kıraatini de tamamen öğrenip tecvid ilmine *Kitâb-ı Şâtûbî* ki (---) adet beyittir, onu ve *Kitâb-ı Cezerî* ki (---) adet beyittir, onu da Evliyâ Efendi ve bütün şeyhler huzurunda yedi saatte ezberden tamamladım. Sonra Seb’a kıraatini Yusuf suresine dek okudum. Daha sonra vefinimetim üstadım Evliyâ Mehmed Efendi (---) tarihinde vefat edince Hünkâr İmamı Şamî Yusuf Efendi’den Seb’a kıraatini Yâsîn-i şerife dek tamamladım. Onlar da (---) tarihinde vefat edince İstanbul’da Haydarpaşa Mahallesi Mescidi İmamı ve sonra Sultan Selim Han Camii İmamı olan Şamî Efendi’den Seb’a kıraati ilmini tamamladık.⁴⁷

—[İskenderiyye’de] İbn Hacıb ... bu hakir *Kâfiye*’sini okurken üstadımız Evliyâ Efendi tarafından hayli kulağımız çekildi.⁴⁸

Genellikle, Evliyâ Çelcibi’nin “Evliyâ” ismini hocası Evliyâ Mehmed Efendi’ye saygısından aldığı farz edilir.⁴⁹ Ancak bu bir varsayımdır; Evliyâ hiçbir yerde bir başka ismi olduğuna dair imada bulunmamıştır. Yukarıdaki pasajda Evliyâ,

47 VI 47a26; MELİK 274.

48 X 328a5.

49 Örneğin, Baysun 1948, 400; bkz. yukarı, not 19

Evliyâ Mehmed Efendi'nin manevi oğlu olduğunu ileri sürer. Diğer iki pasajda, böyle bir ilişkiden Sultan I. Ahmed'in diğer dinî danışmanı olan Üsküdarî Aziz Mahmud Efendi ile ilgili olarak söz edilir. İlkinden yukarıda bahsedilmişti. İkincisinin kaynağı, ünlü bir şair olan Veysi Çelebi'nin (969-137/1561-1627) iddiasıdır:

Bu hakir Üsküdarî Mahmud Efendi huzûrunda azîzin kendü güftelerinden,

Açıldı çün bezm-i elest

Devr eyledi peymânesi

Andan içenler oldu mest

Aylmadı mestânesi⁵⁰

ilâhîsini güzel sesle okuduğumda, Veysi Efendi "Bârekallah, ne hoş yanık sese malik olur. Bu çocuğa Allah uzun ömür verip iki cihan saadetine sahip ede" diye duadan sonra hakiri Aziz'den sorduklarında, Aziz buyurdular ki, "Bu bizim manevî evlâdımızdır, zâkir ve şâkirimizdir. Kalk Evliyam Veysi Çelebi'nin elini öp" buyurduklarında, hemen kalkıp el öpünce Veysi Çelebi: "İnşaaallah sultanım bu akıllı ve olgun çocuktan çok mânâ zuhur edip iki cihanda makbul ola" diye hayır dualar etti. Allah'a hamd olsun onların da gözlerine girip ...⁵¹

Topkapı Sarayı

İstanbul imparatorluğun merkeziyse, Topkapı Sarayı merkezin merkeziydi. Evliyâ zaman zaman babasıyla birlikte saraya giderdi. 17 Mayıs 1632'de (27 Şevval 1041), iki ay önce Sultan Murad'ın gözdesi Musa Çelebi'yi öldürtmüş olan eski sadrazam Topal Receb Paşa, haydutlar ve çetecilerle suç ortaklığı yaptığı için idam edildiği zaman oradaydı.⁵² Babası 1634'teki Revan seferine katılma emrini aldığı zaman da saraydaydı.⁵³ Bu sefer oldukça başarılı geçti. IV. Murad sadece Tebriz ve Revan'ı fethetmekle kalmadı. Revan'ın Safevi valisi Mîrgûne'yi de esir aldı ve Osmanlı sarayında müzisyen olarak hizmet etmesi için İstanbul'a

50 Evliyâ bu dizeleri Üsküdarî Mahmud Efendi'nin *Aşkânâme*'sinden alır. I 214b23'te uzun hâli bulunmaktadır.

51 V 172a23.

52 I 67b6. Peçevi de bu tarihi verir, ancak çoğu kaynak 28 Şevval (18 Mayıs) olduğunu söyler; bkz. İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, III* (İstanbul, 1961), 354.

53 I 67b19. Revan (Ermenistan'daki Erivan) o zaman Safevi İranı'nın bir vilayeti idi.

getirdi.⁵⁴ Mirgûne'ye Revani –Erivanlı– adı verildi ki revanı aynı zamanda bir tatlının adıdır. Bu olaylar, Evliyâ'nın ilk görüşmelerinde padişahın gözüne girmesini sağlayan nükteleri anlamak açısından yararlıdır.

Birinci kitabın doruk noktası, en azından otobiyografik açıdan, Evliyâ'nın saraydaki yaşamını ve sultanla ilişkilerini anlattığı ve kendini övdüğü bu uzun pasajdır. Bu bölüm, renkli ayrıntıları için ve mağrur, yetenekli bir genç olarak kendisini ve sultanı idealleştirse bile açıksozlulukla anlattığı için dikkat çekicidir. Evliyâ'nın müzik konusundaki yeteneği, mimari ve resimden ziyade müzik ve Kur'an'a meraklı olan IV. Murad tarafından özellikle takdir edilmişti (bkz. *Sultanın Kulu: Öncelik*).

1045 yılı Ramazan ayının Kadir gecesinde (5 Mart 1636) Büyük Ayasofya'da her sene üçer gece ibadet olunup binlerce adam toplanır. Ben o zamanda merhum üstadımız Evliyâ Efendi'den hafızlığı tamamlayıp sekiz saatte hatm-i şerif edip Seba kıraatini de me hazları ve Şatibi kitabıyla tamamlayıp Aşcre kıraatine başlamıştık. Merhum babam Derviş Mehmed Ağa'nın teşvikiyle o senenin Kadir gecesinde Büyük Ayasofya'nın Bilâl-i Habeşi makamı olan müezzînler mahfilinde teravih namazından Hafs kıraati üzere hatm-i şerifi okumaya başlayıp Enâm suresini tamamlayınca Kozbekçi Mehmed Ağa ve Silahdar Melek Ahmed Ağa mahfile çıktı. Yüz bin cemaatin içinde başıma altın bir Yusuf tacı giydirecek,

"Buyrun sizi saadetlü padişah ister" diye elime yapıştı. Padişah mahfeline varıp Gazi Murad Han'ın güzel yüzünü görüp huzuruna varınca yer öptüm. Selâmdan sonra gülümseyerek,

"Kaç saatte hatm-i şerif edebilirsin?" dediler.

"Padişah'ım sürat etsem yedi saatte ederim, ancak açık ve gizli nağme olmasın için sekiz saatte Allah'ın izniyle hatmederim" deyince buyurdular ki,

"İnşaaallah merhum şehit Musa'mın yerine yed-i beyzâ (beyaz el) gibi ustalığını gösterip musahibim olur" buyurdular ve iki avuç altın verdiler ki hepsi 623 sikke-i hasene idi.

Ben bu sırada gerçi ince yapılı, zayıf ve çocuk görünümlü idim. Ancak yaşıım yirmiye ulaşmış ergin idim. Meclis töresini bilip nice vezirler, devlet adamları ve şeyhülislâmlar huzurunda Kur'an ve na't okuyup sohbet ederdim.

Daha sonra Murad Han Ayasofya Camii'nden kalktı ve yollar fenerlerle süslendi ve aydınlatıldı. Ben de bir ata binip Saray-ı hâssa girdim. Padişah bizzat Hasoda'ya girdi ve beni Hasodabaşı'na teslim etti. Kilâr-ı hâssada kaftanlı olmamı ferman cyleyip kendileri Harem-i Hâssa gittiler.

Sabahleyin beni Kilercibaşı Hadım Kara Ali Ağa'ya⁵⁵ teslim edip Kilâr-ı hâssa önünde ağalara özgü odada bir yer belirlediler. Turşucubası Ahmed Ağa lalamız, Güğümbaşı Mehmed Efendi hat hocamız, müzikte Musahib Derviş Ömer pederimiz, ' nahiv ve kafiye ilmi dersinde Keçi Mehmed Efendi hocamız ve yine Evliyâ Efendi tecvid ilminde eski hocamız olup "Hayırlı ve kutlu olsun" dediler. Horoz imam, Hasoda'da hafızlıkta ortağımız, Tayezâde Handan, Ferruhoğlu Asaf Bey, Maanoğlu, Keçeci Süleyman ve Amber Mustafa müezzinlikte ayakdaşlarımız olup gece gündüz has hamamın yanında meşkhane adlı yerde saz, söz ve çeşit çeşit fasıllar edip Hüseyin Baykara faslı ederdik.

Bir gün bu hakîri altınlarla süslenmiş kumaşlarla giydirip altınlı bir Yusufî takkeye, geçici bir amber kokulu zülûf ekleyip başıma "Devlet nişanı tacıdır" diye dua ve övgülerle giydirdiler.

Bazen de ayakdaşlarımız küçüklerle samur kalpak giydirirlerdi. Ancak her an Silahdar Melek Ahmed Ağa ile görüşürdüm, zira annem tarafından akrabalığımız olduğundan dolayı daima beni yoklayarak hatırlı sorar ve hediyeler verirdi. Harem-i Hâssa girmemize sebep onlar ile Ruznâmecî İbrahim Efendi ve Hattat Hasan Paşa olmuştur.

O gün anılan süslü giyeceklere gömüldüğümüzde Civan Dilsiz ile Tavşan Dilsiz gelip çeşit çeşit şaka ederek beni alıp Hasoda'da Silahdar Melek Ağa ve eski Silahdar Musahib Mustafa Ağa odasına iletiler.

Onlar hakîre hayli teselliler verdiler. Padişah huzuruna varıldığında; meclis adabını, dua etmeyi, övmeyi ve gerekecek nice sözleri öğrettikten sonra beni Hasoda'ya götürdüler.

55 Ya da Hadım Gazanfer Ağa, VI 47b25.

56 Evliyâ'nın Tokatlı Derviş Ömer Gülşenî ile ilgili hikâyesi (I 205b35):

Yedî padişahın meclisinde bulunup 140 yaşında ölmüştür. Süleyman Han döneminde Siğetvar gazâsında bu hakîrin babasıyla aynı çadırda idiler. Mısır'da İbrahim Gülşenî hazretlerinin sohbetleriyle nasiplenip Anadolu'da II. Selim zamanında Gülşenî tarikatine şeyh oldu. IV. Murad devrinde bu hakîr Harem-i Hâs'da iken musiki ilminde hocamız, manevî babamız ve *Manevî* kitabında da üstadımız idi. [*Manevî*, İbrahim Gülşenî'nin Mevlana'nın *Mesnevî'si*'ne bir nazire olarak Farsça yazdığı eserdir.] ... Bütün makamlarda ustahlığı vardı, ama Sultan Murad Han'ın tabiatları segâh makamına meyilli olduğundan segâhda o kadar kâr, nakş, savt, zikr, zecel, tasnîfât, kaviller, şarkı, varsağı beyitleri okurdu ki adam yeni hayat bulur ... Bu üstadımıza Murad Han peder derlerdi.

Orada da bir saat oturup seyrettik. Bir büyük kubbe içinde dört köşe birer büyük taht, birçok şahnişinlerin dört tarafında pencereler süslenmiş, havuz ve şadırvanlar ile bezenmiş ve döşemesi bukalemun renkli çeşit çeşit mermerler ile döşenmiş öyle bir yerdir ki sanki çini galeriesidir.

Bizzat kendileri Harem-i Hâs'dan dünyayı aydınlatan güneş burcundan doğar gibi doğarak bütün kırk hasodalılara ve diğer musahiplere selâm verdi. Herkes hayır dua ile selâm aldıktan sonra padişah bir tahta oturduktan sonra ben uçarak tahtının ayağına yüz sürüp yer öptüm.

Hemen hatırıma bu şiir gelince çekinmeden bu şiiri dile getirdim, beyt:

Afâkı şehâ ma'deletin nûr-ı pür itsin

Hurşid gibi encümen-i dehre çerâğ ol

Geh nâfe gibi eyle deri dehti mu'attar

Geh gonca-sıfat gülşene gel zînet-i bâğ ol

Didâr-ı cihân eylemesin âlemi sensiz

Her kande isen padişehim dünyede sağ ol

diye bu gibi hayır dualar edince sevinerek,

"Bir şey oku" dediler. Ben de:

"Padişahım yetmiş iki ilimden Farsça mı, Arapça mı, Rumca mı, İbranice, Yunanca, Süryanice, türkû, şarkı, varsağı, kâr, nakş, savt, zecel ve yahut şiir ilminden bahr-i tavil, kaside, tercî-i bend, terkib-i bend, mersiye, ıydiye, muaşşer, müsenınen, müsebba, müseddes, muhammes, penc-beyt, gazel, kıta, müselle, beyt, müfred ve ma'niyât-ı ilâhiyattan ne emriniz olursa başım gözüm üstüne buyrun okuyayım" dedim.

O an buyurdular ki, "Bre şu köylü ne büyük iddiada bulundu. Acaba işidir revanî mi⁵⁷ yoksa söylediklerini yerine getirmeye gücü yeter mi?" buyurdularında,

"Padişahım eğer bağışlamakla muamele edip serbest ve mazur ederseniz inşaallah padişahımın huzurunda meclis-i emanet olmak üzere nedim-i hâslık edip padişahımı eğlendiririm" dedim.

Bunun üzerine "Nedimlik ne demektir?" dediler.

"Padişahım bir adam herkes ile güzel geçinerek sohbet etse ona nedim derler. Şarap meclisine girip sohbet edenlere de nedim-i nâb derler, bu lügatın türemesi münâdimdendir ki lafzen müdâminden mahlûbdur ve müdâm

57 169b6 *işidir revanî*: Evliyâ, aynı ifadeyi kendisini VI 56b29'da anlatırken, sadece duyduğu hoş olmayan bir şeyi –bu örnekte Bulgaristan Vireca'daki kadınların kötü şöhretini– bildirdiği ve kaydettiği için mazur göstermek amacıyla kullanıyor; bkz. *Dünya İnsanı* not 1. 18. yüzyıl şairi Şeyh Galib, deyiimi benzer bir bağlamda kullanır (*Hüsni ü Aşk*, Abdülbaki Gölpınarlı ed., İstanbul, 1968, dize 765). Calib, bunu kesinlikle Evliyâ'dan almamıştır; bu nedenle ikisi de bilinen bir İstanbul ifadesini kullanmış olmalıdır.

lügatta şaraba derler, manası şarap içmek demek olur. Yani mest ü müdâm derler. Sözün kısası musahip manasına gelir ki nedim-i şehriyârî (padişah nedimi) derler. Allah padişahıma ömürler versin" dedim.

Hünkâr "Aferim işidir revanî değil imiş" deyince;

"Padişahım işidir Revanı veren Revan'ı rüyada görür. Revanı bu Revan Han'ı Yusuf Paşa kulundur" dedim.

Hemen Hünkâr iki dizlerine vurup kahkaha ile güldü ki yanakları gül rengi ve kırmızı olup,

"Mîrgüne ne dersin şu şeytan çırağına" buyurdularında,

Revan Hanı "Hey şahım bu tıflı göresin Anadolu, İran, Turan ve Suran ülkeleri halkını şaşkına çevirse gerektir, zira göresin gözleri saat rakkası kimi durmadan oynar" dedi.

Ben "Doğru Anadolu halkı başka ülkelerin halkını Anadolu'ya getirip saat rakkası gibi oynatır" demekten maksadım bazen Revan Hanı'nın keyfi yerinde olunca kalkıp raks edip oynardı.

Hemen Hünkâr "Hay veled ne aceb hazır cevap imiş" deyip güldü ve sevincinden "Çakır getirin" dedi. Çakır onların dilinde içkiye derler idi. Bir kadeh içki içip buyurdular ki

"Evliyâ Çelebi şimden gerü sırdaşımsın, sırrı açıklama" buyurdular. Hemen hakîr bu beyitleri söyledim. Bcıt:

Şöyle sakla sırr-ı aşkı tende cânın duymasın

Yanılıp ağzına alma kim zebanın duymasın

Hadis "Kim çenesini tutarsa âfetlerden emin olur." buyurmuşlar ki "Padişahım sırdaş olanın sırlar mahzeni olması gerektir" dedim.

"Evliyâ Çelebi demin huzurumda bu kadar ilim ve marifetlerini saydım. Şimdi musikiden bir şey oku" dediler.

Hakîr "Hünkârım musiki ilminden yegâh makamı mı dügâh, segâh makamı mı ve çargâh, pençgâh makamı mı şeş-agâz makamı ve rast, isfahan makamı ve nişaburek ve nikriz makamı, mahur makamı, rehâvî, irak, hüseyinî. nevâ, uşşak, saba ve muhayyer makamı ile aya bûselik makamı edip gerdâniyye makamı ile zengüle makamı ile rast makamı karar etsem olur mu?" diye Emîrgüne Han'ın kadehçisi Ali Han'a hitap ettiğimde Hünkâr ve diğer musahipler tebessüm edip hayran kaldılar.

Sağ ve solda, toplantıda hazır olanların hepsi altınla kaplanmış süslü ve mücevher kemeri gençlere Hünkâr bakıp,

"Evliyâ Çelebi'nin zengüle makamını hanginiz dinler?" dedi.

"Hünkârım onlar uşşak makamını dinler, ancak Yusuf Han kulunuz Mirzâyâr-ı makamı İsfahani'dir, büzürg makamı onda vardır, bir zengü-

le faslın eylesen ruhuna rahat olup lezzetinde gönlü açılbırdı." dediğimde yine Hünkâr,

"Hay şaki gör ne nezaketlerle ne sözler etti." deyip şaşırđ kaldı.

"İlâhî Evliyâ ömrün uzun olsun ama biz de burada dükkân kirası çekip işyeri sahibiyiz. Sen nice gerdâniyede karar edersin" deyince,

"Hünkârım yegâh, şehnaz ettikçe hakîr büselik makamını ederiz, zıra ilk defa girişmemizdir, nefesimiz ancak o perdelerle el verir. Dervişçe af ile muamele buyurun" dedim.

"Hay veled her güftesinde zerafet ile öyle çeşitli incelik ve gizli işaretler var. Evliyâ Çelebi sana izin verdim ve seni affedip hatırı sayılır kimse eyledim ve şimden gerü sana nasıl-niçin ve kapı-baca yoktur musahibimsin" diye bir samur kürk ihsan edince hakîr;

"Tanrı'ya şükür ki bağışladı bize şu kürkü" deyip kutlu ayağını öpünce

"Bu kürk sana uzundur babana gönder, bizi hayır duadan unutmaysın" diye bir başka kürk hakîre verdi ve kutlu eliyle başıma bir samur kalpak giydirdiler. Nice zaman Tatar çocukları gibi kalpak ile gezerdim. Sonra

"Ve bir varsağı oku" dediklerinde musiki ilminde ustamız hânendeler sultanı olan Derviş Ömer,⁵⁸ ... Onlardan öğrendiğimiz musiki bilgisinden Murad Han'ın fermanı üzere elime bir daire alıp padişah huzurunda yer öptüğümde Murad Han daireye bakıp ellerine alıp

"Ne acayip süslü dairedir, al imdi sana izin, bu daireyi sana verdim, ancak asla bu daireden çıkma" buyurduklarında levendce çabuk davra-

58 Evliyâ, bu noktada Derviş Ömer Gülşeni'nin hikâyesi için anlatmayı keser (I 70a6-18):

Tarikatın kurucusu Ömer Rüşenî tarikatında Gülşenî fukarası idi. Hatta Süleyman Han zamanında bizzat İbrahim Gülşenî hazretlerinin sohbetleri şrefi ile şereflenmiş çok yaşlı bir zât ve asrın hocalarından idi ki Mısır'da İbrahim Gülşenî dergâhında on yedi sene hizmet edip bu kadar kâr, savt ve zikirleri o dergâhta okunmuştur. Bir zâkir Derviş Ömer'im diye kendisini ortaya çıkarmadan yerle bir olup gâh hâcethâneci, gâh meydancı, gâh mihmandar ve gâh aşçı-başı, sonra zâkirbaşı olup yedi sene tamam olduğunda bir gün İbrahim Gülşenî hazretleri keşfedip, "Ey Tokatlı Derviş Ömer, sedef içre eşsiz bir inci gibi gizlendin, yürü Rum'da (Anadolu) seni Sarı Süleyman ister. Sigetvar gazâsında bile bulunup Süleyman'ın arzularının sonunda orada bulun ve Rum'da seccade-nişin post sahibi ol" diye mübarek seccadelerini verip on bir Osmanlı padişahıyla diz-dize olup Ahmedleri elinden nimet yiyip İbrahim bereketin bulup Murad'la erip *Tarik-i Muhammedî* kitabını okuyup onda söze son ver" diye bu gibi (ileriyeye dö-nük) birçok şeylere gizliden işaret ederlerdi. Derviş Ömer yetmiş adet derviş ile Anadolu'ya gelip şeyhinin mübarek sözleri üzerine Süleyman Han ile Sigetvar gazâsında bulunup Süleyman Han'ın cenazesinde hazır olmuş, o zamandan tâ efendimiz Sultan Murad Han devrine dek padişah musahibi Gülşenî tarikatı şeyhi vakar sahibi bir aziz, haslar hası nedimi ve musikide üstad idi.

I 205b35'te, Derviş Ömer Gülşeni'nin aşağıdaki iki şiiri de içeren başka bir hikâyesi var (bkz. yukarıda not 56): "*Ya hazret-i gülüm Gülşeni*" (206a4); "*Yaruñ dehanı sırr-ı nihandan haber verir*" (206a8). Ayrıca bkz. X 136b5-10; KAHİRE 227.

Aydınlı Dede Ömer Ruşeni (ö. 892/1487), bir Halvetî şeyhiydi. Müridi olan Diyarbakırlı İbrahim Gülşeni (ö. 940/1533), Halvetî Sufi tarikatının Gülşeni kolunu kurar (bkz. *Çelebi ve Derviş* not 17).

nıp seğirderek tahtının eteklerini öpüp ondan Derviş Ömer'e temennâ edip "İnşaallah bu Osmanogulları dairesinden mahrum çıkmam, haddim bilirim" diye bu beyti okudum. Beyt:

Kişi haddin bilmek pek revadır

Eğer derviş eğer bây [u] gedâdır.

diye dizlerimi yere koyarak edep üzere durup Feyyâz-ı Mutlak'tan (Allah'tan) yardım isteyip önce segâh makamında,

"Ya Hazret gülüm Gülşenî pirimin piri Ömer Rüşenî hû"

deyip davudî yüksek sesle okumaya başladım.

Daha sonra segâh makamı taallukatından mâye makamı ve bestenigâr gibi şubelerde gezip dolaşarak dübeyt:

Şehâ çeşm-i çerâğ âlemi nûr-ı basarsın sen

Nazîrin görmedim bir merdüm-i sâhib-i nazarsın sen

Görüp bir nâ-tüvânı kaçma lutf it ey perî peyker

Seni görsem vücûdum mahv olur kimden kaçarsın sen.

bu dübeyti bestenigâr makamında karar edip yine Murad Han'ın güf-tesinden Musahib Musa Çelebi hakkında bestesi üstadımız Derviş Ömer bestesinden bu varsağı[yı] okudum.

Yola düşüp giden dîlber

Mûsa'm eğlendi gelmedi

Yohsa yolda yol mı şaşdı

Mûsa'm eğlendi gelmedi

diye yakıcı sesle okurken Murad Han mendillerini ellerine alıp ağlar gibi olunca

"Hay veled açış taksiminde cana taze can kattı. Bir anda bir varsağı ile merhum Musa Çelebi'nin ruhunu yâd etti. Tez doğru söyle ben bu türkiyi ettiğime pişman olup yasak eyledim. Bunu sana Hünkâr huzurunda kim oku dedi ve kimden öğrendin" diye zorladılar. Hakîr,

"Hünkârım ömrün uzun olsun babamın Ferahzad ve Behzad adlı rahmetli köleleri var idi. Armağanî Mehmed Efendi yazdığı vebada öldüler, onlardan öğrenmiştim."⁵⁹ Başka kimseden duymadım ve bir adam hünkâr huzurunda oku dememişti. Allah bilir" deyip sustum.

"Hay veled ne kadar âriftir, ölmüş adamlara isnat etti ki onlardan bir dahi sorulmaz. Eğer hayatta olan filân adamdan öğrendim dese belki hünkârın bir zararı dokunur düşüncesiyle ölmüş kimselerin ağzından aktarıp sözü bitirdi. İlahî ömrün uzun ve bereketli olsun" diye hayır dua edip,

⁵⁹ Bu olay için bkz. I 113b, VI 396b.

"De bu faslı tamam eyle" buyurduklarında hemen yine daireyi elime alıp yine segâh makamı taallukatında mâye makamından murabba:

*Yârin dehânı sırr-ı nihânından haber verir
Güftâre gelse sihr-i beyândan haber verir
Hişmîle baksa vermez amân Rüstem-i zaman
Kırpığı kası tîr-i kemândan haber verir
Beğenilen güfte ve besteden sonra semâî:
Âleti hüsn-i mükemmel kadd-i dil-cû da güzel
Ol siyeh gözleriyle Hak bu ki ebrû da güzel
Hatt-ı nev-hîzimle dedi ne dersin rûhuma
Dedim ol rû da güzel hatt-ı semen-bû da güzel.*

deyip bir de taksim edip hânendelerin kanununu yerine getirerek yer öpüp ayağa durdum.

O an yüzlerce övgüyle bir avuç altın ihsan eyledi. Hünkâr, Emîrgüne Han'a hitap edip,

"Ey mir",

"Emret padişahım" dedi.

"Bu Evliyâ Çelebi'nin okuduğu murabba benim nedimim Musa gari-bim için etmiştim. O benim has nedim, gam ortağım ve sırdaşımdı. Birkaç sene önce bir gün o gencecik mazlumu Recceb Paşa lalama gönderdim. O da, zorba eşkıyalara göz yumunca öldürdüler ve leşini Atmeydanı'na attılar. Bu murabba onun hakkında mersiye olmak üzere etmiş idim. Helc görseydiniz ey Mîrgüne Han böyle zarif, nükteci, temiz, olgun, tez anlayışlı ve ızan sahibi cihanın sevgilisi bir hizmetkâra şu ana kadar sahip olmadım. Böyle günahsız mazlumu zalimler şehit ettiler" deyince bu cevaba karışılık Mir de,

"Ey padişahım sen de o şehidin kanını toprağa salanların damarlarını kesmedin mi" deyince Sultan Murad,

"Ey Mir onun için ve aziz kardeşim şehit Osman Han Gazi kanı için bu andan üç kere yüz bin ve yedi bin dahi eşkıya ve zorbanın kellelerini yuvarladım" buyurunca Mir de çekinmeden:

"Hey şahım. Perverdigâr seni ıslah cyleye. Pes bunlar gerçi insan oğlu değillerdir. Ohum zeminden mantar gibi çıkarlar" dedi.

"Onun için senin askerinin canları acıyıp yoldaşlarının kanını onlar da Revan Kalesi'nde benden alıp yedi günde İran ülkesi askerinin kökünü kestiler" diye cevap verince bu güzel sözden padişah hoşlanıp "Çakır" deyip bir kadch içti. İkinci sonu sohbet bitiminde hakîre,

"Kur'an-ı azimden bir surc oku" diye seslenince üstadımız Evliyâ Efendi'den gördüğümüz üzere Kadir gecesinde Büyük Ayasofya'da Enâm suresinin sonunda kalıp *Bismillâh* ile A'râf suresinin başından başlayıp 206 adet âyeti yüksek sesle on iki makam, yirmi dört şube ve kırk sekiz terkip üzere tamamlayıp duadan sonra Sultan Osman'ı, babası Sultan Ahmed'i ve Osmanoğullarından geçmiş sultanların ruhlarını anıp Kur'an-ı azimin sevabını ruhlarına hibe eyleyip *fatîha* ile sözü bitirip ellerinde tek parça mücevher balık dışinden bir arka kaşağısı var idi, hakîrc verdi. Ondandır Mîr'e hitap ederek:

"Ey Mîr Mehmed Acem'de böyle bir Kur'an-ı azim okunur mu?" buyurdular. O da,

"Hey padişahım onlar cemaatle namaz kılmazlar ve Kur'an'ın hükümüyle amel etmezler. İran ülkesinde Kur'an okumak nerededir? Tanrı'ya hamdolsun ki padişahımın devletinde İslâm şerefi ile şereflenip gece gündüz ibadet edip Hüseyin Baykara makamı⁶⁰ zevklerini ederiz" dedi.

Dışarı saray meydanında Arzodası merdiveni ki, saray meydanına bakar, orada iç müezzinleri hüseyinî makamında ezan okumaya başladıklarında hemen Hünkâr,

"Var sen de Evliyâ Çelebi yardım eyle" deyince derhâl tavus gibi takla atarak merdiven başında "*Hayya ale's-salâ*" kısmını aldım.

Ezandan sonra padişah huzuruna varıp namazı beklerken velinimetimiz üstadımız Hünkâr imamı Evliyâ Mehmed Efendi, gelip hakîri görünce Hasoda'ya bitişik Hünkâr Camii'nin dışında mahfil içinde Hünkâr ile buluşunca:

"Padişahım bu benim ciğer-köşem Evliyâ Çelebi Kadir gecesinden beri derse gelmedi. Meğer Harem-i Hâssa almışsınız. Lütf eyle padişahım, ona hakîrin nazarı var, hâlâ kıraat-ı seb'ayı yedi parça kitap ile ezberleyerek tamamlamıştır. Özellikle Şatibi'nin manzum kitabını ezberleyip Aşere kıraatine başladı. Bu içerde ve seferde ve barışta boş şeylere kapılır, bende yetişip ilim öğrendikten sonra yine padişahımın hizmetinde olsun" diye kurtulmamız için bir hayli yalvardı. Ancak bu yalvarış padişahın kulağına sivrisinek sesi kadar gelmeyip,

"Efendi ya bu bizim âsitânemiz tembel evi, meyhane ve eşkıya yatağı mıdır? Bunda 3.000 kadar has hizmetçiler gece gündüz ilimle uğraşır-

60 Yani Sultan Hüseyin Baykara, Herat'ın Timurlu hükümdarı, sal. 1469-1506. Osmanlılar tarafından bütün sanatların, özellikle müziğin hamiliği için bir model olarak görüldü; bkz. Walter Feldman, *Music of the Ottoman Court* (Berlin, 1996), 39.

lar. Sizinle birlikte yedi ders hocaları ve yardımcıları haftada iki kere burada ders verirsiniz. Her an, önceden olduğu gibi yine sizden okusun. Ancak size hizmet etmeyecek, ara sıra bize sohbet arkadaşlığı edecektir. Bir zaman bizim de oğlumuz olsun ve babası koca kuyumcubaşı babamızdır, daima benimle gelip buluşmakta gelip oğlunu görsün" buyurduklarında Evliyâ Efendi üstadımız bildi ki bu ricasının kabul edilmesi mümkün değildir. Sonunda,

"Ey Padişahım evinden kitaplarını ve yiyeceklerini getirsin" deyince hemen Hünkâr,

"Tez hazinedarbaşısı çağırın, divit ve kalem getirin" deyip cline cevher saçan kamyş kalemini alarak bir hatt-ı şerif yazıp,

"Sen ki hazinedarbaşısın, Evliyâ'ya bir *Kâfiye*, bir *Molla Câmî*, bir *Tefsir-i Kadî*, bir *Misbâh*, bir *Dibace*, bir *Müslim* ve *Buhârî*, bir *Mülteka*, bir *Kudûrî*, bir *Gülîstan*, *Bostan*, bir *Ahteri lügati*" hâsılı 20 parça padişahlar için yazılmış nefis kitapları hazine kethüdası hemen getirdi.⁶¹ Kendilerinin okudukları Yakut-ı Mustasimî⁶² hattıyla bir Kur'an-ı Kerim, bir süslü gümüş divit ve bir Hind sedef işlemesi üd levhah küçük sandık ihсан edip yiyecek içeceklerim için kilercibaşıya bizzat kendileri tenbih-te bulundular.

Gece gündüz ilimle uğraşıp yine Evliyâ Efendi'den haftada üç kere Aşere okurdum ve üç yerden Farsça, Arapça ve hat ilmiyle uğraşırdım. Bu şekilde padişah hizmetinden hiç kesilmezdim. Padişahımız benimle o kadar yakınlaşmıştı ki azıcık üzüntülü olsalar bütün musahipleri,

"Bre medet Evliyâ'yı getirin" der, ben de huzuruna varırdım. Beni görürnce,

"İşte def-i gam (üzüntü giderici) geldi" diye gülümserdi.

Cenâb-ı Allah hakîre o kadar güzel sözler dil açıklığı vermişti ki nice tumturaklı sözler, kendi icadım olan çeşit çeşit şakalar ve kendime özgü nice cümleler söylerdim. Bir kere ettiğim şakayı tekrar etmek ihtimalim yok idi. Eğer kendileri isterlerse söylerdim.

61 *Kâfiye* ve *Molla Camî* üzerine, bkz. yukarıda not 42. *Tefsir-i Kadî* ile, Kur'an tefsiri üzerine popüler olan bir kitap. el-Beydavi'nin *Envar et-Tenzil ve Esrar et-Te'vil*'i kastediliyor (ö.685/1286). *Misbâh* Arapça söz dizimi üzerine el-Mâurizî'nin bir kitabıdır (ö.610/1213). "Müslim ve Buhari", iki *Sahih*, ya da hadislerin Müslim (ö.261/875) ve el-Buhari (ö. 256/870) tarafından hazırlanan standart derlemeleridir. *Mülteka'l-ebhur* için bkz. yukarıda, not 43. "Kudûrî" Hanefî fıkının Ahmed-el Kudûrî (ö. 428/1037) tarafından yazılan popüler el kitabı *Muhtasar*'dır. 655/1257'de tamamlanan Sadi'nin *Gülîstân ve Bustân*'ı Farsça için ders kitabı olarak kullanıldı. 925/1545'te tamamlanan *Lugat-i Ah-terî*, Arapça-Türkçe bir sözlüktür.

62 Ünlü hattat, ö. 697/1298.

Karahisarî⁶³ tarzı hat ile yazı yazardım. Hâlâ Harem-i Hâs'ta çok alâmetlerim vardır ki her fende ustalık sahibi olduğumdan padişahımızın iltifat ve ihsanından daima mutlu ve sevinçli idim. Böyle derviş huylu sı-cakkanlı bir padişah idi. Hatta hakîre bir gün,

"Beni sever misin?" dedi ben de:

"Yok sevmem" dedim.

"Niçin sevmezsin?" dedi. Ben söyledim:

"Sevdiğin için sevdiğinin cisimleşmiş ruhusun, onu severim ki bir taze gonca-i verd-i handan (taze yeni açılan bir gonca) takınmışır" dedim.

"Hay kâfir, benim Handân'a âşık olduğumu nazikçe söyledi.

Tez bu duruma uygun bir beyit söyle" deyince hemen "*Yâ Fettâh*" is-mininden yardım isteyip hemen Allah bir yardım etti ve hatırıma bu beyit geldi. Beyt:

Gelsin ol gonca-dehen gül gibi handân olsun

Âh edip bülbül-i dil aşk ile nâlân olsun

dedim, derhâl buyurdular ki:

"Handân'im⁶⁴ başındaki gülü Evliyâ'ya ver Bir gülünü koklasın ve her an Evliyâ ile hem-celis ve hem-enîs ol. Ancak derslerinize dikkatli olun. Ara sıra sizi dinlerim" dediler.

Nice bin kere sohbet şerefleri ile şereflendik. Öyle bir şanı yüce Cem yapılı padişahın hayır dualarını almışız. Eğer bütün sohbetlerimizde olan sözleri yazsak bir kitap büyüklüğünde olur ki bu da sözün uzamasına sebep olur.⁶⁵

Sultan IV. Murad yalnızca usta bir müzisyen, şair ve hattat değildi. Onun aynı zamanda okçuluk, cirit atma ve özellikle güreş konusunda da hayranlık uyandıran başarıları vardı:

Melek Ahmed Paşa, Deli Hüseyin Paşa, Hattat Hasan Paşa ve Pehlivan Dişlek Süleyman bunların hepsi zorlu ve oyun bilir pehlivanlar idi, bunlar yağlı kispet giydiler. Bizzat kendileri de çıplak olarak kispet giyinip Çemensoffa adlı yerde güreşçilik ettiklerinde hakîr duacıları idim ki güreşçiler duası:

63 Ahmet Karahisarî, ünlü Türk hattatı, ö. 963/1556.

64 Yukarıda bahsedilen imamlardan birini kastettiği açıktır. Ancak kullanılan dil, bir harem odalığını akla getiriyor.

65 I 68b29-71b1.

"Allah Allah, hâce-i azim ve seyyid-i kâinat ve mefhar-i mevcûdât ber-kemal-i cemal Muhammed Mustafarâ salavât! Engürü'de Er yatır,⁶⁶ Rum'da Muhammed Buharı Sarı Saltık tan giyer ve tummân çeker. Piri-miz Hz. Mahmud Pir Yâr-ı Veli aşkına, dest-ber-dest kafa-ber-kafa sîne-ber-sîne, muhabbet-i Ali şîr-i Yezdân-ı Veli aşkına, Allah onara!" diye dua eddim.

Bu duamızdan sonra saadetli Padişah evren gibi apul apul meydana gelip, Melek Ahmed Ağa ile ya Deli Hüseyin Paşa ile hasmâne musafahadan sonra pehlivanlar kanunu üzere birbirlerine üç kelle pir yârı urup, el tutuşup, öpüşüp görüşüp birbirlerine ejderha gibi sarılırlar idi. Ancak Hünkâr gazâba gelip bir dizini yere koyup yerden güreşmeye başlayınca ona karşı koymak zor olup elbette rakibini bir oyun ile atıp galip olurdu. İşte Murad Han genç bir yiğit olduğundan adı geçen oyunların çoğunu bilip yapardı. Elbette hasmını bir oyun ile sırtını yere getirdirdi. Tâ bu derece gürbüz er idi. ...

Bir gün harem hamamından dışarı Hasoda'ya terleyip çıktığında herkese selâm verip:

"Şimdi bir hamam faslı eyledim" dedikte herkes,

"Sıhhat ve afiyet" dediler. Hakîr,

"Hünkâr'ım pâk olup nur olmuşsunuz. Bugün artık yağlanıp güreş etmeyin, zira içeri haremden salavâtsiz güreşip damarınız kınılıp kuvvetiniz kalmamıştır. Hattat gibi, Melek gibi hasmun vardır" dedim.

"Yâ kuvvetim kalmamış mıdır, gör imdi" deyip bu hakırı hemen kemerimden kartal gibi kapıp doğancılar peftersesi ve bebe fırlağı gibi bu zayıfı başı üzerinde fır fır çevirip dönderirken hakîr,

"Bre Hünkâr'ım bu duacın sakın yenme ve koyuverip düşürme" dediğimde hemen,

"Kendini pek tur" dedi.

"Be-meded hünkâr, hemen Allah tuta yoksa iş işten geçti" diye feryat edegördüm. Yine hakîri gürz gibi çevirip,

"Bre Hünkâr'ım dönmeden gönlüm bulandı, kusacağım geldi. edep-te sinime sıçarsın. bre padişahım başın için o da geldi" deyince gülmekten güçsüz kaldı ve bu şakadan hoşlanıp hakîre 48 altın verdi.⁶⁷

66 Mübarek Er Sultan; bkz. *Ravî ve Musahip*: Alâmetler ve Rüyalar.
67 171b16-72a17.

Bir başka pasajda Evliyâ, Sultan IV. Murad'ın sıradan bir haftasını mükemmel biçimde tasvir eder:

Bir haftayı yaz ve kışta sekize çıkarmıştı.

Önce Cuma gecesi âlimler, salihler, şeyhler ve Kur'an hafızlarıyla toplanıp sabaha kadar bilimsel konuşmalar yaparlardı.

Cumartesi geceleri ilâhî ve na't okuyanlar, hânende ve sâzendelerle sohbet ederdi.

Pazar gecesi meddahlar, şairler, Tıflî, Cevrî, Nef'î, Arzî, Nedimî, Nisârî, Beyânî, İzzetî gibi şairler toplanır ve can sohbetleri olurdu.

Pazartesi gecesi bütün oyunculardan veled-i zinânın yetmiş çilçillerinden başta şebbâzbaşı Kôr Hasanoğlu, damadı Muslî Çelebi, Mukallit Çufut Hasan, Akbaba, Sarı Celeb, Çakman Celeb, Simitçizâde ve çengilerden Pıtıkoğlu, Parpul Kolu, Osman Kolu, Nazlı Kolu, Ahmed Kolu ve Şchiroğlanları kolları toplanıp tâ sabaha dek Hüseyin Baykara meclisleri olur.

Salı gecesi İstanbul'un yetmiş tastan geçme ve bin çemberden geçmiş cihanı çekmiş çevirmiş yaşlı köhne kocalar ile has sohbetler edip her birinden bir hisse çıkarıp mahsul dererdi.

Çarşamba gecesi ümmetin salihlerinden mazinneler ile.

Ve Perşembe geceleri dervişler, gönlü yanıklar ve macera sahibi bilgili kimselerle sohbet ederdi.

Sabahleyin Müslümanların işlerini görerek zevkini sürer, dört tarafında olan düşmanlarından intikam alıp tasarruf altında olan Osmanogulları memleketleri üzerine kuş kondurmazdı. Böylece bütün halk güvenlik ve emniyet altında idi..

Eğer güzel huylarını, iyi vasıflarını, güzel ahlâk ve iyi davranışlarını, gördüğümüz kadarıyla yazsak ciltli bir kitap olur. Tanrı'ya şükürler olsun babamız, Sultan Süleyman'dan Sultan İbrahim Han'a dek on padişahın şerefli hizmetinde bulunmuş kuyumcubaşı idi. Bu hakîr de Gazi Murad Han gibi Allah yolunda savaşan bir padişahın sohbeti ile şerefleindik ve hayır duaları ile Bağdad seferinden önce Harem-i Hâs'dan kırk akçe ile sipah zümresine çıkıp hisse sahibi olduk, *vesselâm*.⁶⁸

O yıl IV. Murad, Bağdad seferine hazırlık amacıyla İstanbul'un bütün loncalarının geçit töreni yapmasını ve kentteki bütün binaların ve dükkânların envanterinin çıkarılmasını istedi. Bu envanter, Bağdad'ın fethi ve padişahın gururlu dö-

nüşünün ardından, Melek Ahmed Paşa'nın eline geçti. Evliyâ, envanteri ondan ödünç aldı ve *Seyahatname*'nin birinci kitabının en etkileyici bölümü olan İstanbul loncalarının geniş tasviri için kullandı.⁶⁹ Söz konusu tasvir, daha önce "İstanbul esnaf ve tüccarlarının sultan önünden geçişinin muazzam panoraması" diye bahsettiğim ve başka bir şey yazmamış olsaydı bile Evliyâ en büyük Osmanlı yazarlarından biri olarak tanınırdı, diye iddia etmemin nedeni olan 270. bölümdür (alıntılar ve analizler için bkz. *Sultanın Kulu: Öncelik*).

IV. Murad, aldığı acımasız önlemlere karşın, Evliyâ dâhil birçok Osmanlı tarafından imparatorluğun talihini düzelterken kişi olarak görülmekteydi. Evliyâ'nın bakışı yorumlanırken, onun saraydaki gelişim yıllarının, içeride istikrarı sağlarken, dışarıda zaferler (1635 Revan, 1638 Bağdad) kazanan bu padişahın dönemine rastladığını hatırlamak gerekir. Evliyâ, sultan hakkında yalnızca olumlu şeyler söylemiş ve kendisini her şeyden önce IV. Murad'ın himayesi altındaki bir kişi olarak görmüştür. Sonraki sultanları eleştirirken kendisini daha özgür hissetmiş, Sultan İbrahim'i ve IV. Mehmed'i hiç değilse dolaylı olarak eleştirebilmiştir (bkz. *Sultanın Kulu: Osmanlı Eleştirisi*).

Sonuç

İstanbul, Evliyâ için birçok anlamda merkezdi. Onun imparatorluğunun ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentiydi. Doğduğu, yaşamının otuz yılını geçirdiği yerdı ve seyahat etmeyi ciddi olarak iş edindikten sonra da İstanbul'a sık sık döndü. İstanbul, Evliyâ'nın seyahatlerini anlattığı on kitaptan ilkinin, yani *Seyahatname*'nin yüzde onluk kısmının konusudur. Bu şehir, Evliyâ için bir mihenk taşı ve ölçüyüdü. Sarayda padişahın musahibi olarak geçirdiği iki önemli yıl, başkenti hem Osmanlı Devleti'nin kalbi, hem de kendi vatani ve "maskat-ı re's"i olarak, yani varlık nedeni olarak ve sadece kendisinin değil, babasının, dedesinin doğum yeri, atalarının yurdu, zenginliğinin ve özgürlüğünün kaynağı olarak görme eğilimini pekiştirdi.

Ancak Evliyâ'nın vatani, daha geniş anlamda bütün imparatorlukta ve onun kendi şehrine bu bağlılığı, muazzam bir tutku olan diğer yerleri keşfetme dürtüsüyle ve dinî bir vecibeyi yerine getirmek üzere Mekke'ye hacca gitme amacıyla çatışmaktaydı. (Aslında Evliyâ için, birçok Osmanlı seçkini için olduğu gibi, İslam dini ve Osmanlı İmparatorluğu bir madalyonun iki yüzüyüdü.) Altmış yaşında hedefine ulaştıktan sonra, artık İstanbul'u veba ve diğer sorunlar nede-

niyle hapishane olarak gördüğü için, son on yılını Mısır'da geçirerek seyahatlerini noktaladı. Kahire, belki iklimi nedeniyle, ama esas olarak Evliyâ'nın gençliğiyle ve İslam uygarlığının görkemiyle ilişkilendirdiği ve gittiği her yerde ölçmek ve tanımlamak için çok çaba gösterdiği kent hayatının olanaklarını sunduğu için ve burada hamileri bulunduğu için uygundu. Kahire'nin ikinci vatanı olarak ve en azından onun için ikinci Osmanlı başkenti olarak yeri, Evliyâ'nın bu şehre ayırdığı kapsamlı tasvirde saklıdır: Bu tasvir, *Seyahatnâme*'nin yüzde beşini, onuncu ve son kitabın ilk yarısını oluşturmaktadır. Böylece, seyahatlerle, haclarla, savaşlarla, imparatorluk dâhilindeki ve dışındaki yerlere gönderilen barışçıl heyetlerle İstanbul'dan Kahire'ye kadar uzanan yaşamının kişisel, kültürel, dinî ve imparatorlukla ilgili yönleri, *Seyahatnâme*'nin yapısının da gösterdiği gibi birbirine karışarak birleşmiş olur.

2. BÖLÜM

DÜNYA İNSANI

Evliyâ Sünnî bir Müslüman, bir Osmanlı Türkü, bir İstanbullu idi ve Osmanlı sarayında eğitim görmüştü. Bu referansları paylaşan Osmanlı elit sınıfındandı. Ancak aynı zamanda edindiği izlenimleri nakleden bir aracıydı.¹ *Seyahatnâme*'yi yazarken, kendi seçkin Osmanlı dinleyici kitlesine yabancı bulabilecekleri deneyimleri nakletme görevini üstlendi. Kuşkusuz sadece kendi değerlerini temsil edebilirdi, ancak paylaşmadığı değerleri de anlamak ya da söz konusu değerlere en azından tepki vermek zorundaydı. Evliyâ, paylaşmadığı bu değerlerle başkentin dışına çıkar çıkmaz karşılaşacaktı; ama daha önce, Galata meyhanelerinde ve Hasköy mezarlıklarında bu değerlerle zaten karşılaşmıştı. Aldığı terbiyeden gelen çelibiliği nedeniyle belli bir ölçüde açık fikirliydi.

Kent ve Ülke

İslamiyetin esasen bir kent uygarlığı olduğu birçok kez söylenmiştir. Evliyâ için kent, hem seyahatleri hem de dünya anlayışı için temel sınıftır. Onun şehir tasvirlerinin (*evsaf*) *Seyahatname*'nin en karakteristik edebî türü olduğuna daha önce dikkat çekmiştim (bkz. *İstanbul İnsanı: İnsan ve Kitap*). Bu tasvirler için kullanılan bir başka terim, güzel insanları (genellikle çeşitli ticaret dallarındaki

1 VI 56b29'da, nahoş davranışları şehrin içinden geçen Okos Irmağı'nın suyuna bağlanan Bulgaristan'daki halıfmesrep Virecalı kadınlarla ilgili haberleri duyan kişi olduğu için kendisini revaniye benzetir. (Burada, saraya takdimi sırasında sultanın Evliyâ için kullandığı ifadeyi kullanıyor: *işidir revani*, bkz. *İstanbul İnsanı*, not 57.) Daha sonra (57a6), amacının bu hanımın karalamak ya da onlara iftira atmak olmadığını, sadece başkalarını uyarmak istediğini ifade eder.

genç çırakları) öven şiirsel edebi türü karşılayan “şehrengiz”dir.² Bunlar, sadece anıtların ve imaretlerin uzun tasvirleriyle topoğrafyayı ve tahkimatı kapsamaz. insan coğrafyasına –giyim kuşam ve mutfak, meslekler ve sınıf yapısı, hekimlik ve sağlık bilgisi, isimlendirme uygulamaları, konuşma ve okuma alışkanlıkları gibi konularla– kentin toplumsal dokusuna kadar uzanır.

Evliyâ için temel değer, “bayındır, medeni, müreffeh” anlamlarına gelen ve İbn Haldun’un “umran” ya da “uygarlık” kavramına benzeyen “amâr” terimiyle ifade edilebilir.³ Ölçü, genellikle evler ve dükkânlar da dâhil olmak üzere binaların, ancak özellikle kamu binaları ya da “imaret”lerin sayısı ve niteliğidir. Evliyâ’nın 51 yıllık seyahatleri boyunca İstanbul kadar imaret bulunan bir yer görmediğini söylediği birinci kitabın 212. bölümünde olduğu gibi, Osmanlıca da “imaret” teriminin aşevine karşılık gelen daha dar anlamı bir kullanımı da vardır.⁴

Evliyâ’nın bakış açısından, bir kentin İslamlaşması o kentin refah ve uygarlık düzeyi ile paralellik gösterir. Evliyâ, Kandiye’nin 1669’daki fethinden kısa süre sonra, çan kuleleri çabucak minare haline getirilerek camiye dönüştürülen kiliselerin ve medrese, dârülkurra, tekke ve hamam gibi diğer yeni Müslüman kurumlarının tam bir tasvirini yapacak durumdaydı. Bir kilise, mimari becerileri olan sahibi tarafından hamama dönüştürülmüştü. Evliyâ, “*Dahi niçe mektebler henüz binâ olunup bu şehri Kandiye amâr olmadadır*”⁵ demektedir.

Refah, aynı zamanda adaletin bir işlevidir (bkz. *Sultanın Kulu*: Osmanlı Eleştirisi). Evliyâ, batı Anadolu’daki ata yurdu Demirci’nin neden gelişmiş olduğunu açıklamak için üç farklı neden sayar: 1) Çeşmelerin bolluğu 2) Ağır vergilerin olmaması 3) Nüfusun yöneticileri ikna ederek adaletsiz uygulamalara izin vermeyen isyankâr Türklerden oluşması.⁶

Evliyâ, birkaç kez ziyaret ettiği yerlerdeki refah seviyesi konusunda sık sık mütalaada bulunur. 1670’te IV. Mehmed’in Edirne’de yerleşmesinin ardından şehirdeki gelişmeleri bu nedenle kaydeder ve 1671’de, padişahın 1648’deki ziyaretinin ardından Ayntab’da (Antep) yedi ya da sekiz semtin oluştuğunu ve re-

2 Bkz. Barış Karacasu, “Bir Sözcüğün İzinde: Evliyâ Çelebi *Seyâhât-nâme*’sinde ‘şehr-engiz’ Kullanımları,” *Kebikeç* 26 (Güz 2008), 343-73.

3 Bkz. Muhsin Mahdi, *İbn Khaldun’s Philosophy of History* (University of Chicago Press, 1957), 184-87.

4 193a17. Bkz. Amy Singer, “Evliyâ Çelebi on Imarets,” Ami Ayalon and David Wasserstein, ed., *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter* (London), 123-33.

5 Çan kulesinden minare: VIII 313a14. Kiliseden hamamı: 315a10. “Yeni okullar”: 315b6. Ayrıca, yeni niçeri kışlasına dönüştürülen bir rahibe manastırını (“*kızlar manastırı*”) anlatır (316b22).

6 IX 24b20,25, 25a12.

fah seviyesiyle ilgili başka olumlu belirtilerin de görüldüğünü belirtir.⁷ Bir kapalı çarşı ya da bedestenin bulunup bulunmaması ciddi bir göstergedir. Bir diğer gösterge ise hamamların sayısı ve kalitesidir.⁸ Evliyâ, bir yerde bedesten bulunmamasına karşın her türlü malın bulunabileceği konusunda okuyucuya güven verir. Az sayıda hamam bulunan yerlerle ilgili olarak da, çoğu zaman birçok evde banyo bulunduğunu söyler.

Evliyâ, hamamlar konusunda, genellikle buraların havadar ve sağlığa yararlı yerler olduğundan söz eder. En heyecanlı tasvir, IV. Murad'ın "*Nolaydı bu hamam benim darüssaadetimde olaydı!*" dediği ileri sürülen Abdal Han'ın Bitlis'teki bahçe banyosu ile ilgili olandır. Öte yandan, hamam bunaltıcı ve temiz değil ise bunu da söyler. Bir kamu hizmeti olarak Marmara'da bir hamamı kölelerine temizletmiştir. Diyarbakır'dayken, bu şehirde ve bütün Arap dünyasında hamamların şehrin çöpleriyle ısıtıldığını, bu nedenle Türkiye'nin odun yakılan hamamlarından daha iyi ısındıklarını belirtir.⁹

Evliyâ, seyahatlerine başlamadan önce de İstanbul dışındaki Osmanlı kent kültürünün farkındaydı. Babası Derviş Mehmed Zillî, Macaristan Estergon'da I. Süleyman'ın büyük camii'nin yapımında ve süslenmesinde görev aldığını iddia ediyordu. Evliyâ 1663'te, yani inşaatının üzerinden yüz yıldan uzun zaman geçtikten sonra camii'yi ziyaret ettiğinde, babasının kırk iki yıl önce buradan bahsettiğini hatırladı. Ayrıca babası, Mimar Sinan ve Edirne'deki Selimiye Camii'nin inşası hakkında ona ilk elden bilgi verebiliyordu. Bu hikâyelerin gerçek olup olmadığını bilmek hayli zordur (bkz. *İstanbul İnsanı*: Ataları, Aile Geçmişi; *Meddah*: Günlük Yaşam). Ancak Evliyâ, tamamen Bağdad'dan Budin'e kadar Osmanlı askeri ve kültürel etkinlikleriyle ilgili kendi hikâyeleri ya da başkalarından öğrendikleri hikâyelerle onu eğlendiren saraylılar ve zanaatkarlarla dolu Osmanlı başkentinde yetişmişti. İstanbul'da, Sultan Ahmed Camii'nin işlemeli avlu kapısı gibi, babasının katkılarının somut kanıtları vardı. Ayrıca, Evliyâ seyahate çıktığı zaman, Estergon'un yanı sıra Bağdad ve Mekke'de de babasının eserlerinden örnekler gördü.¹⁰

7 VIII 380b6; IX 163b18.

8 Bkz. Klaus Kreiser "Bedestan-Bauten im Osmanischen Reich", *İstanbul Mitteilungen* 29 (1979). 367-400; ayrıca ALBANİA 35n.; Klaus Kreiser, "Seyahatname İçindeki Hamamınname", Nuran Tezcan & Kadir Atılsöy, ed., *Evliyâ Çelebi ve Seyahatname* (Doğu Akdeniz Üniversitesi. 2002), 183-95.

9 "sağlığa yararlı": ör. V 169a5; ALBANİA 22-23. Bitlis: IV 230a30; BİTLİS 114-15. "bunaltıcı": ör. V 168a20; ALBANİA 14-15. Marmara: IX 31b3. Diyarbakır: IV 204a20; DİYARBEKİR 168-9.

10 Estergon: VI 95a-b. Edirne'de Selimiye: III 155b26. Sultan Ahmet. I 60b25. Babasının eserleri: IV 337b7; IX 340b25, 342b10; ve bkz. *İstanbul İnsanı*, not 27

Bu çevrede büyüyen ve bir delikanlıyken sarayda birkaç yıl eğitim gören Evliyâ, el sanatlarından ziyade dil becerilerine (müzik, Kur'an okuma, hikâye anlatma) eğilimli olsa da, kendi sanatsal becerilerini geliştirdi. Bir küçük sanatlar ustası olarak babasının izinde gitmese de çizimleri iyiydi ve haritacılıkta deneyimliydi (bkz. *Çelebi ve Derviş*: IV. Uğraş: Seyyah). Çizim ve resme yakınlığı, Evliyâ'nın Bitlis'teki Abdal Han hazinesi kataloğunda görülmektedir. Evliyâ özellikle Avrupa işi gravürlere, oymalara ve İran minyatürlerine hayrandı. Tezhip edilmiş olan bir *Şehname*'deki yüzleri silen bağnaz karşısında duyduğu dehşet ve öfkeyi dile getirmişti (bkz. aşağıda, Hoşgörü ve Sınırları). Aynı hazinede birçok hat sanatı örneği bulunmaktaydı. Evliyâ, kendisini bu sanatın uzmanı olarak görüyordu. Çeşitli yerlerdeki iddialarına bakılacak olursa, aslında bu konuda ustaydı.¹¹

Seyahatnâme, uzun süre camiler, köprüler vb. anıtsal yapılar konusunda önemli bir tarihî kaynak olarak görüldü. Georg Jacob yüz yıl önce üçüncü kitabın bilimsel olmayan baskısını kullanarak, Edirne'deki iki selatin camiinin tarihini yeniden yazma konusunda Evliyâ'nın değerini göstermiştir.¹² Daha yakınlarda Machiel Kiel, Balkanlar'daki Sarı Saltuk türbelerinden birini tasvir ederken ve Arnavutluk ve Diyarbakır anıtlarının tarihini yorumlarken Evliyâ'dan yararlanmıştı. Kiel'in değerlendirmesi kayda değerdir: "Evliyâ'nın anlattıkları ile Diyarbakır'da günümüze kalan yapılar arasında bugün bile yapabileceğimiz kıyaslamalar, Evliyâ'nın genellikle güvenilir olduğunu gösterir. Evliyâ, Doğulu ve Batılı diğer ilk seyyahlardan çok daha titiz ve düzenliydi."¹³

Benim izlenimime göre, Evliyâ –köprüler ve tahkimat dışında– yalnızca ziyaret ettiği yerlerdeki yaşayan İslami anıtlar, yani camiler, medreseler, tekkeler, hamamlar, çeşmeler vb. konusunda titiz ve düzenli olmaya çalışmıştır. Kiliseler ve geçmiş uygarlıklara ait anıtları ise ya İstanbul'daki kiliseler gibi bütünüyle göz ardı etme eğilimindedir,¹⁴ ya da bunlar söz konusu olduğu zaman hayal ve klişye başvurur. Markus Köhbach'ın Evliyâ'nın Avrupa'daki üç büyük katedralin –Yaş, Köse ve Viyana'daki– tasvirlerini kıyaslayan ve Evliyâ'nın çeşitli betimleme formüllerini ("Beschreibungs-topoi") nasıl kullandığını gösteren iyi bir çalışması vardır. Sözgelimi, Evliyâ cennet ve cehennemi tasvir eden kilise re-

11 IV 275a-b, BİTLİS 282-89; krş. X 306a18; I 189b35 (*Çelebi ve Derviş*, not 90); III 8a4; IX 352a28.

12 "Quellenbeiträge zur Geschichte islamischer Bauwerke", *Der Islam* 3 (1912), 358-68; "Säulen vom Theater in Athen als Spolien im Vorhof der Selimije zu Adrianopel", *Hermes Zeitschrift für klassische Philologie* 3 (1913), 160.

13 "The türbe of Sarı Saltuk at Babadag-Dobrudja", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6-7 (1977-78); 205-25; *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1990); DİYARBEKİR böl. 6. Alıntı DİYARBEKİR 62'den.

14 I 129a30'da Galata'daki kiliselerden kısaca bahseder.

simlerine İslami kategorileri uygulamıştır.¹⁵ Evliyâ'nın Efes ve Ahlat gibi harap olmuş yerlerle ilgili anlattıkları, bu antik kentlerin geçmişteki refahını canlı biçimde tasvir eden, hayal gücüne dayalı anlatılardır (bkz. *Meddah*: Sayılar). Benzer biçimde, yukarı Nil ziyareti sırasında antik Mısır ve Nübye heykelleriyle karşılaştığı zaman fazlasıyla hayalî tasvirler ortaya çıkar.¹⁶ Piramit tasvirleri belge olarak değer taşır, ancak söz konusu tasvirleri Müslümanların bu konudaki bilgi birikimi belirlemiştir (bkz. *Meddah*, not 38). Atina'da bulunan Rüzgar Kulesi ve Piraeus (Pire) Aslanı ile ilgili tasvirleri, bu anıtların klasik bağlamına dair çok az bilgisi olan ya da hiç bilgi sahibi olmayan Müslüman Türklerin görüşlerini göstermesi bakımından değerlidir.¹⁷

Aynı anda hem abartı hem de tahrifattan nadiren sıyrılmasına karşın, Evliyâ İslami anıtlar konusunda genellikle çok daha ciddidir. Ünlü Frenk turistleri sahnesini ve onların hayranlık gösterilerini de içeren Süleymaniye tasviri, çok alın-tilanmış bir örnektir. Evliyâ, sözgelimi Sinop'taki muazzam caminin ünlü minberi, ya da Bitlis'teki Abdal Han'ın bahçe hamamı gibi, artık harabeye dönüşmüş ya da yok olmuş anıtlar konusunda bir kaynak olarak son derecede değerlidir. Ancak bazı Avrupa sanat eserleriyle ilgili anlattıklarına şüpheyle yaklaşmak gerekir. Sözgelimi Varat'taki büyüleyici bronz atlılar, ya da sarayda bulunan, Osmanlı geçmişi ve geleceğinden tarihsel sahneler gösteren resim galerisi (metin için bkz. *Sultanın Kulu*: Osmanlı Gizemleri) ve ayrıca Mısır'da gördüğünü iddia ettiği antik bronz peygamber heykeli.¹⁸

Evliyâ tasvirlerine sıkça yargı da ekler. Yüzlerce örnekten birini seçebiliriz. Örneğin Tokar'taki Müftü Camii'yle ilgili şunları söylemektedir: *Bir musan-na' rakik minâre-i zîbâsı vardır. İlm-i mi'mârîden haberdâr olan pesend eder*.¹⁹ Bu beğeni ölçütünün, zamanın eğitilmiş Osmanlı beğeni ölçütlerinden farklı olduğunu düşünmek için bir neden yoktur. Önemli bir değer yargısı, yalın güzel-

15 "Die Beschreibung der Kathedralen von Iasi, Kaschau und Wien bei Evliyâ Çelebi: Klischee und Wirklichkeit", *Südost-Forschungen* 38 (1979), 213-22. Aynı betimleme formüllerinin bir kısmı, Atina'daki kilise resimlerinde ve oyma süslemelerinde (VIII 250b20) ve Kudüs'teki Kutsal Mezar'da yeniden ortaya çıkar. (IX 223b1)

16 X 387b12, FUNC 98; 390a11, FUNC 107; 426b-427b, FUNC 220-25.

17 bkz. Pierre A. MacKay, "A Turkish Description of the Tower of the Winds," *American Journal of Archaeology* 73 (1969), 468-69; Gunnar Jarring, "Evliyâ Çelebi ve Pire'deki mermer aslan", *Belleteren* 42. 168 (1978), 775-79

18 Süleymaniye: I 43a-45b; bkz. Bernard Lewis'deki özet, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire* (Norman, Oklahoma, 1963), 107-11. Sinop: II 246a; bkz. M. Şakir Ülkütaşır, "Sinop'ta Selçuklular Zamanına ait iki tarihi eser", *Türk Etnografya Dergisi* 15 (1976), 117-24. Varat: V 126a28. Saray: VI 17b24 Peygamber heykeli: X 235b10; bkz. Ulrich Haarmann, "Heilszeichen im Heidentum-Muhammad-Statuen aus vorislamischer Zeit", *Die Welt des Islams* 28 (1988), 210-24.

19 V 21a3.

lik anlamına gelen “*sade güzeli*”dir. Evliyâ, bu terimi sadece camileri anlatırken ve genellikle sadece cami içindeki mihrab ve minber için ve bilhassa bunlar düz beyaz mermerden yapıldıkları zaman kullanır. Buna sıkça eşlik eden terim ise “eski-moda”dır (“*tarz-ı kadim*” ya da “*babayane*”) ve bu terim, süslü (“*müzeyyen*”) ya da nakışlının (“*münakkas*”) karşısıdır. Evliyâ'nın bu terimleri kullanması, Henry Glassie'nin geleneksel Türk sanatını anlatmak için bir şema olarak önerdiği üç sanatsal üsluba –sade, canlı ve ciddi– benzetilebilir.²⁰

“ <i>Sade güzeli</i> ” tabirinin görüldüğü yerler	eşlik eden tanımlama
I 36a3 İstanbul, Ayasofya: mihrab+minber	beyaz mermer
40a 11 İstanbul, Fatih: mihrab+minber+mahfil vb.	beyaz mermer
41b23 İstanbul, Bayezid: mihrab+minber	beyaz mermer
125b16 İstanbul, Piyale Paşa: mihrab+minber	<i>tarz-ı kadim</i>
II 251a 17 Trabzon, Süleyman Bey: mihrab+minber	<i>tarz-ı kadim</i>
III 70a30 Aksaray, Karamanoğlu İbrahim Bey: mihrab+minber	
153b32 Edirne, Sultan Bayezid Veli: kemerdeki kubbelerin içi beyaz<-> <i>münakkas</i>	
V 36b9 Akkırman, Sultan Bayezid	<i>tarz-ı kadim</i>
VI 63a3 Ösek, Kasım Paşa: mihrab+minber+mahfil	<i>musanna</i>
VIII 225b32 Selanik, Ayasofya: mihrab+minber+mahfil	
314a14 Kandiye (Girit), Ankebut Ahmed Paşa	<i>babayane</i>
IX75a21 Aydın, Yeni Cami: mihrab+minber	
293b24 Medine, Cami-i Kebir: mihrab+minber	<-> <i>müzeyyen</i>
X 101b6 Kahire, İskender Paşa: mihrab+minber	

Evliyâ genellikle, güzellik ve zanaatkârlık karşısında coşkuya kapılır. Camilerle ilgili olarak, bazen “ruhaniyet” gibi daha sübjektif bir niteliğe başvurur. Kudüs'teki Kutsal Mezar Kilisesi ile ilgili olarak söyledikleri unutulmamalıdır: “Hayret verici olan, o kadar güzel süslemelere karşın ruhanilikten yoksundur; daha çok seyirliktir.”²¹

Şehir surlarının ardında bahçeler ve parklar, korular, mesire ve piknik yerleri vardır ve bunlar, Evliyâ'nın şehirleri anlatırken kaçınılmaz olarak yer verdiği kent hayatının önemli bir parçasıdır. Osmanlı eliti, sultandan başlayarak, bu tür mülklere sahiptir ve rahatlamak için buralara gider. Halkın da bu amaçla gittiği yerler vardır ve bunların en ünlüsü İstanbul'daki Kâğıthane'dir. Evliyâ, başkentte boş zaman bulduğunda bu dinlence yerlerine giderdi:

20 *Turkish Traditional Art Today* (Indiana University Press, 1993), 797-806.

21 IX 223a27: “*Hikmet bu kim bu kadar zib ü zîynet ile ruhaniyet yokdur, gıya bir temasagahdır.*”

Bu hakîr de hoş sohbet safalı dostlar ile Eyüp, Kâğıthane, Akbaba, Beykoz, Kanlıca, Hisar, Üsküdar, Çamlıca, Kadıköy, Sarıkadı ve Alemdağı'nda âlemler edip ondan aşağı Gökusu'da zevk u safalar ederdik. Özellikle Hisar kirazı mevsiminde İstinye ve Yeniköy'de, Tarabya'da, Kefeliköyü'nde, Büyükdere'de ve Sarıyer'de al yanaklı kırmızı renkli tatlı sulu kiraz fasılları edip çeşit çeşit meyvelerinden kâm alup nice bin zevk u safalar ettik.

İmparatorluğun diğer bölgelerinde bulunan benzer yerler arasında, Konya'daki Meram bahçeleri, Malatya'daki Aspuzu bahçeleri ve Kırım'daki Sudak (Soğdak) bahçeleri bulunmaktaydı.²²

Sayfiyede uygulanan bir başka kent âdeti yayla kültürüydü. Evliyâ, seyahat edenlere kolaylık olması açısından Rumeli ve Anadolu'daki bu yaylaların ayrı listelerini verir.²³ Bu yaylalardan birine gitme fırsatı bulduğu zaman büyük sevince kapılır. Ohri yöresiyle ilgili olan aşağıdaki parça bunun bir örneğidir:

Büyük Uştuk yaylağının anlatılması. Bu yaylak Arap ve Acem'de meşhur yüksek bir yaylaktır ki her yönde yedi kaza yerlerin taş ve taşları tamamen gözüktür. Hatta bu yaylaktan batı tarafa Ohri şehri güney tarafa meylli sekiz saatlik yerdir. Gölüyle ve bütün verimli ekinlik ovalarıyla ayaklar altına serilmiş gibi görünür. Ve bu yaylada velinimet Ohrîzâde Beyceğiz Efendi'nin tam 300 adet eğrek koyunları otlayıp yaylalanır ki, toplam 70.000 adet türlü türlü koyunlar vardır. Rumeli diyarında Alman yaylasından sonra ve Rila, Destpot, Serez ve Vitoş yaylalarından sonra bu Uştuk yaylası meşhurdur.²⁴ Burada çadırlar ile koyun sayalarında ve eğreklerinde konup göçüp kaymak, yoğurt ve teleme peynirleri, ağızlar, anızlar, kölemezler ve hoşmerimler, ballı kaymak, ballı kaygana ve taze peynirler yiyip; sarı keçilerin surutka adında ciğer tazeler berrak sularını içip; toklu kuzu kebabları ve alabalıkları yiyip; çeşit çeşit buz parçası âbihayat sularını içip nice bin çeşit otlarından reybas, ısgın, çilek ve yer vişneleri yiyip saf bal şerbetleri içip zevk u safalar ettik. Bu yaylada olan sümbül, misk-i Rumî, lâle, zerrin ve nergis meğer Erzurum diyarında Bingöl yaylasında, Bîsütun dağında, Demavend dağında ve Erciyes dağında ola.

22 Kağıthane: I 145a; III 172b14. "Bu hakîr de..." III 173a6; MELEK 107. Konya: III 14a10; Malatya: IV 195b12; Sudak: VII 136a23.

23 Rumeli: III 18b17-24; Anadolu: III 89a15-24.

24 bkz. Evliyâ'nın Rila tasvirleri (V 175a23, VI 40a26), Serez (VIII 221b12) ve Vitoş (III 142a15).

25 VIII 371b17; ALBANİA 218-19.

Evliyâ, şehir dışında gezerken şansı yaver gitmişse, yörenin ileri gelenlerine ait çiftliklerde kalabilir ve yine şehir zevklerini yaşayabilirdi. Nitekim, Arnavutluk'ta Gjirokaster (Ergiri Kasrı) yakınındaki Libohova Köyü'nde, anlatılamayacak kadar muhteşem köşküyle Zeynelpaşaoğlu Çiftliği'nde yapılan bir zengin düğününe katılmıştır. Avlonya (Vlora) civarındaki Mikat Köyü'nde, Sinan Paşa'nın oğlu Yusuf Bey'in çiftliğinde, babasının 70 yıl kadar önce ağırlandığı yerde bir hafta geçirmiştir. Ve Abdurrahman Paşa'nın ata yurdu olan Elbasan yakınındaki Çicul Köyü'nde, paşanın kardeşi Mahmud Ağa'nın misafiri olmuştur:

Bir tepce başında her tarafı görebilen yüksek havadar bir zeminde manur bir çiftliktir. Burada bir şahnişinde kalıp tam bir hafta hâs sohbetler edip Pekin şehrinden bölük bölük dostlar gelip Hüseyin Baykara cemiyetleri cderdik.²⁶

Evliyâ için kırsal bölgeler, bu uğrak yerlerin dışında, bir kasabadan diğerine geçerken gördüğü birbirinden pek farkı olmayan yerlerdir. Genellikle verdiği yegâne bilgi, seyahatin bu aşamasının kaç saat sürdüğüdür. Köy yaşamını gerçekten canlandıran bir tasvire nadiren rastlarız. Sıradan (?) bir doğu Anadolu köyünü, Erzurum yakınındaki Cafer Efendi Köyü'nü şöyle anlatır:

300 haneli Ermeni köyüdür. Bütün asker diğer köylere yaftalar ile tayin olundu. Bu Ermeni evlerine şiddetli kışta girdiğimizde sanki ebedi hayat bulurduk. Bütün bu Erzurum evlerinin dam ve çatıları gemi direğiyle yapılmıştır ki o direklere keran derler, ağır yük taşıyan direk çamlardır. Evleri onunla kırlangıç kanadı gibi yaparlar. Bütün reaya evleri hamam gibidir. Hane damının ortasında bacadan açıklık gelir ve hane zemini ortasında alev alev sığır tezekkleri yanıp tandırlarında kete, kölümbe, herse, lahşe, kılılı çorba, sarmısaklı tarhana çorbası ve tovga çorbası pişer. Bütün gelen gidenlere nimetleri boldur, zira gayet bolluk Rum diyarı Erzurum toprağıdır. Ve her hanenin dört tarafında camız ve sığırları bağlıdır. Onların da nefesinden evleri hamam gibi olur.

Orta Anadolu'da yakıt olarak inek tezeğinden çok koyun gübresi kullanılıyordu; Evliyâ ve refakatindckiler bir kar fırtınasında kaybolduğu zaman, daha sonra bir soyguncu yatağı olduğu anlaşılan köye giden yolu köpek havlamalarını ve kurumuş koyun gübrelerinin kokusunu izleyerek buldular (bkz. aşağıda Asiler ve Eşkiyalar).²⁷

26 Libohova: VIII 356a15 ("gayet hanedan-ı azimdir kim vâsfinda lisan kasırdır"); ALBANIA 90-91.

Mikat: VIII 360b14; ALBANIA 128-29. Çicul: VIII 364a13; ALBANIA 156-59.

27 "Bir Ermeni köyü..." V 16b9-16. Koyun gübresi: II 353b9.

Coğrafi Ufuklar

Evliyâ, Mekke'deyken, Kâbe'nin dünyanın merkezi olduğunu ve bütün seyahatleri boyunca, batıda Mora ve Fas'tan (!) doğuda Tebriz ve Nahçıvan'a kadar her yerden ona eğildiğini söylemektedir. Osmanlı ülkesi, ekvatordaki Dongola'dan Volga Nehri'ne kadar bilinen yedi iklimi kapsayan nüfuza sahip tek ülkedir. Evliyâ, Nil'de Osmanlı İmparatorluğu'nun güney sınırı olan İbrim'e ulaştığı zaman, buranın aşırı sıcaklarını kuzey sınırında Azak'ta yaşadığı aşırı soğukla ve doğu ve batı sınırlarında, bir tarafta Bağdad ve diğer tarafta İstolnibelgrad'daki ılıman iklimlerle karşılaştırarak ifade eder.²⁸

Sonraki pasaj, Evliyâ'nın Osmanlı ülkesini nasıl gördüğünü açık biçimde göstermektedir. Yine de, *Seyahatname* için tutkuları Osmanlı sınırlarının ötesine ve her yöne uzanmaktaydı. Seyahatleri onu Ermenistan ve Azerbaycan'ın ötesine götürmese de, Evliyâ resmî görevlerle iki kez Safevi İranı'na gitti (1646-47'de ve 1655'te). Sözde Kırım hanlarının yönettiği Tatar topraklarında ve ayrıca kuzeyde, Azak'ın ötesinde, Çerkezler ve Kalmuklar arasında bir hayli zaman geçirdi. İbrim'den güneye yönelerek Sudan'daki Func ülkesini ve Habeşistan'ın bazı bölgelerini ziyaret etti. Avrupa söz konusu olduğunda, 1655'te Viyana'ya giden elçi Kara Mehmed Paşa'ya eşlik etmesi meşhurdur.²⁹

Evliyâ, bunların dışında batı Avrupa'yı iki kez dolaştığını iddia eder. 1633'te, (12-22 Ekim arasında!) Macaristan Uyvar'dan bir batı Avrupa akını için kırk bin Tatar ile birlikte at sürdüğünü ve gezemediğini söylediği Amsterdam'a kadar ilerlediklerini ileri sürer.³⁰ 29 Haziran 1665'te Viyana'dan batı Avrupa'ya doğru yola çıktığını ve iki buçuk yıl sonra Avusturya'ya döndüğünü ileri sürer; metinde bir fasıla vardır, ancak yeniden başladığında, yine 1665'teki tarihlerden bahseder.³¹ Onun gerçekten gittiği yerlerle ilgili her zamanki ciddi açıklamalarından farklı

28 Mekke: IX 318b3. Yedi iklim: VII 169b11. İbrim: X 391b24.

29 Sudan: bkz. PUNC. Habeşistan: bkz. A. Bombaci, "Il viaggio in Abissinia di Evliyâ Çelebi (1673)", *Annali dell' Istituto Universitaro Orientale di Napoli*, NS 2 (1943), 259-75. Viyana: bkz. APFEL.

30 VI 125b-1230a. Bu "farazi sefer"le ilgili bir tartışma için, bkz. C.F. Beckingham, "The nihla: Fact or Fiction?" I. R. Neuton (ed.) başkasında, *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Medieval and Modern Islam* (Richmond: Curzon, 1993), s. 88-92. Beckingham şu sonuca varır: "Bizim kendi muhabirimiz' gibi davrandığı, merak uyandıran dedikoduları kaydettiği, bunları kişisel bir hikâye içinde bir araya getirdiği ve ona gerçeklik kazandıracak ayrıntılar uydurduğu anlaşılmaktadır." Bu bölüme ilişkin farklı bir alıntı için, bkz. Gottfried Hagen, "Some Considerations on the Study of Ottoman Geographical Writings" *Archivum Ottomanicum* 18 (2000), 183-93, s. 193. Ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi'nin kapsamlı tartışması, *The Ottoman Empire and the World Around It* (London: Tauris, 2004), böl. 8, s. 203. Özellikle bu hayli renkli bölümlerden bahseden Faroqhi şunları yazar: "Kaynakları bir bilim adamı, coğrafyacı ya da tarihçi gibi kullanmıyor, gerçeğe dayanan hikâyeleri, daha ziyade roman türüne yakın olan bir metin için, romanslaştırılmış bir seyahatname için esin kaynağı olarak değerlendiren yaratıcı bir yazar gibi kullanıyordu."

31 VII 73a-75a.

olarak, bu gezilerin hayal ürünü olarak tasarlandığı açıktır ve her Osmanlı okur bunu hemen anlayacaktır.

Evliyâ, Osmanlı sınırlarının ötesinde kendisini yabancı hissetmekteydi. Hamisi Melek Ahmed Paşa, onu ilk kez bir görev için Safevi ülkesine gönderirken uyarmıştı: "Evliyâm, İran dinsiz bir sürü hilekâra rastlayacağın, seni denemek için ikiye bölünmüş davranacak birçok şairin bulunduğu bir yerdir." Evliyâ burada, ilk üç halifeye sövme âdeti karşısında şaşkına döndü, ama bu durumla karşılaşan Osmanlı elçilerine dört Kızılbaş öldürme izni verilmiş olmasına karşın, kışkırtmalara direndi. Urmiye'de Evliyâ'nın ev sahibi olan Genç Ali Han, bu uygulamayı yasakladı ve Evliyâ, âdete uyan Şii bir müezzini bizzat cezalandırdı. Safevi mutfağını Osmanlı standardına uygun bulmadı; Sadece pilavları tavsiye edilebilirdi; aksi takdirde yiyecek iyi bir şey yoktu. Suçlulara işkence edilmesi gibi bazı Safevi idari uygulamalarını kınadı, (bkz. *Çelebi ve Derviş: Kurtarıcı*) ancak İran köylerinin refahını güvence altına alan bir uygulama olan eyalet gelirlerinin yerel olarak harcanması gibi diğer uygulamaları beğendi.³²

Tuhaf Âdetler

İlk olarak 1641'de yediği at etinden hoşlanmasa da, kısmen Osmanlılaşmış olan Tatarların arasında Evliyâ'nın kendisini daha rahat hissettiği anlaşıyor. Sonraki, 1665'teki seyahatiyle ilgili olarak Müslüman hukuk âlimlerinin konumlarını tartışarak Şafilere ve Hanbelilere at etini helal sayarken, Hanefilerin haram saymasalar da mekruh saydıkları sonucuna varır. Bunu, 1672'deki Sudan ziyareti sırasında sunulan zürafa etine tepkisiyle karşılaştırabiliriz: "Hakire teklîf etdiler, tenâvül etdik, inşâallâh helâldir, kitâbda mahallin görmedik."³³

Öpüşme zevkini insan etinin lezzetli olduğunun kanıtı olarak gösterse de, Evliyâ'nın haram edildiğini bildiği bir et türü de insan etiydi.³⁴ 1666'da Kalmuklar arasında seyahat ederken, onların uzun ömürlü olduklarına, ruh göçü inancına ve ölümlerinden kurtulmak için başvurdukları tuhaf yollara işaret eder:

Bazı Kalmuklar 200-300 yaşına varıp güçten kuvvetten kesilip inip binmeden kalıp akrabaları bunu geçdirmekten usanırlar, ona bir semiz do-

32 "Evliyâm..." II 285a10 ("*Evliyâm varacağın diyâr-ı Acem'dir, ferzend-i rindi çokdur, dinleri yoktur, zenimâm u nenimâm ve fassâl u kaddâh şu'araları çokdur, seni imtihan ederler*"). Sövme âdeti (*teberrâ*): II 297a25; IV 291b26. 294b14. Mutfak: IV 290b21. Suçlulara işkence: II 303a1-25. Fyalet gelirleri: IV 304a19.

33 At eti: II 262b32; VII 107b, krş. 125a, 135a. Zürafa eti: X 404b25; FUNC 152.

34 X 125b11; KÂIRO 189.

muzun kuyruğunu pişirip ağzına biri biri ardı sıra kuyruğu tıkarak öldürürler ve şehit oldu derler. Hepsi birbirlerini yerler, ama kur'alarına göre davranıp birbirlerinin leşini ölünce yerler.

Meselâ Karpa adında bir kişileri vardır. Tayısı şahlarından sonra söz onundur. O Karpa adamda dört köşe bir ağaç kur'a vardır. O kur'a nice bin yıldan beri atalarından kalmıştır. Her tarafı birer ayrı renkte kendinden boyalı kur'adır. Bir ulu adamları ölse onun tâliine kur'ayı atarlar. Eğer kırmızı tarafı gelse "Kur'a ateşe yak dedi" deyip leşini ateşte yakarlar. Eğer kur'a siyah yere gelse "Kara yere göm dedi" deyip leşi yere gömerler. Eğer kur'a mavi gelse "Suya at dedi" deyip leşi ya Edil suyuna veya her hangi suya yakın konmuşlarsa girip suya atarlar. Eğer yeşil gelse leşi pişirip yerler, ama kur'aya göre davranırlar. Ondan başka hükümleri yoktur.

Hatta bir gün Moyınçak Şah'ın bir oğlu ölmüş, onu ateşte kebab edip yağını ve kanını akıtıp yerler ve şenlik edip gülüşerek yerler. Hakir geçerken beni de sofraya çağırıp,

"Gel padişahımızın oğludur. Sen de yemiş ol" dediler. Hakir:

"Ya insan eti yenir mi?" dedim. Onlar:

"Bah yenir ya! Biz onun etini yeriz ki canı birimizin canına girip ölmez, bile gezer. ..."

"Bire adamlar, bu insan eti yenir mi, acı değil mi?" dedim. Bir kart Kalmuk:

"Acıdır sen yeme, eğer lezzetini bilmek istersen bir avradı bir kere öp, gör ne kadar lezzetlidir. Eğer insan etini yersen lezzetinden yeniden hayat bulup bizim gibi çok yaşarsın" dediler.

Ve o saat bu insan leşi kebabını 40-50 nefer Kalmuklar yediler, yağlarını yüzlerine, gözlerine ve vücutlarına sürüp kemiklerini yere gömdüler.³⁵

Evliyâ, başlangıçta Bozodok'un Çerkez köyünde bal yemek konusunda o kadar müşkülpesent değildi. Önce, Çerkezlerin ölülerinden kurtulmak için başvurdıkları olağandışı yöntemi anlatır: Arılar bal yaparsa ruhun cennete, yapmazsa cehenneme gideceğine inanarak, ölüyü bal arılarının toplanacağı oyuk bir meşe ağacının içinde açıkta bırakırlar. Evliyâ, aşağıdaki kısa hikâyeye ile devam eder:

Allah bilir ki böyle olmuştur. Bir gün bu diyarda bir köyde konuk olup ev sahibimiz olan Çerkez adamlık edip hemen dışarı çıkıp biraz oyalandıktan sonra geldi. Meydana sığın derisinden sofrayı getirip bir ağaç tekne latif revak gibi bal,

bir tekne peynir ve bir tekne pasta getirip "Aşan konaklar halâl bolsun. Benim babası canı savasın", yani "Balı yiyin helâl olsun. Atam canına değsin" dedi.

Biz de Manoğlu hapsinden çıkmış gibi açlığımızı gidermek için bala öyle giriştik ki ellerimizin varıp gelmesine göz ermez. Ama pek acaip kılları çok, bal kıllarını ağızımızdan çıkarıp sofraya kılları koydukça Çerkez: "Aşan bu bal benim babası baldır" der.

Biz de biraz açlığımızı giderip yavaş yavaş kılları temizleyip yine bal yerken yemek üstüne Tamanlı Ali Can Bey gelip,

"Ne yersiz Evliyâ Efendi?" deyince,

"Buyurun siz de" diye Ali Can'ı yemeğe davet edip,

"Bir kıllı baldır, ama acaba keçi tulumundan mıdır? Yoksa koyun tulumundan mıdır?" dediğimde hemen Ali Can ev sahibimize Çerkezce,

"Bu bal neredendir?" dedi. Hemen Çerkez ağlamaya başladı ve,

"Benim babası mezarından çıkardım" dediğini hakir anladım, ama sözün inceliğini pek kavrayamadım. Hemen Ali Can:

"Geçen aylarda babası ölmüş. İşte dışarı havlısındaki büyük ağacın dalına babasının leşini sandık ile koymuş. Bal arıları babasının siki, taşığı ve budu arasında bal yapmış. Size sevgisinden babası taşığı kıllarıyla balı getirmiş. Kıllarını çıkarıp balını yersiz. Arı boku yiyeceğinize karı boku yiyin" deyip Ali Can dışarı çıkınca hemen hakir kusa kusa ciğerim taşra çıkayazıp dışarı çıktım.

"Bire medet kâfir gidi, bize ne iş etti" deyip söverken onu gördüm.

Ev sahibimiz Çerkez de dışarı çıkıp babasının olduğu ağaca çıkıp ağlayarak babası sandığının kapağını yine kapatırken kendi de bir hayli bal boku yiyip ağaçtan aşağı inip:

"Hacı haçan bal ister ben seni babası canı bal çok getirirdir. Hemen dua eyle" der. Başımıza bir acayip ve garip dert sardı.³⁶

Bu iki olaydan, animist Çerkezlerin kıllı balıyla ilgili olanına inanma eğilimindeyim. Ancak Budist Kalmukların yamyam olduğuna inanmak zordur.

Evliyâ, yemek alışkanlıkları dışında da tuhaf âdetlere sıkça değinir. Kadın sünneti buna bir örnektir ("*hitan-ı bintan*"). Onuncu kitapta, Mısırlıların usul ve âdetleriyle ilgili bir bölümde, Hadari fellahları üzerine uzun bir araştırması vardır. Burada, kızların eşeklere bindirilerek mehterhane eşliğinde hamamın önünden geçirildikleri ve o gece kadın cerrahların operasyonu gerçekleştirecekleri eve götürüldükleri ayini ve tören alayını ayrıntılı olarak anlatır. Âdeti, Sare'nin

Hacer'i kıskanmasıyla ilgili ünlü hikâyeye ilişkilendirerek anlatmayı sürdürür ve söz konusu operasyonun cinsel hazzı artırdığının rivayet edildiğini belirtir. Bu konu birinci kitapta, sünnetçiler loncasıyla ilgili olarak yeniden ortaya çıkar ve Evliyâ burada, operasyonun kadınların çocuk doğurmasını kolaylaştırarak fayda sağladığı görüşündedir. Burada, kızın vajinasının ortasındaki yararsız et parçasının –Türkçede klitoris anlamına gelen *kırmızı dilciğin*– kesilip çıkarıldığını söyleyerek, yöntem konusunda çok daha açık davranır. Hacer dışında, Rabi'a binti Abdullah ibn Mes'ud adındaki karısı kızları sünnet eden, sünnetçilerin hamisi Ebu'l-Havakin Muhammed'den de bahseder. Her iki pasajda da bu âdetin Araplara özgü olduğunu söyler.³⁷

Uzak Memleket Hikâyeleri

Osmanlı merkezinden uzaklaştıkça, Evliyâ'nın gerçeklik üzerindeki denetimi gevşedi ve hayal gücü daha özgür çalışmaya başladı. Kuzeyde Kalmukya ve güneyde Sudan ile ilgili anlattıkları, hayal bakımından eserinin diğer bölümlerine göre daha zengindir. Kalmuklardan 1666'da duyduğu tuhaf şeyleri anlatır ve Kalmuklar asla yalan söylemediği için bunlara inanmakla inanmamak arasında ikilem yaşadığını her zamanki ironik tavrıyla kabul eder. Bazı Budist hacılar, Tibet'teki Lhasa olması gereken Parıldayan Dağ'a (*Yıldırak Tav'a*) yolculuklarıyla ilgili hikâyelerle onu eğlendirmiş olabilirler. Evliyâ, Yıldırak Tav'la İslam öğretisindeki Kafdağı ve Kâbe arasında benzerlik kurmuştur. Kalmuklarla ilgili son olarak şunları söyler:

Dünyayı gezip dolaşıp seyreden bu Kalmık kabilesi ve Portakal keferesi kavmidir. ancak Portakal kâfir denizde, bu Kalmık Tararı karada dünyayı gezerler ki bu iki taifenin yeryüzünde ayak basmadıkları yer yoktur. Hatta bu Kalmık kavmi çok kalabalık ve yaygın kavim olduğundan karanlık dünyanın ardına varıp Yenidünya'ya giderler. Hâlâ Yenidünya kavmi de bu Kalmık kavminden korkarlarmış. Gerçekten de âlemlerin gezgini Kalmık kavmidir.³⁸

37 X 244b27; I 198a21. Krş. Jonathan P. Berkey, "Circumcision Circumscribed: Female excision and cultural accomodation in the Medieval Near East", *International Journal of Middle East Studies* 28 (1996), 19-38. s. 22.

38 "Kalmuklar asla yalan söylemez": VII 178b11. "Parıldayan Dağ": bkz. SÖZLÜK 243. "yıldırak" maddesi. "Dünyayı gezip...": VII 179a1=862.

Evliyâ, benzer biçimde, 1673'te Sudan'daki gezginlerden Nil kaynakları ve Ay Dağı'yla ilgili bilgi alır; Nil kaynağına giden 32 menzili geçmeyi arzular. Kaynağın artık Portekiz'in denetiminde ve ulaşılmaz olduğunu öğrendiği zaman teselli bulur.³⁹

Evliyâ'ya göre Yeni Dünya, Padre adında bir İspanyol ve Kolon adında bir Portekizli olan iki rahip⁴⁰ tarafından keşfedilmişti. 1484'te II. Bayezid Akkırman'ı kuşattığı zaman Osmanlı ordugâhında birdenbire ortaya çıktılar ve sadece Bayezid'in Akkırman'ı fethedeceğini değil, oğlu I. Selim'in Mısır ve kutsal şehirleri yöneteceğini ve onun oğlu I. Süleyman'ın Kızıl Elma'yı (yani Viyana ya da Roma'yı) fethedeceğini haber verdiler.⁴¹ Üstelik, ele geçirilmeyi bekleyen altın ve diğer değerli şeylerle bakir bir dünya olan Yeni Dünya'yı keşfetmiş olduklarını duyurdular ve burayı Osmanlı padişahına önerdiler. "Mekke ve Medine ve bu Eski Dünya fetih için yeterlidir. Okyanusu geçmeye ve muazzam mesafelere gitmeye gerek yok" diye yanıt verdi Bayezid. Böylece Padre ve Kolon, sultana veda ettiler ve papayla görüşmek üzere İspanya'ya gittiler. Papa'ya anlattıkları zaman, İspanya on iki kalyon hazırladı ve Yeni Dünya'ya sahip oldu. Çok geçmeden İngiltere ve Hollanda devreye girdi ve sonuç olarak bütün Avrupa ülkeleri, Yeni Dünya'nın madenleri ve diğer kaynakları için birbirleriyle savaşır hale geldi.⁴²

Bu hikâye, Osmanlıların ilcriyi görememesine ve dar fikirliliğine yönelik bir eleştiri olarak yorumlanabilir. Diğer yandan Evliyâ, Avrupa'nın zaferinin kurbanlarına, Yeni Dünya Kızılderililerine yakınlık duyabilmektedir. Uyvar Seferi'nden sonra, daha önce gördüğümüz gibi, Ekim 1663'te gerçekleşmiş olması gereken batı Avrupa seyahati sırasında, Lonçat şehrinde Alman tercümanlar aracılığıyla bu Kızılderililerin bazılarıyla konuşmuştur:

Padre ve Kolon adındaki papazlara söğerlerdi ki, "Dünyamız bir huzurlu dünya iken bu dünya adamları gibi hırslı ve doymaz kavmi dünyamıza doldurup her sene ceng ede ede ömrümüz kısa oldu" derlerdi.

39 X 430a9= 926; FUNC 230-31.

40 Evliyâ onlara "rahipler" ("ruhban", V 35a19; "papaslar", X 252b3) ve "kadim bilgiler" ("hükemayı kudema", VII 318a18) der.

41 bkz. Pal Fodor, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire* (İstanbul: Isis, 2000) 67-69, 96. Kızıl Elma ile ilgili başka kehanetler için, bkz. *Sultanın Kulu: Osmanlı Gizemleri*.

42 V 35a28; X 251b25.

Evliyâ, bu hayalî geziyi anlatırken Kallevine'de (Kolonya?) gördüğü Yeni Dünya'ya özgü tuhaf bir kuştan ve Amsterdam'da yetişen ve "hunza" denilen lahana benzeri bir Yeni Dünya sebzesinden bahseder. *Seyahatname*'de yer alan Yeni Dünya ile ilgili bütün bilgi bundan ibarettir.⁴³

Hoşgörü ve Sınırları

Görüldüğü gibi, Evliyâ Türk soyundan olduğu için gurur duyuyordu. Bize, atalarının ilk Osmanlı lideri Ertuğrul'la birlikte Maveraünnehir'deki Mahan'dan gelerek Kütahya ve Demirci'de yerleştiğini anlatır (bkz. *İstanbul İnsanı*: Ataları, Aile Geçmişi). Sık sık Türk dilinin kadim bir dil olduğu üzerinde durur ve Kırım, Dağıstan ve diğer yerlerdeki kadim Çağatay mezar yazıtlarından bahseder.⁴⁴ Kuşkusuz, Anadolu Türklerinin kaba köylüler olduğu biçimindeki aşağılayıcı Osmanlı görüşünü paylaşır. Ancak, Anadolu Türklerinin kaba ve basit oldukları düşünülse de, bu her zaman doğru değildir. Sözgelimi, atalarının memleketi Kütahya'ya ilişkin şöyle der: "Kuşkusuz, burası bir Anadolu ve Türk şehridir (*Türkistan vilayeti*); ancak birçok din âlimine, eğitilmiş insana ve şaire sahiptir."⁴⁵

Seyahatname'de "Etrak-i bî-idrak" (akılsız Türkler) ve "Etrak-i nâ-pak" ("pis Türkler") ifadeleri nadiren bulunmaktadır. Ancak şöyle aşağılayıcı kafiyeyle sıfatlar çok yaygındır: "Kazak-ı âk" (inatçı Kazaklar), "Rus-ı menhus" (uçursuz Ukraynalılar), "Portukal-ı dâl" (avare Portekizli), "Migril-i rezil" (rezil Megreli), "Erdel-i erzel" (utanmaz Transilvanyalılar), "Macar-ı füccar" (zinacı Macarlar), "Alaman-ı bî-eman" (hain Almanlar), "Urban-ı uryan" (çıplak Araplar), "Urban-ı bî-edyan" (dinsiz Araplar). Bunları çok ciddiye almamak gerekir.⁴⁶

Avrupalılardan daima kötülercesine bahsedilir: "Freng-i pür-reng", "Freng-i bed-reng", "İfrenç-i pür-renc" (üç kağıtçı Frenkler). Yine de bu ifadelerin içerdiği genel olumsuz yargı, Evliyâ'nın Avrupalıları uygarlıkları bakımından olumlu

43 X 252a28. Başka bir yerde, Yeni Dünya ile ilgili bu bilgiyi "Atlantik kıyısındaki Lonçat'lı Hristiyanlara" dayandırır (IV 241b18 "*bahr-i muhit kenarında Loncat şehri küffarları hikâye etdiler*"). Lonçat (Rotterdam?) için bkz. APFEL 209, 2. baskı 273. Tuhaf kuş: VI 127a16. "Hunza" (?): VI 128b18.

44 bkz. Robert Dankoff, "Turkic Languages and Turkish Dialects according to Evliyâ Çelebi". *Altaica Osloensis: Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Atlantic Conference* de. Bernt Brendon (ed.). Oslo, 1990, 89-102, s 96-97; SÖZLÜK 35-38.

45 IX 12b26.

46 "Etrak-i bî-idrak": IX 137b18. "Etrak-i nâ-pak": IV 276b5; "kazak-ı âk" V 29a29= MELEK 202; "Rus-ı menhus": IV 31-b3, V 29b17= MELEK 203; "Portukal-ı dal": IV 363b4; "Migril-i rezil": II 331a36; "Macar-ı füccar": V 126b18; "Urban-ı uryan": IV 336b11; "Urban-ı bî-edyan": IX 269b3.

biçimde değerlendirmesini engellemez.⁴⁷ Evliyâ, Avrupalılarla dost olmakta kişisel düzeyde sorun yaşamamıştır. Viyana'da, biraz Türkçe bilen, Almanca ve İtalyanca deyimler konusunda bilgi kaynağı olarak da yararlandığı bir hekimle sıkı dostluk kurmuştur. Hekimin hastasını tedavi edişini seyrederken kendisini öylesine kaptırmıştır ki, Viyana kapılarının kapanış zamanına kadar Osmanlı ordugâhına dönüşünü ertelemiş ve akşam geç saatte döndüğü zaman gözlemlediği şaşırtıcı operasyonu anlatarak elçi Kara Mehmed Paşa'yı eğlendirmiştir (Bu cerrahla ilgili daha fazla bilgi için bkz. *Çelebi ve Derviş* not 56). "*Gayet yakın dost*" olduğu Viyanalı bir diğer arkadaşı. Habsburg mühimmatlarını incelemesine izin veren Marschall De Souche'nin oğluydu. Ayrıca, güney Rusya'ya seyahatleri sırasında Moskova elçisiyle de dostluk kurdu ve 1667'de Azak'a döndükten sonra ondan ayrılmak konusundaki isteksizliğini dile getirdi. Kırmılı ev sahibi de ona şöyle sitem etti: "*Kâfiristanda geze geze kâfirlere mahabbet etmişsin*."⁴⁸

Askerî karşılaşmalarda, Evliyâ'nın Frenk kâfirleriyle ilgili anlattıklarını genellikle klişeler belirlemektedir. Siyah başlıklar giyer, boru ve borazan çalarak ve "Yajuj Yajuj" (Macarca "İsa, İsa" anlamında, Müslümanların savaş nidası olan "Allah Allah"ın karşılığı) diye bağırarak savaşa girerler. Yemin ederken "Marya Kot" (Almanca "Meryem, Tanrı") diye bağırırlar ve imparatorun karısına "May Frav" (Almanca "benim karım") denilir. Barışçı temaslarda Avrupa âdetleri karşısında çoğu kez daha anlayışlıdır. Bu nedenle, bir müzisyen olarak Avrupa orglarıyla ilgili ilk elden biraz bilgi edindiğini iddia eder. 1663'teki başarılı Osmanlı kuşatmasının ardından Uvyar'ı gezen Evliyâ, camiye dönüştürülen Protestan ya da Macar kilisesini anlatır:

İçinde asla heykel timsallerinden putları yoktur. Hemen beyaz inci gibi parlak beyaz duvarları var ve birkaç yerinde haçları var. Ve bir mahfil gibi bir köşk üzerinde Davud organonu var idi. Sadrazam dinlemek için papaz esirlere bu organon sazını çaldırdı. Bu kadar ciğer dağılayan mızmar sazların hüznü seslerine insanlar hayret etti ve sustular. Sonra bu organonu Müslüman gaziler parça parça ettiler. Daha sonra bu organon köşkünü müezzinelere mahfil ettiler.

Orgun dinleyici üzerindeki etkisini "ciğerleri kan, gözleri yaşla dolduran" sözleriyle anlatırken, Viyana St. Stephanos Katedrali'ndeki orgun ayrıntılı bir tasvi-

47 bkz. ALLTAG 103-4; Türkçe çev. 100; İngilizce çev. 88.

48 Operasyon: VII 62b-63a. "Gayet yakın dost": VII 69b15. "Kafirlere mahabbet etmişsin" VII 187b2.

rine de yer verir.⁴⁹ Viyana'da onu etkileyen diğer şeyler, St. Stephanos Katedrali kütüphanesinin düzeni ve tıbbi uygulamalardaki ileri düzeydi. Kadınlara gösterilen olağanüstü saygı konusunda ise daha ihtiyatlıdır.⁵⁰

Bernard Lewis'in işaret ettiği gibi Evliyâ, Macarlar ve Avusturyalılar arasında doğrudan gözleme dayanan bir karşılaştırma yapmayı denedi.⁵¹

Macar Luturyan mezhebindedir, Nemse papişte mezhebindedir. Onun için bu iki keferler birbirleriyle zıtlardır. Gerçi ikisi de Hristiyan milletindirler, ama "*Zıtlar bir arada bulunmaz*" sözü uyarınca bir yere gelmeleri zorunludur.

Bu Ovar kalesinden içeri Üstürgon ve Ustolni-Belgradı tarafına Nemse'nin de ister silâhlı ve ister silâhsız geçmesi imkânsızdır. Gerçi vilâyet Nemse'nindir, ama Macar korkusundan o semtlere Nemse varamaz. Eğer bir büyük kalabalık olurlarsa o zaman gidip gelirler. Birbirleriyle mızrak ucuyla söyleşirler ve yine birbirlerinden geçmezler. Zira "*Küfür tek millet'dir.*" Ancak Nemse'nin devleti güçlüdür. Macar'ın devleti, Süleyman Han zamanından beri gorona tacı, Üstürgon kalesi ve 300 adet kaleleri ellerinden gideli devletleri zayıftır.

Daha sonra Nemse Macar üzerine musallat olup reaya etti, ama Macar kavmi yanında Nemse çufut gibidir. asla yürekleri yoktur, kılıç vurur ata biner değildir. Nemse'nin yayan tufenglisi gerçekten de ateş saçıcıdır. Ancak belinde bir şişi var, ne zaman tufeng atsa bir çatal ağaç üzerine koyup tufeng atar, Osmanlı gibi koldan tufeng atamaz, gözlerin yumup rasgele tufeng atarlar. Siyah şapkaları büyüktür, pabuçlarının burunları uzundur ve ökçeleri yüksektir. Ve yaz ve kış ellerinden eldivenlerinin çıkma ihtimali yoktur.

Ancak Macar kavminin gerçi devletleri zayıftır ama sofrası sahipleridir ve misafir katlanırlar, vilâyetleri ekin biçin vilâyetleri olmak ile ikinci kavimdirler. Ve gerçekten de yiğit kavimdirler. Tatar gibi her vilâyete çatal adalar ile seğırtip beşer onar tufengleri ve bellerinde kılıçları var. Ve serhadli as-

49 İlk elden bilgi: I 203a4-21. "İçinde asla heykel...": VI 131a5 (Evliyâ'nın gözünde Katoliklerin putperest olduklarına dikkat edilmeli, VI 19a16). Viyana'daki St. Stephanos Katedrali: VII 60a-b; APFEL 111-14, 2. baskı 158-61; ALLTAG 164-5 (Türkçe çev. 162-3; İngilizce çev. 144-5). "Cigierleri kanla...": VII 60b7

50 Kütüphane: VII 59b17; APFEL 108-9; 2. baskı, 156; Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York: Norton, 1982), 276. Tıbbi uygulamalar: VII 62a-63a; APFEL 127-37; 2. baskı., 234-45; J. W. Livingston, "Evliyâ Çelebi on Surgical Operations in Vienna" *Al-Abhath* 23 (1970), 223-45. Kadınlara: VII 71a25; Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, 287-88.

51 Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, 155.

52 Ünlü bir hadis.

kerimizden fark olunmaz, öyle esvap giyip küheylân at binerler, pâk gezerler, pâk yerler, misafire gayet saygı gösterirler ve esirlerine Nemse gibi işkence etmezler. Ve Osmanlı gibi kılıç çalarlar.

Kısacası ikisi de dinsiz kâfirlerdir, ama Macar mevcudun iyisi pâk keferlerdir. Nemse gibi yüzlerini her sabah sidikleri ile yıkamayıp Osmanlı gibi Macar her sabah yüzlerini su ile yıkarlar.

Evliyâ'nın İranlılara ilişkin görüşünü yukarıda incelemiştik. Şiiler olarak, Kızılbaşlar gibi, her zaman "bed-me'aş" (kötü), bazen "kallaş" (kalles), "evbaş" (ayaktakımı) ve "ser-tıraş" (tırışlı baş) ya da "na-tıraş" (tırışsız) gibi sıfatlarla birlikte düşünülürler. Safevi temsilciler ve görevliler için açıkça kullanılan diğer küçültücü sıfatlar, "tülüngi" dâhil olmak üzere, Safevilerin şaha boyun eğdiklerini, ya da onun ekmeğini yediklerini belirten tabirlerdir ("diz çöken", "çig yeyen", "çörek çeken", "donluk geyen").⁵⁴ Yine de, onları zaman zaman iftiraya uğramalarına neden olan mum söndürmek gibi utanç verici âdetler ile suçlama konusunda temkinlidir:

Hâlâ Acem'de de vardır, derler. Ama Allah bilir 1056 tarihinde Erzurum'dan Acem'e gittim, 1060 tarihinde Bağdad'dan yine Acem'in Hemedan ve Dergezin'ine gittim ve 1057 tarihinde Kırım'dan Dağıstan'a, oradan Acem'in Demirkapısı, Şirvan ve Şamakî'si, Gilân Bakû'süne vardım ve yine şimdi bu Rumiye, Hoy, Merend, Tesûy, Kumla ve Tebriz diyarlarını gördüm, mum söndürme dedikleri şeyi ve öyle toplantıyı görmedim. Ama bu cihan halkı yerici, dedi-koducu, acımasız ve karalayıcıdır. "Sivas eyaletinde, Keskin sancağında, Bozok sancağında, Sunkur ve İmâd içinde mum söndürenler vardır ki mumu söndürüp herkes birer adamın karısını kucaklayıp bir bucakta bacaklar" derler, *hâşâ sümme hâşâ*. Bu hakir kul Bağdad fethinden beri o semtleri gezip dolaştım ve Sivas'da efendilerimiz vali iken Keskin ve Bozok'da nice hizmetler zabt edip öyle şey görmedim. Yine bu deccâl halk "Rumeli'nde Silistre eyaletinde Deliorman nahiyesinde, Karasu nahiyesinde, Dobruca vilâyetinde şahseven ve mum söndürenler ile şah taclığı er ve avretler var", derler. Allah bilir, belki elli kere o diyarlarda ülfet edip hizmetler zabt ettim. Ama öyle dine aykırı iş görmedik. Ancak bî-namazı ve güyende (şöyleyici) avrat sevici adamları vardır.⁵⁵

53 VII 49b17-33; APFEL 38-39, 2. baskı 90-91.

54 "Kalles" vs.: II 296b31, IV 298b13. "Diz çöken" vs.: bkz. SÖZLÜK 252-53. Bunlar, Evliyâ tarafından "şah seven" ifadesi model alınarak uydurulmuş komik sıfatlardır.

55 IV 297a4: Robert Dankoff, "An Unpublished Account of *mum söndürmek* in the Seyahatnâme of Evliyâ Çelebi", A. Popovic ve C. Veinstein, ed., *Bektachîyya: Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* (İstanbul: Isis, 1996), 69-73.

Evliyâ, günümüzde etnik klişeleştirme olarak nitelendirebileceğimiz bazı tavırlardan tamamen kurtulmuş değildir. Sözelimi Kürtler kaba, isyancı ve onur meseleleri konusunda takıntılıdır. Çingeneler “zalim, işe yaramaz, hırsız ve dinsiz” olurlar.⁵⁶ Yahudiler dar fikirli ve tutucudur (“*muta’assib mel’unlar*”). Müslümanların kestiği hayvanların etini yemezler. Müslümanlar gibi saflaştırılmış yağ değil (“say yağ”), sadece susamyağı ve tereyağı tüketirler. Saflaştırılmış yağ kullanılmadığını onaylayan bir denetçi olmadığı sürece dükkânlardan hamur işi bile almazlar. “Onları öldürseniz bile yemezler” der Evliyâ.⁵⁷ Üstelik,

Yahudi meyhanecilerinin başka alay etmelerinin aslı odur ki, bütün zamanda bunlar kimseden yiyip içmezler ve karışmazlar, eğer ülfet ederlerse yapmacık âşinalık ederler. Her şeyleri Muhammed ümmetine, özellikle Mehmed isimli bir Müslümanı katletme ihanetleri mukarrerdir.⁵⁸

Yahudileri, özellikle Rumlar ve Lazlar küçümsemektedir. Trabzon ahalisi onlara karşı özel bir düşmanlık beslemektedir: “Onları görürlerse öldürürler”. Nedeni şu tuhaf hikâyedir (“*hikâye-i acibe*”):

Sultan I. Selim Han hâkim iken iki kardeş bu şehir içinde kaybolur. Vilâyetin bütün yöneticileri halkı ellerinden gelen gayreti gösterirler ancak bulmakta başarılı olamayıp vazgeçerler. Sonunda günler geçer, bir gün pazarda bir parlak kırmızı ve bir yaldızlı sarı sahtiyan (boyanmış, cilalanmış deri) satılır. Ne hoş sahtiyan olur diye elden ele gezerken bir ârif-i billah dervişin eline geçer. Sahtiyanı bakarken görse ki sahtiyanın üzerine bir çeşit şifreli tuhaf bir yazı yazılmış, ama yazı olduğu belli değil, eğer dikkatlice bakılırsa yazı olduğu ancak anlaşılır. Sözün kısası bu derviş bu sahtiyanları alıp iyice dikkat ederek bakınca zar zor okur:

“Ey bizim ahvalimize vâkıf olmak isteyen, 20 senedir cebbağ (deri işleyicisi) Yahudiler elinde zirizeninlerde (yer altında) mahpus olduk. Allah

56 Kürtler: IV 233a25, 374b20, V 10b26. Çingeneler: VIII 210a24: “cebbâr ve hırsız ve nürsuz ve pırsız bî-dîn ve bî-mezheb müselmân şeklinde kefere bile değil âdemlerdir”; kış. Victor A. Friedman ve Robert Dankoff, “The Earliest Text in Balkan (Rumelian) Romani: A Passage from Evliyâ Çelebi’s *Seyâhatnâme*” *Journal of the Gypsy Lore Society* 1.1. (1991), 1-20.

57 I 160a22, 215b7, 166b35, 160a20, 170b1. Bu konuyla ilgili olarak: İstanbul’daki tereyağı satıcılarının çoğu Yahudidir (I 167b14). Evliyâ ayrıca -söylenti olarak- susam yağı tükettikleri için güzel Yahudi oğlan ya da erkek seks işçilerinin (“Yahudi piçe”) yumuşak bedenleri olduğunu kaydeder (I 179b3). Onlarla ilgili kendi görüşü, en çok küçümseyen oğlan topluluğunun Yahudilerde olduğu yönündedir (“*bunlardan mezmum hisan olmazdır*”, I 130 a7). “Yahudi piçe”den I 124a29, 209b27, 215a13’te de bahsedilir.

58 I 215a35.

kerimizden fark olunmaz, öyle esvap giyip küheylân at binerler, pâk gezerler, pâk yerler, misafire gayet saygı gösterirler ve esirlerine Nemse gibi işkence etmezler. Ve Osmanlı gibi kılıç çalarlar.

Kısacası ikisi de dinsiz kâfirlerdir, ama Macar mevcudun iyisi pâk keferelerdir. Nemse gibi yüzlerini her sabah sidikleri ile yıkamayıp Osmanlı gibi Macar her sabah yüzlerini su ile yıkarlar.

Evliyâ'nın İranlılara ilişkin görüşünü yukarıda incelemiştik. Şiiler olarak, Kızılbaşlar gibi, her zaman "bed-me'as" (kötü), bazen "kallaş" (kalleş). "evbaş" (ayaktakımı) ve "ser-tıraş" (tırışlı baş) ya da "na-tıraş" (tırışsız) gibi sıfatlarla birlikte düşünülürler. Safevi temsilciler ve görevliler için açıkça kullanılan diğer küçültücü sıfatlar, "tülüngi" dâhil olmak üzere, Safevilerin şaha boyun eğdiklerini, ya da onun ekmeğini yediklerini belirten tabirlerdir ("diz çöken", "çig yeyen", "çörek çeken", "donluk geyen").⁵⁴ Yine de, onları zaman zaman iftiraya uğramalarına neden olan mum söndürmek gibi utanç verici âdetler ile suçlama konusunda temkinlidir:

Hâlâ Acem'de de vardır, derler. Ama Allah bilir 1056 tarihinde Erzurum'dan Acem'e gittim, 1060 tarihinde Bağdad'dan yine Acem'in Hemedan ve Dergezin'ine gittim ve 1057 tarihinde Kırım'dan Dağıstân'a, oradan Acem'in Demirkapısı, Şirvan ve Şamakî'si, Gilân Bakû'süne vardım ve yine şimdi bu Rumiye, Hoy, Merend, Tesûy, Kumla ve Tebriz diyarlarını gördüm, mum söndürme dedikleri şeyi ve öyle toplantıyı görmedim. Ama bu cihan halkı yerici, dedi-koducu, acımasız ve karalayıcıdır. "Sivas eyaletinde, Keskin sancağında, Bozok sancağında, Sunkur ve İmâd içinde mum söndürenler vardır ki mumu söndürüp herkes birer adamın karısını kucaklayıp bir bucakta bacaklar" derler, *hâşâ sümme hâşâ*. Bu hakir kul Bağdad fethinden beri o semtleri gezip dolaştım ve Sivas'da efendilerimiz vali iken Keskin ve Bozok'da nice hizmetler zabt edip öyle şey görmedim. Yine bu deccâl halk "Rumeli'nde Silistre eyaletinde Deliorman nahiyesinde, Karasu nahiyesinde, Dobruca vilâyetinde şahseven ve mum söndürenler ile şah taclığı er ve avretler var", derler. Allah bilir, belki elli kere o diyarlarda ülfet edip hizmetler zabt ettim. Ama öyle dine aykırı iş görmedik. Ancak bî-namazı ve gûyende (söyleyici) avrat sevici adamları vardır."

53 VII 49b17-33; APFEL 38-39, 2. baskı 90-91.

54 "Kalleş" vs.: II 296b31, IV 298b13. "Diz çöken" vs.: bkz. SÖZLÜK 252-53. Bunlar, Evliyâ tarafından "şah seven" ifadesi model alınarak uydurulmuş komik sıfatlardır.

55 IV 297a4; Robert Dankoff, "An Unpublished Account of *mum söndürmek* in the Seyahatnâme of Evliyâ Çelebi", A. Popovic ve G. Veinstein, ed., *Bektachiyya: Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* (İstanbul: Isis, 1996), 69-73.

Evliyâ, günümüzde etnik klişeleştirme olarak nitelendirebileceğimiz bazı tavırlardan tamamen kurtulmuş değildir. Sözelimi Kürtler kaba, isyancı ve onur meseleleri konusunda takıntılıdır. Çingeneler “zalim, işe yaramaz, hırsız ve dinsiz” olurlar.⁵⁶ Yahudiler dar fikirli ve tutucudur (“*muta’assib mel’unlar*”). Müslümanların kestiği hayvanların etini yemezler. Müslümanlar gibi saflaştırılmış yağ değil (“say yağ”), sadece susamyağı ve tereyağı tüketirler. Saflaştırılmış yağ kullanılmadığını onaylayan bir denetçi olmadığı sürece dükkânlardan hamur işi bile almazlar. “Onları öldürseniz bile yemezler” der Evliyâ.⁵⁷ Üstelik,

Yahudi meyhanecilerinin başka alay etmelerinin aslı odur ki, bütün zamanda bunlar kimseden yiyip içmezler ve karışmazlar, eğer ülfet ederlerse yapmacık âşinâlık ederler. Her şeyleri Muhammed ümmetine, özellikle Mehmed isimli bir Müslümanı katletme ihanetleri mukarrerdir.⁵⁸

Yahudileri, özellikle Rumlar ve Lazlar küçümsemektedir. Trabzon ahalisi onlara karşı özel bir düşmanlık beslemektedir: “Onları görürlerse öldürürler”. Nedeni şu tuhaf hikâye (“*hikâye-i acibe*”):

Sultan I. Selim Han hâkim iken iki kardeş bu şehir içinde kaybolur. Vilâyetin bütün yöneticileri halkı ellerinden gelen gayreti gösterirler ancak bulmakta başarılı olamayıp vazgeçerler. Sonunda günler geçer, bir gün pazarda bir parlak kırmızı ve bir yaldızlı sarı sahtiyan (boyanmış, cilalanmış deri) satılır. Ne hoş sahtiyan olur diye elden ele gezerken bir ârif-i billah dervişin eline geçer. Sahtiyanı bakarken görse ki sahtiyanın üzerine bir çeşit şifreli tuhaf bir yazı yazılmış, ama yazı olduğu belli değil, eğer dikkatlice bakılırsa yazı olduğu ancak anlaşılır. Sözüün kisası bu derviş bu sahtiyanları alıp iyice dikkat ederek bakınca zar zor okur:

“Ey bizim ahvalimize vâkıf olmak isteyen, 20 senedir debbağ (deri işleyicisi) Yahudiler elinde zirizeminlerde (yer altında) mahpus olduk. Allah

56 Kürtler: IV 235a25, 374b20, V 10b26. Çingeneler: VIII 210a24: “cebbâr ve hırsız ve nûrsuz ve pırsız bi-din ve bi-mezheb müselmân şeklinde kefare bile değil âdemlerdir”; krs. Victor A. Friedman ve Robert Dankoff, “The Earliest Text in Balkan (Rumelian) Romani: A Passage from Evliyâ Çelebi’s Seyahatnâme” *Journal of the Gypsy Lore Society* 1.1. (1991), 1-20.

57 I 160a22, 215b7, 166b35, 160a20, 170b1. Bu konuyla ilgili olarak: İstanbul’daki tereyağı satıcılarının çoğu Yahudidir (I 167b14). Evliyâ ayrıca –söylenti olarak– susam yağı tükettikleri için güzel Yahudi oğlan ya da erkek seks işçilerinin (“Yahudi piçe”) yumuşak bedenleri olduğunu kaydeder (I 179b3). Onlarla ilgili kendi görüşü, en çok küçümsenen oğlan topluluğunun Yahudilerde olduğu yönündedir (“*bunlardan mezzum hizun olmazdır*”, I 130 a7). “Yahudi piçe”den I 124a29, 209b27, 215a13’te de bahsedilir.

58 I 215a35.

nızası ve Resûlullah şefaati için bizi kurtarıp tâ ki acailikler göresiz" diye sahtiyanlar üzere yazılmış.

Hemen gayretli derviş eteğini toplayıp doğru Şehzâde Selim huzuruna varır, anılan yazıyı okuyunca bütün asker pür-silâh olup Debbağhane Kapısı'ndan dışarı çıkıp bütün debbağ Yahudi işyerlerini basıp yazılan mağarada adı geçen kardeşleri bulurlar. Görseler ki iki güneş parçası mazlûmların arkalarındaki derilerini yüzüp birbirine arka arka yapıştırıp debbağlık işlerler. Biri işbaşında ayak üzerinde olduğunda öbürü arkasında yüklü arkası üzere durur. Altındaki kardeşinin işi bitince arkasındaki işler. Böyle can yakıcı derin acılar içinde bunları bulurlar. Nice yüz Mehmed isimli masumları da katli edip nicelerini de ayakları bağlı gönülleri hasta sefil köle gibi hizmet ederler. Bu işler acısı hali Trabzon halkı görünüp kalabalıklar toplanarak kale kapılarını kapayıp bütün Yahudileri avratları, beşikte ve kundaktaki oğlanlarıyla katledip şehri temizlediler. O zamandan beri ellerinde fermanları olup Yahudileri gördükleri yerde öldürürler. Bundan dolayı Trabzon'da Yahudi yoktur.

Bazı Yahudi'ye "Tarabuzun'a varsana" dediklerinde, "Başına gelsin" derler.⁵⁹

Evliyâ'nın bu bölümü anlatırken takındığı bu esprili ve alaylı tavır, bu olaya kendisinin de inanmadığını gösterir. Ancak Yahudilere yönelik bu iftirayı reddetmez, ya da Kızılbaşlarla ilgili olarak yaptığı gibi iftiraya karşı çıkmaz. Evliyâ, Yahudilerin Muhammed adı için özel bir nefret beslediklerine açıkça inanır.⁶⁰

Evliyâ, Selanik'te Yahudi semtinin dar sokaklarının kirliliğini anlatırken, açıklama olarak, Yahudilerin "koruma altında" olduğunu ("*himayede olmak ile*") ve bu nedenle şehrin temizlik ekiplerinin bu sokakları temizleyemediğini açıklar. Bunun dışında, gayrimüslimlerin pis olmaları, Evliyâ'ya göre yıkanma alışkanlıklarıyla ilgilidir. Bu nedenle, Trakya'da Vize civarındaki Pınarhisar ile ilgili olarak, şehirde küçük ve bunaltıcı bir tek umumi hamam olduğunu, ancak bunun insanların (Müslümanların) evlerinde özel hamam olmasından kaynaklandığını ve çok fazla gayrimüslim olması nedeniyle umumi hamamın pek kullanılmadığını belirtir. Kahire'deki şekerçiler hamamı şehirdeki en temiz hamamdır, çünkü hamam kurucusunun şartı gereğince Yahudiler, Kıptiler ve Rumlar hamama girememektedir.⁶¹

59 Yunanlılar ve Lazlar: II 137b21. "Onları görürlerse öldürürler": III 124b32. "Tuhaf hikâye" II 253b13.

60 Buda'da kırk insanı zehirlemekle övünen Muhammed adında bir hekimden bahseder (I 47b23).

61 Selanik. VIII 228a9. Pınarhisar. VI 42a18. Kahire: X 117b8.

Müslüman kardeşleriyle ilgili olarak Evliyâ, sarayda eğitim görmüş, İstanbullu Sünni bir Türk'ten beklenecek açık fikirliliği gösterir. Sıkça alkol kullanmadığını vurgularken (bkz. *Meddah*: Günlük Yaşam), alkole ve diğer kötü alışkanlıklara kapılanları asla hor görmez. 1655'te Bitlis Hanı'nın kütüphanesinin müzayedesinde gerçekleşen aşağıdaki hadisede olduğu gibi, Kadızadeli'leri dar fikirli ve tutucu oldukları için yerer:

Bir mürâî yobaz ve sübyancı yani mahbup-dostların Kadızâdeli fırkasından geçinen⁶² nâmert, fesatçı, üçkağıtçı, faiz yiyici, sahtekâr, hak yiyici, aşağılık, oğlançı, müstamel, anasının hatası rezil bir herif, fazla kazanırım diye açık artırma satılan sanat eseri bir Şehnâme'yi 1.600 guruşa satın alarak üzerine kaydettirdikten sonra çadırına gitmiştir. Çadırına vardığında resimleri seyrederken "Resim haramdır" diye bütün sayfalarında olan bazı sanat eseri resimlerin gözlerini çıkarır gibi o nergislerin gözlerini Etrâk bıçağıyla oyarken her yaprağı delik delik delmiş, bazı resimleri bıçağıyla boğazladım sanarak boğazlarından çizmiş, bazı güzel kadın ve erkek resimlerinin yüzlerini ve elbiselerini ağzındaki pis balgamı ve tükürüğüyle pisletmiştir. Böyle çok değerli bir kitabın her yaprağını üstad bir ayda meydana getirememişken bir anda ağzının salyasıyla berbat etmiştir.

Ertesi günü dellâl, dellâliye akçesini istemeye vardığında;

"Ben nideyim suratlı papaz kitabını, surat haramdır", diye almayıp, "Cümle suratlarını bozdum" diye Şehnâme'yi dellâlin üstüne atar.

Dellâl kitabı açar, bakar, görür ki bir resim kalmamış;

"Yerşin bre ümmet-i Muhammed! Bu Şehnâme'yi görün, bu zalim neylemiş!" diye feryat eder. Edepsiz herif:

"Ey biraderim hoş ettim. Tire şehrinde şeyhimin dediği gibi nehy-i münker eyleyip⁶³ hemen bir suret ahkoydum. O da, benim Tire şehrinde bir sevgili oğlanım var idi, onun suretine benzediğiçün bozmadım" demiştir.

Bunun üzerine çaresiz dellâl gördü ki bu iş kavga etmek ile hâllolmaz.

Hemen paşaya gelerek adı geçen heriften şikayet edip,

62 Kadızade Mehmed, ö. 1635, resim, derviş tarikatları, hatta kaşık kullanımı dâhil bütün yeniliklere ("bid'ar") düşman olan Kadızadeli'leri dini reform hareketinin kurucusu. bkz. Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulama in the Postclassical Age (1600-1800)* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), 4. böl.

63 Tire, Türkiye'nin batısında bir kasaba, Kadızadeli'lerin bir merkezi. "Emr-i ma'ruf ve nehy-i münker" (iyiyi emretmek ve kötüyü yasaklamak) Kur'an emridir, örneğin, Âl-i İmrân suresi 110. ayet. Bu, genel olarak, baştaki otoriteler ve genellikle piyasa denetçileri tarafından yerine getirilen toplumsal bir yükümlülük olarak yorumlanır. Kadızadeli programı, bunun bireysel bir yükümlülük haline getirilmesini de içeriyordu. bkz. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hak fi ihtiyarî'l-ahak* (İstanbul 1286), 90-94; çev. G.L. Lewis, *The Balance of Truth* (Londra, 1957) 106-9; Madeline C. Zilfi, "The Kadızadeli: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century İstanbul," *Journal of Near Eastern Studies* 45.4 (1986), 251-69.

"İmdat ve feryat ey yiğit vezir! ... Şu Şehnâme'yi Hakkarı Beyi kethudası Cülomerik kaleli Han Murad Bey, 1.400 guruşa müzayedede satın almışken bu Tireli Hacı Mustafa 1.600 guruşa alıp götürdü. Üç gece kitap kendinde kaldı. Meğer herif Kadızâdeli imiş. 'Resim haramdır' diye bütün resimlerin gözlerini delmiş, bıçağıyla boğazladım deyip her resmi pabuç süngeri ile silerek bu çok değerli Şehnâmenin elli meclis resimlerini kirletip kitabı değersiz hale getirmiş, bundan başka benim bu kadar dellâliyeme gadr etti" diye Şehnâme'yi paşanın huzuruna bırakır. Paşa Şehnâme'yi görünce derin bir âh çekip divanda bulunanlara gösterdi.

Toplantıda hazır bulunanlar Fir'avn, Yezid, Hâmân, Mervan, Kârûn, Ebû Cehil, Ebû Leheb ve Bel'am b. Baur'un lânetini⁶⁴ bu rezil herifin üzerine okudular. Dellâl yine:

"Sultânım, aman benim dellâllığıma gadr olmasın" deyince paşa:

"Bre sorumsuz, kaygısız kasavetsiz dellâl! Senin dellâllığına haksızlık etmemiş, devlet malına ihanet etmiş. Tez o Tireli Hacı'yı getirsinler" deyince kitabı pisleten herifi çeke çeke sürüyerek sille, tokat, yumruk ve tekme vurup zavallıyı keten gibi döverek paşanın huzuruna getirdiler.

"Bre adam niçün bu kitabı böyle ertin?" deyince, herif:

"O kitap mıdır, papaz yazısıdır. Nehy-i münker edip eyi edip bozdum" der. Paşa:

"Senin nehy-i münker etmek haddin değil, amma ben hükûmet icra edeyim ki müzayedede iki bin guruşa çıkmış kitabı bozmayı ben sana göstereyim. Al aşağı şunu" diyerek kapukulu yeniçeriye teslim eder. Yeniçeri "bismillah" deyince acımasız cellatlar herife aman vermeyip yetmiş çapraz deynek vururlar. Bitlis kadısı da bin altı yüz guruşun adamdan alınmasına karar verince parayı devlet için tahsil ettiler ve dellâla da on guruş verdiler. Dağılmış, perişan olmuş olan Şehnâme'yi suçlu adamın eline verdiler ve ordudan attılar. Zavallı adam;

"Resim haramdır, diyen şeyhimizin Allah belâsını versin" diye şeyhi-ne beddua ederek Diyarbakır'a gitti. Bütün ordu halkı *Allah layığı*ni versin diye herifi maymuna çevirdiler, ardı sıra taş atıp Diyarbakır'a gönderdiler. Bir garip ve acayip seyirlik iş idi.⁶⁵

64 Kur'an'da (ya da Belam örneğinde Kur'an tefsirinde) Firavun, Karun (Kitab-ı Mukaddes'te Korah), Belam ve Haman'dan İsrailîliler zamanındaki kötü insanlar olarak bahsedilir; Ebu Cehil ve Ebu Leheb Hz. Muhammed'in düşmanlarıydı; Mervan ve Yezid, Ali ve ailesine zulmeden Emevî halifeleriydiler.

65 IV 276b7-277a2; BİTLİS 294-99.

Sultan I. Süleyman, Budin'i fethettiğinde ve kiliselerden birini selatin camisine dönüştürdüğünde, Aziz George'un (Circis) bir ejderhayı öldürmesini gösteren mermer oymayla ilgili sorun çıktı. Şeyhülislam Ebu's-su'ud Efendi, "İnsan tasviri yasaktır; bu heykel yok edilmelidir" diyen bir fetva çıkardı. Bunun üzerine Süleyman, kaşmir şalını çıkardı ve heykelin üzerine örtterek şöyle dedi: "Kimse bu sûretlere bakmasınlar, müslim olanlar tanımasınlar." Böylece heykel kurtuldu ve Evliyâ heykeli ayrıntılı olarak anlattı.⁶⁶

Evliyâ'nın bazı tuhaf Arnavut âdetlerine ilişkin söyledikleri aşağıdadır (1670):

Ergiri kavminin garip seyirliği: Kırk, elli ve seksen yıldan beri ölmüş adamların isimlerini akrabaları anıp, mutlaka her Pazar günü o merhumun ruhu için bürün yakınları ücretler ile nice adamlar tutup bir evde bir bağırış, çağırış, ağıt figan kopar, bu katile ağlaya ağlaya sağular sağlayıp feryat ederler ki o şehirde Pazar günleri bu gürültü, feryat, ağlama ve sızlama seslerinden insan bu şehirde duramaz. Onun için bu şehre hakir *nâliş şehri* dedim. Ama gariplik onda ki ücret ile tutulan avratlar ve adamların ilgileri yok iken yüz yıllık ölü için akrabalarından fazla nasıl ağlayıp gözlerinden kanlı yaşlar dökebilirler.

Daha sonra bunlar ağlaya ağlaya açlıktan güçsüz dermansız kalırlar, türlü türlü pişiler, çamukalar ve komoştovar adlı börek gibi şeyler ve misk-li, safranlı helvaları evden eve birbirlerine gönderip her Pazar günü şehir içinde ölünün ruhu şad ola diye nefis yiyecekler zengine, yoksula ve bütün konu komşuya gönderilir. Hele bu iyi haslettir ama yüz yıllık boşuna ağlamak anlamsızdır. Ancak elbette her diyar halkının birer çeşit eski törenleri vardır.

Hatta yine kendileri anlatırlar ki bir adam kendi hatunuyla birleşirken bir uygunsuz zamanda herif,

"Canım hatun yarın Pazar günüdür" deyince zarif herifin altında avradın, 1043 senesinde Cafer Paşa kaptan iken Akdeniz'de İngiliz kalyonlarıyla ceng ederken bu avradın 17. kocası hatırına gelip herifin altında yatıp zevk ederken hemen avrat saçını yolup,

"Hay benim gazada şehit olan 17. kırk yıllık kocacığım! ben böyle mi cima ederdim? Hay sikişine doymadığım şehit kocacığım" diye eyle bağırıp çağırır sızlanır ki yastığında gözyaşı Ceyhun gibi akınca zavallı herifin aklı başından gidip ağırlı ve feryatlı sikişi canına geçip erliği feryat ve figan ile kopup zavallı herif Pazar günün andığına pişman olur....

Ve genellikle halkı Hânedân muhibbi olup “yâ Alî” der oturur, “yâ Alî” der kalkar. Hepsi Farsça-okur olup Hânedân-sever olduklarından bir bölüğü gizlice Muaviye'ye sövüp Yezid'e açıkta lanet ederlermiş ama duymadım.

Halkı gayet zevk ehli ve içip eğlenmeye düşkün olup halis şarabı ve reyhaniye adlı güçlendirici şeyleri içip sarhoş olurlar.

Ergiri kavminin diğer bir kötü âdetleri: Bunlar düğünlerde, Hızır gününde, Harezşahî nevrûzunda. Kasım günlerinde, Sarı Saltuk günlerinde⁶⁷ ve iki bayramda tümenden zer-ender-zerc gömülüp al bâdeleri içip bütün güneş parçası dilberler ile âşıkları el ele verip kâfir âdeti gibi kucak kucaga olup horoz tepip kuşak kuşağa yapışıp hora tepme dansı ederler. Bu da kötü bir şeydir ki pis bir âdettir. Ancak böyle göre gelmişler, bunu da ayıplamazız.⁶⁸

Evliyâ, birçok kez İslam'a kötü ün kazandırdıklarına ve din değiştirme sürecini engellediklerine inandığı bağnaz Müslümanları eleştirir. Anlatı bakımından en ilginç örnek, Evliyâ'nın Tatar refakatçilerle Azak'tan İstanbul'a seyahat ettiği 1667 kışında ortaya çıkar. Refakatindckilerden bir Kalmuk hava büyücüsü, Kuban Nehri'nin donmasına neden olan bir tören gerçekleştirir, ancak büyü bazı bağnaz Müslümanlar tarafından bozulur. Bu kişiler ezan okur okumaz buzlar erir ve sonuçta birçoğu boğulur.⁶⁹

Tatar ve Moğolların kökenlerini anlatırken Evliyâ şunları söyler:

II. 61 tarihinde⁷⁰ Hazret-i Peygamber bu Cengiz Han'a mektup ile Muaz b. Cebel hazretleri adındaki zatı elçi gönderip menzilleri ve yolları kat ederek elçi Cengiz Han huzuruna varır,

“Safâ geldin ey Arap” deyip ayağa kalkıp elçiye saygı gösterdikten sonra mektup,

67 “Rûz-ı Hızır”, yani 23 Nisan; bkz. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam Under the Sultans*, 2 cilt (Oxford University Press, 1929; 2. bsm. New York: Octagon, 1973) I, 320. “Kasım”, yani 26 Ekim. “Sarı Saltuk”: bkz. Hasluck, aynı eser, I, 55.

68 VIII 355a14-355b5; ALBANIA 82-85.

69 VIII 193a-194a.

70 Kilisli Rifat, basılı metnin editörü (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 629) şöyle diyor: “Beş nüshanın beşinde de böyle 61 rakamı yazılmış ise de hem yanlış, hem manasızdır ve zaten asıl mesele yalandır.... Asr-ı saadetten birkaç asır sonra gelen Cengiz'i asr-ı saadette yaşatmak, sonra kendisine Muaz İbn Cebel hazretleri ile name-i saadet gönderilmek pek gülünçtür. Kaviyyen ümid ederim ki müellif bu hikâyeyi yazarken gülmüş hem de çok gülmüştür. Onun maksadı bu hikâyeye kail olanların cehlini göstermek olsa gerektir.”

Tam olarak sözcüklerin içerdiği anlama bağlı kalanlar, bunun 13. yüzyılda yaşayan ünlü Moğol hükümdarı Cengiz Han olmadığını, ancak 7. yüzyılda yaşayan bir atası olduğunu ileri sürebilir. Muaz İbn Cebel, Hz. Muhammed hayatıyken Yemen valisiydi ve onun ölümünden sonra Suriye'nin fethinde büyük rol oynadı.

“Es-selâmü alâ meni't-tebe'a'l-hüdâ” diye okunur, elçi Cengiz Han'ı İslâma gelmeye davet edince Cengiz Han:

“Ey Muaz b. Cebel! Âhir zaman peygamberi Arap Muhammed'in bize arz eylediği mezhebi nedir?” diye sorar. Muaz, ilk başta Allah'ın emrettiği İslâm'ın farzlarını şart ve kayıtlarıyla ... Yüce Allah'ın farz ettiği şeyleri anlatınca Cengiz Han:

“Poh ne güzel yerlerin göklerin yaratıcısı Allah ne güzel buyurmuş. Bu beş adet şey ki dedin, hepsini kabul ettim. İyi şeylerdir ki Allah emr etmiş.” Muaz:

“Peygamberimizin dahi şeyleri budur ki beş vakit önünde ve sonunda ikişer ve dörder rekat sünnet namazı kıla. Ve zekerinin ucunda lüzumsuz eri kesip sünnet ede” diye bütün güzel sünnetleri, vacipleri, abdest almayı ve namaz adabını şartlarıyla Muaz b. Cebel güzelce anlatıp öğrettiğinden yine Cengiz Han:

“Bu da ne güzel pâk mezhep ve sünnetler farzlar ve ne güzel pâk edebdir, ama zekerinin ucunu kesmek bu kötü mezheptir. Bu bizim memleketlerimizde bir insan başka bir insanın bir damla kanını akıtsa biz o insanı katlederiz. Zira vilâyetimiz şiddetli kış memleketi olduğundan teşenîş hastalığı vardır. Elde kolda ve başta olan bizlerdeki yarıdan insan helâk olur. Özellikle insanların öyle bütün damarlarının toplandığı zekeri kesenin, teşenîş olması kesindir. Ne an ki bir insan 70, 80 ve 100 yaşına gire, ‘Yeni mezhebin sünnetidir sikinizin uçlarını kesin’ diye tembîh etsen deli olan bu sünneti kabul etmez. Ve Allah'ın emr ettiği tekliflerden daha sert, boş bir tekliftir ki zekerini kesmiş insanların helâk olması mukarrerdir, hele de çocuklarınızı kesip sünnet ederek halkı kılındıralım. Ve ilkbaharda emir Allah'ın ilk ben sünnet olayım, yoksa bu kış vaktinde bu bizim vilâyetimize bu sünnet teklifi el vermez” deyince Muaz b. Cebel eydir:

“Ama o kesilecek yer bir fazlalık ettir. Yıkarken temiz olmaz ve ehliyle bir hoş huzur ile birleşmeye koymaz. Öyle bir fazlalık ettir” deyince Cengiz Han:

“Âlemin Yaratıcısı on sekiz bin âlemi ve âdemoğlunu yarattığında asla anlamsız bir şey yaratmamıştır. Hepsini ezeli hikmeti ile isteyip yaratmıştır. Cenâb-ı Çalâp onun gereksiz et olacağını bilmedi de mi yarattı? İnsan vücudunda değil bütün varlıkları kudret eliyle bilip yarattı” diye Muaz b. Cebel'e itiraz üzere cevap vermeye başlar. Yine Cengiz:

"Allah beş vakit namazı farz eylemiş, ne güzel Allah emridir, ama Allah'ın emri farzlardan fazla sizin sünnet namazlarınız var. Bu halkı taciiz etmektir. Ya garip insan çocuklarının geçimini sağlamak için ne zaman çalışıp kazanır. Hele ben Allah'ın farz ettiği namazdan başka namaz kılmam" der ve yine Cengiz Han:

"Ey Muaz Kâbe Allah evidir. Ona ömründe malı çok olan bir kere varmak farzdır, dedin. Bu ne güzel buyurmuş. Hem ziyaret, hem ticaret ve hem seyahat olur,⁷¹ ama biz ata ve dedelerimizden öyle duyarız ki Allahu Taalâ evden barktan ve altı cihette olmadan bir yok olmaz, mekânsız Allah'dır bilirdik. Şimdi Allah'a bir mekân mı isbat edersiz? Ya Allah evine varan Allah'ı görür mü, eğer görürsem şimdi gideirim" deyince Muaz:

"Görmezsin, ama Allah öyle buyurmuş. *'Eski Ev'i (Kabe'yi) tavaft et-sinler'* (Kur'ân, Hac 29) buyurmuştur ki *'Yoluna gücü yeten herkesin...'* (Kur'ân, Âl-i İmrân 97) diye Allah emr edip malı olanlar evime gelip hacc edeler buyurmuştur" deyince Cengiz Han:

"Vallahi Hak emri ile yolda gidip ziyaret etmek lisânım üzere iyi seyahattir, ama bu benim Balıkhân'ımız şehrinde tâ Kızıldeniz kenarında Beytullah'a kadar bir yıllık yoldur. Ve ana yol üzerinde benim yedi adet padişah güçlü hasımlarım ve hain düşmanlarımdır. Onların vilâyetlerin atlayıp nasıl geçip Mekke'ye gidip geleyim. Bu da zekerini kesmek gibi zor rekliktir. ...

Sözün kısası Cengiz Han hacc-ı şerif farzıyla zekerini kesmesine güçlü özürler bulup Allah başka ne farz ettiyse hepsini kabul edip İslâm dînine gelip,

"Allah bir peygamber Muhammed gerçekten de peygamberdir, inandım" deyince Muaz b. Cebel inat edip hacc-ı şerifi, zekerini sünnet etmeyi, namazın 8 şartını, namazın 6 adet erkânını, 7 adet vaciplerini, 14 yerde sünnetlerini, 25 yerde müstehablarını, 12 yerde mekruhlarını, 14 yerde namazı bozan sebepleri, 4 yerde abdestin farzlarını, 10 yerde abdestin sünnetlerini, 6 yerde abdestin müstehablarını, 6 yerde abdestin âdâblarını, 7 yerde abdestin nafilelerini, 6 yerde abdestin mekruhlarını. 5 yerde abdestin yasaklarını, 7 yerde abdestin eksiklerini, 3 yerde guslün farzlarını, 6 yerde guslün sünnetlerini, 12 yerde gusül gerektiren sebeplerini ve 4 yerde gusl etmenin sünnetlerini.

⁷¹ Seyahatin gelenekselleşmiş üç amacı; bkz. *İstanbul İnsanı*: İnsan ve Kitap.

Kısacası müctehidler gibi Muaz b. Cebel sıkı bir şekilde bu anılan sünnetleri, farzları, müstehabları ve vacipleri birer birer anlatıp,

"Bunlardan biri eksik olup bu âdâbları şarları ve kayıtlarıyla bilmeyenin namazı geçerli olmaz. İmanı dürüst olup mümin ve muvahhid olup peygamberimize ümmet olamaz" diye Cengiz Han gibi dağ adamı padişaha bu şekilde sarpa çekip cevap verince Cengiz Han:

"Biz ümmî adamız, henüz islâm dini ile yeni şereflenip Allah bir peygamber hak bilirim. Öbür dediğin sünnetleri de Buhara'dan bir fakih getirip öğrenirim" deyince Muaz b. Cebel öfkelenip Cengiz Han'a kelime-i tevhidi ve iman duasını okutup batıl dinden çıkıp hak dine girip Hazret-i İsa Allah'ın kulu, Meryem Ana câriyesi ve dört kitaba inandım, dedirmeyi unutup öfkesinden atlarına binip menzilleri kat ederek Medine-i Münevvere'ye gelince Allah'ın hikmeti Hazret-i Risâlet-penâh 63 yaşında geçici dünyadan ebedî dünyaya geçmiş olup ...

Hazret-i Risâlet-penâh bâkî dünyaya geçtikten sonra Resulullah'ın yerine Hazret'in vasiyeti üzere Hazret-i Ebubekir müminlerin emiri halife olmuş, bu an Muaz b. Cebel Cengiz Han elçiliğinden gelmiş idi. Geldiğini bildirince Hazret-i Ebubekir,

"Ey Muaz! Görevli olduğun Cengiz Han hizmetinin sonu ne oldu?" deyince Muaz:

"Ey müminlerin emiri, Allah'ın farz ettiği her şeyi kabul edip 'Allah bir peygamber hak' dedi, ama hacca gelmeyi kabul etmeyip 'Yolunda bu kadar âsî padişahlıklar vardır. Yol güvenliği olmamak ile hacca gidemem' diye özürler etti ve zekerini kesip sünneti dahi kabul etmeyip 'Bu yaşım da bu şiddetli kış ülkesinde zekerimi kesersem teşenış olurum' diye özür edip kaldı. Biz de 'Bunların biri eksik olsa dürüst Müslüman olmazsın' deyip gazaba gelip gittim."

Hazret-i Ebubekir:

"Yâ sünnet olmayıp hacca gelmemek ile mümin muvahhid olmamak gerekmez. Hemen kelime-i tevhid ile iman duasını okuttun mu?"

"Yok okutmadım, ey müminlerin emiri" deyince hemen Hazret-i Ebubekir gazaba gelip,

"İslâm'ın şarlarının en önemlilerini kabul edip mümin olmuş, tez bu bizim mektubumuzu götür, selâmımızı bildirip kelime-i tevhidi ve *âmentü billahî ve melâ'iketihî ve kütübihî ve rusulihî* âyetlerini öğretip gelesin" diye Resulullah'ın divanından Muaz'ı kovdu, yine Muaz yolları kat ederek bir yılda Kazan vilâyetine gelince,

“Cengiz Han Kırım vilâyetine gitti” derler. Hemen Muaz yine Kırım yolu diyerek Irak-ı Dâdyân vilâyetine varınca haber alır ki Ejderhan vilâyetinde Cengiz Han ölmüş olup orada defnederler.⁷²

Cengiz Han'ın Müslüman olması, Evliyâ'nın Tatarlar arasında seyahat ederken halk kültüründen edinebildiği bir bilgiydi.⁷³ Ne olursa olsun, bu bilgiden hicvetmek için yararlanması, açıkça gününün bağınaz Müslümanlarına yönelikti.

Asiler ve Eşkiyalar

Evliyâ'nın Anadolu seyahatlerinin çoğunu gerçekleştirdiği 1640'lar ve 1650'ler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgesinde çalkantılı yıllardı. Bu dönemde, özellikle paşalar isyan ettiler ve Celâli adıyla özel ordular toplayıp kendi küçük krallıklarını oluşturdular; bazen başkenti bile tehdit ettiler. Asker toplamak için genellikle, bu dönemde Sekban ve Sarıca alaylarında paralı askerlik yapan topraksız köylülere yöneltiler.⁷⁴ Sarıcalar, bir ağ oluşturmuş ve pir-mürit hiyerarşisi, gizli üyelik usulleri ve törenleriyle tarikat benzeri bir konuma gelmişti. Daha sonra göreceğimiz gibi, Evliyâ bunlardan haberdardı.

Bir tür askerî hatta ruhanî meşruiyet peşinde olan Sarıcalar, bazen sıradan eşkiyadan farksızdı. Eşkiyalık dağlık bölgelerde uzun zamandır yaygındı. Örneğin Türk folklorunun eşkiya halk ozanı Koroğlu, 1580'lerde Bolu bölgesinde gerçek bir Celâli askeri idi. Şöhreti, Evliyâ'nın zamanında çoktan efsanevi boyutlara ulaşmıştı.⁷⁵ Kara Haydaroğlu ve Katırcıoğlu gibi zamanın kötü namı bazı haydutları, yaygın olarak tanınır ve halkı korkuturlardı.⁷⁶ Evliyâ'nın er ya da geç bunlarla karşılaşması –en azından kendi seyahat destanının sayfalarında– kaçınılmazdı.

Evliyâ'nın anlattıklarına göre bu yıllarda, kırsal kesimdeki büyük karışıklıklara karşın birçok şehir belirgin biçimde gelişmekteydi. İmparatorluk otoritesinin zayıf olduğu yerlerde, şehir ileri gelenleri (âyan) inisiyatifli ele aldılar ve ne-

72 VII 131a.

73 bkz. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde* (Pennsylvania State University Press, 1994), s. 444.

74 Arka plan için bkz. Halil İnalcık “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700” *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 283-357; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Cornell University Press, 1994).

75 1656'da Bolu bölgesinde eşkiyaların saldırısına uğrayan Evliyâ'nın soyulduğu için söylediklerinden birisi de şudur: “Bu sizin ettiğiniz bu dağlarda Koroğlu etmemiştir” (V 8a18). Tüm pasaj için bkz. *Çelebi ve Derviş*: III. Görev: Müezzîn

76 bkz. Elî Haydaroğlu (Halil İnalcık), Katırcıoğlu Mehmed Paşa (Cengiz Orhonlu)

redeyse şehir düzeyinde bağımsızlık ilan ettiler. Safevî İranı sınır boyunda bulunan Kürt bölgelerin kalıtsal liderleri ya da hanları, Osmanlı Devleti'yle gevşek bağlarını sürdürdüler, ancak büyük ölçüde bağımsızdılar; bunlardan birisi olan Bitlis'in Abdal Han'ı, ipte yürüme, diğer akrobatik hareketler ve sihribazlık hünnerleri dâhil, Evliyâ'nın ayrıntılarını severek anlattığı, özenli halk eğlencelerini destekledi. Bu göstericilerin –en azından büyük kentlerde– bir tür loncada örgütlendiklerini biliyoruz. Ancak Evliyâ onlara orta Anadolu kırsalında da rastladı.⁷⁷

Kasım 1647'de, Evliyâ kendisini akrabası olan vali Defterdarzade Mehmed Paşa'nın kısa süre önce kovulduğu –Kars'a yollanmıştı– Erzurum'da buldu. O dönem Celâlîlerin başında, diğer kaynaklarda adı Vardar Ali Paşa olarak geçen Varvar Ali Paşa vardı. Sivas'ın azledilen valisi Varvar Ali Paşa, Deli İbrahim'in aşırılıkçılarından ve sultanın sağ kolu olan Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa'nın aşırı taleplerinden bıktığı için isyan etmişti. Varvar, Defterdarzade'yi kuvvetlerini kendisinininkilerle birleştirmeye çağırdı ve böylece, Defterdarzade Kars'a gitmek yerine özel bir ordu oluşturarak İstanbul'a doğru ilerlemeye başladı.

Evliyâ, Celâlîleri sempatiyle anlatır ve onların faaliyetlerine katıldığını gizlemez. Celâlîler için haberci olarak çalışmış, hatta kendi adına düzensiz birlik oluşturmuştur. Çorum ve Ankara'da, Defterdarzade ve yandaşlarına üçer gün kalma izni veren âyan ile görüşmeler için yardımcı olmuştur. Defterdarzade'nin askerlerinin gece boyunca konakladığı Bardaklı Baba Türbesi, bu iki şehrin arasındadır. Türbe külliyesinin sakinleri şikâyet ettiğinde ve paşaya beddua etmeye başladığında, Evliyâ ayağa kalktı ve kış ortasında bir neden olmadan vilayet yöneticisini azleden ve bu yüzden masum valinin askerlerinin orada konaklamasına neden olan Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa'ya beddua etmeleri için insanları uyaran uzun bir konuşma yaptı (bkz. *Sultanın Kulu: Osmanlı Eleştirisi*). Sonuç olarak, Defterdarzade ve Varvar güçlerini Ankara dışında birleştirdiler, ancak İstanbul'dan isyancıları bastırmak üzere yollanmış olan korkunç İpsir Paşa'nın ani bir saldırısıyla yenik düştüler. İpsir Paşa'nın aynı zamanda Evliyâ'nın akrabası ve aslında Evliyâ'nın onun gözdesi olduğu anlaşıldı. İpsir, Varvar'ı öldürttü, ancak Evliyâ'nın aile ilişkilerini işaret etmesi üzerine Defterdarzade ile uzlaştı. Kendisi ile ilgili olarak ise Evliyâ, asilerle sadece seyahat için birlikte olduğu bahanesini ileri sürdü.⁷⁸

Evliyâ, bu isyanı çok zengin ve ayrıntılı biçimde anlatır.⁷⁹ Burada, Anadolu'da o dönemin sosyal koşullarına ışık tutacak konu dışı, ikincil bir olay üzerinde

77 Bitlis: IV 230b-233a; BİT.LİS 118-39. Büyük kentler: bkz. GUIDE 18 (I 204a 1): akrobatlar ve göstericiler, ip cambazları, alev yutanlar. Anadolu taşrası: II 359b15.

78 II 366a27 ("*seyahat hatırı için*").

79 bkz. GUIDE 27-33.

durmak istiyorum. Bu hikâye, Evliyâ'nın renkli hikâye etme üslubunun da bir örneğidir.

Çorum-Ankara arasındaki büyük bir fırtına sırasında, Evliyâ ve yandaşlardan oluşan küçük bir grup Defterdarzade'nin güçlerinden ayrı düşmüşlerdi. Evliyâ'nın sözleriyle hikâye şöyledir:

Bu şiddetli kışı çekerek, kâh düşerek, kâh kalkarak ve kâh yaya olup kar sökerek tam ikindi vakti oldu.

"Ayâ, şu yerlerin sağı ve solunda, köy ve kasabadan sığınılacak yer var mıdır" diye düşünürken ... bir köpek sesi ... duyuldu.

"... Müjde dostlar! Bir yer vardır. Allah bize acıyıp kurtardı. Hemen şu köpeklerin sesi gelen yöne gidelim" diye ileri at bıraktık.

Canım sığır tezeği tütünü belirdi. Biraz daha ileri varınca büyük bir köy⁸⁰ belirip sığır tezeği kokusu da o yerde misk ve amber kokusu gibi gelip canımıza can kattı. Hakir bir çit havlı kapısı önüne 25 arkadaşım-la gelip,

"Âşıklar! Siz şu eve konun. Biz şu eve varalım, ama zulum etmeyin. Ben bu eve konayım, ama birbirimizden haberdar olalım" deyip kölemin biri atından inip çit havlı kapısını açarak havlıya girince alay çavuşu gibi davullara tarralar vurup "ev sahibi" diye haykırdım. İnsandan eser yok ama havlı içinde kara saplanmış sırtlara bağlı 12 at dolaşmakta. Bir nara daha atınca hemen içeriden bir yiğit, orta kuşak, yalın ayak ve mest ile dal-satır olup iki tüfenkli ve ikisi de dal kılıçlı çıktılar, kar içinde seğirderek atlarına yalın ayak üzengisiz bindiler. Biri üzerime at sürünce;

"Selâmün aleyküm ev sahipleri! Misafir alır mısınız?" dedim. Biri,

"Bre Akyakahoğlu gelsin" deyince bir kırmızı serbendli boğazı poşulu yiğit çıkıp,

"Bre hay basıldık" deyince evin içinden 7 adam da yalın kılıç çıkıp üçü eve geri döndü. Hemen yaşlı biri yaya olarak bana doğru:

"Safa geldin oğul!" deyince attan inip,

"Baba nedir hâlin?" dedim ve asla aldırmayıp,

"Bre şehbâzlarım, kardaşlarım! Ne atlanırsınız. Misafir misafiri sevmez, ev sahibi ikisini sevmez" derken dışarıda olan yirmi adet arkadaş-çarıma,

"Bre varın, dediğim yere konun" dedim.

80 Evliyâ, ikinci kitabın sonundaki Kara Haydaroğlu destanında (373a2-3, 374a17) köyün adını "Bahkhisar" olarak verir.

Hemen yaşlı ev sahibi, yalın ayak, dal kılıç atlarına binen yiğitlerin ellerine ve ayaklarına düşüp;

“Oğullar! Evimi barkımı harap edersiniz. İşte o ağa atından indi. Tipi ve borandan buymuşlar, işte evime düşmüşler. Siz de atlarınızdan inin” dedi.

“Bre hey Hacı Baba! Bize olanı sen bilmezsin. Biz bize ettik. Bre getir çizmemizi, bre getir zırhımızı, bre getir kürklerimizi, bre getir tüfenk ve oklarımızı” diye at sırtında kılıçlarını kuşanmaya başladılar. Ev sahibi yalvardıkça, onlar gideriz derler. Bildim ki bizi istemediler. Hemen;

“Bre hey kardaşlar! İman ehline yad olmaz. Siz kendi sohbetinizde olun, biz taşra bir hayatta bir gece bu kışta, kıyamette konuk olalım. Hey ömürlerimin varı” deyince biraz rahatlayıp kılıçlarını kılıflarına koyup biri kapıdan içeri girdi, biri de yanımda attan indi, onunla öpüşüp hâl hatır soruştuk. Ama hakir akıl dairesinden çıkıp

“Ayâ, bunun aslı ne ola” diye bunlara baktım. Hepsi hakîre eğri bakarlardı. Hemen işi şakaya vurup,

“Salât-ı Muhammed! Hak sizi hatadan saklasın şehbazlarım” dediğimde, ev sahibi;

“Bre oğullar! İnin akşamdır, yemekler yiyin” deyince;

“Vallahî Hacı Baba! Ben ve oğlanlarım alabaş köpek gibi açız. Hemen sofrayı şu kar üstüne getir, burada yeyelim” diye kar üstüne kasten oturdum.

“Bre hacı! Allah aşkına olsun. Tez baba pir baba çorbasını evvel getir, sonra su pastırmasını getir, sonra buzlu hoşaf turşusunu getir. Hararettten yürek yandı” dediğimde biri;

“Bre beyim! Bu yiğit pek yârândandır. Bundan zarar gelir adam değildir” deyince hepsi patır kütür atlarından indiler, önceki gibi atlarını kar üstündeki sııklara bağladılar, odalara girip hakîri davet eylediler.

“Sen kimsin ve kimin adamısın. Bu yollarda kuş uçmaz bu kışta, kıyamette sen nişlersin” diye mahşer sorusu sordular, ama gözleri yine kapıda ve silâhlarında. Hakîr;

“Bize Evliyâ Çelebi derler. Melek Ahmed Paşa ile bu eve bir daha konup Hacı Babanın nimetini yemişiz. Onun için bu yolları babam evi gibi bilirim ve tuz-ekmek hakkını bilir yığidim” deyip şaka yollu nice sözler söyleyip hazırlanan yemekleri yerken baktım. İçlerinden bir fedâyî esmer, ince belli, elâ gözlü ve iri kemikli güçlü bir yiğit gelip ocak başına oturdu. Hepsî,

“Beyim şöyle ve beyim böyle” diye saygıyla hitap ederler. Konuşma sırasında o da onların birine;

"Behçey Katurcıoğlu! Şu gidi bizi bu saat allak bullak etti. Çizmesiz, pa-buçsuz ve silâh kuşandırmadan bizi ata bindirdi" diye hakiri gösterdi.

"Şundan ibret alsanız ne, hepimize bu iş öğüttür. Gafil baş terkidedir. Avrat gibi boğazımız tokluğuna ateş başı diye kapanmışız. Ya bu yiğit da-vul çalıp nâra haykırmadan dışarıdaki yirmi otuz yiğidiyle bizi çevirse, hepimizin hâli neye varırdı. Hele düşünün, ne dersin Oynağanlıoğlu, ne dersin Yeğen Hüseyin, ne dersin Akyakalıoğlu, ne dersin Kara Memi ne dersin" diye hepsine hitap etti. Onlar da,

"Evet, isimiz müşkül olurdu" dediler. Yeğen Hüseyin,

"Ne olsa gerek, biz hemen ev içinden damı delip dışarı çıkıp dam üstün-den kurşunlayıp gelen baskıncıları alarka ederdim, siz atlanırdınız. Evin avlısı boldur. At üstüne geldikten sonra cenk ede ede ya kurtulurduk, ya kırılırdık" dedi. Hemen Oynağanlıoğlu, bir şakacı şakrak yiğittir, haki-ri gösterip;

"Bre şu a..mı s...iğimin gidisi, bizi basmak ne boynuna. Hemen kıştan, kıyametten can kurtarmak için tandır masdısı gibi bizcileyin ateş başı ara-yarak bu eve geldi. Yoksa canını seven bugünkü gün kapıdan dışarı çıkar mı?" deyip bol bol söylendiler. O bey dedikleri yiğit ocak başında kurulu beş tabancalı tüfengi var, birini hakire bağışlayıp;

"Yiğit, şunu aşkıma kullan" dedi.

"Siz dahi birer şey bağışlayın. Ev sahibi Hacı Baba, rızam vardır, sen de bu yiğide çok şey bağışla" dedi. Hemen Katurcıoğlu Mehmed dediği yiğit yanında bir gümüş tel sarılı uyluk hıştı vardı, onu ve bir deri keseli kaşık-lık verdi. Akyakalıoğlu bir sığın paçası derisinden bir tuzluk kesesi ve bir gümüşlü Trabzon baltası bağışladı. Yeğen Hüseyin;

"Yiğit, bizimle bir kaç gün burada otur. Kışın şiddeti geçsin. Senden hazz ettik. Bir musahip yiğit imişsin" dedi. Hakir,

"Vallahî, biz paşalıyız. Paşadan ayrılamazız. Lakin bu tûfanda param parça olduk. İnşaaallah sabaha dek bu kar durulup paşaya gideriz" dedim. Hemen, beyim dedikleri,

"Bre ne asıl paşa" dedi. Hakir,

"Erzurum'dan azledilmiş Defterdaroğlu Mehmed Paşa" dedim.

"Bre ya o nerededir. Yiğit istemiş, biz onu isteriz" dediler. Birisi gizli-ce göz kırptı.

"Bre ya o paşa şimdi nerededir?"

"İşte bu Sarıalan belini aşarken tipi ve borandan tarumar olduk, Kızılır-mak geçidinde nice yüz yiğit, nice yüz at ve deve boğuldu" diye anlattım. Hemen bey yerinden kalkıp elimi öperek;

"Ey imdi yiğit! Sen kıştan bu eve düşüp can kurtardın. Ama gerçekten sen de bizden iyi can kurtardın. Eğer bu evin avlısına girdiğin gibi selâm verip attan inmesen bin canın olsa bizden kurtulamazdın. Sen de bizi oda içinde ateş başında dururken adamlarınla bassan biz de can kurtaramazdık. Allah senden razı ola. Sen bize, biz sana can bağışladık. Paşanın gelmesinden haber verdin. Şimden gerü bize bu evde kapanmak haramdır. Kalkın. tayfa, silâhlanın" deyince hepsi silâhlanırken hemen bey belinden bir güderi kemer çıkarıp

"Şu kemerde 500 altın var, al bunu kabul eyle. Lâkin senden ricam odur ki besbelli mertsin ve yiğitsin, tuz ekmek yedik. ekmek tuz hakkını bilirsin. Deveyi gördün mü?" dedi. Hakir,

"Vallahi, billahi, tallahi yavrusunu bile görmedim" dedim. ⁸¹ Hemen elini elime verip kulağıma sarıcalar sırtını söyleyip "küm" dedi. Hakir de pîr sırtını işaret ettim. On iki yiğit ile öpüşüp görüşüp beyce koynumdan bir Kaya Sultan yağlığı verdim. Hepsi bir anda göz açıp kapayıncaya kadar atlarına binip,

"Hacı baba ve Evliyâ Çelebi! Seni Allah'ıma ısmarladık. Allah sizden razı ola" deyip davullarını çalarak gittiler. Gerçi bunlar ile bir gece can sohbetleri ettim ama aslâ gönlüm rahat değildi. Bunlar gidince konak ve ateşbaşı bana mahsus olup huzur içinde dururken onu gördüm, hane sahibi Hacı Baba hareminden iki boğça don gömlek hediye ile bir ekmek, biraz tuz ve bir gümüşlü ağır kılıç ve bir hüsn-i hat Kelâm-ı İzzet ile gelip el öpüp hüngür hüngür ağlayarak;

"Kişi bastığını boğazlamaz. Beni gizle ve ak sakalıma merhamet eyle" diye elime eteğime düşüp yalvarıp yakardı. Ama hakir işin aslını bilmediğimden ârifane ve zarifane göz yumdum. Yine hane sahibi gönlü rahat etmeyip;

"Oğul! Hak senden razı ola. Eğer evime geldiğin gibi attan inmeyip mudara (dost görünme) etmecen, öyle bastığına göre ceng eyleseniz sizden ve onlardan çok yiğit şehit olup evim ve barkım harap olup çoluğum çocuğum esir olurdu" dedi. Hemen hakir isc;

"Bre hey Hacı Baba! Ben senin bir kere nimetin yedim ve eyi adına geldim. Bir ocak sahibi, müsafir katlanır adamsın. Sana acıyıp el kaldırmayıp diğer yiğitleri karşı komşularınıza kondurdum. Tez onları çağırınız, gelsin-

81 Bu diyalog, bilinen bir şey konusunda sessiz kalınmasını öğütleyen "Deveyi gördün mü? Yavrusunu bile görmedim" deyiminin nükteli bir benzeridir; bkz. Robert Dankoff ve Semih Tezcan, "Seyahat-name'den Bir Atasözü", *Türk Dilleri Araştırmaları* 8 (1988), 15-28.

ler ve kahve içsinler. Ve konak sahiplerine tenbih eyle, bizim yoldaşlarımızı zı bir hoş gözetsinler” diye adı geçen paşa çaşnigir, kılarcı, sarıca ve saraç yiğitlerini konaklarından bizim konaklara çağırdık. Hepsi gelip kahvaltı edip kahve içtikten sonra herkes konaklarına giderken nezaketle onlara;

“Buradan eksik olman” diye tenbih edip gittiler. Ama hane sahibinin gerisi tutmaz oldu ve kendine gayet telâş verdi.

“Elbette bunun bir aslı vardır” diye kölelerime ve diğer yanaşma yoldaşına ve hâldaşına;

“Hane sahibini göz hapsine alın. Belki firar eder, sakının gâfil olman” diye sıkı sıkı tenbih ettim. Ama ne aslını ve ne ayrıntısını bilirim. Ancak hane sahibi hareket eden ölü gibi gezindiğinden şüphelenmiş idim. Böyle iken bizim güvenilir adamlarımızdan olan Kâzım adlı kölem gelip;

“Ağa! Hane sahibi selâm etti. Ağanın hatırı ne kadar mal hediye ile hoş olur, onu buyursunlar. Yine senden oğul cevap isteriz ve sana da bir şey cabalarım, dedi. Ne buyurursunuz” diye kölem bu sözleri söyleyince hakir dedim:

“Sakın kâfirler! Ev sahibi sizi dışarı salıp kaçır, ama sonra derinizi yüzerim. Hemen netice herife söylen. ‘Vallahi ağa senin iyiliğini işitip geldi ve hatırından geçemeyip el kaldırmayıp senin ak sakalına merhamet etti. İler ne verirse versin. Biz onun nimetini yedik. Biz onu kendi rızasına koduk’ deyin” diye tenbih ettim. Zira maddenin aslını, fer’ini bilmem, Allah bilir ki, böyle olmuştur.

Kâzım köle, herife tenbih ettiğimiz şekilde söyleyince önceden getirdiği ekmek, tuz, kılıç ve Kur’an-ı Kerim’i, iki donanmış zırh, beş gümüş kemer Mısır at koşumu, beş gümüş okluk, gümüş kakma pullu tirkeşler (ok kabı), kadife üzerine işlenmiş, üç gaddare (Ağır ve iki tarafı keskin bir çeşit kılıç, pala), üç kılıç, bir kese gurusu ve elli top Ankara yününün renk renk her çeşidi ve bir külçe sarık getirip ağlayarak;

“Hâlîme merhamet edip benim hâlîmi kimseye deme” diyerek gelip ayağıma sarıldı ve;

“Bu sır burada kalsın” diye rica etti. Hakir ise;

“Behey Hacı Baba! Sır saklamak kolaydır, ama bu kadarca şeyi sen bana neden ötürü verirsin. Bey sana demedi mi, benim rızam vardır, Evliyâ Ağa’ya ne kadar şey verirsen ver, demedi mi? Benim iyiliğim sana bu kadar şeyceğiz mi değer, hele bil” dedim. Hane sahibi:

“Lütfeyle! Bu kışta bu kadar yiğit ile gelip çok dert çektin. Ama beni gel etme, var malım elimden alıp kanıma ekmek doğrama. Neyleyeyim Allah

belâ versin. Kütahya paşası korkusundann bunlar kaçıp bu kışta yedi geceder burada yatıp beni haramiler yatağı ettiler. Söylemeye dermanım yoktur. Allah senden razı olsun, hele kâfirleri kaçırıp beni kurtardın. Eğer bir kaçını kanatıp ceng edeydin evim barkım harap olurdu" deyince bu sözlerden bukalemun renkleri gibi ibret verici hisseler alıp dibelik yüküm yukarı koyup hâkimane hareket ettim. Aman fakir herifin haberi yok ki biz şiddetli kıştan el ayak tutmaz can atıp geldik. Bir şeyden ruhumuzun haberi yok. Onlar içerde ateş başından kalkmış eli ayağı tutar dal satur yiğitler, bizden hiç can bırakmazlardı. Ama yine hakir:

"Hey Hacı Baba! Ben onları iyi bilirim, ama bir kaçını bilemedim. Allah'ı seversen onları bana bildir" dedim. Hacı Baba:

"Oğul! Şimden geri oldu olacak. Senden gizli kapaklı nemiz olacak. İşte ocak başında oturup sana bir çakmaklı tüfenk bağışlayan ve bey dedikleri Kara Haydaroğlu dedikleri kan ağırı afacan ve kağan-arslan odur" dedi.

"Bre onu bilirim ve Katırcıoğlu Mehmed'i bilirim ve Akyakaloğlu'nu bilirim, Oynançlıoğlu'nu ve Yeğen Hüseyin'i bilirim, Kara Memi'yi ve Dayıyı ve Dadaylıoğlu'nu bilirim ama öbürlerini bilmem" dedim. Ama Tanrı bilir birini dahi ne gördüm ve ne bildirdim. Ancak o gece sohbet ederken konuşma arasında görüştük ve biliştik idi. Hacı Baba:

"Meydana sofra yayan yiğit Bayındırlı derler, zehir kâtildir. Kapı bekleyen Kara Veli'dir. Biri Efendioğlu'dur, biri Barak Ali derler, Yezid oğlu amansız veledir. İşte onlar bizim âfatımız olmuştur" deyince nezaketle hepsinin haberlerini aldım. Ama henüz benim belim boşandı ve elim ayağım tutmaz olup bu kere telâş bana el verdi.

"Ayâ ben önce eve girdiğimde nara atıp davullara tarralar vurduğumuzda onlar dal kılıç olup çıplak atlarına bindiklerinde bu zavallı hakire kılıç havale cyleseler bu şiddetli kışta güçsüz kuvvetsiz idim. onlar sıcacık ateşte ısınmış kimseler idi. Özellikle cengâver kimseler ile karşılaşıp karşı koymak imkânsız, perişan hâlimiz neye varırdı" diye korkuya henüz düştüm. O zaman ki eve girdim, ne mene kimseler idi, bilmezdim. Hemen her menzilden menzile yedi sekiz saatte at üzere gelinceye kadar Hazret-i Kur'an-ı Azim'i ve Furkan-ı Mecid'i ezberden okurdum. Onun bereketinin tesiriyle Cenab-ı Bâri yardımcı olup o haramilerin kötülüklerinden ve şerlerinden bu zavallı kulunu korudu. Onlar korku ve endişeye kapıldılar.

Ama hakirin içinde bir korku daha kıpırdanır idi. "Bu hane sahibi onların yatağıdır. Kış vaktinde daima burada kalırlar. Şimdi bu kadar eşyayı

açgözlülüğe kapılıp alırsam belki bu akşam yine gelirler. Hacı onlara, 'Sizin malınızdan şu kadar mal verip kurtuldum' derse hâl neye varır" diye yetmiş çeşit endişeye kapılıp şüpheler içinde kıvranıp içime kurt düştü. Sabah vakti olunca on adet paşalı yoldaşlarım da gelip;

"Bre Evliyâ Çelebi! İki gündür sen neredesin, paşa seni arar, durma bine-
lim" diye attan indiler.

"Tez Hacı Baba, şunlara kahvaltı gör ve oğlanlar atları eğerlen. Hacı baba bizimle yolcudur" dedim. Hemen fakir herifin dibelik aklı başından gitti. Ama benim on yoldaşım da geldiğinden aklım başıma gelip korku ve endişeden kurtuldum. Hava da birazcık yumuşadı. Sonunda açgözlülüğe kapılıp yüz bin minnet ile daha önce arz ettiği hediyeleri alıp;

"Bak a canım Hacı Baba! Biz sana itimat edip seni sana koduk. Meğer sende insaf yok imiş. 'İnsaf dinin yarısıdır' demişler. Bize bu kadarca verdiğin şeyi bu kadar yığidin hangisine vereyim. İşte on yiğit daha geldi, gördün ve onlarda başka söz var. Ben bu verdiğin şeylerin birisini almam. İşte paşa buralarda, Hüseyin Gazi Tekkesi'nde imiş. Ben seni oraya kılavuz alıp götürürüm" deyince hacının aklı başından gidip;

"Varayım, hareminden dahi şey çıkarayım" dedi. Hakir de;

"Tut, şu ak sakalı kızıl kanda boyanacağı" dedim. Derhâl kölelerim toplanıp hacının ellerini kollarını bağladılar.

"Aman oğul! Bir kaşık kanıma girme! Ne istersen vereyim. Bu haberi kimse duymasın" diye sagu sağlayıp örül örül ağlayıp

"Hizmetkârlarından gayrı kimse olmasın" dedi.

"Öyle olsun" diye diğer yoldaşlar dışarıdaki odalarda kaldı. Hacı baba oğluna;

"Var oğul! Şu emanet koduğum alaca meşin keseyi getir ve sana tenbih ettiğim şeyleri getir" dedi. Bunun üzerine şüpheye düşüp kölelerimin birine kuş dili ile;

"Cücümlece yocoldacaşlacarıcım sicilacahlacanacup acatlacansıcın-lacar" yani "Bütün yoldaşlarımı silâhlanıp atlansınlar" deyince bütün yoldaşlarımız hazır olup pür-silâhla seyishaneler yüklü hazır dururlardı. Onu gördüm, hareminden hacının oğlu bir kese altın ve damadı üç küheylân at eğercileriyle, altın rikaplarıyla, bir katar katır, yüz top yün, ve on iki kılıç kimi simli ve altısı kara kılıç, üç gaddârc, sekiz tirkeş (okluk), yedi at koşumu, altı Haleb kalkanı, bir gümüş pıştahta devatı safî altın kitabe ile süslenmiş, iki çalar saat, yedi akrep saat, on top Keşan kadifesi ve üç kese guruş daha verip tuza, ekmeğe, kılıca ve Kelâm-ı İzzet'e yemin verip;

"Bu sır burda kala" dedi. Fatiha okuyup hakir *sümmün büküm* ol-
dum ve sırrını açıklamamak için bu sırları öğrenmiş olan güvenilir kö-
lelerime de yemin billah verdim. Kölelerime de ellişer gurus ve birer
hünkarı sof lar verdi. Ve taşra yoldaşlarımızdan 47 kişiye birer sof ba-
ğışladı. Heps i sevinçlerinden öle yazdılar. Aslını esasını bilmezler. Adı
geçen Çardaklıbel'de, Direklibel'de ve Felâketbeli'nde çektikleri felâketi,
Kebirbeli'nde, Zağapa Deresi'nde ve Kızılırmak Deresi'nde çektikleri
şiddetli sıkıntıları ve zorlukları unutup; "*Muhakkak güçlükle beraber
kolaylık var*" (İnşirah, 6) âyetini bilir oldular.

Hakir de hane sahibini bağdan kurtardım. Kendine bir tihtab ve tılsımlı
tas, iki Kaya Sultan yağlığı, iki çâr-gül fincan ve bir müncebbid (kabartma-
lı) kâse verdim. Damadına ve oğluna birer Kaya Sultan makramaları ver-
dim. Ve ehline iki yağlık ve bir hamayıl gönderdim. Ehline dünya ve âhiret
anne, Hacı Babaya dünya ve âhiret baba, damadı ve oğullarına dünya ve
âhiret kardeş deyip Fâtiha-i şerif okundu. Yemin ettiğimiz ekmeği, tuzu,
kılıcı ve o hüsn-i hat Kur'an-ı Kerim'i bağışlayıp onu gördüm, içeriden iki
evlilik çağına gelmemiş altın parçası kızlar ellerinde birer boğça ak kenar-
lı paşa gömlekleri, donlar ve yağlıklar getirdiler. Hakir iki tertemiz güzel
kızların başlarına birer şerbeti Kaya Sultan yağlıkları verip bağrıma basıp
âhiret kızları ettim. Oğlunun biri içerden biri Hitâyî armudu fağfurî kâse
getirdi ki bizim onlara verdiğimiz kâseler bunun müjdesi değildir. Meğer
bu Hacı Babam, koltuğunda babalar vebâlar çıkarsın; Kara Haydar'ın ken-
di zamanından beri haramilerin yatağı imiş. Gerçekten bu hakire her ne ki
verdi ise küflenip paslanmış kılıçlar, ıslanmış dikkik ve abâyiler, tamamen
paslanmış saat ve gaddâreler idi. Burada olan bol malın hesabını Cenab-ı
Bârî bilirmiş, bir gizli hazine imiş.

Sonuç

Eğer Evliyâ için norm, camileri ve kiliseleri, hamamları, okulları, csnafı, devlet
yöneticileri vs. ile Osmanlı kentlerinin kozmopolit kültürü ise, bunların hiçbir i-
nin bulunmadığı, Osmanlı alanının oldukça dışında kalan Rus stepleri ve Afrika
cangılları, normdan en uzak olan yerlerdi. Gerçi Evliyâ medeni bir seyyah ola-
rak bu yerlere de uyum sağladı, ancak sözgelimi Kalmukların daha tuhaf olan
âdetlerinden hoşlanmadığını da saklamadı.

İki uç arasında, hatta Osmanlı sınırları dâhilinde bir etnik, dinî ve sosyal çeşitlilik vardı. Evliyâ'nın genel tavrı temkinli bir hoşgörüydü: "Böyle göre gelmişler, bunu da ayıplamazız." Bazı tuhaf davranışlar karşısında şaşkınlığa düşebiliyor, ya da koşullara göre kanun kaçaklarına sempati duyabiliyordu. İster Yahudiler, ister Şiiler, isterse Sünniler söz konusu olsun, Evliyâ'nın her zaman eleştirdiği şey bağnazlıktı.

3. BÖLÜM

SULTANIN KULU

1661'in sonuna doğru Turvin Ovası'nda (Transilvanya) özenle hazırlanmış bir töreni izlerken, törendeki herkes Osmanlı hanedanı için başını açarak öne eğdiği zaman, Evliyâ gözyaşlarına boğuldu.¹ Evliyâ'yı, sunuşta önerildiği gibi örnek bir Osmanlı olarak ele alabilirsek, Osmanlı olmanın onun için ne anlama geldiğini araştırmamız gerekir. Burada tartışılan, Osmanlı olmakla bağlantılı kamusal değerlerdir; "Çelebi ve Derviş" başlıklı sonraki bölümde, Evliyâ'nun ideal insan anlayışı incelenecek.

Güçlü Yönetim Gereksinimi

Evliyâ, İstanbul loncalarına ilişkin uzun anlatısının başlangıcında, muhafızların, bekçilerin ve benzerlerinin pazar yerinde dükkânları olmamasına karşın umumi alay düzeninde neden öncelikli olduklarını açıklar. Bu, yasa ve düzeni korumak içindir ("*emn ü eman için*"): İster sivil ("*dîyar*"), isterse askerî ("*ordu*") olsun, bir bölgede her şeyden önce bir vali ya da yargıç ("*hâkim ve hekim*") yoksa, o zaman oraya ayak basmak çok tehlikelidir. Yönetici ("*hâkim*"), dünyanın timsalidir. Hadiste denildiği gibi: "Bir Sultan olmasa, insanlar birbirini yer."²

1 VI 30b8.

2 I 155a36.

Benzer biçimde, Mekke Şerifleri için şöyle demektedir:

Bu seyahat ettiğimiz ülkelerinde nice kere yüz bin ovalarda yaşayan boy-
lar ve beyler vardır. Ve dağlarda ve çöllerde binlerce aşiret ve kabîle beyle-
ri var, ama sikke ve hutbe sahipleri olmadıklarından yazılmadı. Ama yine
onlar da kılıç ve kalem sahibi idiler ki onların da hükümetleri Allah indin-
dendir ki ellerine ateş saçan demir kılıç sunulmuştur. Her an onunla yer-
yüzünün halifesi kötü kulların kellesini yuvarlayıp mazlum insanları za-
lim kimselerin zulmünden korurlar. ...

Sultanın hükmü memlekete hâkim olmasaydı,

Zorbalar mazlumların evlerini alırdı. Cenâb-ı Bârî kulları üzerinde aza-
metli hükümdarların yararını gavs-ı a'zam ve ricâlül-gayb yararından
fazla etmiştir. *Allah korusun*, yeryüzü halifeleri, hükümdarlar olmasa
islâm, iman, inanç ve ibadet emri yürümeyip din bozulur ve karışır. Ha-
diste denildiği gibi: "Bir Sultan olmasa, insanlar birbirini yer."³

Evliyâ özellikle Mısır'da sıkıyönetim gereksinimi konusunda ısrar eder:

Âlemin düzeltilmesi için böyle insan öldürme Mısır fellâhının zapt edil-
mesi mümkün değildir. Özellikle gözü sürmeli, eli tespihli, başı misvaklı
vaiz ve öğütçüleri bile hırsız ve haramilere yardımcı ve yatakur.⁴

Evliyâ, Fustat'taki tahıl ambarlarının bakımı için gereken muazzam harcama
karşısında şaşkınlığa uğramıştır. Buradaki harcama, ancak Tophane'deki top
dökümhanesi ile saray mutfaklarının masraflarıyla ve yıllık hac giderleriyle kı-
yaslanabilirdi. Bu tahıl ambarları, Mısır'da asker sınıfından 47.370 kişiye azık
sağlıyordu. Evliyâ, vali Kethûda İbrahim Paşa'nın himayesi sayesinde Mısır'da
ayrıcılık bir konuma sahip olduğu için sayılara elbette kendisini de dâhil et-
mek zorunda kalmıştı.⁵

3 X 26b13.

4 X 29b17. Aynı hicivli nitelendirme, 1648'de Üsküdar'da Celâli Gürci Nebi'ye karşı savaşı izle-
mek için ortaya çıkan Kadızadeli Çelebiler (III 31a25) ve 1651'de isyancı güruhun Sadrazam
Melek Ahmed Paşa'ya yönelttikleri talepleri destekleyen liderler için de kullanılıyor (III 102b8;
MELEK 81)

5 X 144a12, KAIRO 254; 217a23; 76b19, KAIRO 6.

Bu sayılar, diğer alanlara ilişkin sayılarla kıyaslanabilir. Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1650-51), imparatorluk fermanıyla Osmanlı ücretli personelinin (*padişah kulları*) sayımı yapıldı. 566.000 kul vardı; toplam maaşları (Mısır hariç) 43.700 Rumi keseydi.⁶ Böylesine muazzam bir devlet kurumu, kesinlikle katı kanunların ve disiplinin korunmasını gerektiriyordu. Geçit törenleri, gücün, refahın ve her şeyin ötesinde devlet disiplininin alenen sergilenmesiydi. (1638'de IV. Murad tarafından düzenlenen lonca töreni için bkz. *İstanbul İnsanı*: Topkapı Sarayı)

Öncelik Sırası

Evliyâ'nın gece bekçileri ve diğer asayiş görevlilerinin tören alaylarında neden ilk sırada yürüdüklerini açıklamaya çalıştığını belirterek başladık. Alaylarda son sırada yürüyenler Yahudi meyhanecilerdi. Evliyâ nedenini açıklar (Yahudilere ilişkin daha fazla bilgi için bkz. *Dünya İnsanı*: Hoşgörü ve Sınırları):

Yahudi olmaları sebebiyle en geride kalır. ... bu ordu alayının seçkini ve en lüzumluşu ileride gider. Mesela ilk başta alay çavuşları asker toplamak için ileri gider. Sonra hâkim tâhir subaşı, alay geçecek yolları temizler. Sonra lağımçı, salâhor, asesbaşı ve subaşı geçer. Üçüncü fasıl, çok lüzumlulardan şeriat kapısı ordu mollası geçti. Dördüncü fasılda, bütün hekimler ve cerrahlar geçtiler ki İslâm ordusunda çok gereklidir, bütün yamak esnafıyla geçtiler. Beşinci fasılda, çiftçi başı neferleriyle geçtiler ki zengin fakir, herkes çiftçiye muhtaçlardır. Altıncı fasılda, din direği ekmekçiler esnafıyla geçtiler ki bütün canlılar ona muhtaçlardır. Bu gibi çok lüzumlu olan seçkin askerler ordu alayında önce geçerler. ama Yahudi meyhanecileri mühim ve acele gerekli haşerât olmadığından kaç adet olduğunun padişah tarafından bilinmesi için 47 fasıl ve (---) adet derya gibi esnaflar geçtikten sonra bu meyhaneci Yahudilerin geçmesi için padişah fermanı çıktı. ... Yahudi meyhanecilerinin başka alay etmelerinin ash odur ki, bütün zamanda bunlar kimseden yiyip içmezler ve karışmazlar. ... Böyle tutucu mel'unlar olduğu için başka bir mükellef alay edip geçtiler.⁷

Robert Mantran, Evliyâ'nın anlatısına ilişkin detaylı çalışmasında, çeşitli loncaların gruplar halinde birleştirilme biçimlerini kaydetti:

6 156a35.

7 1215a20.

"Bu dağılım maddi olarak esnaf alayında gözlenmektedir ve mesleklerin tek bir şefin otoritesi altında birbirlerine bağlandıkları fark edilmektedir; ve bazen Osmanlı yazarı anlatısı sırasında şu loncanın bir diğerine katılmış olduğunu bildirmektedir. Bu durum çoğunlukla pratik sorunlardan meydana gelmektedir."⁸

Burada, sultanın önünden geçen loncaları sıralarken, öncelik tartışmasına yer vermek üzere, Evliyâ'nın anlatısına bazen ara verdiğini kaydedebiliriz. Hem Osmanlı değerleri, hem de Evliyâ'nın yaklaşımıyla ilgili fikir verdiği için bu bölümlere daha yakından bakalım. (Parantez içindeki sayılar 270. bölümde yer alan listeleme sırasını gösteriyor. bkz. "*İstanbul İnsanı: Seyahatnâme'nin Birinci Kitabının Çerçevesi*")

I: *Gemi Kaptanları [7] ile Saraçlar [30]*

Bu ekmekçi esnafının alayından sonra saraçlar esnafı geçmek istediler. Bütün gemiciler, kara ve deniz tüccarları ayaklanıp aralarında kargaşa çıkacak olunca durum Sultan Murad Han'a aksetti. Bunun üzerine bütün âlimler ve şeyhler esnaf ile toplandı. Bütün gemicilerin ekmekçilerden sonra geçmeleri makul görüldü, zira ekmekçilere buğdayı gemiciler getirdiğinden ekmekçiler onlara muhtaçtır. Pirleri Hz. Nuh'tur. "Elbette onlar geçsin" diye gemicilerin ellerine hatt-ı şerif verildi.⁹

Yorum: Saraçlar ancak uzun zaman sonra debbağlar [29] ve pabuççuların [31] arasında ortaya çıkar.¹⁰

II: *Akdeniz Kaptanları [8] ile Kasaplar [10]*

[Karadeniz kaptanların]dan sonra padişah fermanı ile kasaplar alayı geçceğini Akdeniz kaptanları işitince hepsi Murad Han huzuruna varıp,

"Padişahım duyduk, bizden önce kanlı kasaplar gelecekmiş. Padişahım ya bizim cümlemizi kırarsın illâ biz cümle kasapları kırarız. Zamanınızda kötü nâm olur. Bizim denklerimiz Karadeniz kaptanları Nuh Necî köçekleridir diye fermanınızla ileri gidenlerde biz de onlarıdır. Mekke, Medine

8 *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris, 1962), 355. *Türkçesi: 17. Yüzyıl ikinci yarısı İstanbul. Kurumsal, iktisadi ve Toplumsal Tarih İncelemesi, I.* Ankara 1990, s. 332

9 I 162a2.

10 I 194b8.

kapısı mısırına hizmet edip İstanbul'u Mısır nimetiyle ganimet edip 70.000 Müslüman hacıları götürür getiririz. Bizim hizmetimiz nedir ki kasaplar bizden önce gelirler" deyince hemen saadetli padişah kasaplar ile Akdeniz kaptanlarının aralarını düzeltmek için,

"Gerçekten İstanbul'u ganimet ettiklerinden başka pirleri Nuh Peygamber'dir bir alay Allah yolunda cihâd eden gâzilerdir ki deniz yüzünde cehenneme gidesi kâfirler ile ceng etmede fener sahipleri kaptanlarımdır, bunlar büyük alay ile geçsin, sonra kasaplar geçsinler" diye bu yurarak hatt-ı şerif verip kaptanlar denikleri arasında taze can buldular.¹¹

III: *Mısırlı Tüccarlar [9] ile Kasaplar [10]*

Bu Akdeniz kaptanlarının alaylarından sonra padişah fermanı üzere kasaplar alayı geçmek üzere iken Mısır'ın bütün anka bezirgânları, piringçileri, ketencileri, Mısır hasırcıları, kahvecileri, şekercileri bir yere gelip kasaplar ile çeşitli tartışma ve dedikodular oldu. Sonra padişah huzuruna vararak Mısır tüccarları,

"Padişahım bizim kalyonlarımız piring, mercimek, kahve, ketenlerimizi getirmeye me'mur olup onlar bizsiz, biz onlarsız olmayıp ikimiz arasında bu kanlı kasaplar n'işler. Bunların kan döktüğü şehirden çıkmaz olmuştur. O korkudan mezbahalar diğer diyarlarda şehirlerin dışında olur, bir alay kanlı kirli uğursuzlardır.¹² Fakat biz daima İstanbul'u bütün tahıllarla bolluğa kavuştururuz" dediler. Hemen kasapların ettiği kanlar gözlerini bürüyüp,

"Padişahım bizim pirimiz Kassab-ı Cömerd ola, işimiz Cenâb-ı Bârî'nin rahmetine mazhar olmuş koyun ola. Allah kullarına beden kuvveti için helâl etmiş bir nimet ola. Bütün nimetlerden önce et, ekmek diye yâd olunur bir nimettir. Bir fukara azıcık et parçasıyla beş altı çeşit yemek yapar. Böyle bir helâl iş ile kazanıp cömertlik ile meşhur olup İstanbul şehrini ganimet ederiz. Bunlar ki bir alay anka muamelecî faiz yiyen kavimlerdir ki bunların hakkında Cenâb-ı İzzet "Allah, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır" [Bakara, 275] buyurmuştur, dediler.

Böyle kötülenmiş bir topluluk iken Mısır'dan malları gelip kıtlık ve darlık olsun için depolayıp halkı zarara uğrattıklarından başka bir alay ka-

11 I 164a36.

12 Hayvan kesmenin uğursuzluk getirdiği inancı için bkz. III 120b6. Lağımçılar da uğursuz sayılır (bkz. aşağıda VI). Bir diğer uğursuz iş tütünle uğraşmaktır (IX 101a3).

raborsacı kavimdirler. Osmanoğlu devleti bunların Mısır pirincine muhtaç değildir. Önce Filibe pirinci,¹³ Beypazarı pirinci, ... bu tür şahdâne ve danedâr piriñler var iken bunların Mısır pirincine ne gereksinim var.

Mısır keteni diye övdüklerine de Rum halkı muhtaç değildir. Özellikle Rumeli'de Manastır keteni, Filorine,¹⁴ Serfice, Tırhala, Drama keteni, Anadolu'da nice bin yerde türlü türlü ketenlerden başka Trabzon keteni, bezi ve gömleği bir kamışa korlar, yirmi dirhem gelir bir beddâvi gömleği olur, sizin keteninize ne ihtiyaç var, sizin keteniniz yüzünden İstanbul'da kaç defa büyük yangınlar olmuştur.

Mercimek dediğiniz ne ki, cümle Rumeli'de ve Anadolu'da mercimek olur ki anlatılmaz. Eğer Mısır şekeri dersiniz hakkında Allah "*Süzme bal-dan ırmaklar (vardır).*" [Muhammed, 15] âyetiyle övmüş Rumeli balları, Atina, Eflâk, Boğdan balları olur ki her birinde yetmiş hâssa vardır.

Eğer padişahım murad edinirse Alâiye, Antalya, Silifke, Tarsus, Adana, Payas, Antakya, Halep, Şam, Sayda, Beyrut, Şam-Trablus'ta, bu anılan eyalet ve sancaklarda o kadar yüz binlerce kantar şeker olur ki cihanı doyurur. Sizin şekerinize ne ihtiyaç.

Eğer kahve dersiniz bir bid'at şeydir, uykuyu kesen, insan soyuna engel olan şeydir. Kahvehaneleri vesvesehanedir, kahve kavururken yaktıkları cihetten *Bezzâziye* ve *Tatarhaniye* kitaplarında "Bütün yanmış şeyler haramdır." demişlerdir.¹⁵ Hakka ki yanık ekmek de haramdır. Baharlı şerbet, saf süt, çay, bâdyân, sahlep, pâlude kahvenizden faydalıdır.

Kına dersiniz kadınlara, bunak yaşlıların sakallarına sünnet ise levedan kökünü havanda dövüp su ile hamur edip saçta sakala dürtülse gayet kırmızı olur, saçta ve sakalda olan kehleyi öldürüp kir ve tozdan pâk eder. Bu kere sizin kınanıza da ihtiyaç yoktur" deyip kasaplar Mısır bezirgânlarının metalarına böyle karşı çıkınca hemen Mısır tüccarları,

"Bizim pirincimiz hasdır, beyazdır, pişkindir, özellikle Menzile, Dimyat, Fercskur, Birimbâl nahiyelelerinin piriñleri tereyağıyla pişse misk ü amber gibi koku verir. Hz. Risâlet'in mucizesiyle yaratılmıştır. Hazret'ten önce gülsuyu, piriñ, muz ve abdullâvi yok idi.

13 bkz. III 135b12: "Mısırdan piriñ gelmezse, Filibe'den gelen yeter."

14 Muhtemelen beyaz püsküllü gömlek kumaşıyla ünlü olan Florina (V 177b34) Öte yandan, Serfice ipekli ürünleriyle tanınıyordu (V 181a18-19, 24-26). Evliyâ, Manastır kenevirinin Mısır kenevirinden daha meşhur olduğu söyler (V 177a15).

15 bkz. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hak fi ihtiyari'l-ahak* (İstanbul 1286), 45; çev. G. L. Lewis, *The Balance of Truth* (Londra 1957), 60 ve not 1. *Bezzâziye*: Hafızeddin el-Bezzazi el-Kerderî'nin (ö. 827/1414) fetvalarının bir özeti. *Tatarhaniye*: Hanefî kanununun Alim b. Alâeddin el-Hanefî (ö. yaklaşık 752/1351) tarafından özetlenmiş hali.

Mercimeğimiz hakkında Cenâb-ı İzzet “*Ve adesuha*” [Bakara, 61] buyurmuştur. Cennet toprağında Nîl suyunda yetişip Rum merimceğinden lezzetli ve pişkindir.

Kınamıza denk kınanın bir diyarda olması mümkün değildir. Resûlullah'ın sünnetidir, ona da söz olmaz.

Ancak gerçekten şekere ve ketene Rumeli'nin ihtiyaçları yoktur. Fren-gistan şekeri de hasdır.¹⁶ Siz ki kasap taifesisiz, sizin Müslümanların bey-tülmalına ne fâide ve âyideniz vardır bilmem” deyince kasaplar sustu.

Mısır tüccarları “Padişahım bizim Müslümanların beytülmalına Mı-sır kalyonlarıyla gelen metalarımızdan padişahıma 11.000 kese¹⁷ güm-rük hâsıl olur. Adalet ederseniz alay-ı Muhammedî bizimdir, bizden son-ra kasaplarındır” deyince padişah huzurunda olan Müftü Yahya Efendi ve Muîd Ahmed Efendi “*İnsanların hayırlısı insanlara faydası olandır*” hadi-sini okuyunca padişah, Mısır tüccarlarının eline ferman verip “Birinci alay Mısır tüccarları, ikinci alay kasaplar olalar” diye buyurdu.

Mısır tüccarları hoşlanıp sevinçlerinden ayakları yere basmaz olup Ak-deniz gemicilerinden sonra geçtiler.¹⁸

IV: Helvacılar [13] ile Balık Pişiriciler [14]

[Aşçılardan sonra] Helvacıbaşı ile bütün helvacılar, balık eminiyle bütün balık pişiriciler bir yere toplanıp “Siz önce gidersiz, biz önce gideriz” diye büyük tartışma oldu.

“Benim helvacılarım önce gitsinler, büyük şenlikler etsinler” diye fer-man olununca helvacı ve balıkçılar arasında çok dedikodu oldu.

Balıkçılar “Biz dahi aşçılarız kim rahmet yemeği pişiririz. Bizim işi-miz fukara lokmasıdır, balık yiyen kötülük ve kinden uzak olur. Pirimiz Hz. Yunus'tur, biz önce gideriz. Sizin tatlı helvanızı çok yiyen helva delisi olup sevdâ-zede olur, salyaları daima ağzından akıp çok yiyenin evlâtları peltek pepe gibi olur” dediklerinde hemen helvacılar tatlı, ballı, şeker gibi söz ederler:

“Baka ey akılsız ve idraksiz ihtiyaçlarından gayrı can ürkütücü balık av-cıları. ... Nice diyebilirsiniz ki balık yiyenler zeki olup kötülükten uzak olur dersiniz. ... Fatih devrinde 847 [1443-44] tarihinde *Muhammediyye* kitabı

¹⁶ Karayip Adaları'ndaki Fransız kolonilerinden.

¹⁷ Bir kesede (“kise”) 500 guruş bulunmaktadır.

¹⁸ I 165a28.

yazarı Yazıcızâde Mehmed Efendi kitabını tamamlayıp nüshasını Belh ve Buhara erenlerine gönderip okuduklarında takdir edip 'Bu kitabın müellifi deniz kıyısında olmamak var, çünkü deniz kıyısı hevâ ve heves yeridir. Böyle telif müşküldür' dediklerinde Yazıcızâde müritleri, 'Sultanım, deniz kıyısında bir mağarada kapanıp bu kitabı yazıp daima rahmet suyu olan denizden abdest alırdı. Deniz coştukça onlar da deniz gibi coşup kitabında nice bin tahrirâtlar ederdi' dediklerinde Horasan erenleri, 'Ey imdi deniz kıyısında olursa ömrü içinde balık yememiştir ki böyle kitap telif etmiştir. zira çok balık yiyenin akıllı hafif olur. Kırk gün bir adam balık beyni yese elbette akılsız olur, zira balıkta akıl ve idrak yaratılmamış ve akli gözündedir. Yılan gibi daima gözü açıktır, kirpikleri ve gözlerinin kapağı yoktur' deyince Buhara erenlerinden bu balık özelliklerini Yazıcızâde hali-feleri duyunca, 'Gerçekten bizim Yazıcıoğlu efendimiz deniz kıyısında olur ama babası, kendisi, ataları ömürleri boyunca balık yemeyip bu *Muhammediyye* kitabını yazmıştır' dediler.

"Ey imdi öyle olunca sizin işiniz olan balık, akılsız olunca siz de yediğinizden hayvan gibi bir hıyûlâsız ve avladığınız balıklar çoğunlukla Bekri canlara yemektir. İşiniz ve kazancınız daima fâsıklar ve kefereler ile, bizim helvamız dersin tatlı ballı şekerlerden ve Allah'ın buyurduğu üzüm-den '*Süzme baldan ırmaklar*' [Muhammed, 15] diye övdüğü saf baldan hâsıl edip mümin ve muvahhidler nimeti olur. Bizim helvamız hakkında Hz. Muhammed Mustafa buyururlar ki '*Tatlı sevmek imandandır*', bir de '*Mümin tatlıcıdır*' demişlerdir.

"Öyle olsa padişahım hangimizin alayı önce gitmek makbuldür?" deyince hazır olanların görüşüyle helvacıbaşıya ferman verildi.¹⁹

Yorum: Yazıcızade Gelibolu'da yaşadı. Evliyâ, onunla ilgili aynı hikâyeyi, etin balıkla birlikte kalbe ve akla zararlı olduğunun anlatıldığı Gelibolu bölümünde anlatıyor.²⁰

V: Kürkçüler [28] ile Debbağlar [29]

Bu kürkçü esnafıyla debbağların bir acayip savaşları olup sonunda padişah ve ileri gelenler kürk giymek zorunda olduğundan bu esnaf önce gidip başka mehterhane ile geçmek ferman olundu.²¹

19 I 173a26.

20 V 96a20

21 I 193a14.

Yorum: Muhtemelen halk için değil, ama Osmanlı eliti için kürk, deriden daha gerekliydi.

VI: *Mehterhane Ocağı* [28] ile *Mimarbaşı* [29]

Çalıcı mehterân yani zurnacıbaşı esnafı. Bu esnaf ile mimarbaşının padişah huzurunda büyük uğraş ve tartışmaları geçip mimarbaşı,

"Padişahım biz Habîb Neccâr koçegiyiz. Onlar mel'un Cemşid sanatında bir alay deccal kavimdir. Biz padişahıma saraylar yaparız, selâtin camileri, nurlu mezarlar ve değişik eserler yapar, kalcehler fethodilmesinde tamir edip İslâm ordusunda çok gerekli olduğumuz için önce alay ederiz" deyince mehterbaşı da karşı cevap olarak,

"Bizim hizmetimiz padişahıma her an lâzımız ki bir tarafa yönelse gösteriş, şan, şöhrat, ihtişam ve şevket için dost düşmana karşı davul, kudüm, nefirin döğerek gideriz. Özellikle ceng mahallinde Müslüman gazileri cenge teşvik edip yüz yirmi koldan ceng davuluna ve hakanî köslelere tarralar urulup İslâm askerini cenge kıldırmağa sebep oluruz. Özellikle padişahım bir şeye üzüldüğünde gamını gidermek için huzurunda on iki makam, yirmi dört şube, yirmi dört usul ve kırk sekiz tergîb musiki ilminden çalıp padişahım sevinir. Eski hekimler görüşünce saz, söz, okuyucu ve güzel rakkas (dansöz) insanın ruhuna rahatlık verir. Bu tür ruha gıda verici esnafılar sadece bize mensuptur. Sen ki mimarbaşısın, senin bütün esnafın Ermeni ve Rum kefereleri, çivici Çingeneler, löküncü ve suyuocu Arnavutlar, lağımçı ve necisli Ermenilerdir ki bütün esnafın yerilmiş ve pis kâfirlerdir. Padişahım biz bu esnafı üzerimize tasaddur ettirmeziz. Bütün mehterhane ocağı halkı kırılmağı seçeriz. Padişah ırzı yok mudur ki bir alay haşerât alayımızın önüne geçeler. Özellikle her yerde Resûlullah sancağı olursa o alayda Osmanlı davulu gerektir" diye mehter ve sazcıbaşılar bu şekilde mertlik davası edince çalıcı mehterlerin önce alay ile geçmesi için padişah fermanı çıktı.²²

Yorum: Bir başka bölümde Habîb-i Neccar, marangozlar ve mimarların yanı sıra, kundakçılar ve veznecilerin piri olarak da gösterilir; Evliyâ 1648'de onun Antakya'daki mezarını ziyaret etti. Marangozların diğer piri, Hz. Muhammed zamanından beri, Ebu'l-Kasım Abdü'l-Vahid'dir.²³

22 I 202a27.

23 I 182a30,34, 204b7; III 24a5; I 202a22, 204b8; III 24a17; IV 228b20 = BİTLİS 102.

Cemşid, efsanevi bir İran kralıydı ve zanaatların kurucusuydu. Zurnayı icat etti. Peygamberin zamanında zurna çalınmadığı ve çalgı ancak Emeviler döneminde yaygınlaştığı için Evliyâ, Cemşid'in gerçek bir piri olmayan mehterlerin de piri olduğunu belirtir. Cemşid, şeytandan aldığı bilgiyle şarabı bulduğu için lanetlendi. Ardından, sirke üretmenin bir yolunu buldu ve böylece sirkeçilerin asıl piri oldu. Ayrıca, barut ve çadırlar icat etti ve bezircilerin, sabuncuların, havai fişekçilerin, şişecilerin, esrarcıların ve Yahudi meyhanecilerin piri oldu.²⁴

Mimarlar karşısında müzisyenlere öncelik vermek, Sultan Ahmed Camii'nin başmimarı olan Mehmed Ağa'nın (1622) biyografisinde, Cafer Efendi tarafından açıkça ifade edilen görüşü tersyüz etmiş gibidir.²⁵ Mehmed Ağa müzisyen olmayı arzular, ancak sonra bir rüya görür. Vişne Mehmed Efendi bu rüyayı, mimarın Şit ve İbrahim peygamberlerle ilişkili soylu bir sanat, müziğin ise şeytanla, cinlerle ve Çingenelerle ilişkili aşağılık bir sanat olduğu şeklinde yorumlar. Evliyâ'dan önceki kuşak zamanında yazılmış olan bu metinde, Şit ve İbrahim taş ustalarının ve mimarların piriymen, marangozların piri Nuh'tur. Öte yandan Evliyâ, Şit'i dokumayla ilişkilendirir ve onu yelkencilerin, gömlekçilerin ve dokumacıların piri yapar.²⁶ Evliyâ'nın görüşleri, standart Türkçe *Fütüvvetnâme* edebiyatına yakın görünür.²⁷

IV. Murad'ın büyük bir inşaatçı değil –camii yoktur²⁸– bir müzisyen ve müzisyenlerin hamisi olduğu belirtilmelidir. Müzisyenlerin ricalarının etkili olmasının nedeni muhtemelen budur.

Lağımçılar için Evliyâ şunları söyler:

Gerçi yerilmiş ve pis kavimdir, ama Mısır ile İstanbul'da gerekli kavimdir.
Bu pis kavmin hizmetiyle İstanbul pâk olur. ...

Bu topluluk İstanbul'da çoğunlukla Kayseri Ermenileridir. Biraz kötü kokulu kavimdir. Fakat gayet lâzımlı ... bokçulardır.²⁹

24 Cemşid için bkz. BİTLİS Dizin, s. 416; V 87a28. Zurnanın icadı: I 208a1,2; IV 229a24. Mehterler: I 202b7. kenar. Şarabın icadı: I 213b33; V 87a18. Sirkeçiler: I 170b24. Barut, vs.: I 182a15, 192b32, 179b14,21, 182b10,15, 196b26, 197a16, 215a12.

25 bkz. Howard Crane, çev., *Risale-i mimariye: an early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture* (Leiden: Brill, 1987), 25-29.

26 I 147a19, 162b29, 192a32, 192b9.

27 bkz. Ali Torun, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nameler* (Ankara, 1998), 128, 129, 142, 277.

Fütüvvetname edebiyatı için bkz. El² "futuwwa" (Fr. Taeschner) maddesine bkz.

28 Evliyâ'nın bu konudaki açıklamaları için bkz. I 62b13.

29 I 205b27, 154a28.

Yaygın Adalet Anlayışı

Mısırlı tüccarlar, imparatorluk hazinesine gelir sağladıklarını, kasapların bunu yapmadığını, bu nedenle sultanın kendilerini gözetmesi gerektiğini ileri sürüp, bir adalet meselesi olarak öncelik talep ettiler. Her yıl, imparatorluğun on kilercisi Aydonat'a (kuzeybatı Yunanistan) varıp saray mutfağı için zeytin toplarken adil davranmakta ve zeytin ağaçlarının sahiplerine bedelini ödemektedirler. Bu kaba adalet anlayışı, barış zamanının yanı sıra savaş zamanında da görülür. 1648'de Üsküdar'da Celâli isyancısı Gürcü Nebi'ye karşı yapılan savaşın hikâyesinde komutan, askerlere aşağıdaki sözlerle ödül vaat etmektedir:

Saadetli padişah adalet köşkünde adalet edip baş getirene 100 altın ve dil (kendisinden bilgi alınan savaş tutsağı) getirene sipahlık ve zeamet (sipahilere verilen arazi) veriliyor.³⁰

Evliyâ daha karmaşık ve siyasal bir idealin (bkz. Osmanlı Eleştirisi) yaygın bir yansıması olan bu kaba adalet anlayışına sıkça değinmektedir. Böylece, Müslüman esirler azat edildikleri ve Hristiyan esirler onların ellerine verildikleri zaman, bu mükemmel adalet örneğidir ("*aca'ib adalet*").³¹ Bir başka yöntem, meşru yollardan edinilmeyen paralarla inşa edilen caminin "Zulmiye" olarak adlandırılmasıdır. Nitekim Evliyâ, Ohri'deki Zulmiye Camii ile ilgili olarak şunları söyler: "Muhtemelen zulm ile yapılsa bile muazzam bir camidir."³² En meşhur örnek, 1597'de başlayıp büyük İstanbul yangınına kadar yarım bırakılan, 1660'da inşaatın yeniden başladığı İstanbul'daki Valide Sultan Camii'dir (Yeni Cami). Caminin inşaatı 1665'de tamamlanmıştır. Evliyâ'ya göre, ilk hamî Kösem Sultan 10 Mısır hazinesi harcamıştı, ancak cami yarım kalınca Zulmiye adını aldı. İkinci hamî Hatice Turhan Sultan, kendi servetinden 5.000 kese harcadı ve caminin adı Adliye'ye çevrildi.³³ Bu tür bir proje için meşru gelir kaynağı, kuşkusuz fetih ganimetiydi ("*gaza malı*"). Bu noktada, Evliyâ'nın ailesinin Unkapanı'ndaki gayrimenkullerinin ve büyükbabası Yavuz Er Bey tarafından yaptırılan dükkânların

30 Aydonat: VIII 350b18; Üsküdar: III 31b7.

31 VI 157a9.

32 VIII 370b3; ALBANIA 210.

33 I 87b7. bkz. Lucienne Thys-Senocak, "Location, Expropriation and the Yeni Valide complex in Eminönü", F Déroche ve diğer (ed.), *Art Turc/Turkish Art: Proceedings of the 10th International Congress of Turkish Art* (Cenevre, 1999), 675-80; "The Yeni Valide Mosque Complex of Eminönü Istanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture", D. Fairchild Ruggles, ed., *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic societies* (State University of New York Press, 2000), 69-89.

ve caminin Fatih dönemindeki fetihlerden elde edilen meşru paralarla inşa edildiğini hatırlayalım (bkz. *İstanbul İnsanı: Ataları, Aile Geçmişi*).³⁴

Osmanlı Gururu

Evliyâ'nın özellikle gurur duyduğu bazı Osmanlı kurumları vardı. Bunlar, imparatorluğun görkemini yansıtır görünen kurumlardı ve Evliyâ'nın kimliğiyle bağlantılıydılar. Bu kurumlar:

—İstanbul Tophane'deki top dökümhanesi.³⁵

—İstanbul ve diğer kentlerdeki darphaneler: “Bunu görmediyseniz bir şey görmemişsiniz, çünkü Osmanlıların onurudur”; “padişahın namusu”³⁶. Evliyâ'nın kendisini bir para uzmanı olarak tarif etmesi, Osmanlı parasıyla gurur duymasıyla bağlantılıdır. Bir zamanlar, Cezayir'den Tebriz'e, Sidirkapsi'ye kadar 64 farklı darphaneden akçe sahibi olmuştu.³⁷

—Mutfağ: Özellikle İran (bkz. *Dünya İnsanı: Coğrafi Ufuklar*) ve Avusturya mutfağına benzetilen Osmanlı mutfağı en iyisidir. Evliyâ'nın, 1647 yılındaki Celâli isyancılarıyla ilgili hikâyesine bir vezirin mutfağını ayrıntılı olarak anlatmak için ara verdiği belirtilmelidir.³⁸

—Surlu kentler ve diğer kaleler

Bir şehrin istihkâmlarını anlatırken belli soruların yanıtlanması gerekliydi. Bölgenin topoğrafyasına bağlı olarak nasıl konumlandırılmışlardı ve özellikle düşmanın avantaj sağlayabileceği yakın tepeler ya da yüksek noktalar (“*havale*”) var mıydı? Surların, mazgallı siperlerin ve hendeklerin boyutu ve durumu ve kapıların sayısı ve konumu nasıldı? Kalede ne tür yapılar (“*imaret*”) –camiler, hamamlar, ikametgâhlar– ve su kaynakları vardı? Topların ve mühimmatın ya da cephanenin durumu neydi? Kale komutanı (“*dizdar*”) kimdi ve askerî birliğin (“*kul*”) büyüklüğü ve durumu neydi?

Evliyâ, Avrupalıların üstünlüğünü kabul ederken (“*kal'a bina etmek ...*

34 I 25a6.

35 I 130a32; bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, “La fonderie de canons d'Istanbul et le quartier de Tophane. Texte et images commentés, I. La description de Tophane par Evliyâ Çelebi” *Anatolia Moderna* 8 (1999), 3-42.

36 I 176b19, X 61b4.

37 VIII 212a17; ayrıca bkz. I 177a4, V 94a33, 144b19, VII 72b7 (APFEL 201-3; 2. baskı, 244-6), 102b6, X 79b12.

38 İranlılar: IV 290b21. Avusturyalılar: VII 63b22. Bir vezirin mutfağı: II 336b35-337b9.

Freng-i bed-renge kalmıştır”), sıkça Osmanlıların tahkimat inşasında yetersiz olduğuna ilişkin –genel bir inanış olması gereken– iddiayı tartışır.³⁹ Evliyâ, imparatorluğun ilk yıllarında, garnizon kurmak ve fethedilen yerleri elde tutmak için kaynakların yetersiz olduğu zamanlarda, fethedilen yerlerin savunma tesislerini yıkmanın âdet olduğunu ve bu nedenle İstanbul çevresindeki çoğu şehrin surlarının harap durumda olduğunu kabul eder. Osmanlıların, Tatarlar gibi, surlu şehirleri sevmedikleri, bu nedenle surları tahrip ederek ilerledikleri varsayılır.⁴⁰ Bunun dışında, ülke içindeki (“iç el”), yani Osmanlı sınırları içindeki kalelerin çoğu ihmalden dolayı harap olmuştur.

Aslında, Evliyâ tahkimatların ve garnizon birliklerinin yetersiz niteliğini açıklamak ya da mazur göstermek dışında, sınır bölgesinin karşısı olan bu “iç el” kavramından nadiren bahseder.⁴¹

Seyahatnâme’de “iç el” kavramıyla bulunan açıklama

Anadolu’da:

II 223a26 Bursa	Kapıcılarından başka askerleri yoktur.
280b19,23 Amasya	Balyemez topları yoktur, ancak Celâliilere karşı kaleyi koruyacak şekilde garnizon kurulmuştur.
283a7 Niksar	Az sayıda asker var, ancak Celâliilere karşı koruyor.
343a15 Şebinkarahisar	Cephane yeterli değildir ve az sayıda top vardır.
III 69a11 Bor	Kale harap durumdadır.
80b6 Divriği	Celâliilere karşı kaleyi koruyacak kadar asker bulunmaktadır.
IV 193b37 Malatya	Az sayıda asker vardır.
198a18 Ergani	Askerî birliği sağlayan devlet değil, bölgenin beyidir.
218a24 Miyafarkin	Askerî birliğe gerek yoktur.

39 IV 288a33, 309a16, V 37b13, VI 57a32, VII 81a1, VIII 361a28

40 VIII 381a2 (“*heman Al-i ‘Osman Tutar gibi kal’eleri sevmeyüp berbad edüp geçerlermiş*”). bkz. İzmit örneği (II 242b27).

41 Bir istisna, silahlı muhafızların varlığını açıklayan VII 93b11’dir (Tuna’da ihram): “Doğru içeldir ve düşmandan güvendedir, ancak dağlardaki Sırp ve Bulgar haydutlardan korkuyorlar, bütün şehir ayarı kıymetli şeylerini kalede tuttuğundan da kapıda sürekli bir muhafızları vardır.” Bura-daki “iç el” tabiri, Kıbrıs eyaletine bağlı Silifke’de bulunan İçel sancağı ile karıştırılmamalıdır (I 51b3, 53b28, 55b27; IX 140b12).

V 25b35 Turhal	Kale dayanıksız ve bakımsızdır.
85b13 Abelyond	Askerî birlik ve cephanelik yoktur.
87b31 Aydıncık	Askerî birlik ve topçu sınıfı Çanakkale Boğazı hisarlarına nakledildi.
8a15 Tavşanlı	Asker bulunmamaktadır.
IX 19a23 Uşak	Askere ve cephaneliğe gerek yoktur.
26a18 Alaşehir	Kale harap durumdadır.
27a20 Sart	Asker bulunmamaktadır.
29b18 Akhisar	Asker bulunmamaktadır.
86a3 Birgi	Asker bulunmamaktadır.
97a2 Davaz ⁴²	Asker bulunmamaktadır.
132b28 İstanaz ⁴³	Asker bulunmamaktadır.
140a18 Alanya	Küçük bir askerî birlik bulunmaktadır. (eksik metin)
Suriye'de:	
IV 181b28 Betis ⁴⁴	Ücretsiz askerî birlik bulunmaktadır.
Rumeli'de:	
III 134a15 Filibe	Askerî birliğe ya da cephaneye gerek yoktur.
149b23 Edirne	Kale hendeği doldurulmuştur; hisar içinde bina bulunmamaktadır.
V 68b5 Hırsova	Kale bakımsız bırakılmıştır.
94b25 Gelibolu	Çanakkale Boğazı'ndaki hisarlar nedeniyle balyemez topları bulunmamaktadır.
109b11 Şarköy	Hisar içinde bina yoktur.
127b31 Srebrenitza	Birkaç umumi bina vardır.
170a9 Üsküb	Küçük bir cephanelik ve birkaç top bulunmaktadır.
178a16 Gölikesri	Küçük bir cephanelik ve birkaç top bulunmaktadır.
181a12 Serfice	İstihkâmlar kötü durumdadır.
VI 32a12 Havale ⁴⁵	İyi durumda tutmaya gerek yoktur.
36b24 Yenikale	Kale haraptır.
36b33,37b1 İştib	Asker yoktur; kale harap durumdadır.
42a12 Pınarhisar	Kale bakımsız bırakılmıştır.
140a31 Uzice	Az sayıda asker bulunmaktadır.
VII 33a9 İlok	Az sayıda asker bulunmaktadır ve kalenin bakıma ihtiyacı vardır.

42 Denizli ile Muğla arasında.

43 Elmalı ile Isparta arasında.

44 Lazkiye ile Trablusşam arasında

45 Belgrad yakınında.

79a9 Sombor	Sadece iki top vardır; barut yoktur.
79b4 Bács	Az sayıda asker bulunmaktadır.
92b33 Virse	Asker yoktur.
95a14 Dırinkova	Kale harap durumdadır.
99a7 Rahova	Kale harap durumdadır.
VIII 208b9 Gümülcine	Cephanelik ya da asker yoktur.
213a24 Avrethisar	Kale harap durumdadır.
222a32 Demirhisar	Kale terk edilmiştir.
346b32 Yanya	Kale kötü durumdadır .
363b13 Pekin	Çok emniyetlidir ("gayet emn[ü] eman").
365a9 Elbasan	Asker yoktur.
374b22 Strumica	Kale haraptır; asker yoktur.
Kırım'da:	
VI 121b28 Menkub	Az sayıda asker bulunmaktadır.
137a15 ⁴⁶ Eski Kırım	Asker yoktur.

Projeler

Seyahatnâme'nin bir bakıma Osmanlı yöneticileri için bir rehber olduğu ölçüde,⁴⁷ Evliyâ sadece anlatmakla kalmaz ve durumu iyileştirecek önlemlerle ilgili öneri-de bulunma sorumluluğunu da üstlenir. Bunu tahkimatlar konusunda sıkça yapmaktadır, ancak daha gösterişli projeleri de vardır. Evliyâ, başarısızlığa uğrayan 1568-69 Don-Volga Kanalı projesini biliyordu⁴⁸ ve bu proje, onun gerçekçi olmayan bazı önerileri için bir model olmuş olabilir. Bunlar:

—Sakarya Nehri'ni, Sapanca Gölü'nü ve İzmit Körfezi'ni bağlamak: Proje, önceki padişahın döneminde başlamıştı,⁴⁹ ancak muazzam servet ve çok uzun zaman ("*vafır genc ve ömr-i Nuh*") gerektirdiğini ileri süren İzmit halkının caydırılmasıyla durduruldu. Söz konusu tasarı gerçekleştirilmiş olsaydı, Evliyâ'ya göre:

Karadeniz'den bir dahi nehr-i Sakarya ile düşman girmez, ve İzmit şehri iç el olup şehir-i Bolu'ya varınca beş konak yer amâr olup Bolu şehri iskeleye

46 "*Kırım ceziresinin iç elidir*" (Sonradan "*iç eyaletidir*" şeklinde değiştirilmiştir.)

47 Murphey, MELEK'te 21.

48 VII 174b29.

49 Evliyâ isim belirtmeyerek boş bırakır (II 277b8). Bir başka yerde (V 84a26), Sultan Süleyman'ın Körfez ve İzmit Gölü arasında, Gemlik yakınında bir kanal açmayı planladığını, ancak Varadın seferi nedeniyle vazgeçtiğini belirtir.

karib olup cümle İslâmbol'un gemileri tâ Bolu'ya yanaşup İslâmbol'da bir tahta üç akçeye ve bir kantâr odun beş akçeye olup hayrat-ı azîm olurdu.⁵⁰

Başka bir yerde değişik bir açıklama getirir:

İzmid'in cânib-i şarkisinde Sabanca gölün İskender kesüp İzmit körfezi-ne mahlût etdi. Sakarya nehriyle Karadeniz ve İzmit körfezi mâbeyninde şehir-i Kocaeli ve İzmit bir cezîre gibi kaldı. Niçe müddet İzmit cezîre olup ba'dehu İslâmbol tekürü Keşantış Sabanca halici yolun sed edüp İzmit cezîre olmadan halâs oldu. Ammâ yine Âl-i Osmân murâd edinse Sabanca gölün İzmit körfezine mahlût etse bir kantâr odun beş akçeye, bir tahta iki akçeye olup cümle İzmit gemileri tâ Düzce Bâzâra varup yanaşup ol mahal bender iskele olurdu.⁵¹

—Akabe Körfezi üzerinde bir toprak berzah yapmak: Bu tasarı, hacıları Kızıldeniz çevresindeki altı günlük zahmetli yolculuktan kurtaracaktı. Proje, Memluk sultanları Ferec ve Berkuk tarafından başlatıldı, ancak tamamlanmadı. Şimdi, teknik gelişmelerden dolayı:

Eğer Âl-i Osman padişahları Mısır vezirlerinden birine ferman edip hakir mübaşir olup çok mühimmat ile varsam anılan boğazın iki tarafında olan yalçın kayalara Kandiye kalesi lağımları gibi üçer dörder hazineli lağımlar eyleyip denizden tarafını gayet sağlamca bağlayıp kara taraflarını zayıf edip ateş edince bütün dağı taşı iki taraftan denize döker idi. Asla develler ile sıkıntı çekerek taş taşımaya gerek yok idi. Ama geçmişin bu lağım ilminde becerileri yok idi. Bu beccri Osmanlı ile Venedik'e mahsus bir âsumânî kazadır.⁵²

—Bir Süveyş kanalı inşa etmek: Bu tasarı, Firavunlar zamanında Kral Totis tarafından gerçekleştirilmiş ve İslamiyet'in ilk dönemlerinde, İmam Şafîi'nin emrindeki Muhammed Ekrad tarafından bir süreliğine canlandırılmıştı.

Osmanlı bir Mısır hazinesinden vazgeçse eskisi gibi açılıp Süveyş'ten gemiler Akdeniz'e Akdeniz'den Süveyş'e gelmek mümkün idi. ... O körfez

50 II 277b6. "düşman" denilirken Kazaklar kasdediliyor; bkz. Victor Ostapchuk, "The human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of Cossack Naval Raids" *Oriente Moderno* 81.1 (2001), 23-95.

51 II 242b20.

52 IX 378a25. Kandiye kuşatması için bkz. Evliyâ'nın açıklaması: VIII 288a-307b; GUERRE 167-275.

açılrsa Mekke ve Medine bolluk olup büyük donanma ile Yemen de feth edilip bin parça gemi ile ele geçirmek mümkün olurdu.

Evliyâ, hamisi Kethüda İbrahim Paşa'nın Mısır valisi olduğu zaman tasarımı gerçekleştirmek için sultana başvurduğunu, ancak sonra başarılı olunması durumunda, Nil'in aşağı yatağının kuruyacağını, bu durumun binlerce köyü vergilerini ödeyemez hâle getireceğini, Reşid ve Dimyat'taki limanları gümrük gelirlerinden mahrum bırakacağını ileri süren Mısır'ın ileri gelenlerinden oluşan bir kurul nedeniyle vazgeçtiğini söyleyerek anlatmayı sürdürür. İddiaları inandırıcıdır, ancak Evliyâ'ya göre asıl amaçları, yaşamlarını ve servetlerini tüketecek ve karılarıyla çocuklarından ayrı düşmelerine neden olacak uzun ve ağır bir Yemen seferini engellemektir.⁵³

Tablo böyledir. İki örnekte de proje, önceki sultan tarafından başlatılmış ya da tasarlanmış, ancak korku ve dar görüşlülük nedeniyle gerçekleştirilmemiş ya da yarım bırakılmıştı. Tercihen Evliyâ'nın inisiyatif sahibi olacağı cesur bir girişim ve kaynak yatırımı Osmanlı İmparatorluğu için yararlı olacaktı.

Evliyâ, kendisini kamu hizmeti gören, ya da insanları kamu hizmetine sevk eden biri olarak tasvir etmekten hoşlanır. 1660'ta, Sultan I. Murad'ın Kosova'daki türbesini ziyaret etmek için seyahatine ara verdiği zaman türbenin acıklı ve harap halini gören Evliyâ, onarıma biraz kaynak ayrılması için Melek Ahmed Paşa'yı ikna eder. 1671'de kendini Kızıldeniz'deki Kuseyre Limanı'nda bulan Evliyâ, insanların su kıtlığıyla ilgili şikâyetlerine Mısır valisi İbrahim Paşa'yı kuyu açmak için işçi göndermeye razı ederek karşılık verir.⁵⁴

Osmanlının Savunulması

1655'te, Tebriz'in Safevi valisi Kaytmaz Han'la bir konuşma sırasında (Azerbaycan lehçesinde) han, Evliyâ'ya bir casusun Van valisi Melek Ahmed Paşa'nın bir askerî sefer düzenlediğini bildirdiğini söyledi. Casusun nereye yönclik olduğunu belirleyemediği seferin İran'a karşı olduğundan kuşkulanan han, bir yandan ateşkese bozmaya hazırlanırken diğer yandan elçi mübadelesi yapan Osmanlıların riyakârlığı nedeniyle Evliyâ'yı azarladı. Evliyâ, Melek Ahmed Paşa ve Safevi sınırında bulunan illerdeki diğer valilerin ateşkese korumakta ve sınır aşiretleriyle, özellikle İran'ın Urmiye ve Tebriz illeriyle iyi ilişkileri sürdürmekte kararlı

53 IX 385a28, 385b23.

54 Kosova: V 168b8-19; ALBANİA 18-21. Kusayra: X 381a21.

olduklarına dair güvence verdi. Söz konusu sefer, Bitlis'in isyancı Kürt hanı Abdal Han'a karşı olmalıydı. Orada bulunan casus, Van Gölü rıhtımında hazırlanan yirmi tekne gördüğünü söyledi ve bu, Evliyâ'nın kanaatinin doğru olduğunun kanıtıydı. Ancak Kaytmaz Han ikna olmamıştı. "Buna tavşan uykusu denilir" dedi. Yani, düşmanı kandırmak için yapılan bir hile söz konusuydu. Han, Osmanlıların aldattığı anlamına gelen şu atasözüyle sözüne devam etti: "*Osmanlı tavşanı araba ile avlar*."⁵⁵

Evliyâ, hanın iftiralara, Osmanlıların –hanın iddialarının aksine– hileden oyundan habersiz, saf ve dürüst bir halk olduğunu söyleyerek karşılık verdi.⁵⁶ Büyük ve güçlü bir orduları olduğu için casus kullanmaya, düşmanı hileyle oyalamaya ya da Mekke ve Medine gibi iki kutsal şehrin hizmetçiliği görevine yakışmayacak diğer planlara başvurmaya ihtiyaçları yoktu. Üstelik, Osmanlılar asla bir anlaşmayı çiğnememiş ya da düşmana aniden saldırmamıştı. Onların yöntemi daha çok saldırgan tarafı önce mektuplar ve elçilerle uyarmak, ardından anlaşmayı çiğneyen düşmanı cezalandırmak üzere karşı konulamaz gücünü kullanmaktı.

Kısa bir süre sonra, Evliyâ'nın kanaatini doğrulayan ikinci bir casus ortaya çıktı.

Evliyâ'nın Osmanlıları savunması, resmî bir görevli olması ve Osmanlı Devleti'ni temsil etmesi nedeniyle doğaldır.⁵⁷ Tebriz hanına söyledikleri, İranlıların hilekârlığı ile Osmanlıların dürüstlüğü'nün karşılaştırılması olarak da yorumlanabilir. (bkz. *Dünya İnsanı: Coğrafi Ufuklar*).

Osmanlı Gizemleri

Osmanlı hanedanının mazhar olduğu himaye, hatta kutsallık, Evliyâ'nın nakletmekten hoşlandığı birçok kehanet ve alamette ortaya çıkar. Babası, bir zamanlar Sultan I. Ahmed ve onun Girit'i alma niyetiyle ilgili olarak –1645'te Sultan İbrahim döneminde Hanya ile başlayan ve 1669'da IV. Mehmed zamanında sona eren fetih– aşağıdakileri anlatmıştı:

55 IV 302b25-303a11. Atasözü için krş. Harsany (Hazai 1973, s. 19), Megiser (AOH 38 [1984], # 168), Montalbano (Gallotta 1986, # 120). [G. Hazai, *Das Osmanisch Türkische im XVII. Jahrhundert*, Budapest, 1973; Heidi Stein, "Eine Türkische Sprichwortsammlung des 17. Jahrhunderts" *Acta Orientalia Hungarica* 38 (1984), 55-104; Aldo Gallotta, "Latin Harfleri ile Yazılmış Birkaç Osmanlı Atasözü" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 24-25 (1986), 235-49].

56 IV 303a16: "*Al-i Osman oğuz tayfa ve mankaladır, hile ve hud'a nedir bilmez.*"

57 O dönem İran'ı kıskırtmak Osmanlıların yararına değildi. "1639'da Kasr-ı Şirin'de imzalanan Osmanlı-Safevi anlaşması nedeniyle İran sınırında hâkim olan görece sessizlik, Avrupa'daki yeni Osmanlı inisiyatiflerine bol fırsat sağladı." (MELEK'te Murphy 25).

Evliyâ'nın doğduğu yıl olan 1611'de I. Ahmed, bir selatin camiinin temeli- ni atarken, caminin sürekliliğini vakıflarla temin etmek istedi. Danışmanları, Girit'in Venediklilerden alınmasını ve servetinin caminin bakımı için ayrılması- nı önerdi. Sultan, Venedik'e Girit'in Osmanlılara bırakılmasını talep eden bir elçi gönderdi. Venedikliler, yanıt olarak, Akkâ, Sayda, Beyrut ve Kudüs karşılığın- da Girit'i vermekten mutlu olacaklarını bildirdiler. Bu yanıtı canı sıkılan sultan, saray bahçesine çekildi ve şehzadelerin oyunlarını izleyerek oyalanmak istedi. Oyun sırasında onların tek tek fikrini aldı.

İlki, yani Osman (geleceğin II. Osman'ı, sal. 1618-22), "Girit'i alır mısın" diye sorulduğunda, "Girit'le ne işim var?" diye yanıtladı ve gelecekteki Hotin seferi- ni ima ederek, "Beyaz benizli Rus köle kızların ülkesini fethedeceğim ve kanla- rını dökeceğim" dedi.

İkincisi, yani Osman'ın az önce güreşte yendiği Mehmed, Girit'i fethedip et- meyeceği sorulduğu zaman, Osman'ın Hotin'den dönmesinin ardından Mehmed'i öldürtmesini ima ederek şöyle dedi: "Fethederdim, ama kardeşim Osman kıs- kançlıktan kanımı döküyor. Allah'ın izniyle diğer Mehmed orayı fethedecek."

Üçüncüsü, yani Bayezid ve Süleyman'ı henüz yere yıkmış ve burunlarını ka- natmış olan Murad (geleceğin IV. Murad'ı, sal. 1623-40), bunu neden yaptığı so- rulduğu zaman, onları 1626'da Revan seferi dönüşünde öldürtmesini ima ede- rek, "Bana karşı birleştiler ve yerimi almak istediler; şimdi ben galip geldim ve onları yendim" dedi.

Dördüncüsü, yani az önce Murad'ı yenmiş ve utandırmış olan İbrahim (ge- leceğin Sultan İbrahim'i, sal. 1640-48), Girit'i fethedip etmeyeceği sorulduğu za- man, kendisinin ve oğlu IV. Mehmed'in bunu başaracağını söyledi.

Evliyâ'nın babası, bu hikâyedeki her unsurun Osmanlı hanedanının gelece- ğindeki bazı olaylara nasıl karşılık geldiğine işaret ederek, yukarıdaki basit özet- ten çok daha ayrıntılı olan bir yorumla devam etti. Evliyâ, bu alametlerden "ilahî sırlar" diye söz eder ve saray bahçesindeki sahne, saray mensuplarının bu dört şehzadenin muammalı ve kehanete benzeyen söz ve davranışlarına dair yorum- larla sık sık kesilir.⁵⁸

Evliyâ'nın Osmanlı gizemleri konusunda bilgi aldığı bir diğer kaynak, bu sırlara rüyalar ve de "cifr-i cami" ya da "kuşatan kehanet" olarak bilinen ve genellikle Ali'ye atfedilen tuhaf Arapça kehanetler vasıtasıyla ulaşan akraba- sı ve hamisi Melek Ahmed Paşa'ydı. Bu kehanetler, vezir Köprülülerin Osman- lı Devleti'nin talihini düzeltme konusundaki başarılarına bağlanarak yorumla-

58 II 275b20-275b36. "ilahî sırlar" vb.: 274b24. kenar "*esrar-ı hafîyye-i ilahî*, 275a6 *esrar-ı hafîlêr aşîkar oldu ... bir aceb rûmuz [u]f kûnuz kuş dili tekellüm olundu.*"

nırdı. Evliyâ, rüya yorumlama konusundaki dirayeti nedeniyle Melek Ahmet Paşa'yı "sırların ustası" olarak ve ermiş mertebesinde gördü.⁵⁹

1661 sonbaharında, Erdel'deki Vasarheld yakınlarında on günlük bir mola sırasında, anlattığına göre 1453'te Macar kralı tarafından inşa ettirilen, üç yüz altmış odası fresklerle süslü gösterişli bir sarayı ziyaret etmek için Evliyâ'nın zamanı oldu. Büyük resmî salonlardaki freskler özellikle etkileyiciydi. Evliyâ'nın hayalperest anlatımı, yaşamı sırasında gerçekleşen önemli tarihî olaylara ilişkin görüşünü yansıtır:

Bu büyük divanhanenin duvarının yüzüne nakış ustası nücum ilmi üzere Fatih'in İstanbul'u ve Mora'yı alacağını ve Tuna Belgrad'ını alamayacağını saati, derecesi ve dakikasıyla, Fatih'in molla sarığıyla katıra bineceğini, giysi ve şekliyle suretini yazmış.

Sözün kısası " Osmancık'dan tâ Sultan Korkud'a kadar 50 padişah gele" diye her padişahı şekilleri ve feth edecekleri vilayetleri her padişahın başı ucuna yazmış ve bildiğimiz padişahlardan Sultan Ahmed ve oğlu Sultan Osman'ı, Ahmed Han'ın kardeşi Sultan Mustafa'nın iki kere padişah olacağını, Sultan Murad Han'ın zorbaları kıracağını, Revan'ı ve Bağdad'ı alacağını, Sultan İbrahim'in Azak'ı ve Girit'i alacağını, Kilis'i ve Dirniş'i kâfirc vereceğin ve zekerini eline alıp şehit olacağını, İbrahim oğlu Yusuf yüzlü yiğit Mehmed Han'ın elinde atmaca ve doğanı ile Yanova'yı, Varat Kalesini, Erdel'i, Uyvar'ı ve Kandiye'yi feth edip Alaman'da ve Boğdan'da başarısız serdarlarının savaşacağını, "Velekad" isimli padişah olacağını ve Esvedü's-safâ adlı bir veziri olacağını tüm vakti saatleriyle yazmış, gerçekten de sikkeyi mermerde kazmış.⁶⁰

Ve her padişahın ne kadar ömür süreceğini, ne kadar fetihlerde bulunacağını, ondan sonra kimin padişah olup ölüm sebeplerinin ne olacağını her padişahın tahtı üzere başı ucunda birkaç satır kefere yazısı ve birer satır Müslim yazısı ile yazmış.

59 Rüya: bkz. MELEK'te çeşitli yerlerde. Köprülü vezirleri. I 81b7, V 32a13; MELEK 206. "Sırlar ustası" (*rumuz şif künuz sahibi*): V 18b2; MELEK 196. Evliyâ, muhtemelen Abdurrahman el-Bistami'nin (ö. 1454) *Miftah el-cifr el-cami* başlıklı eserine aşinaydı. (MELEK 163'teki referansın düzeltilmesi gerekiyor.) Evliyâ, bu eseri İbni Arabî'nin (ö. 1240) *Fusus el-Hikem* eseriyle karıştırdı. Cifr-i camî, cifr-i Ali ya da Muhyiddin el-Arabî'nin kehanetleri bahsinin geçtiği diğer örnekler: I 109b19, III 149a28, 176a9 (MELEK 121), IV 356b31, 384a4, V 96b13, 25, VI 74a13, VII 107a23, 175a22, IX 248a24, 81a10, 83b1, 227(ii)b22-228a5, 388a10-29. Değinilen son örnekte Evliyâ, Kemaleddin Ebu Salim Muhammed ibn Talha'nın *Muhtasar Kitab Miftah el-Cifr* başlıklı eserinden aktarma yapıyor.

60 Esvedü's-safâ (Safanın siyahı) *Cifr-i Camî*'nin gizemli dilinde Köprülü Mehmed Paşa'ya ilişkin bahis; bkz. MELEK 206. "Velekad"ın önemi açık değildir. "ve gerçekten" anlamında *Kur'an*'da 127 kez görülür.

Kısacası yüzlerce, binlerce âferin bu nücüm ilminin kemâlidir,

Bu divanhanenin batı tarafında Osmanlı padişahlarına karşılık 50 adet Erdel kralları ve her kralın önünde birer Osmanlı vezirleri hepsinin atlar üzerine suretleri yazılmış ve her kralın tahta çıkış ve inişleri ve ölüm sebeplerini yazmış.

Hatta 1067 ve 1072 tarihine dek Erdel memleketinin yağmalanıp yakılıp yıkılacağını, hatta Rakofçi kralın başına bizim Seydi Ahmed Paşa kılıç ile vuracağını acayip resmetmiş ki *tıpatıp aynısıyla* yapmış.

Ve Mehmed Paşa adında bir bodur kara vezirin Kemen Yanoş kralı öldüreceğini yazmış. Kemen Yanoş bu kendi katli resmini görüp bozmuş. Bu mahalde bizim Serasker Ali Paşa'yı kır at üzerinde Mısır sarığı ile kahverengi kürkü ve köse sakalıyla bu vilâyete gelip harap edeceğini, Apopi Mihâl 30 yıl kral olacağını, murdar şekliyle karşı karşıya Ali Paşa ile tasvir eylemiş.⁶¹

Sözün kısısı, binlerce âferin ki bu becerileri kaç sene önce yazmış ve çizmiş.

"Ve daha yazardım, ama bu saray Osmanlı'nın 50. padişahı Sultan Korkud ola. O asırd Erdel kralı Redey Yar ola. Bunların zamanında Osmanlı gelip bu sarayı yerle bir edeler. Onun için Sultan Korkud isminden bir isim ve bir tasvir yazmadım" diye ketebesini yanında Türkçe olarak yazmış.⁶²

Evliyâ, 1665'teki meşhur Viyana elçilik gezisi için Kara Mehmed Paşa'ya eşlik etti. Şehri tasvirinin başlangıcında, Şem'un-ı Safa'nın, yani Aziz Peter'in –"O da İsa gibi bir dünya seyyahıydı"– Viyana'nın Müslümanlar tarafından iki kez kuşatılacağına dair kehanetini anlatır. I. Süleyman'ın komutanlık ettiği ilk kuşatma sırasında endişelenmeleri gerçekteyecek, sadece tahkimatları sağlamlaştırmaları yeterli olacaktı. Sultan Yusuf Mehmed'in komutanlık ettiği ikinci kuşatma sırasında büyük tehlike yaşayacaklar ve Müslümanlar ile barış yapmaları gerekecekti. Evliyâ, bu kehanetlerin surlu kentin içindeki Aziz Stephanos Katedrali'nde hâlâ saklandığını, ayrıca bütün Macar, Alman, Latin ve Yunan tarihlerinde Osmanlıların "Altın Elmalar"ı, yani Beç Kızıl Elması Viyana'yı ve İrim

61 György II. Rakoczi 1657'de Osmanlılara ve Tatar birliklerine yenildi ve 1660'da öldü. Ardılı Kemeny Janos Habsburglar tarafından kayırdı ve Osmanlılar Transilvanya ileri gelenlerini daha itaatkâr olan Apaffy Mihail'i seçmeye zorladı. Kemeny Janos 1662'de öldürüldü. Apaffy 1682'ye kadar krallığını sürdürdü. *Seyahatname*'nin 6. kitabının bir büyük parçası, Evliyâ'nın tanık olduğu ve ayrıntılı olarak tanımladığı bu olaylara ayrılmıştır.

62 VI 17b24-18a12.

Papa Kızıl Elması olan Roma'yı fethedeceğini açıkça bildiren Aziz Peter kehanetlerine yer verildiğini söylemektedir.⁶³

Evliyâ, iki yıl sonra Sultan IV. Mehmed'e saygılarını sunmak üzere Edirne'de mola verdiği zaman, sadrazam vekili Mustafa Paşa ona gezdiği diğer yerlerle birlikte Viyana'yı sordu. Evliyâ, yanıtında Viyana'nın fethiyle ilgili kendi tasarısını aktardı. *Seyahatname*'nin son düzeltmeleri Evliyâ'nın Mısır'da geçirdiği son yıllarında yapılmıştır. Anlaşılan Evliyâ, Viyana tasvirinin son rötuşlarını Osmanlıların 1683'te uğradığı yenilgiden kısa süre önce ya da hemen sonra yapmıştı.

Osmanlı heyetinin 1665 Mayıs'ında şehre görkemli girişinden hemen önce, şehir surları dışındaki Sultan Süleyman Parkı'nı gezdiğini anlatan Evliyâ, Allah'ın bir gün Viyana'yı Müslümanların eline vereceği hayalini dile getirdiğini, ancak Osmanlı heyetinden heyecanlı bir dervişin şu yanıtı verdiğini söyler: "Allah '94 yılında (yani 1094=1683) bu parkı ve surlu Viyana şehrini Müslümanlara vermesin, çünkü bütün binaları yok edecekler." Evliyâ, Allah'ın yakında İslam ordusuna şehre girmeyi nasip etmesi dileğini yineleyerek konuşmayı bitirir. Bu bölümün yanı sıra, Evliyâ Çelebi'nin onuncu kitabın sonunda 1094 (1683) yılından söz etmesi, Evliyâ'nın belki o yıl içinde, belki kısa süre sonra öldüğünü, ya da en azından yazmayı bıraktığını akla getiriyor.⁶⁴

Osmanlı Eleştirisi

Evliyâ, sultanla ilgili olarak, en azından doğrudan doğruya, nadiren olumsuz şeyler söyler.⁶⁵ 1655'te Urmiye'nin Safevi valisi Genç Ali Han'la konuşmalarının birinde han, Osmanlı sultanlarının neden Kara Mustafa Paşa, Hezarpare Ah-

63 VII 55a28-34; APFEL 77; 2. baskı, 126. "Kehanetler", "rûmuz [u]f kûnuzlar.. elfaz-ı cift-i camiler"ı ifade ediyor, bkz. yukarıdaki ifade tarzı, not 58 ve 59. Kızıl Elma için bkz. *Dünya İnsanı*, not 45. Evliyâ, başka bir yerde, dördü Osmanlıların elinde olmak üzere (Buda, Egri, Estergon, İstolnibelgrad) altı Kızıl Elma olduğunu ve Şeyh Muhyiddin el-Arabi'nin diğer ikisinin (Roma, Viyana) yakında Osmanlıların eline geçeceğini belirttiğini ifade ediyor. (VI 73b33-74a14)

64 Viyana'yı fethetme planı: VIII 203a27. "94 yılında..." VII 53a22. 10. kitabın sonu: Q358a17. '94 yılının bu şekilde anlaşılması konusunda bkz. APFEL 219, 2. baskı 280-1. Bu tarihe karşı Abrahamowicz 1989, 27-31, tarafından ileri sürülen sav, Prokosch 1992, 202-3, tarafından çürütüldü. [Zygmunt Abrahamowicz, "Zwei Bücher von Richard F. Kreutel in neuer posthumer Fassung" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 79 (1989), 7-33; Erich Prokosch, "Erwiderung", *Grazer Linguistische Studien* 38 (1992), 197-203.] Evliyâ'nın Viyana'daki St. Stephanos Katedrali'ndeki kule tepesi tasvirini (VII 61b28-31) temel alan Karl Teply, Evliyâ'nın en erken ölüm tarihi olarak yeni ve şaşırtıcı bir öneri (31 Ekim 1687) sundu; bkz. "Evliyâ Çelebi in Wien" *Der Islam* 52.1 (1975), 125-31, s. 129. not 24; APFEL 2 baskı, 299, not 231.

65 Adalet konusunda Osmanlı söylemi için, Evliyâ'ya özel dikkat göstererek, bkz. Boğaç A. Erge-
ne, "On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)" *Islamic Law and Society* 8.1 (2001), 52-87.

med Paşa, Yusuf Paşa, Salih Paşa, İpsir Paşa gibi en iyi vezirlerini öldürttüklerini sormaktadır:

Evliyâ, 1648'de Celâli sorunlarının ortasına düştüğü zaman, *Dünya İnsan*: Asiler ve Haydutlar bölümünde gördüğümüz gibi, asilerden yana oldu ve İstanbul'daki yetkilileri eleştirmekten çekinmedi. Çorum-Ankara arasında, Evliyâ'nın hamisi Defterdarzade Mehmed Paşa'nın askerlerinin 1648 kışında konakladığı Bardaklı Baba Türbesi vardır. Türbe külliyesinin sakinleri askerlerin çıkardıkları rezaletlerden şikâyet ettikleri ve paşaya beddua etmeye başladıkları zaman, Evliyâ ayağa kalktı ve onları valiyi kış ortasında hiç nedensiz azleden ve bu yüzden masum valinin askerlerini orada konaklamaya mecbur bırakan Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa'ya beddua etmeye çağıran uzun bir konuşma yaptı. Evliyâ'nın hikâyesi şöyledir:

Onu gördüm, kutlu türbesinden dışarı kapıdan bir hatun belirdi. Bir pâk masum bebeği kucaklayıp azizin kabrinin önüne koymuş, başını açıp saçlarını dağıtıp gözünü ve yüzünü parça parça edip;

"Oğul!" diye feryâd etti. Meğer seyisler hatunun hanesine konup masum yavrusunu kar üzere atınca o gece ölmüş. Hatunun ardı sıra yine bu ziyarete nice fakirler ve zayıflar, balta darbesiyle yaralanmış, ihtiyar ve vakar sahibi kimseler hor hakir olup tekkeye gelerek kabre girip dediler;

"Bak a Bardaklı Baba Sultan'ın Tanrısı! Eğer burada yatan aziz pîr senin gerçek erin ise bunun yüzü suyuna olsun hey Çalap Allah ve âhir zaman Yalavacı Muhammedü'l-Mustafa'nın aşkına olsun bize zulm eden bu paşalı celâlîlerini bu günde ve bu saatte bir belâya uğrutup alçaklıklarından kurtulak" diye o kadar sağu sağılıp Bardaklı Baba'nın mübarek kabri üzerine ağlayıp yalvardılar, yakardılar, ağlayıp sızlayıp beddualar ettiler ki hakire bir dehşet gelip bir korku ve titreme başlayıp vücudum güz yaprağı gibi tir tir titredi.

Bildim ki bedduaları hedefini buldu. Bir kere derin ah çektim. Hemen hakir fukara reayaların yanına varıp nicesinin ellerini öperek, yüzlerine gülerek yanakların öperek dedim;

66 IV 293a10. Kemankuş (Lala) Kara Mustafa Paşa, 1644'te Cinci Hoca'nın Sultan İbrahim üzerindeki büyük tesiri nedeniyle öldürüldü; bkz. Evliyâ'nın I 76a25'te anlattıkları. Hazerpare Ahmed Paşa, 1648'de Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinden hemen önce öldürüldü; bkz. Evliyâ'nın I 78b5 ve II 370b13'te anlattıkları. Hanya Fatihî Yusuf Paşa 1645'te öldürüldü; bkz. Evliyâ'nın II 273a34'te anlattıkları. Salih Paşa, 1647'de, yine Sultan İbrahim döneminde öldürüldü. İpsir Mustafa Paşa 1655'te Sultan IV. Mehmed zamanında öldürüldü; bkz. Evliyâ'nın IV 248a7'de anlattıkları.

"Ey ummet-i Muhammed! Ben de o askerdenim. Vallahi paşanın zulme rızası yoktur. Ama çaresiz baş kurtarmak için başına bu kadar adam toplayıp kışta kıyamette ne konacak, ne duracak ve ne yatacak yer vardır. Beddua ona gerektir ki bu kış ve kıyamette bu kadar askeri sizin üstünüze kondurmaya sebep olan İstanbul veziri Ahmed Paşa'dır" deyince hepsi;

"Bre gerçek dedi" diye feryatlar edip hemen aralarından yüz yaşında kuvvetsiz bir ihtiyar, gücü ve dermanı kalmamış o pir-i fânî baş açıp;

"İstanbul veziri, Çalap Allah kılıcına düş gele, rahatlığının (karısının), kızanlarının (çocuklarının) ve kendinin devri dönc. Bu yatan gerçek er demine hû diyelim hû" diye kabir yakınında sakin oldular. O ihtiyarın hakir, hakiranice mübarek elini öpüp dedim;

"Sultanım! Ben imam efendinizin evine kondum. Adamlarım ve atlarım kar üzere yatıp ben bir hayat altında yatarım. Lütf eylen bana ve paşaya beddua etmen" diye rica eyledim.

"Seni biliriz. İmam sana bulamaç ve yalamaç ve kölemeç aşı getirmiş, kabul edip aşamışsın. Paşanı da seni de Allah karadan, kadadan ve yavunculu düşten ve aşip yordduğu yerde yaramaz işten saklasın. Ama ağaları ve sarıcaları ve sekbanları ve karakullukçulara hemen Çalap Allah belâların vere. Ne deyelim, kor giresi boğazları doyduktan sonra ıssı dama girip şarap hörpüldedirler. O kızıl kekremsi başlarına birer çanak çekip 'bre ev ıssı, bize kasık mancası getir' diye baltalar ile urup avret ve oğlan isterler. Cümle ehl ü evlâdlarımızı bir dama dıkdık. Geceyle damım kurdalayıp bir yanından delip avret ve oğlan çıkarmışlar. Hemen onları Allah'a saldık" diye beddua edip gittiler.⁶⁷

Bu bölümle ilgili dikkat çekici bir nokta, Anadolu köylülerinin konuşmaları sırasında, Evliyâ'nın Çağatayca dediği Tatar Türkçesi'ne, ya da eski Türkçe'ye özgü ifadeleri üst üste kullanmasıdır.⁶⁸ Evliyâ'ya göre, sanki bu bozulmamış Türkçe, Celâli birliklerine yönelik zulmü ifade etmek için uygun lehçedir.

Evliyâ, 1659 baharında Batı Anadolu'daki Celâli isyanlarına karşı düzenlenen seferlerde Sultan IV. Mehmed ve Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya katıldı. Sefer, sultanın kendi taşra komutanlarından kelle kotası belirlediği ve yüzlerce adamın başının bir seferde kesildiği kanlı bir temizliği içeriyordu. Evliyâ,

67 II 352a4-25.

68 bkz. Robert Dankoff. "Turkic Languages and Turkish Dialects according to Evliyâ Çelebi", Berndt Brendemoen, ed., *Altaica Osloensta: Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference* (Oslo, 1990), 89-102; SÖZLÜK 35-38. Şu terimlerin kullanımına dikkat: "tanrı", "çalap", "yalavaç", "avanlık", "kurtulak", "ayıtmak", "kızan", "aşamak", "yavunculu", "eşüp yormak", "ıssı damı", "hörpüldetmek".

bu konuda ikileme düşmüş gibidir. Bir yandan, o yılın başlarında Yanova seferi için Köprülü'ye katılmayı reddeden Abaza Hasan Paşa ve yandaşları gibi asiller, Osmanlı güçlerinin zayıflamasına neden oluyor ve imparatorluğa Transilvanya ve Macaristan'da aslında geri alınması mümkün olan sayısız kaleye mal oluyordu. Bu nedenle, onlara karşı alınan sert önlemler yerindeydi. Öte yandan, acele idamlar zulüm anlamına geliyordu. Bir gün, yine Üsküdar'da idam edilecek olan bir mahkûm çılgına döner; cellatlara vahşice saldırır ve kelepçelerine karşın denize atlar; ancak yakalanarak öldürülür. Evliyâ, adamı denizden bizzat çıkardığını ve usullere uygun olarak toprağa verilmesini sağladığını söyleyerek hikâyesine ara verir.⁶⁹

IV. Mehmed'in Üsküdar'dan İzmit'e ve İzmit'ten Bursa'ya ilerleyişini anlatan sonraki bölümler, Osmanlı adaletine yönelik diğer eleştirileri içerir: Sultanın günlük kelle kotası konusundaki ısrarı; suçluların arasına masumların da karışması ve nedimleriyle birlikte infazları izlemek üzere "adalet köşkünde" oturan sultan. Pendik'te zincirlerinden kurtulan bir mahkûm bağırır: "Padişahım, bî-günâhım. Vilayetimden halim sual olunsun." Ancak yararı olmaz. Cellat onu yakalar ve idam eder. Kana susamış sultan, İzmit'te halkın kendisine adadığı kurbanlarla tatmin olmaz ve insan kurban edilmesi için ısrar eder. Topyeri'nde, kurban etmek için insan bulunamayınca padişah dağa çıkar ve üç geyik avlayarak bunları imparatorluk çadırı önünde "dağ Celâlileri" diye kurban eder. Sultan ordugâhında ağlayan yaralı bir çocuk ortaya çıkar ve sultana bazı adamların elinden zorla bir sepet kirazı aldıklarını ve karşılığını istediğinde kendisini dövdüklerini anlatır. Konu araştırılır ve cellat oldukları ortaya çıkan iki suçlu derhal idam edilir. Evliyâ, suçlular idam edilmeden önce "âdil sultanın" her zaman şeriat belgelerinin ("*hüccet*") okunmasını sağladığını belirtmektedir.⁷⁰

Evliyâ, başka yerlerde de çeşitli eleştirileri dile getirir ve reformla ilgili görüşlerini bildirirken Osmanlı İmparatorluğu'nun düştüğü zayıf durumdan her zaman yakınır. Böylece, Ahlat gibi kadim şehirlerin olağanüstü refahını abartılı ifadelerle tasvir ederken, birçok şehrin harabeye dönmesine neden olan Osmanlı memurlarının baskısını kınar. Anadolu'daki baskıcı koşullar Tokat, Sivas, Amasya ve diğer şehirlerde mülteci akınına neden olmuştur. Bu insanların çoğu Kırım'a kaçar ve bunun sonucu olarak Sivastopol gibi şehirler gelişmektedir.⁷¹

69 V 80a1, 75a9, 80b14.

70 Suçlularla birlikte masumlar: V 80b20, "*mazlum ve gayrı-mazlum adamlar*", "adalet köşkü": 80b22, "*kasr-ı adalet üzere calıs ve nedimler ile hem-enis*". "kana susamış sultan": 80a29, "*hünkar-ı hunhar*". "Dağ Celâlileri" 82b9. "Adil sultan" 82b18, "*padişah-ı adil*".

71 IV 240b26; VII 134a17=644.

Sevdiği ve çok övdüğü akıl hocası Melek Ahmed Paşa da Evliyâ'nın eleştirilerinden tamamen kurtulamaz. Melek'in 1651'de sadrazamlıktan düşmesini hızlandıran iki olayla ilgili olarak Evliyâ, Melek'i Dasnik Mirza'nın isyanı ve ardından idamı suçundan aklar. Melek'i, hırslarıyla bir devlet memurunu soğutan ve gaddarlıklarıyla isyan etmesine neden olan yardımcılarının maşası olarak tasvir eder. Pazar ayaklanması konusunda Evliyâ, Melek'i bir kez daha koşulların bütünüyle masum kurbanı olarak tasvir eder ve suçu Melek'in memurlarına, özellikle çıkarıcı kâhyası Kudde'ye yükler. Melek ile ilgili yegâne üstü kapalı eleştiri, onun emrindekilere karşı çıkma konusunda çok zayıf kaldığı ve heyet adalet talep ettiğinde fazla aceleci davrandığıdır. Evliyâ, hamisini aklasa da, bu iki olayın adaletsizlik örneği olduğu konusunda kuşkuyla yer bırakmaz.⁷²

Evliyâ, Melek'i örnek vilayet yöneticisi ve komutan olarak görür: Özverili, cömert, ahlaklı, fedakâr ve dayanıklı. Melek, 1655'te Van'a geldiği zaman, kale komutanını merasimde çok fazla barut harcadığı için azarlar. Ancak konaklamasının sonunda, özellikle asi Bitlis hanına karşı başarılı seferinden dolayı, Van vilayeti Melek Ahmed Paşa için Mısır gibi gerçekten çok kazançlı bir yer olur.⁷³

1662'de, ölümünden kısa süre önce evlenmek zorunda kaldığı sultanın geçkin kızı Fatma Sultan aşırı istekte bulunduğu zaman Melek şöyle karşılık verir:

Ben hâlâ Erdel seferi gazasından gelir bir Allah yolunda cihad eden ve zirim. Ben o seferde 7.000 adam besleyip 170.000 altın ve 200 kese harcadım, bu kadar koşum, zırh zereh-külâh ve silâh satın yeniçeri ocağından muamele ile borç akçe de aldım. Ve ben zâlim değilim ki mutasarrıf olduğum mansıplarda zulm edip mal alıp seni bu israf masruf üzere besleyim.⁷⁴

Melek Ahmed Paşa'ya methiyesinde, Evliyâ onun rüşvet almadığını vurgular. Başka bir yerde, onun yalandan ve dalkavukluktan nefret ettiğini belirtir:

Ve bir kimse onun yanında bir yalan söz söylese o adamdan gayri nefret ederdi, ama ne kadar latifeli sözler söylense şakadan hoşlanırdı, ama hâlâ zamanımızın ileri gelenleri, vezirleri ve melikleri böyle hoşla giden sözlerle ve yağcılığa düşkün olup tarafsız (bî-garaz) ve namuslu kimselere taşra işlerini sormadıklarından dolayı Osmanoğlu devletine taraf taraf yaralar

72 "Zulm". III 101a31, 102a7; "nâ-hak", 101b22, 102a31; MELEK 75-79, 12-13.

73 IV 248a28; 284a6; BİTLİS 336.

74 VI 44a15; MELEK 260.

açılmaktadır.⁷⁵ Tanrı Osmanoğlu devletini dünyanın sonuna kadar ebedî ede, âmin, yâ Mu'în.⁷⁶

Evliyâ, birçok Osmanlı gibi, kendi zamanının karmakarışık koşullarını imparatorluğun Kanuni zamanındaki düzeni ve gücüyle karşılaştırmaya meraklıdır. Örneğin, 1664'te Yenikale/Zerinvar kuşatması sırasında, babasının anlattığı, I. Süleyman'ın askerlerine sevgisiyle ilgili hikâyeyi hatırlar. Ancak, Evliyâ'nın tanık olduğu, çok sayıda insanın hayatını kaybettiği seferlerde hiç kimse Osmanlı askerlerine acımaz. Yenikale'de olduğu gibi, kimse askerlere insaf etmediği için sefil halde ölürlere ve subayları güzel sözler söylemedikleri için askerler isteksiz savaşınca düşman güç kazanır. Evliyâ, yirmi yedi yıl süren Girit seferi sırasında toplam dokuz yüz bin Osmanlı askerinin hayatını kaybettiğini tahmin etmektedir.⁷⁷

Bu savaşların çoğunun bizzat tanığı ve katılımcısı olarak Evliyâ, sık sık mahkûmların ve esirlerin kana susamış kumandanlar tarafından öldürüldükleri, Osmanlı ve Tatar askerlerinin yağmacılıkları ve gaddarlıkları üzerinde durur: 1659'da Eflak'ta ve 1661'de Macaristan'da yağmacı askerler; 1665 yılında Nogay köylerinde "Hülagü'nün Bağdad ya da Buhtnasar'ın Kudüs'te yaptığından çok daha kötüsünü yapan" Tatar askerler ve 1668'de Yunan kırsalındaki sekban ve sarıca çeteleri. Tanık olunan vahşetin bir kısmı kuşkusuz Avrupalıların yaptıklarıydı. 1661'de Ferdinvar'daki tecavüzü ve yağmacılığı betimleyişinde olduğu gibi, Evliyâ'nın ironik mizah anlayışı, zaman zaman adalet anlayışıyla çelişmektedir:

Her köşe bucakta o kadar cinsel birleşme olurdu ki 9 ayda 10.000'den fazla bula hâmile olup bu seferde evlât sâhibi oldular ve hâmile kalmaz başka hizmetçilerin hizmetlerini Lût kavmi bilir.⁷⁸

75 "*Devlet-i Al-i Osman'a taraf taraf rahmeler gelmededir*". Kırş. Melck'in Evliyâ ile yaptığı bir konuşmada dile getirdiği. Köprülü Mehmed Paşa'yla ve onun devlete düzen getireceği umuduyla ilgili yorumları: "*Bu devlet-i Al-i Osman'a taraf taraf rahmeler göründü*" (V 32a3; MELEK 205).

76 Rüşvet almama: VI 49a9; MELEK 281. "Ve bir kimse ..." III 53a17.

77 Yenikale. VI 184b1-15. Girit Seferi: VIII 308 b21. Yirmi beş yıl daha doğru olacaktır: 1055-1080 (1645-1699). Bilici'nin son Kandiye seferinin 3 yılı için verdiği rakamları karşılaştırmak (GUERRE 45-46): 715.297 (Evliyâ'nın verdiği bilgi temel alınarak hesaplanan toplam rakam); 139.487 (resmî sayıma göre). Osmanlı bağlamında asker motivasyonu ve maneviyatı için, bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700* (Rutgers University Press, 1999), böl. 7.

78 Kana susamış komutanlar: V 124a33, VI 7a13. Eflak: V 103b1. Macaristan: VI 23b7. Nogay yerleşimleri: VII 105b. Yunan kırsalı: VIII 282a17. Avrupalılar: VII 8b18. Ferdinvar: VI 23b28.

Tatar askerleri tarafından yağmalanan Polonya şehirlerini anlatmak için bir yerde “*meskûk*” sözcüğünü kullanır. Sözcük, bir başka bağlamda “sikkeli” anlamına gelir, ancak bu bağlamda, yalnızca Türkçe “sikmek” fiilinden türetilmiş yarı Arapça bir sözcük olarak anlaşılabilir ve kabaca “tecavüz edilmiş” anlamını taşır.⁷⁹ (Evliyâ'nın yağma olaylarına yaklaşımı için, bkz. *Çelebi ve Der-viş*: Servet).

Evliyâ, yetkililerin barış zamanında da görevlerini yerine getirdiklerinden çok emin değildi. 1671'de Ayasuluğ (Efes) yakınındaki bir dağ geçidinde bazı tüccarlarla karşılaştığında, birlikte olduğu kişiler birkaç haydut yakaladılar ve adamları mahkemelere teslim etmek yerine hemen orada idam etmeye karar verdiler.⁸⁰

Mısırlı devlet yöneticileri, Evliyâ'nın eleştirilerinin önemli bir hedefi durumundadır. Onların zenginliği, aşırı vergilendirmeye ve “fukaranın ahı-na” dayanır. Evliyâ, yeniçerilerin Fustat'taki (Eski Kahire) camilerden biri için ziyaretçilerden ayakbasta parası almalarını, Firavunların istibdat idaresine benzetir. 1676'daki yeniçeri ayaklanmasını açgözlülüğe bağlar: Vezirler, İstanbul'da bulunan çok sayıda memurun maaşını ödemek için zalimce önlemlere başvurmak zorundadır. Mısır paşaları, çok fazla insan öldüğü için hamsin (sıcak çöl rüzgarları) sırasında sevinirler, çünkü birçok köyün mülkü mirasçı olmadığı için devlete kalmaktadır. Evliyâ, Mısır ulemasını da rüşvet aldıkları için eleştirir: Ezher şeyhleri bile iki-üç mangır için biri adına fetva çıkarmaktadır.⁸¹

Evliyâ, Hristiyan dünyasıyla (“*Kâfiristan*”) karşılaştırıldığında Müslüman bölgelerin (“*İslam diyarı*”) genellikle kötü durumda olmasından yakınır. 1660'ta İspelet'te dolaşımında olan Venedik altın dukalarını anlatan Evliyâ şöyle der:

Sultan Ahmed Han zamanında o altını pederimizde çok gördük, ama zamanımızda vezirlerimizde değil yukarılarda da göremeyip hâlâ penaz ile ve onu bir dirhem bakır akçe ile geçiniriz. Hemen Allah bereket vere, ama İslâmî gayretimiz yok mu? Sikke düzeltilip zabt u rabt gerek idi.

79 V 48a30. Diğer bu tür yeni kelimeler için, bkz. SÖZLÜK19-21.

80 IX 66a.

81 “fukaranın ahı” (“*âh-ı fukara*”): X 63b7. Firavunlar: X 142b18; KAİRO 249. Yeniçeri ayaklanma-sı: X Q353a. Hamsin: X 135b23; KAİRO 225; 242a6. Ezher şeyhleri: X 68b26. “fukaranın ahı” ta-biri, Evliyâ'nın çağdaşı Gafuri tarafından 1660'daki İstanbul yangını için düşürülmüş bir tarihte kullanılmaktadır: “*yakdı İstanbul âh-ı fukara*”; Jan Schmidt alıntılanmıştır, “Poets and Poetry in mid-17th-century Istanbul: Additions to the *Divân* of Fâ'izi” *Arabic and Middle Eastern Litera-tures* 3.2 (2000). 165-78, s. 169 ve not 42.

Noel zamanı Kösice'de (Slovakya) toplanan muazzam kalabalık karşısında hayrete düşen Evliyâ, kâfirleri neden beslediğini merak ettiği Tanrı'nın işlerine şaşırır. 1671'de Sakız Adası ile ilgili olarak, kiliselerin giderek gelişmesini sadece Müslümanlara uyarı olması için anlattığını söyler ve ulemayı özellikle vakıf gelirlerini iç etmekle suçlar. Birkaç kez, Hristiyanların kiliselerine ve diğer kurumlarına gösterdikleri özenle Osmanlıların elindekilerin ihmal edilmesini ve bozulmasını acı bir ifadeyle karşılaştırır. Nitekim, 1665'te ziyaret ettiği Viyana'da bulunan Aziz Stephanos Katedrali'nde kitaplara gösterilen özeni görünce, 1672'de ziyaret ettiği İskenderiye'de bulunan Attarın Camii'ndeki kitapların bakımsızlığından yakınır. Beytüllahim'de Hristiyanlar tarafından peygamberin türbesinde korunan mücevherlere hayran kalır ve Müslümanların sahip oldukları vakıflar konusundaki özensizliğini bir kez daha eleştirir. Sina Dağı'ndaki Aya Katerina Manastırı ile ilgili olarak şunları söyler: "Burası Hristiyanların elinde. Müslümanların elinde olsaydı harabeye dönerdi."⁸²

Sonuç

Eğitimine, dahası saraydaki görevine bağlı olarak, Evliyâ'nın Osmanlı hanedanına ve devlete bağlılığı tartışılmaz. Evliyâ'ya göre Osmanlılar, sayısız mucize ve kehanetle kanıtlandığı üzere, Allah'ın lütfuna nail olmuşlardı. Ancak Evliyâ, özellikle "Frenkistan"ı (Hristiyan Avrupa) gezerken, kâfir ülkeler gelişirken Osmanlı Devleti'ndeki bozulmanın nedenlerini kendisine sormak zorundaydı.

Yanıtı, birçok reformcu ve tezkire yazarının yanıtı gibi, Osmanlı devlet görevlilerinin adalet, dürüstlük ve güçlü yönetim gibi önceki dönemi, özellikle I. Süleyman dönemini karakterize eden ideallere sahip olmamalarıydı. Melek Ahmed Paşa gibi dürüst devlet görevlilerinin sayısı daha fazla olsaydı, rüşvet ve zulmün kökü kazınsaydı, devletin başındakiler mali kaynak reformunda, ticari ve askerî stratejileri geliştirecek büyük ölçekli projelerin üstlenilmesinde cesur girişimlerde bulunsalardı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilahî vaatleri yerine getirmesi mümkün olabilirdi.

82 İspelet: V 150a19. Kösice: VI 14b28. Sakız Adası: IX 60b27. Viyana: VII 59b17; APFEL, 108-9; 2. baskı, 156; bkz. ayrıca Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York, 1982), 276. Beytüllahim: IX 226b26. Sina Dağı: IX 380b27. Krş. VIII 370a9; ALBANIA 206-7.

4. BÖLÜM

ÇELEBİ VE DERVİŞ

Başlangıçta, *Seyahatname*'nin bir Osmanlı zihniyetini yansıttığını belirtmiştim. Bu ifadenin anlamı, Evliyâ'nın en azından kendi döneminin Osmanlı insanının temsili olarak görülebileceğidir. Kuşkusuz, belli açılardan hiç de bir Osmanlı örneği değildi. Kaç Osmanlı seyahati iş edinmiştir? Kaçı yaşamının ve gördüklerinin muazzam bir hikâyesini yazmıştır? Kaçı hem bir saray eğlendirici olarak, hem de dinî görevler için eğitime ayrıcalığına sahip olmuştur? Kaçı kelime oyunundan hoşlanır, mizaha düşkündür ve kaçının bin tane tuhaflığı ve zaafı vardır? Bununla beraber, Evliyâ'nın tuhaflıkları temsili özellikleriyle gelişmemektedir.

Bu bölümde, Evliyâ'nın bireyselliğini ve kendisini sunma biçimini kavramaya çalışacağım. Tartışmayı, kolaylık olması açısından, oldukça keyfî olarak her birine Türkçe bir başlık koyduğum dört bölüme ayırdım: I) Toplumsal Konum: Çelebi, II) Tip: Derviş, III) Görev: Müezzîn, IV) Uğraş: Seyyah.

I. Toplumsal Konum: Çelebi

İncelmiş zevkleri ve edebî becerisiyle dikkat çeken her Osmanlı "çelebi" unvanını edinebiliyordu. Bu unvan, ayrıca önemli, ancak mesleği kabul görmüş sınıflardan birine –dinî, askerî, ya da bürokratik– girmeyen kişiler için elverişli bir sıfattı. Osmanlı düzeninde askerlik seçeneği, en azından ilke olarak, daha çok dinî kadrolarda (ulema) ya da mali idarede (efendi) ilerlemeye eğilim gösteren Türklere açık değildi. Evliyâ, Türk kökenine karşın genç bir adam olarak (gulam) saray hizmetine alındı, ancak memur derecesine (ağa, paşa) yükselmedi ve resmî gö-

revlerden uzak durdu. Evliyâ, bir müezzîn ve hafız olarak alt sınıf ulemadan sayılabilir ve bazen "efendi" unvanını alabilir. Ancak bir saraylı, müzisyen ve edip olarak konumuna en uygun unvan "çelebi"dir.

Bu unvanı tercih etmesine karşın, bazen terimi alaycı bir biçimde bir tür züppcyi anlatmak için kullanır. Önemli dinî görevlerin iyi ailelerden gelen budala adamlara ("*ahmak çelebiler*") verilmesinden yakını. Evliyâ, 1664'te Raab'daki askerî harekât sırasında cuma günü savaşmamayı salık veren aşırı tedbirli subayları çelebi olarak nitelendirir.¹

Dış görünümü hakkında, tıraşlı olması dışında bilgimiz yok. 1655'te meydana gelen bir olayda, Sadrazam İpsir Paşa'nın kâhyası ile konuşmaktadır:

Hemen o sırada bir iç mehteri gelip kethüdaya,
 "Sultanım, paşa sizi ister" deyince kethüda,
 "Evliyâm, sen otur, şimdi seni paşa huzuruna çağırır, gitme" dedi. Onu
 gördüm, bir mehter daha gelip,
 "Evliyâ Efendi derlermiş, bir kadı var imiş, paşa ister" dedi.
 Fakir köle beni tıraşlı görüp kadı ve gazi² zan eylemedi. Hakîr,
 "Oğul, bu hakîri istemiş" dedim.
 "Yok yiğit, bir ihtiyar Evliyâ Efendi derlermiş, onu ister" dedi.
 Hele hakîr İpsir Paşa huzuruna hayır dua ile varıp ...

1665'teki bir başka olayda akıncı bir grup, onu uğurlu olduğu için selamlar ve kendilerine katılması konusunda ısrar eder. Evliyâ, gerçekten talihsiz bir adam olduğunu ve üstelik 46 yıldır sakalını tıraş cden bir Kalenderî dervîşi olduğu bahanesini ileri sürerek tehlikeli durumdan kurtulmaya çalışır. Ertesi yıl, Astrahan'da bazı bağnaz Müslümanlar, Evliyâ'nın kölelerinin tıraşlı olmasını hoş karşılamazlar. (Bu gerilimli durum sırasında kendisi sakallı görünmektedir.)

"Bu adamlarınız kâfirlerden midir?" diye sordular. Hakîr:
 "Başlarında beyaz sarıklarını görmez misiz ve demin cemaatle bile namaz kıldıklarını görmediniz mi?" deyince onlar:
 "Biz de ona hayranız. Müslüman şekilli ola da sakalları tıraş ola" dediler. Hakîr:
 "Osmanlı kulları töresi şolaydır" dedim.³

1 Züppe: III 31a26, 28. İyi ailelerden gelen budala adamlar. VII 161b25. Aşırı tedbirli subaylar: VII 18b20; "efendi" de demiştir, 18b14.

2 Burada gazi ile kadının birleştirilmesi yalnızca ses ahengi sağlamak içindir.

3 Tıraşlı: bkz. III 103a31; MELEK 84. "Hemen o sırada bir kethüda...": III 184b18; MELEK 156. Kalenderî dervîşi: VII 84a22; "*kırk altı yıldır saçım sakalım tıraş edip cullaki ışığa döndüm*"; bkz. SÖZLÜK 85. "Bu âdemleriniz kâfirlerden midir?": VII 168a29.

II. Tip: Derviş

Diğerleri kendisine “çelebi” ve “efendi” diye hitap ederken, Evliyâ kendisini “*mücerred*” (bekâr, aile bağları olmayan), “*dervîş*”, dervîşin anlamdaşı “*fakîr*” ve en sevdiği olan uyaklı “*bî-riya*” (riyakâr olmayan) sıfatlarıyla nitelendirir. Bazen kendisine “ışık” diye de hitap edilir ve Melek Ahmed Paşa, ondan “*abdâl*” diye söz eder; her iki terim de dervîş anlamına gelmektedir. Bir olayda muhatabı onu şöyle nitelendirir:

Evliyâ Çelebi gezgin bir dervîş (*garibü'd- diyâr*) ve bir dünya seyyahıdır. Kimin arabasındaysa onun türküsünü söyler ve ona yiyecek veren herkeşe merhiyeler düzer. Fırsat buldukça yer, içer ve mutludur.

Kendisinden “*hezar-aşına*” (bin tane tanıdığı olan) ve sıkça “*alüfte ve aşüfte*” (uy-sal, hoşgörülü ve arsız) sıfatlarını kullanarak söz eder.⁴

Bütün bu terimler, dünyevi bağları olmayan, başkalarının iş vermesine ve korumasına gerek duymayan, bu nedenle kimseye dalkavukluk etmek ve yalan söylemek zorunda olmayan bir sufi tipini akla getiriyor. Tabir caizse bu kişilik özelliği, karşıtı görünen özelliklerle bir aradadır, çünkü Evliyâ'nın sıkça iltifat ettiğini, menfaatlerinin peşinde koştuğunu ve kişisel mallarını önemseydiğini görürüz (bkz. aşağı bölüm). Evliyâ'nın zihninde, seyahat etme hevesi bile Medine'de peygamberin camisinde misafir olmak gibi dinî vazifeleri yerine getirme hevesiyle çatışan dünyevi bağlarla ilgiliydi.⁵

Evliyâ birkaç kez âşık olmaktan bahseder. Bir cuma gecesi, muhtemelen gençliğinde, Hasköy'deki Yahudi mezarlığına gitmiş, aşktan eriyerek (“*hakîrîn âlem-i aşkda olduğu mahalde*”) çaresizlik içinde seslenmiştir: “Ey talih, ne olacaksa olsun!” Aniden korkunç bir dev (gulyabani) görünür ve Evliyâ korkudan yakındaki Ayna Ayazma'ya (Rum Ortodoks inancına göre kutsal su kaynağı) sığınıp geceyi titreyerek geçirir. Evliyâ, müzik aletlerine aşinalığını göstermek için, aşk denizinde boğulduğu dönemde şarkıcılar, müzisyenler, soytarılar ve diğer göstericilerle arkadaşlık ettiğini söyler. Zaman zaman, güzel bir kadın görmesiyle bozulan ruhsal durumunu anlatır.⁶

4 Işık: II 366a35. Abdal: V 79b15. “Evliyâ Çelebi gezgin bir dervîştir..”: V 9b29: “*Evliyâ Çelebi bir garibü'd-diyâr seyyâh-ı âlemdir. Her kimin arabasına binerse anın türkisin okur ve her kimin ihsânın görürse anın medh [ü] senâsında olur. Her kanda başı hoş anda ta'âmı yeyüp ser-hoş geçinir*”; BİTLİS 348-49. “*Hezar-aşına*”: III 142b33. “*Alüfte ve aşüfte*” I 130a21, 208b28, vb.; V 12a20= BİTLİS 368-9.

5 IX 282a19: “*Hudâ-yı Lem-yazel hakkı eğer kim alâynık ı dünyâ ile âlûde olup seyâhate mâyl olmasam bu câmi*” içinden bir kadem hebâya gitmezdim.”

6 Hasköy'deki gulyabani: I 124a34. “*Aşk denizinde boğulmak*” I 208b27: “*bir zamân deryâ-yı aşka gıvvas olduğumuz mahalde âlüfte ve aşüfteliğimiz hasebiyle cümle hanende ve sâzenide ve mutribân ve kaşmerân ve meddâhânlar ile ihtilâf[e] ettiğimiz cihet ile cümle sazlar ma'lûmumuzdur*.” Güzel kadın: VI 17a29, 53b17.

Peki ya seks? Evliyâ sıkça sevecen, ya da en azından sahiplenici bir tavırla ve genellikle isim vererek köle oğlanlardan bahseder. Ona verilen armağanlar arasında bazen köle kızlar yer alır.⁷ Tahminime göre cariyeleri vardı ve Evliyâ onlarla yatıyordu, zira bu durum dönemin normuydu. Bitlis hanı, kızıyla evlendirmek için Evliyâ'ya söz vermişti, ancak onun teklifi kabul etme konusunda acelesi yoktu. Kalmukya'da, cömert ev sahibi Moyınçak Şah geceyi birlikte geçirmesi için Evliyâ'ya "kadınlar diyarından" bir kadın sunmuştu. Evliyâ, "Allah korusun" diye yanıt vermiştir; "gerçekten gerekli değil" ("*haşa lazım degildir*"). Viyana'dayken Hristiyanlıktaki manastır hayatını kötüler ve "iştahla yemek yemek, dua etmek, gazaya gitmek ve karılarımızla 'büyük cihat'ı gerçekleştirmek için güç bulduğumuz" İslam dini için Allah'a şükreder.⁸ Ancak Evliyâ hiç cvlenmemiştir. Aslında, sıkça evlilik bağı olmadığı için rahat olduğunu dile getirmiş ve gerçek bir cinsel ilişki olayından asla bahsetmemiştir ki böyle bir tereddüt, Osmanlı edebiyatı için son derecede doğaldır.

Evliyâ, erkekliğini birkaç yıl kaybettiğini söyler. Birinci kitapta bahsedilen, onuncu kitapta uzunca anlatılan olay, Evliyâ'nın aslında Anadolu'da bulunduğu 1646'da Bosna'da meydana geldiği iddia edildiği için kronoloji bakımından şüphelidir.⁹ Evliyâ 1672'de, varışından bir süre sonra Mısır'da, yılan çorbası tedavisiyle ("*tiryak-ı faruk*") iyileşir.¹⁰ Eğer bu doğruysa, Evliyâ 35-61 yaş-

7 Örn. güzelliklerini hararetili biçimde anlattığı iki Çerkez bakire, Kırım'daki ev sahibi Mehmed Giray Han'dan hediye (VII 150a4).

8 Bitlis: V 10b28= BITLİS 356-7. Kalmukya: VII 179a30. Viyana: VII 61a33: "*Elhamdülillâh alâ din'i-İslâm, hadîs-i sahîh üze 'Lâ-ruhbanîyyete fi'l-İslâm' mazmûnunca Ma'dî-Kerib kadar yeyüp ibâdet edüp gazâ etmeğe ve helâlimizle cihâd-ı ekber etmeğe kuvvet-i kuvâ buluruz*". Evliyâ çileciliği şiddetle kınar: "*İştahla yeriz, ibadetten güç alırız ve çileci uygulamalardan, perhîz ve aşırı zayıflıktan bîhaberiz*" (VI 29b31: "*Hamd-i Hudâ 'Lâ-ruhbanîyyete fi'l-İslâm' fêhvâsınca Ma'dî-Kerib kadar yeyüp tâ'at u ibâdâta takvîyet bulup aslâ rîyâzet-i perhîz ile kadîd olmak nedir bîmezîr*"). Hem burada, hem Viyana bölümünde hadis alıntılar: "İslamiyette manastır hayatı yoktur".

9 I 77b33-78a3; X 123b18-124b21; KAIRO 183 -87. Bu şüpheli olay için ayrıca bkz. Baysun 1948, 406-7. [M. Cavid Baysun, "Evliyâ Çelebi", *İslam Ansiklopedisi* 4 (1947), 400-12] Hikâyenin bir başka tuhaf özelliği, Evliyâ'nın o yıl yeniçeri vekil harcı göreviyle Kilis seferinde bulunduğunu iddia etmesidir (I 78a 1 "*hakir ol menhus cengde yeniçeri ocagıyla idim*"; X 123b24 "*hakir ol usurda yeniçeri odasıyla gidüp vekil-harc idim*").

10 Gary Leiser ve Michael Dols'daki özete bkz. : "Evliyâ Çelebi's Description of Medicine in Seventeenth-Century Egypt, II" *Sudhoff's Archiv* 72.1 (1988), 49-68, s.62-63; "Evliyâ 1056/1646-47'de, Bosna'daki Şebenik Kalesi kuşatması sırasında Mustafa Paşa ile birlikte olduğunu anlatarak başlar. Kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından saldırıya geçen Hristiyan güçler, Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Evliyâ, savaş alanında atından düşmüştü, ancak düşmanlar onu ele geçirememişlerdi. Sadece vahşi hayvanlarla arkadaşlık ettiği ve otlarla beslendiği bir ormana kaçmış ve orada bir hafta kalmıştı. Silahlarını ve paralarını bazı taşların altına sakladı. Abdüst aldı; bütün peygamberlere ve kutsal kişilere dua ederek yardım istedi. Derken, Boşnakça konuşan ve Müslüman oldukları anlaşılan insanların seslerini duydu. Onlarla arkadaş oldu ve birlikte Gılamuc Kalesi'ne gittiler. Kale muhafızı onu misafir olarak kabul etti ve ona at verdi. Evliyâ, arkadaşlarıyla birlikte silahlarını ve parasını sakladığı yere döndü. Her şeyini toplayarak Gılamuc'a döndü. O gece, uykusunda gece boşalmasına benzer bir olay yaşadı. Bel ağrısıyla uyandı. Boşalmıştı; kan, irin ve meniden oluşan akıntı bir saat sürmüştü. Bir haf-

ları arasında iktidarsızdı. Öte yandan, belli bir kür ya da tedavinin erkekliği- ni geri getirdiği iddiası bir klişe gibi görünmektedir, çünkü 1673'te, Habesistan Zeyla'da bir aylık istirahatın görme ve erkeklik gücünü geri getirdiğini söyler. Ayrıca 1646'da, Amasya yakınındaki Koyun Baba Bektaşî Türbesi'nde görme gücünü yeniden kazandığını da unutmayalım. 1672'de Transilvanya seferi sırasında ortaya çıkan titremelerden de Medine'deki Kuba Camisi'nde kuyu suyu içerek kurtulmuştu.¹¹

Evliyâ'nın 1653'te Sofya yakınlarındaki Tâli' Çeşmesi ile ilgili anlattıkları, Osmanlıların eşcinselliğe yaklaşımını göstermektedir. Evliyâ ve yanındaki yetmiş kişi –bazı Osmanlı efendileri ve hizmetkârları– dağlarda pikniğe çıkmıştı ve yaşlı bir Yörük onlara rehberlik ediyordu. Adam, çeşmenin kan dökmüş, ya da gençliğinde bir ters ilişkide edilgen taraf olmuş erkekler için akmayı reddettiğini söyledi. Çeşmeye geldiklerinde:

Dostlar birbirine teklif edip köşe köşe müşavreye başladılar. Kimse cüret edip su almaya varamadılar. Sonunda Şefî Çelebi,

“Tanrı'ya hamd olsun, çocukluk zamanımdan beri her cihette kendimi masum ve temiz bilirim” diye *Bismillah* ile ileri varıp korkusuzca o temiz sudan alıp içti. Müczzinzâde Ali Çelebi cüret edip cline ağaç keşkülü aldı, su alayım derken hemen su kesildi. Bütün dostlar şaka ile gülüp,

“Bre sen mef'ulmüşsün” dediklerinde garip herifin yüzünde kan kalmayıp şaşırıp dondu kaldı.

“Ey imdi ben aldım, sizler alamazsınız” diye bütün dostlar birbirleriyle tartışmaya başladılar. Kimi; içelim, kimi; bre gidelim demeye başladılar. Sonunda bütün dostlar, “Sır bu arada kala” diye yemin billah edip çeşmeden su almaya başladıklarında Şefî Çelebi'nin kardeşi varıp akarsuya el uzattığı gibi kesildi. Yine bütün yârân gülüşmeye başladılar. Ondan sonra Şeyhzâde Çelebi'nin Hımlım Mehmed Çelebisi çeşmeye yönelip on adım kaldığında çeşme kesildi.

“Hay bunu çok if'al bâbına çekmişler” diye çok gülüştiler.

ta boyunca hastaydı. Bu durumun sonucu olarak cinsel gücünü kaybetti. Meni gelmiyordu ve Evliyâ, artık çocuk yapamayacağını düşünerek endişe duyuyordu. Sonra Mısır'a gitti ve Kalavun Bimarhanesi'nde iki kâse yağlı yılan suyu çorbası içtiği gece art arda iki kez boşaldı. Ertesi sabah, bunu başhekimine anlattı ve doktor da ona on okka yılan suyu çorbası ve zeytinyağı ile karıştırılmış bir kâse yılan yağı verdi. Evliyâ bunları 5-6 gün kullanınca o kadar sağlıklı hâle geldi ki penisinin üzerinde ceviz kırabiliyordu. Taş kadar sertti. Yılan perhizinin yararı işte buydu.”

11 Zeyla: X Q338a35. Koyun Baba: II 279b29. Medine: IX 301a5. Erkeklik gücüyle ilgili olarak, bkz. SÖZLÜK 222, “tavakan” maddesine bkz. Ayrıca bkz. Evliyâ'nın cinsellik ile ilgili nükteli lügatçesi, bkz. SÖZLÜK 20.

Ondan sonra Resmî Çelebi *Bismillah* ile varıp tereddüt etmeden içti. Ondan sonra Muhzırzâde vardığında kesilip yine aktığında alıp içti. Buna bütün dostlar bir mana veremediler. Ondan sonra bizim bir kölemiz varıp korkmadan ve çekinmeden içti. Hemen bütün dostlar gözlerini bu hakire diktiler.

"Elbette siz de içersiz" diye zorlayarak gereksiz tekliflerde bulundular. Hakîr,

"Bre sadık âşıklar, biz bu şekilde hoşgörülü, görmüş geçirmiş âlem seyahıyız. Bu hakire bu teklifi etmeyin" diye rica ettikçe bütün yârân gülcerek ısrar ettiler.

"Elbette bizim mahiyetimize vâkıf oldun. Bir de seni görelim" diye çok çok zorladılar. Hakîr de kendi hâlimden haberdarım ama yine içinde bir korku eseri var idi. Hemen yüce ecdadım Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî hazretlerinin ruhaniyetinden yardım talep edip *Bismillah* ile keşkülü ele alıp, bu çok kusurlu kul, temiz sudan içtim. Bütün yârân sevindiler.

Ondan sonra Saraç Mehmed Çelebi aldı ve Tanrı'ya şükr eyledi. Bu kere bizi bu çeşmeye getiren Yörük kocasına teklif ettiklerinde,

"Oğullar, benim tâlihîm yoktur, belki su kesile" diyerek çeşmeye vardığında su alamayınca ona da gülüşüp,

"Bre koca sen de mef'ul imişsin" diye bol bol şakalar ettiler.

Sözün kısası, bu yalçın kayadaki çeşmeden yetmiş adet kimse su içmeye niyetlendi. Ancak beş kimse içip diğerlerine nasip olmadı.¹²

Evliyâ'nın seks konusundaki alaycı tavrı, hayat karşısında genellikle alaycı bir tavır takındığı düşünülürse, şaşırtıcı değildir. Kahire Darphanesi'ni anlatan Evliyâ, sikke basmanın belalı bir şey olduğunu, ancak seks yapmak gibi "*tatlı bela*" olduğunu söyler. Melek Ahmed Paşa'nın hayranlık duyduğu özelliklerinden birisi iffetidir.

Ama bazı zaman çocuk yapmak için Kaya Sultan ehliyle iyi güreşler ederci. Sonunda Kaya Sultan'ı alt edip yenerdi ve bir yılda kırk sekiz kere böyle cihâd-ı ekber ederdi. Cimaâ çok aşırı düşkün değil idi.¹³

12 III 142b10, 142b20-143a5.

13 "Tatlı bela": X 61b23. "Ama bazı zaman ...": VI 48a34; MEI.EK 279. "yılda kırk sekiz kere" ile ilgili olarak bkz. not 56. "büyük cihat" teriminin seksin metaforu olarak ironik kullanımı Evliyâ'da çok sık görülür. "Gaza"yı da aynı biçimde kullanır ve "büyük cihat"ı, kâfirlerle savaşmak olan "küçük cihat"tan (Gaza) farklı olarak, insanın kendi şehvî arzularına karşı mücadele etmesi anlamında, yani gerçek (sufî) anlamında kullanır. Diğer durumlarda "büyük cihat" ya da "büyük gaza"yı kâfirlere karşı savaşmak anlamında kullanır. Referanslar için bkz. SÖZLÜK 84.

Evliyâ'nın sufilere ve tasavvufa içten bağlılığı birçok noktada görülmektedir. Peki kendisi bir Sufi miydi? Seyahatlerinde, henüz bulamadığını ima ederek, mistik yolda bir rehber ("*mürşid-i kâmil*") aradığını birkaç kez ifade eder.¹⁴ Su-filerle muhabbet edebilmektedir. Ancak sufi tarikatlarından birine bağlı mıydı? 1664'te Uzice'de ve yine ertesi yıl Kaçı'da (Kırım) bir Halveti zikir ayininde bulunur; 1670'de Zarnata'da bir Halveti tekkesi kurar; tekke için vakıf olarak üç dükkân açar ve Kahire'de kaldığı sırada, Nizamiye Halveti tekkesinin idarecisi olarak bir yıl görev yaptığını söyler. Bu nedenle, Halveti bağlantısı çok gerçek görünmektedir.¹⁵ Evliyâ, iki yerde kendisinden Evliyâ-yı Gülşeni olarak söz eder ki bu, günümüze kadar gelmiş bir duvar yazısında da yer alan unvandır (bkz. aşağı) ve Kahire'deki Gülşeni tekkesinin uzun tasviri, kesinlikle ilk elden bilgiye dayanmaktadır.¹⁶ Gülşeniyye, Halvetiyye'nin bir koludur.

Demek ki Evliyâ bir Gülşeni dervişiydi; muhtemelen bu tarikatta ona müzik hocası Ömer Gülşeni el vermişti;¹⁷ ancak bütün derviş çevrelerinde rahat ediyordu ve kabul görüyordu. Karadeniz'deki gemi kazasından sonra, sağlığına yeniden kavuşmak için 1641-42'de Keligra Sultan'daki (Dobruca) Sarı Saltuk tekkesinde sekiz ay geçirdi. 1646'da Amasya yakınlarındaki Bektaşî ziyaretî olan Koyun Baba Türbesi'nde eski görme gücüne yeniden kavuştu ve aynı yıl için-

14 Evliyâ, Er Sultan'ı (şaka yollu) Ankara'daki "*mürşid-i kâmil*"ı olarak görmektedir (bkz. *Ravi ve Musahip*: Rüyalara ve Alametler) ve Şam'da Şeyh Bekkar Uryan (bkz. aşağıda: *Eğlenceyi Canlandıran Adam?*). I 150b24'de Evliyâ kendisi gibi alelade dervişlerle bütün ruhani sorulara yanıt verebilen ve tasavvufi yolda rehberlik eden her devrin küçük seçkin mistikler sınıfını (*fuzalâ-yı dehr*) ayırır. Evliyâ, "her derviş bir sufidir, ancak "her derviş bir tasavvuf ehli değildir" der ("*her dervîş-i dîl riş ehl-i tasavvuf olup, fuzl-i dehr olmayup*"). Bu bölüm, Hammer tarafından aksi anlama gelecek biçimde çevirildi (Her derviş bir sufi değildir) ve bu nedenle, Gibb ile Bowen tarafından yanlış olarak alınıldı. [Joseph von Hammer, çev. *Narrative of Travels... by Evliyâ Efendi* (Londra, 1846), cilt 1. kısım II, s. 99; H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West* (Oxford University Press, 1957) cilt. I, s. 202]

15 Bir rehber aramak: I 150b25, IX 1b26. Sufî muhabbeti: III 175a; MELEK 118-20. Uzice: VI 141a6. Kaçı: VII 119b15. Zarnata: VIII 334a3. Kahire: X 110b28; KAİRO 135.

16 Evliyâ-yı Gülşeni: X 410b23; El Halil ermişleri için okuduğu Arapça bir dua sırasında, kendisinden bir kez daha Evliyâ-yı Gülşeni olarak söz eder (IX 232b4). Kahire'deki Gülşeni tekkesi: X 111a17-112b11; KAİRO 136-41. bkz. Doris Behrens-Abouseif, "The Takiyyat Ibrahim el-Kulshani in Cairo" *Muqarnas* 5 (1988), 43-60. Evliyâ'nın İbrahim Gülşeni'nin torunu münzevi Şeyh İbrahim Çelebi'yi anlatması önemlidir: "Onun asil yüzünü kim görse, hemen onun aşığı olur, bütün kalbiyle ona bağlanır, ondan yoksulluk işaretlerini alır ve bir Gülşeni dervîşi olur" (X 248a20=529); ve yukarıda bahsi geçen kişinin çekimi nedeniyle Kadiri tarikatından Gülşeni tarikatına geçen ve onun kızıyla evlenen "yaramaz ve oynak, gül gibi Gülşeni tarikatının gül gibi efendisi" Şeyh Gisudar Mehmed tasviri de önemlidir (X 248b2="bir lâ'ubâlî ve bir yârân'ı âlî ve şuh u şengül-meşreb bir gül-i gülşeni çelebidir").

17 Bkz. *İstanbul İnsanı*, not 58. Suraiya Faroqi'ye göre (ALLTAG 223-4; Türkçe çev. 219; İngilizce çev. 200) Evliyâ, "belirli bir tarikatın faal bir üyesi gibi görünmemektedir". Klaus Kreiser (EDİRNE 117-8n) şöyle diyor: "Evliyâ muhtemelen Gülşeni tarikatının bir üyesi değildi". Kreiser, "Gülşeni" unvanını Evliyâ'nın müzik hocasına işaret etmek için kullanır ve böylece Baysun'u izlemiş olur: 1948, 400 [M. Cavit Baysun, "Evliyâ Çelebi", *İslam Ansiklopedisi* 4 (1947), 400-12]. C. F. Beckingham 1993, 88 (bkz. *Dünya İnsanı*, not 30) Evliyâ'nın "en azından bir süfi tarikatına girdiğini", ancak hangisi olduğunu söylemediğini belirtiyor. Erich Prokosch (KAİRO 141, n.365; 339, İbrahim-i Gülşeni maddesinde). Evliyâ'nın bir Gülşeni tarikatı mensubu olduğunu söylüyor.

de daha sonra, Sökün'deki (Azerbaycan) Bektaşî dervişlerinin dualarıyla sağlığına kavuştu. 1648'de, Merzifon'daki Bektaşî ziyareti olan Pir Dede Türbesi'nde hayır duası aldı. Ankara'daki Hacı Bayram Veli dervişlerine 100 gurus bağışladı. 1652'de Akyazılı Sultan Bektaşî tekkesinde yüksek ateşten kurtuldu. 1671'de Anadolu'yu dolaşırken, Manisa'daki Bektaşî tekkesi ve Aydın'daki bir mevlevihane de dâhil olmak üzere bazı derviş tekkelerinin harap halinden yakındı. Ayrıca, Mısır'da olduğu sürece, cuma namazlarının ardından ünlü ermiş ve mutasavvıf şair Ömer İbnü'l-Ferid'in türbesinde yapılan toplantılara katılmayı aksatmadı.¹⁸

Servet

Evliyâ, bir derviş tavrına sahip olmasına karşın, servetinin gayet bilincindeydi ve mal varlığıyla ilgiliydi. Mallarını korumak için dikkatli önlemler alıyordu ve kendisine verilen hediyelerin ve atıyelerin hesabını ayrıntılarıyla tutuyordu. (Osmanlı üst sınıfında hediye alıp vermek oldukça yaygın bir uygulamaydı). Bunun bir örneği, 1657 Polonya seferi sırasındaki bir zaferin ardından, yazdığı ve zinsiz tarih karşılığında Kırım hanı tarafından Evliyâ'ya verilenlerdir: "5 köle, 5 at, 1 samur kürk. 1 gümüş eğerli eşkin atı, 1 gümüş iplikle sıkı dokunmuş sadak ve 100 altın."²⁰

Evliyâ 1648'de Anadolu'yu dolaşırken, babasının öldüğünü ve hemen İstanbul'a dönmesi gerektiğini, çünkü "babasının bütün mallarının mühürlenmediğini ve üvey annesiyle kız kardeşlerine ve mirası dağıtan memura (kassâm) teslim edildiğini" bildiren bir mektup aldı. Evliyâ'nın dönme telaşı dinî nedenlerden çok mirastan yoksun kalacağı korkusundan kaynaklanmış gibidir. Babasının mezarını ziyaret ettikten sonra şöyle demektedir: "Yine evimize geldim. Merhum babamızdan intikal eden malımızı alıp tamamen el koydum, helal ve tertemiz malımızdan iki bin altın Hacc-ı şerif yoluna adadım."²¹

Hamisi ve akrabası Melek Ahmed Paşa 1662'de öldüğünde Evliyâ şunları yazar:

¹⁸ Keligra Sultan: II 266a10, 267b32. Koyun Baba: II 279b29. Sökün: II 294a30. Merzifon: II 347b16. Ankara: II 356a9. Akyazılı Sultan: III 123a14. Manisa: IX 36a16; MANİSA 106. Aydın: IX 78a11. Mısır: X 222b12. Ömer İbnü'l-Ferid için bkz. Emil Homerin, *From Arab Poet to Muslim Saint: Ibn al-Farid, His Verse, and His Shrine* (University of South Carolina Press, 1984), 78-79.

¹⁹ bkz. GUIDE II 342a30, 367a, III 93a, IV 280a. V 10a21. VI 26b, VII 6b, 24b, 27b, 105b, VIII 203b14, X Q350a.

²⁰ V 44b28.

²¹ II 367b17, 369b20.

Bu hakir kimsesiz garip velinimet yoksulluğunu çekip hayretler içinde kaldım. Sanki İstanbul diyarı başıma bir dâr oldu. Hikmet o ki o sırada hane ve dükkânlarım yandı, ama Cenâb-ı Hak kolay getirip 3.000 riyal gurusu harcaıyıp yanan 2 evimi ve 4 adet dükkânımı tam 6 ay zorluk, sıkıntı ve acılar çekerek evlerimi tamamlayıp içine akrabalarımı ve yakınlarımı koydum.

Evliyâ, bekârlığı öven birçok Farsça dize ve hadis alıntılanarak devam eder; bir eş ve çocuklarla bağlı olmadığı ve yeniden seyahate çıkabileceği için sevinir.²²

Evliyâ, Unkapanı'ndaki gayrimenkulün dışında²³ Kadıköy'deki bahçelerden, Bursa, Kütahya ve Manisa'daki evlerden (bkz. *İstanbul İnsanı*: Ataları, Aile Geçmişi) ve Bergama yakınındaki Sandıklı'da bulunan bir çiftlik arazisinden bahseder.²⁴

Anadolu'da, Çorum yakınlarında geçen eğlenceli bir hikâyede (bkz. *Dünya İnsanı*: Asiler ve Eşkiyalar), bir soyguncu yatağının sahibi olan Hacı Baba, çalıntı malların bir kısmını Evliyâ'nın önüne döker ve Evliyâ tatlı dille ondan daha da fazlasını koparır. Ankara'ya geldiğinde ganimeti satar ve parayı sadaka olarak dağıtır; ancak sonra "kalan malını" Ankara'da ona ev sahipliği yapan Kederzade Efendi'ye emanet eder. Bir müddet sonra, Celâli isyancılarıyla bazı maceralı olayların ardından İstanbul'a dönerken bu malı geri alır.²⁵

Evliyâ'nın çalıntı mallarla ilgili huzursuzlukları vardır, ama savaş ganimeti söz konusu olduğunda rahattır ve Polonya, Transilvanya ve Avusturya seferlerindeki baskınlarından ve diğer maceralardan nasıl kazanç elde ettiğini kaydeder. Sözgelimi, kendi Tatar baskın birliğinin onun akıllıca bir tavsiyesine uyarak yağma malları Pojega'daki görevlilerin entrikalarından kurtarabildiğini gururla söyler. Baskıncılar ganimeti Ösek panayırında satmaya gider ve kasadar (kassâm) olarak görev yapan Evliyâ çift pay alır.²⁶ Öte yandan, Kırım Tatarlarının talihsiz Nogaylardan elde ettiği ganimetten "bir hardal tohumu" bile almaz (Tatar zulmünden nasıl nefret ettiğiyle ilgili olarak bkz. *Sultanın Kulu*: Osmanlı Eleştirisi).²⁷

22 VI 49a22.

23 Kaya Sultan'ın 87.000 akçeye satın aldığı bir ev buna dâhildir; Kaya Sultan 1656 yılında, 200 altın ve bir samur şalla birlikte tapuyu Evliyâ'ya hediye etmiştir. (V 33b17; MELEK 213)

24 Kadıköy: I 141b3. Sandıklı: IX 39b11.

25 II 355a, 359a24, 367a5.

26 Bu olayın bir başka çözümlemesi için, bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700* (Rutgers University Press 1999), 151.

27 Baskınlar ve diğer maceralar: V 44a28, VI 26b31, VII 6b, 9a, 27b17. Pojega: VI 187a15. Nogaylar: VII 106a19.

Ağustos 1648'de, Sultan Dclî İbrahim'in öldürülmesinden hemen önce İstanbul'da olan Evliyâ, yeni bir sarayın önünden hayranlıkla bakarak geçerken kapıcı onu içeri davet eder. Sarayın, sultanın Rasputin benzeri manevî danışmanı ve Evliyâ'nın eski okul arkadaşı olan Cinci Hoca'ya ait olduğu ortaya çıkar (bkz. *İstanbul İnsanı: İstanbul'da Yetişmek*).²⁸ Aralarında şu konuşma geçer:

"Safâ geldin, hoş geldin! Kahve içmez, şerbet getirin" dedi.

"Nedir bu saray?"

"Ne temaşa ederdin sultanım?"

"Defterdarzâde Mehmed Paşa ile bu şehirden gideli iki buçuk sene oldu. Bu imaristanı görmemiştin. Tanrı'ya hamd olsun güzel imar olmuş. Tanrı mübârek eyleye." ...

"Evliyâ Çelebi! Medrese köşesinde sizinle ilimle meşgul olduğumuz sebebiyle Cenab-ı İzzet ilim ve bereketiyle bu saray ve Üsküdar'da, vilâyetimizde [Safranbolu] ve nice yerde çiftlikler ve nice çeşit bağışlar etti ve nimetler verdi." diye sonsuz hamd ü senâ etti. Hakir;

"İnşaallah sultanım! İlim öğrenmede ortak idim. İnşaallah devletinizde de dünyalık ile ortak oluruz" deyince;

"Vallahi teklifsiz olduğundan hazz ettim."

Cinci, haznedarını çağırıp Evliyâ'yı para ve kürklerin de bulunduğu hediyelere boğdu; Evliyâ saraydan çıktığı zaman süslenmiş bir at buldu. Eve vardığında, Cinci'nin adamı 50 hamal yükü bakkaliye malzemesiyle birlikte geldi. "Daha mutlu olamazdım" diyen Evliyâ, "adam ayrılmadan önce ona bir şerbet mendili verdim" der.²⁹

Evliyâ'nın saatlere, yüzüklere ve kişisel değeri olan diğer eşyalara özel bir düşkünlüğü vardı. 1648'de, ünlü eşkıya Kara Haydaroğlu'nu asılmadan önce görmeye gittiği zaman, idam mahkûmu olan adam Evliyâ'ya babası eşkıya Kara Haydar'ın yirmi yıl önce Evliyâ'dan çaldığı ve Evliyâ'ya Kaya Sultan'ın hediye etmiş olduğu saati verdi (bkz. *Dünya İnsanı: Asiler ve Eşkıyalar*). Kara Haydar, ölmenden önce saati oğluna verdiğinde bu saatin Evliyâ Çelebi'nin olduğunu söylemişti; Kara Haydaroğlu bu bilgiyi unutmamıştı ve şimdi saati asıl sahibine geri veriyordu. Bu, Evliyâ'nın tabiriyle, "kendi bağının üzümlerinden yapılmış bir tatlı" idi.³⁰

28 Cinci Hoca için bkz. Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), 98-100.

29 II 370a19-370b5.

30 "Kendi bağın koruğu helvasıdır": II 374a30.

Evliyâ'nın üzerinde şu yazıların bulunduğu zümrüt bir yüzüğü vardı:

Mühr ez re'is-i etkiya vü enbiya / Muttakiler ve enbiyâlar sultanından mühür.

Dared ümmid-i şefa'at Evliyâ / Veliler (veya Evliyâ) şefaât ümit eder.

1665'te Azerbaycan'a giderken, Kürt Mahmudi aşireti emirlerinden adaşı Evliyâ Bey tarafından ağırlandığı zaman emir, yüzüğü kendisine vermesi için Evliyâ'ya ısrar etti. Evliyâ, yüzüğün kendisine uğur, başkalarına uğursuzluk getirdiğini söyleyerek teklifi geri çevirmek istedi. Ancak emir hayır cevabını kabul edecek gibi değildi: "Evliyâ ve enbiyâ uğursuzluk olmaz" dedi. "Sen dahi ve men dahi hâssu'l-hâs Evliyâyız ve bizler çok uğurlu yaratılmışız". Evliyâ, istemeyerek de olsa yüzüğe veda etti, ancak karşılığında emirden (dikkatle kaydettiği) 500 Mahmudi koyun, 1 samur paçası kürk, 1 murassa Şeyhani kılıç ve 1 Mahmudi at aldı. 1663 yılı itibariyle yüzüğün yerine yenisini aldığı anlaşılıyor, çünkü aynı yıl Budin'de sahip olduğu, üzerinde bu kez "*seyyah-ı âlem Evliyâ*" (dünya gezgini Evliyâ) yazan benzer bir yüzükten bahsetmektedir.³¹

Evliyâ, köleleri ile meraklı görünür. Bir ev sahibinin armağanlarını sayarken, kölelerine bağışlananları da genellikle ilave eder. İnsani kaygılar bazen öne çıksa da, çıkarını gözeten tarafı nadiren kaybolur. Kaçak bir köle, özellikle beraberinde altın da götürmüşse, bir mal kaybı anlamına gelmektedir (örnekler için bkz. *Ravî ve Musahip*: Alametler ve Rüyalar). Bir kölenin ölümü, birkaç anlamda kayıp demektir. Evliyâ, 1656'da çok kısa bir İstanbul seyahatinin ardından Van'daki Melek Ahmed Paşa'ya dönünce, kölesi Kâzım'ın öldüğünü öğrenmişti. Melek, kaybı nedeniyle teselli etmek için Evliyâ'ya iki Gürcü oğlan köle verdi. Hüsrev adındaki köle, 1667'de Azak civarında hastalıktan öldüğü zaman, Evliyâ onun için metnini verdiği bir ağıt yazdı ve mezarının yanına bir de kurgan yaptırdı ("*cânib-i erba'asına iri taşlar koyup ve ser [ül] pâsı uçlarına azîm seng-i hârâ alâmetler koyup*").

Sonraki bir tarihte, adı yine Kâzım olan bir başka kölesi ve Seyfi, Sührab ve Rüstem adında köleleri oldu. Bu Seyfi, Evliyâ'nın "kendi elleriyle yetiştirdiği" ("*kendi elimle çıkardığım*") Transilvanya'dan gelen bir Macar'dır ve 1663'te, Uyvar seferi sırasındaki baskında esir düşen ve yine Evliyâ'nın gözdesi olan diğer Seyfi'den başka bir köle olmalıdır. Evliyâ, iki yıl sonra Viyana yolunda konakladığı Komaron'daki zindanda onu bulmayı ümit etmiştir. "Onu görmek istedim, ancak reddettiler ve denemekten vazgeçtim, ancak düşündüm ki, imparatora söy-

31 IV 287a; VI 85a30.

32 V 8a24; VII 182b30.

lerim ve inşallah kölemi salıvermesi için ikna ederim.” Evliyâ, Viyana'ya geldikten sonra imparatorla iyi ilişkiler kurarak ricada bulunmuştur.

O an kral bir papinta yazdırıp kölemin bahası için kapdana bir kese gurus gönderip gitti. Beş günden sonra giden adam gelip merhum kölemin bir atı, kılıcı, esvapları ve bütün silâhlıyla ve merhum köle bir gün evvel öldüğünden ertesi gün kabrin açıp sağ elinin çatal sırça parmağını ve sol ayağının yine çatal sırça parmağını kesip tuz içine bir kutuya koyup bir kese gurusu da kral huzuruna getirip hakir merhum kölemin parmaklarını, atı ve tüm esvaplarını gördüğümde ağlamaya başladım. Kral keremkârlık edip o bir kese köle bahasını hakire bağışladı, ama dağ parçası gibi cesur ve yarar köleden ayrılıp cihan başıma dar olup...³³

Hristiyan esirlerini ise Evliyâ, Tatar dostlarının Macaristan ve Polonya baskınları sırasındaki yaklaşımlarını benimseyerek savaşta ele geçirilen ganimetler olarak görür. 1663 yılında Holçar'daki ani bir saldırının ardından kendi ganimet payını şöyle kaydeder: 7 at, 6 kâfir, 1 oğlan köle, 2 bakire kız. Daha sonra, civardaki kırsal bölgeleri basıp yağmalarken, bir düşman birliğinin yaklaşmakta olduğunu gördüler ve birliğin büyük ve kötü niyetli olması durumunda önce ellerindeki esirleri katletmeye karar verdiler (*“eğer kâfir çok ise heman der ceng-i evvel kendi esirlerimizi kuralım”*). Gelenlerin esirleri fidyeyle kurtarmak isteyen Tatarlarla müttefik bir Polonyalı grup olduğu anlaşılır. Evliyâ, kendi yedi kâfir kölesinden ayrılmak istemediğini belirtse de sonuçta iki kese gurus karşılığında onları bırakır. Kölelerinden birinin resmî görevli olduğu anlaşılınca, onu çok ucuza verdiği için pişmanlık duyar, ama artık çok geçtir (*“meğer birisi kal'a kapudanı imiş, peşiman oldum amma çe faide, 'ba'de harabe'l-Basra”*). Evliyâ, seferler sırasında bir kez, esirleri ve diğer malları konusunda o denli endişelenir ki yakınlardaki kaleyi gezme fırsatından bile feragat eder.³⁴

Eğlenceyi Canlandıran Adam?

Evliyâ'da dünyevi bağları kopartma anlamına gelen dervişlik, onun sadece mal mülk hırsıyla değil, cana yakınlığı ve girişkenliğiyle de çalışmaktaydı.³⁵ 1648'de

33 Köle oğlanlar: VII 25a31-25b1. Diğer Seyfi: VI 124a. “Onu görmek istedim...”: VII 46a24. “O an kral ...”: VII 70b24.

34 Holçar: VI 129b5. Gezmeden feragat eder: VI 31a19 (yakınlardaki Sazvaros Kalesi).

35 Kendisine Mısır'da yakıştırılan lakaplardan biri *Ebu's-Safa* idi (X 224a29).

Şam'da geçen bir olay durumu açıklamaktadır. Geceyi adı çıkmış evlerin birinde geçirmeye niyetli bir grup genç asker, eğlenceyi canlandıracağı için ıstar ederek ("*sensiz bize dirlik yoktur*") Evliyâ'yı kendileriyle gitmeye ikna ederler. Evliyâ, onların akılsızlıklarından ve bunun vahim sonuçlarından, hızır gibi yetişen oraların renkli yerel siması ve bir tür mübarek deli olan ("*budala ve melamiyyundan*") Şeyh Bekkar Uryan ("*Çıplak*") sayesinde kurtulur. Evliyâ, bir yerde ondan "tasavvuf yolundaki rehberi" olarak söz etmektedir ("*mürşid-i kamîlimiz*")³⁶

Aslen Bağdadlı olan ve dilbilgisi kurallarına uygun olmayan bir Arapçayla konuşan bu adam, Şam'daki pazar yerlerini tamamen çıplak olarak dolaşırdı. Hikâyeye göre, Bağdad'da müezzin iken bir gece ilahi merhamet kapısının açık olduğunu görerek minareden sığramış ve kendisini çıplak olarak Şam'da bulmuştu. Sadece belinde bir havluyla, cezadan muaf olarak kadınlar hamamına giriyor, kadınları sabunlayıp keseliyor, sonra da bu kadınların doğurdıkları çocukların manevi babası olduğunu iddia ediyordu.³⁷

Evliyâ'nın hikâyesi şöyledir:

Kara Murtaza Paşa ile Şam'da iken iç ağalarından 10 tane şehbaz güçlü yiğitler,

"Evliyâ Çelebi lutf eyle, hazinedardan bize izin aliver. Türkmen mahallesinde akrabalarımıza gidelim" dediler. Hakir bunlara razı olmadım.

"Belki paşa binış ede, mevcut bulunmazsınız. Sorduğunda 'Dışarı gittiler' derlerse hâliniz ne olur?" deyip hazinedara rica etmedim. Bunlar anahatar gulâmı aracılığıyla izin alıp hakirin odasına gelip,

"Sensiz bize dirlik yoktur. Elbette bu cemiyetimizi dağıtma, bilece olun" diye rica ettiler. Mecburen 11 zarif dostlar yaya giderek Sinaniye Çarşısı kalabalığı içine varılınca adı geçen Hazret-i Şeyh Bekkar iki ellerini omuzlarına koyup çıplak hurde ve türtüllercini sallayarak dal yarak olup gelir.

Hemen hakirin yanıma gelip çehreme bir meczup sillesini öyle vurdu kim burnumdan al kızıl kan yeşil hil'atimin üstüne akıp sersem oldum. Gördüm ki yanımdan bütün arkadaşlar kaçmışlar.. Derhâl elimden Şeyh Bekkar yapışıp o kalabalık çarşı içinde esir dellâh gibi,

"*Beyyi'nâ hâze'l-gâfile'l-âsî, vâhid cedîd beyyi'nâ vâhid cedîd*" diye hakiri satılığa çıkarıp âleme rûsvay edip utancımдан vücudum pul pul kabardı. Hakiri gören halk hayretler içinde kaldı. Bazı velcetler,

36 "*sensiz bize dirlik yoktur*": IX 249b24. Mübarek deli: IX 249b18. "Tasavvuf yolundaki rehber" IX 256a7.

37 III 50b10-12; IX 256a12.

"Ey şeyh kaç fızza aldın?" diye sorarlar.

Hakir e utancım dan ter içinde kalıp gezdirc gezdire tâ Şeyh Arslan hazretlerinin türbesine götürüp abdest yeniledikten sonra Şeyh Arslan'ın mübarek kabrine girip,

"Mürselât suresini oku" dedi. Hakir de yüksek sesle okudum.

"Nâziât suresini oku" dedi. Onu da okuyup tamam ettim. O da elini açıp bir tür kalenderî saçmalıkları gibi mır mır deyip bir çeşit dua edip hakire,

"Bu dua güzel, güzel" diye hitap edip,

"Estağfirullâh de" dedi.

Hakir dahi *"tûbû ilAllah"* dedim. Derhâl kalkıp alnımdan öpüp,

"Bu üstadımın kabri ve sen onun evlâdısın" deyip yine elimden yapışıp türbeden dışarı çıkınca pabuçlarımı öpüp önüme kodu. Hakir de elini öpüp pabuçlarımı giydim. Ne çare çıplak divâne her ne hâl ise kurtulmak mümkün değil. Yine elimden yapışıp sürüyerek yine Şam Çarşısı içinde,

"Ey nuzzar ve nakipler bu mazlum veled, bin keseye satıyorum" diye bağırarak hakiri âleme rezil rüsva etti. Ama evvelki gibi üzülmedim. Bu hâl üzere beni saray meydanına getirip orada da bağırarak divânhaneye çıkarıp elden ele Murtaza Paşa'nın eline hakiri verip,

"Bu benim manevî oğlum" deyip yine alnımdan öpüp gitti.

Murtaza Paşa'ya başımdan geçenleri bir bir anlatırken saray kapısından beri 70-80 Şam yeniçerisi ve şehir subaşı 3 adet ölüyü atlar üzerine yükletmişler. Ve yedi sekiz yaralıyı da getirmişler.

"Aman Sultanım. Senin iç ağaların Türkmen mahallesinde bir hanede ahlâksızlık ederken bilmeyip bastık. Bu kadar adamlarımızı katl edip bu kadar kimseyi de yaraladılar. Hâlâ o hanede kapanıp küt küt ceng ederler" deyince leşleri paşanın huzuruna bırakıp yer öptüler. Hemen anında paşa kartal gibi yerinden fırlayıp,

"Bre haznedarı çağırın" dedi. Hazinedar gelince aman vermeyip bir kaç yerden hançer ile yaralayıp deli ve gönüllü ağaları tabilcriyle atlanıp kavga yerine varınca bir büyük kavga edip iç ağalarından üçü o arbedede öldü. Yedisini akşamdan sonra getirip iç ağaları içinde yedisini de boğarak öldürüp Şeyh Reyhan yanında gömdüler.

Bundan sözün anlamı, bu hakir onlar ile kavga yerine gidermişiz. Cenâb-ı Bâri'nin Kur'an-ı Kerim'i taşıyıcısı olduğumdan Şeyh Bekkâr hazretlerine ilhâm-ı Rabbânî olup hakiri o merhumların içinden alıp *"bu gâfil âsi"* diyerek bu kadar yerleri gezdirip kurtarıp keşf eyledi. *Sırrı aziz olsun.* O sultan sebebiyle o belâdan kurtuldum.³⁸

Aynı yıl Ankara'da geçen olayla karşılaştırılırsa, utançtan terlemek ve mübarek bir adam tarafından kurtarılmak, bir örnek teşkil etmektedir (metin için bkz. *Ravi ve Musahip*: Alametler ve Rüya). Diğer insanlar onu eğlenceyi canlandıran kişi olarak görmüş olabilirler ve o da kendisini "*alüfte ve aşüfte*" olarak görmüş olabilir. Ancak bu olay, onun bir Osmanlı ve bir Müslüman olarak toplumsal konumunu ciddiye aldığını ve itibarını tehlikeye atmamaya dikkat ettiğini gösterir. Bu tavır, Safevi elçiliği görevinde olduğu gibi (bkz. aşağı bölüm), resmî nitelik taşıyan bir iş söz konusu olduğu zaman büyük önem kazanmaktaydı.

Melek Ahmed Paşa, 1660 yılında Hırvatistan'da, Hersek valisi Miklos Zrinyi tarafından tutsak edilen bir Osmanlı subayını, Bihke kaptanını fidye ile kurtarma görevi Evliyâ'ya vermişti. Evliyâ, sınırı geçmeden önce maiyetindeki adamlara şöyle seslendi:

"Bak a gaziler, bu varacağımız sulh u salâh üzere kâfir diyardır, şarabı, avradı ve oğlanı mubahtır. Eğer birinizi avrat oğlanda, şarap ve rakıda kı-zarmış bozarmış ama pişmemiş bulursam sizi döve döve pişiririm ve kar-nınızı şişiririm. Buna razı mısınız?" Hepsi,

"Allah senden razı ola, bizde öyle adam yoktur" dediler.

"Bre insanoğlu çiğ süt emmiştir. Baba oğlun, oğul babanın hâllerine mutali' olamamışlar. Dünya hâli böyledir. Şu kadar hazine malı ile geldik. Şu gazi yiğidi padişahımızın fermanı üzere kurtarıp sonra gidelim. Eğer bir ayıp ederseniz kâfir, kapdanı vermemeyi bahane edip malı da alıkor. Bizim hepimizi insaf ederse kovar, iyilik ve kerem etmezse hepimizi kırar."³⁹

Sonuç olarak Evliyâ, görevi hiçbir engelle karşılaşmadan yerine getirdi.

III. Görev: Müezzin

Seyahat tam olarak bir meslek değildir. Evliyâ, kendisine iş olarak seyahati, la-kap olarak da "dünya gezgini"ni seçmişti (bkz. aşağı). Kendisi için uygun gördü-ğü derviş (gördüğümüz gibi), hafız, imam, müezzin, musahip ve nedim gibi bazı isimler,⁴⁰ onun seyyah kimliğiyle uyumluydu. Diğerleriyse değildi. Evliyâ, özel-

39 V 161a16.

40 "Hafız Evliyâ", İpsir Paşa'nın Evliyâ'ya hitap ederken en çok kullandığı sıfatı (III 177a9, 184b20; MELEK 125, 156) Evliyâ'nın müezzinlik görevi için (sıkça musahip ile yan yana getirilen bir te-rim) bkz. GUIDE: I 156a, II 259b, 276a, 329b, 372b, III 96a, V 125b, VI 6a19, 119a, 133a17, 134b, 187b, VIII 303a29, 333b. Musahip, nedim: VI 58a3, 160b3, VII 70b24, vb.

likle nedim olarak hizmet edebileceği ve kendi seyahat yöntemini kolaylaştıracak hizmetler sunabileceği, tercihen akrabası olan vilayet yöneticileriyle kendi amaçlarına uygun bağlantıları tercih etti ve Osmanlı hiyerarşisinde resmî bir görevi (*mansûb*) kararlılıkla reddetti.

Evliyâ'nın hamisi Melek Ahmed Paşa ile Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa arasında ulak olarak hizmet ettiği 1659 yılında geçen bir olay şöyledir:

Bütün mühimmat ve levâzımatları görürken efendimiz hakiri belki 20 kere Köprülü Mehmed Paşa huzuruna gönderdi, sanki kapucular kethudası idim. Köprülü hakirden haz edip nice kere Kur'ân-ı azîm okutur, safâsından kapu kethudamız olan Zühdi Efendi'ye buyurdular ki,

“Paşanız bu hâfız Evliyâ'yı kapucular kethudası etse hazz ederdim. Paşana böyle yaz” diye tembih buyurup Zühdi Efendi de, Köprülü'nün cevabını yazıp Paşa'ya gönderince, Paşa:

“N'ola, keşke Evliyâ, kapucular kethudalığımızı kabul etse. Öncesi ve sonrasında sırdaşımız ve kendi mahrem-i râzımız ve kendi güvenilir akrabâmız” dediğini diğer kapu yoldaşlarımız Paşa'dan bu sözü işitip nice işbaşında olanlar hakire hakaret gözüyle bakmaya başladılar. Bu hakire, Paşa der ki,

“Gel Evliyam, Köprülü ricasıyla seni kapucular kethudası edelim” deyince,

“Bârekallah, sultanımın imamı ve musahibi mesabesinde iken iş içine girip hizmetkâr olup ağyarın yermesini ve yabancıların derdini çekemem” deyince Paşa bu sevdadan vazgeçti.⁴¹

Yine 1668'de, Evliyâ'nın Çerkesya'dan geri getirilen şahinleri Edirne'de sultana sunduktan sonra, kaymakam Kara Mustafa Paşa onu kendi maiyetine katmak istedi, ancak gazi olduğunu ileri süren Evliyâ mazur görüldü. Köprülü Mehmed Paşa'ya yetişmek ve Girit seferine katılmak üzere kendisine müsaade edilmesi için ısrar etti.⁴²

Evliyâ, özellikle Melek Ahmed Paşa'nın hizmetindeyken, birçok idari görevi can u gönülden yerine getirdi ve yurtdışı görevleri ya da İstanbul'a mesaj götürmek gibi seyahati gerektiren işler söz konusu olduğu zaman daha da hevesli oldu. Bazı görevler tehlikeliydi. Bosna valiliğinden Rumeli (Sofya) valiliğine henüz geçen Melek Ahmed Paşa, Ocak 1661'de Transilvanya seferine katılacağını

41 V 79a25; MELEK 239.

42 VIII 204b30.

bildiren emri aldığı zaman, Evliyâ'yı Manastır ve Gölikesri bölgelerinden zahire toplamaya gönderdi. Bazı Yörük köyleri zahire vermek istemedi ve mücadele etti:

Bizden bir yiğidi şehit edip, onlardan 10 adamı yaralanıp 5 adet adamlarını mecburen yakalayıp şehidimizi mahkeme-i Resûl'e getirip 3 adet köy hal-kından 3.000 gurus kan bahası ve 3 yük akçe zahire bahası alıp...⁴³

Daha sonra, Şeşan Dağları'ndaki köyler, meşhur eşkiya Yano'nun baskımına uğra-mış oldukları için zahire veremediler. Evliyâ'nın durumu ele alış biçimi, bize Ana-dolu eşkiyaları ile ilgili olayı hatırlatır (bkz. *Dünya İnsanı: Asiler ve Eşkiyalar*).

Bütün tabilerimizi bırakıp yalnız bir kölemle at boynuna düşüp ... 3 saat-te Şeşan dağına çıkıp onu gördüm. Bir navortalı kâfir gelip: "Bre Türk sen bu dağda n'ışlersin?" deyince, hakir: "Bizim Yano Bey dostumuza geldim. Buluşsam gerek" deyince, kâfir gidip yine gelip, "Gel gidelim" deyince, at-tan inip sık orman içre giderken sağda solda beş altı yüz harbili kâfir bel-lerinde ikişer üçer tabanca tüfengleri ve ellerinde navortaları ile hazır kefe-reler içinde giderken iki tarafta belki 300 aded koyun ve domuzları pişiri-yorlar. Manastır şehrinden ve Maşkolor panayırından aldığı çukaları yüz-lerce terzi keferelere esvaplar kesip biçip dikerler. Bunları seyrederek geçip ileri vardım. Gördüm ki bir başı telli kırmızı yağız yelekli tıraşlı şahbaz ke-fere ayağa kalkıp:

"Bre âdem, hoş geldin" Hakir de:

"Hoş buldum ve güler cemâline geldim."

"Sen, bu dağa korkmadan nice geldin?" deyince,

"Ayağıyla gelene Muhammed dininde ve İsa dininde ölüm olmaz, ama ben ölmeye geldim. Bu dağda olan köylerde zahire-bahâ akçesi için 3 yük akçe kaldı. Mahkemeden kadı defter verdi. Melek Ahmed Paşa 'Kanı be-nim malım?' dese gerek. Biz de 'Alamadım' deyince, 'Kanı kadının arzı' dese gerek. Kadı ise arz vermedi. Melek Ahmed Paşa beni hapsedip bu dağdaki malı benden alır. Ben de canımın acısından başımı terkiye koyup size geldim. Sana ne düşerse eyle. İşte canım, işte başım" deyince, Yano:

"Senin suçun yoktur. Hep sizin kadı kâfirlerinin suçudur. Onlar defter verip vilâyet eziyetçileri ile kadılar reayalara zulmederler, ama inşaallah biz o kadıyı bir hâl ile öldüreyim ki ibret-i âlem ola. Bak a yiğit, sen beni bilir misin?" "Yok" dedim.

"Ben İstanbul'da Mahmud Paşa Hamamı dibinde Şerbetçi Yano değil miyim ki sen bana bir kere Gümrük Emini Ali Ağa'dan haracım kâğıdını alıverdin" deyince, canım yerine gelip,

"Henüz bildim" deyip, iş olsun "hay canım" diye öpüşüp, görüşüp bir kuzu kebap yemek yiyip o an 3 yük akçe beygire yükleyip 10 pastav prankona çuka, 50 top atlas, 10 top Firengî basma, 10 beygir yükü tütün, hakire 200 Venedik altını ve aşağıdaki 40 adet tabilerime birer donluk saya çukalar bağışlayıp tâ benimle aşağı ovaya gelip tabilerime ulaştırıp geriye döndü, bütün beygirler de bize kalıp bütün tabilerim hayrette kaldılar.⁴⁴

Evliyâ'nın 1656'da, Melek Ahmed Paşa'ya ulak olarak hizmet ettiği zaman, Van'dan İstanbul'a dönüş yolu üzerinde, Bolu civarındaki dağları geçerken meydana gelen bir başka olayı da burada aktarabiliriz:

Yedi nefer haramiye rast geldik. Bir hayli konuşmadan sonra "Soyunun!" diye üzerimize dalkılıç olunca üç hizmetçimle attan inip heybelerimizde olan emirleri ve mektupları gösterdik. Birisi:

"Bre n'idek bunları, altun ve cevahir var mıdır?"

"Hayır, vallah ve billah işte bunlardır. Ve bu heybede donumuz ve gömleklerimizdir" dedim.

"Bereket versin. Biz dağ âdemisiyiz, bize gömlek lâzımdır" diye heybesiyle gömlekleri aldılar.

Biri de belimdeki kılıca yapışam sandı. hakir bir zırlayıp alarka olup bir silâha davranayım deyince yedisî de üzerime tüfeng doğrulttu. Hakir:

"Hey gaziler! Altında atı kalmış yorgun argın ve durgun ulak adama sarılmak yüklü avrada el vurmak gibidir. Ne var, iman ehlinde yad olmaz. Bu sizin ettiğiniz bu dağlarda Köroğlu etmemiştir. Eğer Tanrı eri iseniz sizden emin olalım. Hemen yol alıp gidelim" deyip yumuşaklıkla konuşunca birisi belinden kılıcını çözüp,

"Yiğit bu kılıcım pek iyi kılıçtır. Sende yadigârını olsun. Senin belindeki gümüşlü kılıcı bana ver. Ben de senin bir yadigârın taşıyam" deyip minnet edince hakir n'ola deyip kılıcını verdim. Hepsisiyle öpüşüp kardeş olduk. Yaradana hamd olsun hiç bir şeyimize el koymadılar.⁴⁵

44 V 179b24-180a9.

45 V 8a6-16.

Bazen resmî görevleri dinî kaygılarıyla çatışmaktaydı. Melek Ahmed Paşa 1656 yılında, Evliyâ'yı Haydar Ağazade Mehmed Paşa'ya borç verdiği 77 keseyi geri alması için yolladı. Evliyâ, paşaya Silivri'de yetiştirdi.

"Hay Evliyâm, hoş geldin, dahi sağ mısın?" dedikde hikmet-i Hudâ hakir dahi latife olmağışün dedim ki:

"Aşk olsun yola, evvel beğler, paşalar ölür, sonra dervişler" dedim.

Onlar konuşurken, İstanbul'dan bazı temsilciler gelir ve Ağazade'yi öldürme görevini ifa etmeye koyulurlar. Evliyâ, tanık olduklarını aktarırken, infaz biçiminin anlatılamayacak kadar korkunç olduğunu gösteren bir boşluk bırakarak, anlatmaya ara verir. Evliyâ'nın olayla ilgili anlattıklarını duyan Melek Ahmed Paşa'nın tepkisi ise şöyleydi: "Gitti yetmiş yedi kese". Fakat sonra, Ağazade'nin malları Melek Ahmed Paşa'ya devretti ve o da bunları Evliyâ'nın da aralarında bulunduğu maiyetindeki insanlara dağıttı.⁴⁶

Ertesi yıl, Melek Ahmed Paşa onu Babadağı voyvodalığına atadı ve Kili Kalesi'nin onarımı için para toplamaya gönderdi. Evliyâ, hâkim olarak atandığı yerlere, kendi kazası Babadağ bölgesine bile baskı uygulamak zorundaydı. Kendi ücretinden ("*kudumîyye*") defalarca bahsetse de, cebren alınan vergi ve ücretleri zehir zakkım ("*semm-i helahlî*") olarak görür ve elini kirletmek ve adını lekelemek zorunda kaldığı için pişmanlık duyar ("*elimizin kiri ve yüzümüzün karası kalup*").⁴⁷

1669'daki son Girit zaferinin ardından, Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa, Evliyâ'yı başkalarıyla birlikte fetihnâme yazmakla görevlendirdi. Sonra, güney Mora'daki Manyâ'ya, güvenliği sağlamak ve savaş vergilerini artırmak için bir askeri birlik gönderdi. Evliyâ'nın özel görevleri vergi kayıtlarını tutmak, askerlerin tayınlarını düzenlemek, tahkimatlarla ilgili bilgi sunmak, yeni inşa edilen camilerin kiblelerinin doğru olarak belirlenmesini sağlamak ve tarih düşürmekti. "Korkumdan yok diyemedim" diye yazar Evliyâ. İşte bu yüzden, çok külfetli bulsa da bu görevleri kabul etmiştir.⁴⁸

Evliyâ, seyahatte olmadığı zamanlarda, nerede olursa olsun kendisine yapacak bir şey sağlayan dinî beccerilerine dönme eğilimindeydi. 1646 yılında, hamisi olan Erzurum valisi Defterdarzade Mehmed Paşa'nın oğluna din hocalığı yaptı. Hamisi Melek Ahmed Paşa, 1653'te ölen Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın

46 "Hay Evliyâ..." V 27a8. Boşluk: 27b2 (*ol an paşayı --*)

47 V 65a21; 67a22-68a5.

48 VIII 326a32 (Evliyâ'nın fetihnâme metni); 330b12: "*hayfımden yok diyemeyup*".

acılarını dindirmesi için Evliyâ'ya dualar okuttu. Kaya Sultan 1659'da öldüğü zaman, mezarında dua ve Kur'an okuma sorumluluğunu Evliyâ üstlendi ki bu da çok kârlı bir işti. O yıl Eflak seferi sırasında, varlıklı bir boyar (o bölgede soy-lulara verilen bir unvan), ailesi ve maiyetiyle birlikte Osmanlı tarafına geçmiş-ti ve Evliyâ onların Müslüman olmalarına nezaret etmek gibi ganimet ile bolca ödüllendirileceği görev için orada hazır bulunuyordu. Hamisi Kethüda İbrahim Paşa'nın ona Mısır'da bahsettiği görevlerden birisi ise Kâbe örtüsü denetçiliği-ydi ("kisve nazırı").⁴⁹

Dinî eğitimi nedeniyle uygun olduğu bir başka görev, vakıf denetçiliği-ydi (mütevelli). Bu görev, hesap denetleme becerileri de gerektiriyordu ve özellik-le Mısır'daki son yıllarında sık sık hesap teftişi için görevlendirildi (bkz. *Ravî ve Musahip*: Kanıt). Bu nedenle, eğitimi medresede ve sarayda almış olsa da, özellikle bürokrasiyle ilgili olan bazı muhasebe becerilerine sahipti.

Muhtemelen güçlü kişiliği ve insanları eğlendirmek konusundaki yetenek-leri nedeniyle dinî görevler, bir saraylının, bir elçinin ya da musahibin keyif-li isteklerine aykırı görülmedi. Evliyâ, sık sık kendisinin ve geçmişi Ahmed Yesevi'ye kadar uzanan atalarının asla şarap ve diğer alkollü içkileri içmedikle-ri, tütün ya da uyuşturucu madde kullanmadıkları, hatta çay ve kahve bile iç-medikleri üzerinde durur. Tebriz'in Safevi valisi Kelp Ali Han şarap ikram ettiği zaman Evliyâ reddedince, vali onu bağnaz (*muta'assıb*) olmakla suçlar. Evliyâ, sadece iyi bir Hanefi Müslüman olduğunu söyleyerek bu nitelendirmeyi redde-der. Vali, Evliyâ'yı köle oğlanlara öptürerek etkilemeyi dener. Evliyâ öpücükleri kabul eder, ancak şarap içmeye katılmamakta ısrar eder ve toplantıyı şarap ye-rine musiki icra ederek canlandırmayı önerir.⁵⁰

Benzer biçimde, 1656'da kaçana kadar Bitlis hanı tarafından Melck Ahmed Paşa'nın temsilcisi olarak rehin tutulduğu zaman şöyle demektedir:

Gece gündüz ibadetle meşgul olup Kur'an okuyup Hadis-i Nebeviye ve *Tefsîr-i Deylemî* okuyup gücümüzün yettiği kadarıyla ve ihtisasımıza göre Kürt âlimleriyle şer'î meseleler tartışmaktan da geri durmaz idik. Tutu-cu olup zevksiz demesinler için han huzurunda, evlâtları Bedir ve Nurud-

49 Din hocası: II 285a19. Derviş Mehmed Paşa için dua okuma: III 173a23; MELEK 108. Kaya Sul-tan için dualar: V 78b2-4, 15-16; MELEK 234, 235. Bir boyarın din değiştirmesi: V 104a3. Kâbe örtüsü denetçisi: IX 342a5; bkz. X 197b. Evliyâ, ayrıca üç yıl I. Selim'in türbesinde hafız olarak ve selatin camisinde devrhan ve nathan olarak hizmet ettiğini söyler (I 100b1).

50 Asla şarap içmedi, vb.: I 213a6 (bkz. *Meddah*: Günlük Yaşam), IV 312b6, V 146a9, VI 149b30, IX 3a24, 247a18 (burada, Şam'daki kahvehanelerde çay ve süt içtiğini söyler, ama asla kahve iç-mez). Tebriz, bağnaz olmakla suçlanmak: II 301b26. Bitlis hamamında, korku nedeniyle bir par-ça macun yutar (V 12b13; BİTLİS 370-73).

dehr Bey yanlarında ve diğer aşiret beyleri arasında eğlendirici sohbetler ve şenlikler edip musiki ilminden kâr, nakş, savt, zikr, zecel, amel, tasnifât ve hazengir şekilli kaviller okuyup türlü türlü şakalar ederdim. Tâ hakiri bildiler ki kendilerine nöker (maiyyette olan) olmuşum.⁵¹

Evliyâ, Sultan IV. Murad ile ilk görüşmesinde büyük bir marifetle sergilediği müzikal becerilerini nerede kazandığını söylememektedir. Ancak saray yıllarında müzik hocası Tokatlı Ömer Gülşeni'ydî (bkz. *İstanbul İnsanı*: Topkapı Sarayı). 1656'daki İran seyahatinin ardından Defterdarzade Mehmed Paşa'nın hizmetinde olduğu dönemde, Erzurum'da ünlü hanende Karaoğlan-ı Amidi ile müzik yaparak üç yıl geçirdiğini iddia eder, ancak burada mübalağa söz konusudur. Şarkı söylemenin haricinde kendisini müzik aletleri konusunda uzman olarak görse de, şarkı söylerken çaldığı tef dışında müzik aleti kullandığını gösteren bir kanıt yoktur (bkz. *İstanbul İnsanı*: Topkapı Sarayı). Avrupa'daki orglarla ilgili olarak ilk elden bilgiye sahiptir (bkz. *İstanbul İnsanı*: Hoşgör ve Sınırları).⁵²

Onu iyi bir hanende ve müzisyen yapan beceriler aynı zamanda iyi bir hafız ve müezzin de olmasını sağladı. Çocukken, Sadizade Efendi'nin yanında 11 yıl Kur'an okuma dersleri aldığını anlatır ki sultanın dikkatini çekip saraya girmesini sağlayan da bu becerisidir. Aldığı tecvid eğitimi, dil öğrenmesini de kolaylaştırmış olmalıdır. Öte yandan, 1647'de Seydi Ahmed Paşa'nın şaka niyetiyle fırlattığı cirit yüzünden dört dişini kaybetmesi, telaffuzunu olumsuz yönde etkilemiştir.⁵³

Aldığı dinî görevler sayesinde Evliyâ savaş ve kuşatmalar sırasında önemli, ama nispeten güvenli bir rol üstlenebildi. 1650'de, Melek Ahmed Paşa'nın vezirliği sırasında, Celâli isyancılarıyla kanlı bir çatışmada üstlendiği rolü şöyle anlatır:

51 V 12a16; BİTLİS 368-9.

52 Tokatlı Ömer Gülşeni: I 206a2. Erzurum'da üç yıl: I 206a21. Müzik aletleri konusunda uzman: I 208b21 (bkz. H.G Farmer "Turkish Instruments of Music in the Seventeenth Century" *Journal of the Royal Asiatic Society* 1936, 1-43) Tef. örn., III 50b8. Orglar: I 203a4-21; VI 131a5.

Müzik aletleriyle ilgili bilgisinin I 208b21'de bahsedilen üç kaynağı unutulmamalıdır: 1) seyahatleri sırasındaki gözlemleri 2) "âşık olduğu" dönemde müzisyenlerle birlikte olması ("deryâyı aşka gavnâs olduğumuz mahalde âşüfte ve âlüfletigimiz hasebiyle") 3) Nihani Çelebi'nin *Saznâme*'sinden yararlanması. Tef çalışmasından IX 256b1'de tekrar bahsedilmektedir.

53 Kur'an okuma dersi: I 107b2. Dil öğrenme: bkz., IV 394a36; SÖZLÜK 26. Dört dişin kaybedilmesi: II 335b28. Ancak başka bir yerde, Kibleli Mustafa Paşa'nın Uyvar'ın aşağısında attığı cirit nedeniyle üç dişini kaybettiğini söyler (yani 1663'te) ve müthiş bir Viyanalı cerrahın onu nasıl iyileştirdiğini anlatarak devam eder (VII 63a31: çev. Livingston 1970, 235). [J. W. Livingston, "Evliyâ Çelebi on Surgical Operations in Vienna" *Al-Abhath* 23 (1970), 223-45.]

Herkes kana susayıp yedi başlı ejdere dönerek kol, kelle paça alınmaya başlandı. Hakir de Abdullah Paşa sancağı dibinde Fetih suresini okurdum. Onu gördüm, bir köleyi atma aykırı yükletip yanıma getirdiler. Feth'i unutup aklım başımdan gidip at üzere ne eyer, ne kılıç ve ne gaddare bir şey kalmamış. Köle biraz durduktan sonra öldü. Atı berk bağlayıp köleyi yere bırakarak yine sancak dibinde Feth-i Şerif'e başladım. Zannettim ki, "*Biz Allah'tanız ve elbette O'na döneceğiz.*" [Bakara, 156] âyetini okurdum. Hemen aklım başıma gelip "Hüküm Allah'ındır, dahi neler olacaktır" diye ileri at depretip nice temaşalar ettik.

Benzer biçimde, Sudan seferleri sırasında putperest kabilelerle yapılan çarpışmalarda kendisini bir file binmiş olarak ve Fetih Suresi'ni okurken tarif eder.⁵⁴

Evliyâ'nın hafızlık dışında asıl askerî görevinin zafer ezanını okumak olduğu anlaşılmaktadır. Bununla gurur duyuyordu ki Kafkasya'dan Macaristan'a ve Girit'e kadar olan savaşlarda bu konudan bahsetmektedir. Bir yerde, ilk ezanı okuduğu bütün zaferlerin bir listesini bile yapar.⁵⁵

Hafızlık konusunda, Evliyâ sürekli hatim indiriyormuş, daima hatm-i şerife göre dinî işleri hesaplıyormuş izlenimini uyandırmaktadır. Kendi hesabına göre her yıl 48 kez hatim indiriyordu ki bu da ilahî korumayı hak eden bir hareketti. Bu becerisini, Kur'an okumayı insan hayatı için bir pazarlık aracı olarak ortaya koyduğu Bitlis destanından aşağıdaki sahnede olduğu gibi, bir tür sadaka olarak da kullanabiliyordu:

Paşa "Saadetli padişahımdan hatt-ı şerif geldiği üzere ben bunları kırarım. Tiz kıran kıranın olsun ve esvap ve eşyaları hep onların olsun" der ama paşanın tabiatını bir fert anlamadığından hiçbir kimsenin, huzurunda dem çekip bir adamı istemeye gücü yetmezdi. Hemen yine hakir o kadar adam deryâsı içinde cür'et edip mutlu paşanın ayağına düşüp:

"Sultanım, dünkü rüyanızın tabirinde bu hakire 16 adet karınca verip bağışladım. buyurdunuz. *Kerem sahipleri sözünde dururlar*" dediğim-de. Paşa:

"Allah bilir rüyada öyle gördüm. Var imdi Evliyâ'm şu katli vaciple-
rin içinden 16 adam, ama her birisiyçün Hazret-i Peygamber rûhuna birer
hatm-i şerif oku" deyince, Hakir:

54 "Herkes kana susayıp ..." III 100b21: MELEK 73. Sudan'daki seferler: X 400a18. Raab'daki savaşta (St. Gotthard Savaşı), Evliyâ Fetih Suresi okuyan on iki hafızdan biriydi (VII 19a4).

55 II 329b30, V 125b15, VI 6a19, 133a17, 187b21. VII 9a26, VIII 303a26 = GUERRE 253, 333b15. Liste VI 134b30'dadır.

"Kırk hatm-i şerif okumaya başlayayım ve Hazret-i Risâlet'in, Çâr-yâr-ı Güzîn'in, bütün Deşt-i Kerbelâ şehitlerinin ve bütün kutupların mübarek ruhlarına hatm-i şeriflerin sevabını hibe eyleyim. Her hatm-i şerif için iki-şer adamdan 80 adam bağışlayıp azad edin" dediğimde Tanrı'ya hamd olsun isteğimiz kabul edilip,

"Var imdi Evliyâ'm, eceli gelmişlerden sen adam al" dedikde, Hemen hakir:

"İnşallah hepsinin ecelleri gelmiş ola" diye bu siyâset meydanında "Bir Fâtîha" diye bağırdım, Bütün müslüman gaziler Fâtîha okudular. Hakir hizmetçilerimle ve bazı Paşa çâşnigirleriyle katl olunacak eli bağlı adamlardan 40 adet adam çıkarırken 53 adam çıkarıp getirdiler. Paşa:

"Bre Evliyâ, bir Fâtîha sebebiyle cumlesini mi götürürsün? ... Al, onları da var git, yeter, şimden gerü" dedi.

Sözün kısası, Tanrı'ya hamd olsun kırk hatm-i şerif okuyum demek be-reketiyle 60 adet adamları siyaset meydanından kaldırıp çadırıma gönderdim ve hepsinin ellerini çözüp yemek verdim.

Burada Evliyâ, yanlış tarafa düşmüş askerlere merhamet ettiğini ve onları fid-yeyle kurtararak iyi bir iş yaptığını anlatmaktadır. Aynı zamanda, toplu idam emri çıkaran sultanı da (ya da Osmanlı yetkililerini) dolaylı olarak eleştirmektedir. Sistemin bir parçası olan Melek Ahmed Paşa, bu insafsız fermâna karşı gelecek güçte değildir, ancak Evliyâ'nın öne sürdüğüne göre paşa, elinden gelse fermanı yumuşatmaktan fazlasını yapmak isterdi.⁵⁶

Kurtarıcı

Evliyâ'da merhamet uyandıran bir diğer kesim, kâfir topraklarındaki esir Müslümanlardı. Rodos Adası'nda Türk mahkûmların tutulduğu bir zindan vardı ve Evliyâ 1671'de oraya gittiğinde duvarlara kazınmış olan şöyle yazılar gördü:

"Şu mahalde 40 yıl zincir çekip ibâdet ettim"

"Üç kere esir oldum"

56 Her yıl 48 defa: yani kabaca haftada bir; bkz. yukarıda 13. not. Mülk Suresi'nde yarım bıraktığı bir hatmi Hitin'deki Şuayp peygamberin türbesinde tamamladığı notu, tipik bir hatıra defteri notudur (IX 203a18). İlahî koruma: X 394a11; Fınc 118. Bitlis destanından sahne: IV 272a10; Bitlis 260-63.

"2 kalyon mal ile 30 yıl esir oldum ve 3.000 değnek yedim"

"Gözümü çıkardılar, bütün dişlerimi çektiler ve kollarımdan 3 gece asıldılar"

"Mısır padişahı Sultan İnal'ın Hanefî kadiaskeri idim. Şu gam köşesinde bütün esirlere kadı idim."⁵⁷

Evliyâ, kurtardığı Müslüman tutsaklarla gurur duyuyordu. 1660'ta Melek Ahmed Paşa onu ticari bir anlaşmayı yenilemesi ve orada, zindanda esir tutulan bazı adamlarını kurtarması için Venedik topraklarındaki Split'e (Hırvatistan) gönderdi. Venedikli general, Evliyâ'yı iyi karşıladı ve paşanın isteklerini hemen yerine getirdi. Daha sonra, Evliyâ kendi adına ("*kendi karihamdan*"), kötü durumlarını şehirdeki tüccarlardan öğrendiği on tutsağın salıverilmesini de rica etti ve bu istek yerine getirildi. Osmanlı topraklarındaki Livno'ya döndüğünde, Melek Ahmed Paşa hiç haber alamadığı bu on genci gördüğü için şaşırıldı. Gençler durumu açıkladılar: "*Elhamdülillah senin duan berekâtıyla Evliyâ Çelebi hakkâ ki Evliyâlık edüp bizi kâfir elinde esîrlikden halâs eyledi.*" Melek Ahmed Paşa o kadar memnun oldu ki sandalyesinden kalktı; Evliyâ'yı alnından öptü ve hayır duası etti.⁵⁸

1670'teki başarılı Manya seferinin ardından güney Mora'yı gezerken maiyetiyle birlikte Kolorya köyüne geldi:

Bu köyü yazıp atlar ile gezerken bir zeytin ağacı altında bir güneş parçası avrat başına yeşil bez örtüp kucığında da bir yeşil bez örtülü bir çocuğu var. Hemen o avrat ayak üzere kalkıp kucığındaki çocuğu yere bırakıp Rumca lehçesi üzere "Âh canım Evliyâ Çelebi" deyip feryat ederek hakirin atı üzengisine sarılıp gözlerinden kanlı yaşların sicim gibi döküp ağlayıp yalvarınca ciğerim parça parça olup aklım başımdan gitti. Hemen hakir:

"Bre avrat! Sen benim Evliyâ Çelebi olduğumu bu kâfiristanda neden bildin?" deyince avrat:

"Ben Bardunya kapdanı Emir Hasan Ağa'nın kızı Saime değil miyim? Sen bizim evimize hizmetkârlarınla konup babamın ne kadar zaman tuz ekmeğini yedin, bilmez misin, işte şimdi yedi yıldır burada esirim" deyip kan ağlayıp yine oğlunu kucığına alınca hakir:

"Bre kız tez şu bizim oğlanın bir atına binip seni alıp kaçıp bugün seni babana ve anana ulaştırayım" hemen mel'unc yalancı avrat:

57 IX 114a28.

58 V 149a22, 150b20-25.

"Yok canım Çelebicğim, benim kucağımda evlâtçığım benim Lemberaki kapdanımdandır, her zaman kiliseye kocamla gidip gelirim, ben emirlik istemem" deyince bizden hayli açıkta durup gülümseyip,

"Varın sağlıcaklar ile" deyince hemen hatırıma geldi ki şu mel'uneyi öldürüp geçip gideyim. Yine:

"Bre kız gel seni baban Hasan Ağa kardaşıma götürüyüm" diye at ile yanına yakın varınca o dahi evine yakın varıp hemen kaçıp kapısından içeri girip kapısını kapattı.

İşte böyle Manya diyarında binlerce Müslüman aileler ve Muhammed ümmeti insanlar zincire bağlı esir olmuş amansız bir vilâyettir.

Allah'a hamd olsun kemter kul 170 adet ümmet-i Muhammed'i bu seyahatimizde esirlikten kurtarıp nice binini kâfiristanlara gönderip nice yüzünü köylerindeki zindanlarında hapsedtikleri malumumuz olmuş idi, ama ellerinden almak imkânsız. Hemen Cenâb-ı Bârî ululuğuyla onları da esirlikten kurtara.⁵⁹

Bu olay, Evliyâ'nın anlattığı, 1663'te Macaristan'da Nitra'nın ele geçirilmesinden sonra 1060 Müslüman esirin zindandan kurtarılması hikâyesiyle karşılaştırılabilir.

Her biri perhiz ve açlık ile zayıf, ince ve sarı benizli olmuşlar ki sanki her biri birer gulyabaniye dönmüşler. Kaşları, bıyıkları ve sakalları birbirine kıvrım kıvrım karışıp gözlerini, kulakları ve burunları deliklerini keheleler yaralayıp sakallarında keheleler yuva etmişler.

Meğer bu kadar Tanrı kulu yedi aydan beri bu zindandan dışarı çıkmayıp her birine yirmi dörder saatte ellişer dirhem yulaf ekmeği verirler imiş.

Hemen Hüseyin Paşa bunlara merhameten on sığır ve bu kadar pilâv, çorba, yahni ve ekmek ısmarladığında hakir:

"Aman sultanım, şimdi bu kadar ibadullah o kadar ağır nimetleri yiyince tümünden kırılırlar. Hemen bunlara ekmek ve su vereler, başka şey vermeyeler. Bunlara hava aldıkları yetişir. Bir iki günden dahi fazlaca yemekler versinler, hemen bunları arabalara koysunlar ve Uyvar Kalesine götürsünler. Orada bunları Sadrazam kale kulu etsinler. İsteyenleri asıl vatanlarına gitsinler" dediğinde Hüseyin Paşa:

59 VIII 337a3. Evliyâ, Saima'nın Rum lehçesiyle konuştuğu Türkçe'yi anlatırken "çelebicğim", "evlâtçığım" gibi küçültme sözcükleri ve konuşma dilindeki "sağlıcaklar" ifadesi ile sınırlı görünür. Evliyâ, üç yıl önce, Girit seferi için yola çıktığı zaman Bardunya'da (Mistra civarı) çok kısa bir süre kalmıştı (VIII 275b8). 332a12'de, Türklerin Manya seferinden önceki görüşmeler sırasında, bazı Hristiyan esirleri teslim ettikleri Manya elçilerinden Lemberaki Kapudan da bahsediliyor.

"Vallahi Evliyâm mâkul dedin" deyip bunlara birer ekmek parçası verip hepsini İslâm askerine verip gözettiler, ama nicesi Ma'dî-Kerib Gazi kadar yemek yiyip öldüler.⁶⁰

1672'de Mısır'da, Evliyâ Abukîr'i teftiş etmek için gezerken, iki Hıristiyan kalyonu Müslüman dolu bir şaykayı (altı düz, yayvan gemi) ele geçirdi; sonra ateşkes bayrağını çekip şaykayı limana bağladı ve esirleri satmaya başladı. Evliyâ, kale komutanını müdahale etmemesi halinde valiye rapor etmekle tehdit etti. Kale komutanı harekete geçti; kalyonları topa tutarak birini havaya uçurdu; diğerine ise hasar verdi ve Evliyâ'ya hayır duaları eden 145 Müslüman esiri salıverdi. Bu başarısı nedeniyle, kale komutanına hilat verildi ve o da Evliyâ'yı 100 gurus ve 100 balya odun ile ödüllendirdi.⁶¹

Yukarıda gördüğümüz gibi, Evliyâ'nın düşman esirlere yaklaşımı tamamen farklıydı. Onları sadece savaş ganimeti olarak görmekteydi. Bir yerde, bir Hırvat esire işkence edilmesine ve öldürülmesine bizzat katıldığını soğukkanlılıkla belirtmektedir. Bu acımasızlık, kana susamış kumandanların düşman esirleri duygusuzca katletmesi karşısında dehşete düştüğü iddiasıyla çelişir (bkz. *Sultanın Kulu*: Osmanlı Eleştirisi). Evliyâ, ayrıca Tebriz hanı (Safevi valisi) tarafından suçlulara uygulanan acımasız işkenceleri de tenkit ediyordu. Nedenleri araştırdığı zaman, bu işkencelerin ibret olarak uygulanan cezalar olduğu yanıtını aldı. Evliyâ, Maide Suresi'nin 38. ve 45. ayetlerini zikrederek, şariat yasalarına göre belli suçlara belli cezalar verildiğini ve bu tür işkencelerin şeriata aykırı olduğunu belirterek itiraz etmektedir. Han, Evliyâ'nın itirazını kabul etse de uygulamayı değiştirmez.⁶²

Falstaff

Evliyâ, askerî hareketler sırasında, çarpışma öncesinde tavsiyede bulunurken, çarpışma sırasında Kur'an ve çarpışma sonrasında zafer ezanı okurken, mahkûmları kurtarıırken, yeni edindiği malları kaydederken ve çarpışmayla ilgili olmayan diğer görevleri yerine getirirken hiç zorlanmadı. 1668-69 yıllarında Kandiye kuşatması sırasında, kendisini yaralıları tedavi eden ve ölüleri gömen biri olarak anlatmaktadır (bkz. aşağı bölüm: *Bî-riyâ ve Ravi ve Musahip*:

60 VI 123a17.

61 X 330b7.

62 Hırvat esir: VI 3a25. Duygusuzca katletme: V 124a33, VI 7a15. Tebriz hanı: II 303a1-25.

Kuşkuculuk ve Safdillik). O zaman elbette ellili yaşlarının sonlarındaydı. Gençlik günlerinde, daha önce Celâlılere karşı savaşta gördüğümüz gibi, durum gerektirdiği zaman “kahramanca işler yaparak” çarpışmaya girebildiğini ileri sürer. Ancak, çarpışma ve tehlikeli durum tasvirlerine biraz daha yakından baktığımızda, ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: Evliyâ, kendisini Falstaffçı bir rolde göstermekten hoşlanır. Bir macera sırasında, “Kaçmak da bir cesaret işidir” der (“*kaçmak dahi erlikdendir*”). Bu sözü, Falstaff’ın meşhur “Kahramanlığın en iyi tarafı tedbirdir” (Shakespeare, *Henry IV*, I. Bölüm, V.4.120) cümlesini hatırlatmaktadır. Keza:

—Melek Ahmed Paşa’nın sadrazamlığı sırasında, 1651’de, bir güruhun huzuru bozması üzerine Melek birinin devreye girmesini ve huzuru sağlamasını ister. Herkesin fazla işgüzar ve patavatsız olduğunu bildiği Telhisi Hüseyin gönüllü olunca Melek, muhtemelen dizginleyici olması için Evliyâ’yı da onunla birlikte gönderir. Evliyâ, en kötü ihtimali düşünerek çetenin içine girmeden önce pazar elbisesini (ayrıntılı olarak anlatılmaktadır) giyer. Sonunda, Evliyâ’nın basireti Telhisi Hüseyin’i kurtaramaz; ancak kendisi kalabalığa karşı dayaktan kurtulur.

—1655-56 yıllarında Bitlis’te geçen olaylar sırasında, tehlikenin yaklaşması üzerine Evliyâ iki kez bayılır.

—Diğer durumlarda, tehlike karşısındaki olağan tepkisi şakalar yapmak ve mizah duygusunu korumaktır. Anadolu’da soyguncularla karşılaştığı olayda olduğu gibi. (bkz. *Dünya İnsanı: Asiler ve Eşkiyalar*)

—Evliyâ, 1661’deki Avusturya seferleri sırasında, abdestini bozarken bir düşman öldürmeyi başardığı gülünç bir macerasını anlatır (bkz. aşağı).

—Bir başka olayda Evliyâ, telaştan ayakları köstekli bir ata biner.⁶³

1661’deki “macera”, Evliyâ’nın kendisine yönelik küçültücü tavrını öylesine ortaya çıkarmaktadır ki bütünüyle alıntılanması gerekir. Olay, Budin valisi İsmail

63 “*Kaçmak dahi erlikdendir*”: X Q356a41. Telhisi Hüseyin: III 103b19; MELEK 14, 83-87. Bitlis bölümleri: IV 269a9-14, V 13a-b; BİTLİS 238-9, 379. Şakalar yapmak ve mizah duygusunu korumak: bkz. ayrıca MELEK 15. Ayakları köstekli bir at: VI 101a34.

Paşa komutasındaki başarılı Seykel Tabur kuşatmasının ardından yapılan kutlamalar sırasında meydana gelir:

Başımдан geçen garip, gülünç ve acayip olay: Bu çok kusurlu hakirin başından geçen olaydır ki eğer edebi terk etmek ise de mazur görülüp af örtüsüyle örtüle.

Bu savaştan sonra ihtiyacımı gidermek için âlem boş diye bir gizli köşede şalvar bağını çözüp etek toplayıp başlı başıma edeble ihtiyacımı giderirken üst tarafımda ağaçlık içinden bir çatırtı ve bir patırtı koptu.

“Âyâ bu da ne ola?” derken hemen başım ucundaki bir alçacık kayadan bir kâfir kendini can havliyle üstüme atıp hakir larkıdak pisliğimin üzerine otura vardım. Atım da elimden ürküp uzakta durdu.

Bu kere aklım başımdan gidip küffâr ile alt üste gelip çakşır, don ve uçkur ayak bağı gibi ayağıma dolaşıp üstüm başım bok olup boklu şehit olayazdım.

Allah'a hamd olsun aklım başıma gelip kefare ile güreşçi Mahmud Pîr-i yâr-ı velî gibi güreşirken himmet-i merdân kefare elime gele düştü.

Hemen hakir dal-hançer olup keferenin bir keskin hançer boynuna ve kinli göğsünde memesine birkaç kere hançer vurdum. Allah'a hamd olsun keferenin kellesini keserken üstüm pislik ile bulanmış iken bu kere kızıl kana bulandım.

Zorunlu kendimi bokluca gazi görüp güldüm, üstümün başımın pisliğini hançerimle sildim ve sonra uçkurumu bağladım.

Onu gördüm, başımın ucunda kaya üstünden bir yayan yiğit soluyarak:

“Benim biraderim o kestiğin kâfiri biz dağlarda kovalarken can havliyle kendini atıp kellesini sen kestin, ama kellesi benimdir” deyince hakirin dahi uçkuru elimde iken

“Ala şu kelleyi” deyip bizim bile doğdu küçük biraderimi gösterince,

“Bre edepsiz adam” diye herif kelleden ümidini kesip gidince hemen küffârın o pislikli gümüş düğmeli dolamasını ve çakşırını çıkarırken ke-
merinde 105 Ungurus altını, bir yüzük ve 40 talar gurusu bulundu.

Bu esvapları heybeme koyup derhâl Hamis adındaki atıma binip kelle-yi İsmail Paşa önüne bırakıp,

“İşte din düşmanlarının devletsiz kelleleri böyle yuvarlansın” deyip el öpüp huzurunda durdum.

Yanımda duran halk pislik kokusundan kaçtılar.

İsmail Paşa eydir: “Evliyâm ne acep bok kokarsın” deyince,

"Hiç sorma sultanım başıma gelen hâlleri" diye başımdan geçenleri bir bir anlattım.

Bütün ağalar o fetih şenliğinde hakire güle güle bîhûş oldular.

İsmail Paşa da çok hoşlanıp hakire 50 altın ve başıma bir gümüş çeleng bağışlayıp şenlik içinde yüzüm güldü.⁶⁴

Bî-riyâ

Evliyâ'da bazen ironi ile samimiyet arasında bir çatışma olduğu hissedilmektedir. Sonuç olarak ironi ağır basabilir, ama samimi olduğu, ya da *bî-riyâ* (riyâkâr olmadığı) iddiası⁶⁵ kendi içinde samimiyetsiz değildir. Kandiye kuşatması sırasında yaptıklarını anlatan bir parça durumu açıklamaktadır:

Hakir bu büyük savaşları göre göre cesaret kazanıp diğer Müslüman gazilerden bir ayak ayrılmayıp gece gündüz etek toplayıp gülbâng-ı Muhammedî çekilip savaşılan yerlerde eli kan, kılıcı kan, ciğeri büryân. sînesi uryân ve dillerinde Hazret-i Kur'an okuyan gazilerden bir ayak geriye kalmayıp Allah'a hamd olsun nice yüz lağımlardan, taş ve kumbaralardan, top, tüfeng ve muşkatlardan koruyucu Allah koruyup sabah akşam abdest silâhı ile hazır olup yüzlerce şhitleri, beyleri, Bcylerbeyileri gömüp yüzlerce yaralıyı cerrahlara götürüp tedavi ettirirdim, riyâ olmaya.

Hatta bu hakir bazı zaman yaralılara çorba ve ekmek taşıyıp bazı garip olanların esvaplarını hizmetçilerimle kaynatıp tertemiz edip yine elbiselelerini giydirip yüreklerinin bağrıları başına merhem vurup gözlerinin yaşlarına merhamet ederdim.

Hatta nicesinin sakallarına, bıyıklarına ve kulakları deliklerine kehele doluşup saçları, sakalları ve bıyıklarını makas ile kırkıp çâr-darb bir tıraşlı cavlâkî abdâl görünüşlü edip nice hastaları bu şekilde kehdenden kurtarırdım.

Hatta bazı zaman bu mahşer günlerinde baba oğula ve oğul babaya bakmadığı günlerde hakirin bir küçük gureba tulumu var idi. Onu hayat suyu ile doldurup eski metrisler içinde kimsesiz ve dermansız kalmış has-

64 VI 21a28-21b13. "boklu şehir" ve "bokluca gazi", muhtemelen anekdot ya da hikâyedeki birini göstermektedir. "benimle birlikte doğan küçük biraderim", Evliyâ'nın penisi için kullandığı ifadelerden biridir; bkz. SÖZLÜK 20.

65 Çok sık olarak; ancak II 273b13'teki alaylı kullanımına dikkat edilmeli: "*Evliyâ-ya pür-riyâ*" (riyâkâr Evliyâ).

talar ve yaralıları su dağıtıp Kerbelâ çölü şehitleri ruhlarını yâd ve yaralıların gamlı gönüllerini şâd ederdim. Cenâb-ı Hak riyâ yazmayıp kabul ve dergâhında makbul ede.⁶⁶

Tasvir, dinî klişeler bir yana, Walt Whitman'ın Amerikan İç Savaşı sırasında Washington hastanelerindeki birlik askerlerine bakmasını hatırlatıyor.

Aracı

Evliyâ, İpşir Paşa ile hem 1648'deki Celâli olayları sırasında, hem de paşa 1653'te sadrazam olarak atandığı zaman yaptıkları görüşmelerde olduğu gibi, kendisini sıkça aracı rolünde tanımlar. Öte yandan, Avrupalılarla yapılan antlaşma görüşmelerinde bulunduğu zaman kendisinin görevli Osmanlı diplomatından daha sert olduğunu anlatır. Nitekim 1664'te Uyvar'da bulunan Sekelhit (Szekelyhid) Kalesi'nin yıkılmasına itiraz ettiğini belirtir, ancak itirazının faydası olmaz. Kandiye'nin 1669'daki tesliminden sonra Venedikli kumandanlarıyla yapılan görüşme sırasında, anlaşmaya dâhil edilecek bir maddeyle Klis'in Osmanlılara iade edilmesini sağlamaya çalışır, ancak Osmanlıların başmüzakerecisi öneriyi küçümser.⁶⁷

IV. Uğraş: Seyyah

Evliyâ'nın savaş zamanında ve bir Osmanlı görevlisi olarak resmî görevlerde kendisini nasıl anlatmak istediğini gördük. Evliyâ, barış zamanında ve öncelikle sadece bir seyyahtı. Bu, onun kendisi için sahip olmak istediği bir kimlikti. Peygamberin şefaatiyle Evliyâ'nın seyahat arzusunu onayladığı ve kutsadığı birinci kitabın başındaki rüya bu nedenle önemlidir. Ancak Evliyâ nasıl bir seyyahtı?

Esas kimliği "seyyah" olan Evliyâ, tuhaf biçimde deniz seyahatinden hoşlanmıyordu. Seyahat hayatının başlangıcında, bir fırtına sırasında Karadeniz'de deniz kazasına uğradığı zaman denizden soğumuştur ki bu olay, Evliyâ'nın çok etkili biçimde anlattığı bir bölümdür. Uzun süren bir iyileşme döneminin ardından eve dönerek bir daha asla Karadeniz'e açılmayacağına yemin etmişti.

66 VIII 292b8=415: GUERRE 193. "Riyâ olmaya" ifadesini içki vs. içmediği iddiasında da kullanır (I 213a28); bkz. *Meddah*: Günlük Yaşam.

67 İpşir Paşa ile görüşmeler: II 366a24; III 177a7; MELEK 124-127. Uyvar: VII 29b20. Kandiye: VIII 303a9; GUERRE 252.

Daha sonra bu suların çevresinde seyahat etmiş olsa da, Evliyâ yeminini tutmuş görünmektedir.⁶⁸ 1666'da Hazar Denizi'nde bir geziden bahsederken, deniz seyahatinden her zaman nefret ettiğini ve bu nedenle Mağrib'e⁶⁹ ya da Hindistan'a gitmediğini söyler. Kuşkusuz, Girit'e ve Türkiye'nin sahillerine yakın olan, aralarında İstanköy ile Rodos'un da bulunduğu adalara gitti. 1671 yılında Kıbrıs'a giden bir fırkateyne bindiğinde, gemi düşman kalyonlarının saldırısına uğramış ve limana dönmek zorunda kalmıştı. Evliyâ, 1650'de gittiği zaman –bu yolculuktan da başka hiçbir yerde bahsedilmemektedir– Kıbrıs'ı yeterince gördüğü avuntusuyla gemiden indi.⁷⁰

Evliyâ nadiren yalnız seyahat etti. Resmî bir heyete liderlik etmediği zaman ya da bir Osmanlı valisine veya kumandanına bağlı olmadığı zamanlarda bile arkadaşları, hizmetkâr ve beleşçilerden oluşan bir takım, yollar güvenli olmadığına genellikle bir muhafız ve tabii ki özel bir sevgi duyduğu atlar⁷¹ ve zaman zaman köpekler Evliyâ'ya eşlik etti. Sözgelimi, 1671'de hacca gitmek niyetiyle İstanbul'dan yola çıkan (bu onun İstanbul'dan son ayrılışı olacaktı) Evliyâ'nın katarında üç yol arkadaşı, sekiz köle ve on beş Arap atı bulunuyordu. Seyahat programı, kaçan bir kölenin kovalanması nedeniyle birkaç kez kesintiye uğradı.⁷²

1672'de Sudan'a giden Evliyâ, biri gergedana, diğeri bir yaban katırına binmiş iki Bektaşî dervişleriyle karşılaşır. Onlar da gruba kaulır ve Kızıldeniz kıyısındaki Suakin (Sevvakin) yolunda Evliyâ'ya eşlik ederler. Gergedan ölünce ve yaban katırı da kaçınca, Evliyâ binmek üzere develer bulur. Bu hikâyenin hepsi değilse bile bir bölümü kesinlikle uydurmadır. Ancak Evliyâ, yol arkadaşlarının olmasından hoşlanıyordu. Bir yerde, 1666 yılında Dağıstan'da, yol arkadaşlarından beşinin ismini vermektedir: Her biri bir tür derviş olan Baba Mansur, Derviş Ahmed Halhali, Baba Tûrabi-yi Selmani, Aşçı Baba Şûca ve Derviş Vahid.⁷³

68 I 138b22'de Karadeniz'in etrafını üç kez dolaştığını söyler.

69 Evliyâ, 1673 yılında Sudan'dayken karadan Mağrib'e gitmeyi düşündüğünü, ancak gördüğü bir rüya nedeniyle bundan vazgeçtiğini ve Mısır'a döndüğünü söyler (X 431a27; bkz. *Ravi ve Musa-hip*: Alametler ve Rüyalara) Fas'tan Mekke'yi selamladığı iddiası şairane bir kaçıştır (IX 318b3; bkz. *Dünya İnsan*: Coğrafi Ufuklar).

70 Karadeniz'de gemi kazası: II 264b31. Yemin II 268a34. Deniz seyahatinden hoşlanmama: VII 106b25. Kıbrıs IX 149a28.

71 Macaristan seyahatleri sırasında birçok kez Hamis adlı atından bahseder: VI 21b8 (bkz. yukarıda; Falstaff'ın altındaki metni) 40b3, 124a30, 125a13,32.

72 At sevgisi: VIII 195a8. Köpekler: VII 181b. 1671: IX 3b23. Kaçan kölenin kovalanması: VIII 206b28, 210b16, IX 25a14, X Q 352a25.

73 İki Bektaşî derviş: X 411a; FUNC 171. İkame binek hayvanı olarak develer: X Q339b2, Q340a28. Dağıstan: VII 165b28. Bu listedeki iki kişi, Derviş Ahmed ve Baba Turabi, Viyana'ya gitmek için yola çıkmak üzere olan İbrahim Kethuda'nın emriyle Evliyâ'ya ilk katılanlardır. Evliyâ, ünlü bir ayyaş olan Derviş Ahmed'in kendisiyle gelmesini istemedi, ancak İbrahim ısrar etti (VII 30b14-17) Evliyâ, 1669 Kandiye kuşatması sırasında gömdüğü şehitlerden biri olarak "yedi kralın ülkesinden ve üç İslam padişahının ülkelerinde yol arkadaşı" Hindi Baba Mansur'dan bahseder (VIII 293a11).

Tuhaf yemek yeme alışkanlıkları ve diğer tuhaf gelenekler için Evliyâ'nın geniş bir hoşgörü sahibi olduğunu görmüştük (*Dünya İnsanı*: Tuhaf Âdetler; Hoşgörü ve Sınırları). Evliyâ, bir seyyahın içinde bulunduğu ülkenin âdetlerine uyması gerektiği fikrini sıkça dile getirmektedir. Nitekim 1672'de Sudan'da, ev sahibinin cimriliğinden yakınarak, ancak şöyle der: "Gurbette alçakgönüllü oldum" ("*bu diyar-ı gurbette iltiyam edip tevazu ederdim*"). Sudan'da sıcaktan etkilenmemiştir ve giyimini iklimi uydurduğunu söyler.⁷⁴

Seyahat için soğuk havalar daha sıkıntılıydı ve sonunda Mısır'a yerleşmesinin nedeni belki de buydu. Evliyâ, güzel iklimi nedeniyle cennet olarak bilinen Şam gibi, Azak'ın da soğukları nedeniyle cehennem olarak bilindiğini söylemektedir. Ocak 1667'de Azak'tayken, bir hamamın buz tutmuş olan mermer döşemesinde kayar ve İstanbul'a döndükten sonra, gözlerinde iki ay devam eden, Evliyâ'nın maruz kaldığı soğuğa bağladığı ağrılar ve akıntılar olur. Evliyâ bazen yüksek ateşten (örn. 1667'de Kandiye kuşatması sırasında) ve diğer rahatsızlıklardan da yakınmıştır, ancak genel olarak sağlam bir bünyesi vardı.⁷⁵

Evliyâ için seyahat bir eğlence değil, bir saplantıydı. Her yeri görmek ve gördüğü her şeyi yazmak zorundaydı. Son dercede düzenliydi. Şehir tasvirleri (*evsaf*), yukarıda değindiğim gibi, *Seyahatname*'nin en karakteristik edebî ögesidir (bkz. *İstanbul İnsanı*: İnsan ve Kitap). Bunlar, özenli bir Farsça ile yazılan alt başlıklarla, genellikle aynı modeli izlemektedir. Bazen yalnızca hiç bilgi içermeyen boşlukların takip ettiği başlıklar söz konusudur. Evliyâ'nın âdeta hazır bir tablosu vardır ve geçtiği her şehir için bu tabloyu doldurmaktadır. Siirt, alt bölümlerin çoğunun boş bırakıldığı uç bir örnektir. Burada, tarihî ve coğrafi bir çerçeve için Evliyâ'nın bilgisi tamdır, ancak doğrudan şehri anlatmaya başladığı zaman ev sayısı için bir boşluk bırakır; evlerin ahşaptan değil, taştan yapıldığını söylemekle yetinir ve sancakbeyinin sarayını basma-kalıp ifadelerle anlatır. Alt bölüm başlıkları, ancak tarımsal ürünler ve yemekten bahsedilirken içerik kazanmaktadır. (Şalgam ve havuçla ilgili anekdot bu bölümdendir; bkz. *Meddah*: Letaif/Latifeler). İnsan, Evliyâ'nın ya hiç Siirt'e girmediği ya da orada çok kısa bir süre için mola verdiği izlenimine kapılır. Evliyâ zaman zaman, anlatmayı neden kısa kestiğini açıklamakta zorlanır. Örneğin, kaçan kölesi nedeniyle bunalımda olduğunu söyleyerek ("*dağ-ı*

74 X 403b17; FUNC 148: 416b0; FUNC 188.

75 Azak: VII 185b32, 184b14. İstanbul: VIII 203b30 Kandiye kuşatması: VIII 289b3; GUERRE 176 (yanlış çeviri)

derûnum var idi") Kuzey Yunanistan, Sidirkapsi'deki dükkânları saymadığı için özür dilemektedir.⁷⁶

Evliyâ da birçok seyyah gibi, gittiği her yerde kendi işaretini bırakmaktan hoşlanıyordu.⁷⁷ Aşağıdaki listede yer alan yerlerde, genellikle çok sıradan dizeler olan duvar yazıları bırakmıştır:

II 280a5	Amasya yakınında Koyun Baba Türbesi, 1646
282b18	Amasya'da Pir İlyas Türbesi, 1646.
303b19	Tebriz civarındaki Şeyh Taki Türbesi, 1647
352b19	Çorum-Ankara arasındaki Koçi Baba Türbesi, 1648
353a13	Çorum-Ankara arasında Şeyh Şami Türbesi, 1648
353b 34	Ankara civarında Hüseyin Gazi Türbesi, 1648
III 56b17	Urfa'da bir su değirmeni, 1649
123a17	Balçık civarında Akyazılı Türbesi, 1652
128b15	Babadağı'nda Sarı Saltuk Türbesi, 1652
IV 192a13	Sivas civarında Şeyh Halil Türbesi, 1655
208b19	Diyarbakır'da Halid ibn Velid Türbesi, 1655 (DİYARBEKİR 184-5)
290b3	Diyarbakır'da Urmiye Şeyhi Türbesi, 1655 (DİYARBEKİR 190-1)
220b27	Bitlis civarında Sultan Veys Türbesi (Üveys el-Karani), 1655
241b sonda	Ahlat'ta mezarlık, 1655 (REISE 200-1)
300a16	Selmas civarında İmam Rıza Türbesi, 1655
VI 86a22	Budin'de Gül Baba Türbesi, 1663
89b7	Budin'de Gerz İlyas Türbesi, 1663
VIII 207a10	Megri civarında Nefes Sultan Türbesi, 1668
234a28	Alasonya civarında Mermi Baba Türbesi, 1668
332a7	Mistra'da Gerçek Er Sultan Türbesi, 1670
IX 78a11	Güzelhisar'da (Aydın) harap Mevlevihane, 1671
129b5	Finike civarında Abdal Musa Türbesi, 1671

76 Siirt: V 3b-4b. Sidirkapsi: VIII 212a.

77 bkz. VIII 379b9: "*Rum ve Arab ve Acemde ve Belh [u] Buharada elbetde her cami ve han ve imaret ve tekyegahlarda ve'l-hasıl bu elli bir yıl seyahat içre on sekiz padişahlık yerlerde elbette ve elbette üstüne iltizam-ı ma-la-yelzem edüp hatt-ı na-müstekrehimizle birer Fatiha rica edüp tahrir etmişiz, gören aşıklara hafî degildir.*"

Evliyâ, bazen isminin ve belki bir çizimin de bulunduğu duvar yazıları bıraktı:

- IV 257a19 Van'da bir saray, 1655- bazı sandal çizimleri.
- V 17a14 Erzurum'da bir saray, 1646- "hoş resim, mavi ve altın rengi hat yazısı"; seyyah-ı âlem olduğunu ve Melek Ahmed Paşa tarafından himaye edildiğini söyler (MELEK 194).
- VI 131a14 Uyvar'da camiye dönüştürülmüş bir kilise, 1663- ayrıca mermer levhalara tarih hakkettiğini ve bu iş için 100 altın aldığını ileri sürer.
- VII 4b17 Kaniye civarındaki Korokondar'da bir ağaç, 1664- kendisi "Almanya'da" olduğu için bu yazının Almanca olduğunu söyler.
- VIII 365b6 Elbasan'daki Sinan Paşa Camii, 1670- seyyah-ı âlem olduğunu söyler (ALBANIA 170-71)⁷⁸.
- 379b8 Edirne civarında Osman Baba Türbesi, 1670- seyyah-ı âlem olduğunu ve Melek Ahmed Paşa tarafından himaye edildiğini söyler.
- IX 106a21 İstanköy'de bir ağaç, 1671- seyyah-ı âlem olduğunu söyler.
- X 406b8 Dongola'nın aşağısında dev bir dişi ifritin bronz heykeli, 1672 (FUNC 157).

Ayrıca, Evliyâ'nın 1660'ta Köstendil'de bir camide, 1664'te Foça'daki iki ayrı camide ve 1671'de Adana'daki bir camide yazdığı günümüze kadar gelmiş duvar yazıları vardır.⁷⁹ Bu yazılarda, üç kez müezzin olduğunu, iki kez Melek Ahmed

78 "Dört duvarının dış tarafları Türkiye, Arabistan ve İran'dan gelen gezginlerin kendi elleriyle ve hüsnûhatla yazdığı beyitlerle, şiiirlerle, kasidelerle, hadislerle ve mısralarla tamamen kaplıdır. Eğer bütün yazılar toplansa yüz cilt ederdi. Bu cami, becerilerini sergilemek için birbirleriyle yarışan binlerce şair tarafından ziyaret edildiği için olağanüstü pürüzsüz, cilalı, parlak duvarları sayısız sanat eseriyle doludur. Aslında hangi köye, şehre ya da ibadethaneye gidersem gideyim, kendi işaretimi bırakmaya alışmış olduğum için bir beyit yazma küstahlığını ben de gösterdim ve imzaladım: 'Kıtebcü seyyah-ı âlem Evliyâ sene 1081' (Dünya seyyahı Evliyâ tarafından yazıldı, yıl 1081/1670)" (ALBANIA 168-71).

79 bkz. Baysun 1955, Mijatev 1959, Wittek 1965, Kreutel 1971, Prokosch 1988-89. Prokosch'da fotoğraflar, el çizimi kopyalar ve dört yazmanın transkripsiyonları ve çevirileri vardır. [M. Cavid Baysun, "Evliyâ Çelebi'ye Dair Notlar" *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 257-64; Petar Mijatev, "Les Monuments osmanlis en Bulgarie" *Rocznik Orientalistyczny* 23 (1959), 7-56; Paul Wittek, "Eine weitere 'Inscript' des Evliyâ Çelebi" *Türkiyat Mecmuası* 14 (1965), 270-72+ 275; R. F. Kreutel, "Neues zur Evliyâ-Çelebi-Forschung" *Der Islam* 48 (1971), 269-79; Erich Prokosch, "Die Gedenkschriften des Evliyâ Çelebi" *Jahrbuch des Österreichischen St. Georgskollegs Istanbul* (1988-

Paşa tarafından himaye edildiğini, bir kez seyyah-ı âlem olduğunu ve bir kez de Gülşeni olduğunu söylemektedir.

Evliyâ, hattat olarak kendisiyle gurur duyuyordu ve aşağıdaki yerlerde Karahisari tarzında hat örnekleri bıraktı:⁸⁰

III 8a4	Seyyid Battal Gazi Türbesi, 1648
IX 325a28	Peygamberin Mekke'deki evi, 1672

Evliyâ ayrıca sık sık tarih düşürmüştür. İstek üzerine düşürdüğü bazı tarihler oldukça özenlidir. Mesela:

X 113b16	Kahire'de bir kale, 1671- İacivert, Kethüda İbrahim Paşa için, 40 panel üzerine (KAİRO 146)
----------	--

Van'daki sandal çizimleri (bkz. üstte), Anabolu'nun şehir planı ve Lepanto'nun (İnebahtı) kabataslak planı –*Seyahatnâme*'deki tek çizim örneği– dışında çizim yapabildiğine dair bir işaret yoktur. “Ustamız Nakkaş Hükmezade Ali Bey tarzında” haritalar ve topografik taslaklar hazırladığını da ileri sürer. Aynı bölümde bu iddiasını dayandırdığı Nil haritası hâlâ Vatikan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (bkz. Rossi 1949).⁸¹

Başlarken (*İstanbul İnsanı*: İnsan ve Kitap), Evliyâ'nın temel amaçlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun eksiksiz bir tasvirini yapmak ve seyahatlerinin tam bir kaydını oluşturmak olduğunu ileri sürmüştüm. Bir saray eğlendirici, her işi yapabilen bir Osmanlı memuru ve dinî hizmet sunan biri olarak Evliyâ'nın faaliyetleri, seyahat tasarılarıyla nadiren çatışıyor, çoğu kez birlikte ilerliyorlardı ve seyahatleri ile seyahatlerini yazmanın yanında ikincil kalıyorlardı. Evliyâ'yı harekete geçiren imparatorlukla ilgili nedenleri kişisel nedenlerden ayırt etmek ne kadar zor ise, seyahat etme eylemi ile seyahatleri yazma işini birbirinden ayırmak da o denli zordur. *Seyahatnâme*, bir bütün olarak ele alındığı zaman, yazarının anıtı ve tanığıdır. Kitaba dokunan kişi, insana dokunmuş olur.

89), 320-336]. Mehmet Tütüncü, Karaman'da yeni bir duvar yazısı bulunduğunu bildirmiştir (Nisan 2008).

80 Krş. I 189b35: “Bu hakîr Evliyâ gücü yettiğince bazı mertebelerimiz vardır ki bazı tekkelerde asıldır.” Ahmed Karahisari için bkz. *İstanbul İnsanı*, not 63).

81 Anabolu: VIII 279b20. Lepanto: VIII 338a14. “Ustamızın tarzında...”: X 392a22; FUNC 113. Vatikan Kütüphanesi: Ettore Rossi, “A Turkish Map of the Nile River, about 1685” *Imago Mundi* 6 (1949), 73-75.

Sonuç

Ortaya çıkan otoportre, çok yönlü bir kişiliğe, muhtemelen Osmanlı edebiyatında en ayrıntılı biçimde çizilmiş olan insana aittir. İnsanın kendisiyle ilgili bu kadar çok şey açıklaması başlı başına sıra dışı ve tuhaftır. Çeşitli yönlerin hepsinin Osmanlı insan tipleri dâhilinde olduğuna kuşku yoktur. Alçakgönüllü ve samimi bir görünümün yanı sıra kesinlikle biraz mübalağa ve kendi reklamını yapma söz konusudur; ancak tutarsızlıkların arasından bütün bir kişilik ortaya çıkmaktadır.

Sultanın nedimi, "insanlığın nedimi" olmuştur. Sarayda büyük başarı sağlamış olan "işidir revani", seyahat günlüğü için izlenimleri toplayan ve kaydeden tarafsız bir yolcu haline gelmiştir. Esprili ve cana yakın eğlendirici, öpücükleri kabul etse de şarabı reddeder. Toplantıları canlandıran adam olsa da, konunun saygınlığını tehlikeye atmayacaktır. Osmanlı Devleti'nin kuludur, ama resmî görevden (mansıb) kaçınır; asiler ve eşkiyalarla karşılaştığında işi şakaya ve sevimliliğe vurur; savaş alanında Kur'an ve zafer ezanı okuyarak meydan okur; kuşatma savaşına yaralılara bakarak ve ölüleri gömerek katılır. Kuyumcubaşının oğlu, önemli bir mirasın varisi, takıntılı biçimde servetinin hesabını tutan bir çelebidir. Bu çelebi, derviş hırkası giyer; dünyevi bağlılıklardan kaçınmakta ısrar eder ve seyahat tutkusunun peşinde yersiz yurtsuz bir gezgin tavrını benimser.

5. BÖLÜM

MEDDAH

Evliyâ'nın hayalperest, abartımacı ve yalancı olarak büyük ünü bulunur. Oysa son yıllarda yapılan bilimsel çalışmalar, Evliyâ'nın güvenilirliğine olan inancı yeniden oluşturmak eğilimindedir.¹ Ancak yine de *Seyahatname*'nin gerçeklerin yanı sıra uydurmaları da içerdiği herkesçe kabul edilir. Bu metni yorumlamak girişiminde bulunan herkes için önemli bir görev, bunları birbirinden ayırt edebilecek ölçütü geliştirmektir.

Abartılı tarzını da göz önünde bulundurmakla birlikte, Evliyâ'nın başlıca işi olan betimlemeyi yaparken genellikle aklından geçenleri söylediğini varsayabiliriz. Macaristan'daki Balaton Gölü için şöyle der: "Bana 50 kulaç derinliğinde, dendi; ama ölçmedim, yalan haramdır."² Evliyâ, kendi deneyimlerini anlattığında ise pek daha az titizdir. Gerçeğin gizlendiğini sezdiğimiz yerde, bunun bir nedeni olması gerekir. Burada *edeb*n geleneksel ikili amacıyla ilintili iki farklı güdüyü ayırt etmeye çalışacağım: bilgilendirmek ve eğlendirmek.

— Evliyâ bir şeyi, eksiksiz ya da tutarlı olmak adına ya da bilgisizliğini itiraf etmek istemediği için, öyleymiş gibi gösterebiliyor. Nitekim, seyahat güzergâhını, kendisini, belirli önemli olaylar sırasında kendisi için olan önem-

1 En son değerlendirmeler için bkz. DİYARBEKİR xv-xvi, 62-63; Kop an 1976, 1981; Laut 1989, 21-31 (kendinden önceki literatüre göndermelerle). [Vojtech Kop an, "Einige Anmerkungen zu Evliyâ Çelebis Seyahatname," *Asian and African Studies* 12 (1976), 71-84; "Zur Glaubwürdigkeit einiger Angaben Evliyâ Çelebis Seyahatname," *VIII. Türk Tarih Kongresi...* (Ankara, 1981) 2, 1061-71 + Tafel 427; Jens Peter Laut, *Materialien zu Evliyâ Çelebi I: Erläuterung und Indices zur Karte B IX 6 "Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi"* (Beihefte zum Tübinger Atlas des vorderen Orients B 90/1, Wiesbaden, 1989)]

2 VII 10b12: "Umku elli kulaçdur" dedüler, ammâ ölçmedim, yalan harâmdır.

li yerlerde bulunuyor göstermek için ayarlamış ya da bir boşluğu doldurmak için başka yerde kullanılan bir listeyi almış yahut da yazılı bir kaynaktan bilgiler ödünç alıp bunları doğrudan kendi deneyimleriymiş gibi sunmuş olabilir.³ Batı Avrupa'ya yapılan hayali yolculuklar bu kategoriye yerleştirilebilir (bkz. *Dünya İnsanı: Coğrafi Ufuklar*). 26 yıl boyunca iktidarsız olmasıyla sonuçlanan hastalık hikâyesi de muhtemelen kurmacadır (bkz. *Çelebi ve Derviş: II. Tıp: Derviş*), ancak bu hikâye söz konusu can sıkıcı duruma akla yakın bir neden sunar. Yantılanması güç olan soru ise, onun ne ölçüde okuyucularını aldatmak kastı taşıdığıdır.

— Bir şeyi, tekdüzelikten kurtulmak amacıyla ya da sırf eğlence olsun diye yahut da edebiyat yapmak istediği için öyleymiş gibi gösterebiliyor. Eşeğe dönüşen Tatar gencin hikâyesi ile ölen ve kefenin içinde kara bir keçiye dönüşen Arap köle çocuğun hikâyesi birer örnektir buna. Yıkık şehirleri (bkz. aşağıda: Sayılar) ve Çağatay mezar yazıtlarını, gelecek Osmanlı sultanlarını gösteren Erdel (Transilvanya) fresklerini (bkz. *Sultan Kulu: Osmanlı Sırları*) betimlemesi ve Kaffâh pcygambere (Hoaxes) ilişkin aldatmaca (bkz. aşağıda: Aldatmacalar) bu kategoriye girer. Bitlis bölümlerinde Molla Mehmed'in sergilediği –Türk büyüculüğünün “gözbağcılık” olarak bilinen hoş örneklemelerinden olan– sihir becerileri ve Evliyâ'nın birinci kişi üzerinden dile getirilen anlatısına doğaüstü güç ve olayların pek çok kez birdenbire katılığı ya da (Anadolu'daki Gideon gibi) daha biçimli rüya silsileleri de (bkz. aşağıda: *Ravi ve Musahip: Alametler ve Rüyalar*)⁴ bu kategoriyi oluşturan diğer örneklerdir. *Seyahatname*'deki hayali malzemenin çoğu –ister kısa ve anekdota dayalı ister uzun süremlili ve hicivli olsun– hep bu doğrultudadır. Burada kesinlikle aldatma kastı yoktur.

3 Önemli olaylar için bkz. GUIDE, preface (önsöz). Evliyâ için önemli yerler: bkz. Hans Jürgen Kornrumpf, “War Evliyâ Çelebi in Bergama? Anmerkungen zu seinem Reisewerk,” *Materialia Turcica* 7/8 (1981/82), 259-62. Başka yerde kullanılan bir liste: bkz. Dankoff 1990, 91 ve Ek A (Bolu ve Gördes Ichçeleri) = SÖZLÜK 249-50; BİTLİS 292 (Abdal Han Kütüphanesindeki Mısır üzerine kitaplar). [Robert Dankoff, “Turkic Languages and Turkish Dialects according to Evliyâ Çelebi,” *Altaica Osloensis: Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, ed. Bernt Brendemon (Oslo, 1990), 89-102]. Yazınsal kaynak: bkz. Dankoff 1989, 25 = SÖZLÜK 43 (Kaynakça üzerine). [Robert Dankoff, “The Languages of the World according to Evliyâ Çelebi,” *Journal of Turkish Studies* 13 (1989), 23-32].

4 Tatar genç: VII 81b34. Arap köle çocuk: VIII 339b13. “Çağatay” mezar yazıtları: Dankoff 1990 (bkz. önceki not), 96 = SÖZLÜK 35-38; WZKM'de 89 (1990), 341-2'deki Bulut 1997'nin incelenmesi [Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes; Christiane Bulut, *Evliyâ Çelebi's Reise von Bitlis nach Van* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1997) = TURCOLOGICA, Band 35]. Molla Mehmed: IV 221b-222a, 231a-232b, V 11a-b; BİTLİS 44-49, 122-33, 360-63.

Sayılar

Evliyâ'nın sayı kullanımını biraz ayrıntılı olarak inceleyelim. Evliyâ büyüklüklerle ilgili belirlemelerinde genellikle (ör. 2000 ya da 2060 gibi) yuvarlak sayılar kullanır. Aşağıda bulunan seçilmiş liste bir fikir verecektir:

Seyahatnâme'de yuvarlak bir sayı olarak 60'ın kullanımı

- 160 –Beşiktaş'taki bahçeler, I 135b3
 –Güreş taktikleri, IX 22b27
 –Nil boyundaki şehirler, X 157a20, KAİRO 295
- 260 –Cambaz ve eğlendiricilerin kullandığı aletler, I 204a7
 –Yanya'daki sokaklar, VIII 348b25
 –Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liman şehirleri, IX 47a11
- 360 –Safevilerin işkence yöntemleri, II 303a1
 –Güreş taktikleri, III 158b7, EDİRNE 99
 –Raab/St. Gotthard'taki küffarın şâhî ve balyemez topları, VII 21b8
 –Mora'daki köyler, VIII 282b22
 –Kudüs'teki medrese ve zaviyeler, IX 216a26
 –Kahire Vezirler Sarayı'ndaki odalar X 81b15, KAİRO 23
 –Kahire'de Sufi tarikatlarının şeyhleri, X 108a4, KAİRO 123; ayrıca bkz. 201b13
 –Bulak'taki mihraplar, X 134a21, KAİRO 219
 –Kahire'deki mevlûdu'n-nebî, yılın her gecesinde bir kez X 220b21
- 366 –Viyan'daki kiliseler, VII 59a21, APFEL 105, 2.bs, 152: 66
 –İskenderiye surlarındaki kuleler, yılın her gününe bir tane, X 321b1
- 760 –I. Süleyman'ın fethettiği Ege adaları, X 27b10, 30a1
 –Mısır'daki kasabalar, X 194a7
- 860 –Kahire'deki minareler, X 176a10
- 1060 –Rumelihişarı'ndaki evler, I 137a21
 –İstanbul ve yöresindeki meyhaneler, I 214a22
 –Evliyâ'nın o zamana (1641) dek indirdiği hatimler, II 266a7
 –Amasya'daki dükkanlar, II 281b20
 –Melek Ahmed Paşa'nın, İpşir Paşa'nın tehdit ettiği araçlara geri vermek zorunda kaldığı altın keseleri, III 174b2, MELEK 113
 –Melek Ahmed Paşa'nın Sincar'da ganimet payı olarak aldığı altın keseleri, IV 215b15, MELEK 173

- Kürdistan'daki aşiret reisleri, IV 338a28
- Dodoşka'daki esirler, V 141b24
- Melek Ahmed Paşa'nın Erdel seferinde harcadığı altın keseleri, VI 32b1
- İstanbul-Silivri-Burgaz-Terköz dörtgenindeki köy ve kasabalar, VI 50a6
- Litre'de zindandan kurtarılan Müslüman esirler, VI 123a17 (bkz. *Çelebi ve Derviş: Kurtarıcı*)
- Kahire'deki tekkeler, X 108a26, KAİRO 124
- 1066 -Ankara'daki büyük evler, II 357b1
- 1160 -Galata'daki sokaklar, I 129b23
- 1960 -Sakız Adası'ndaki kiliseler, IX 59b28
- 2060 -Üsküdar'daki dükkânlar, I 146a8
- Dicle ve Fırat'ın kolları, III 85a14
- Uyvar'ın fethinden sonra ele geçirilen narin kumaşın araba yükü olarak niceliği, VI 130a14
- Kahire'deki bostan ve bahçeler, X 166b27
- Mısır'daki Bedevi tekkeleri, X 108a28, KAİRO 124
- 3060 -Mimar Sinan'a atfedilen yapılar I 90b26
- Kasımpaşa'daki dükkânlar, I 126a23
- Arap aşiretler, II 256a35
- Sincar Dağı çarpışmasında öldürülen Yezidiler, IV 214b28, MELEK 170
- Yeni Dünya'da inşa edilen hisarlar, X 252a15
- 3760* -Evliyâ'nın gördüğü kale ve hisarlar, VIII 308a26
- 4060 -Nablus'taki evler, IX 206a17
- 5060 -"Kol akçesi" alınan dükkânlar, X 590b8
- 6060 -Kahire'de haraç ödeyen Yahudiler, X 88b21, KAİRO 48: 6000
- 6666 -Kandiye kalesinin anahtarları, VIII 304a3, GUERRE 256 (+ n. 257: *Kur'an'daki ayet sayısı*)
- 7060 -İstanbul'daki meyhaneler, I 213b22
- Evliyâ'nın gördüğü kale ve hisarlar, V 36a18
- Viyan'a'da savaş hatırası olarak geçit töreniyle dolaştırılan Osmanlı asker kelleleri, VII 70b4
- 9060 -Kahire'deki özel hamamlar, X 118a14, KAİRO 164
- 10 060 -Galata'nın çevresinin adım hesabı, I 128b17
- 11 060 -Özi'den İstanbul'a gönderilen esirler, V 64a5, MELEK 218
- 20 160 -Batlamyus'a göre dünyanın çevresinin mil olarak ölçümü, X 251b12, 15

* Ancak bu kalelerin sayısı VI 29a22 ve IX 113b26'da 3700 olarak belirtilmiştir.

Ayrıca bakınız:

77 –Evliyâ'nın katıldığı gazalar, VII 116a12

770 –Evliyâ'nın ziyaret ettiği kaplıcalar, VIII 207a16

Evliyâ, kimi zaman kesin rakamları vermeye çalışır. Ancak ne şekilde olursa olsun, tahmininin ciddiye alınıp alınmamasına yönelik niyeti genellikle açıktır. Başka herhangi bir şeyin aynı şekilde doğruluk iddiası taşımadığını ima ederek, sıklıkla yalnızca doğrudan doğruya kendisinin deneyimlediklerini yazdığında ısrar eder (bkz. *Ravi ve Musahip*; Kanıt). Doğruluğunu temin etmek adına kimi zaman binbir zahmete girer. Örneğin Afyonkarahisar hakkında şöyle der:

Bu şehri gören “kırk elli bin hane vardır” diye tahmin eder. Ama bu hakir haberin doğruluğunu mahkeme sicillerinden, esnaf şeyhlerinden, askerî ser-çeşmelerinden, şahbenderlerden ve köy kethudalarından öğrenip yazmayı üzerime görev saymışız. Bu şehrin dahi ne kadar hane iddiğini haber alıp yazdık.

Ve hemen biraz sonra ise şöyle der: “Muhafızlardan (*pasbanlar*) öğrendiğime göre toplam 2048 dükkân vardır.”⁵

İyi bildiklerini –Osmanlı şehirleri, camileri ve benzerlerini– betimlerken Evliyâ, tahminlerinde genellikle oldukça ölçülüdür, tersi durumda ise abartısı apaçık ortadadır. (Çoğu kez sayı vermek yerine yalnızca bir boşluk bırakır.) Örneğin Bitlis'te şunlar bulunur:

110 mihrab, bunlardan yalnızca 5 caminin adını verir
 26 mescid
 [boşluk] medrese, beş tanesinin adını sayar
 70 çeşme
 41 sebilhane
 20 tekke
 17 Müslüman mahallesi, 11 gayrimüslim mahallesi
 9 han
 1200 dükkân
 5 hamam

Bitlis, Evliyâ'nın iyi bildiği küçük bir şehirdir. Kahire gibi daha büyük bir şehir söz konusu olduğunda ise, başta çok kesin ifadelerle başlar betimlemeye: 156 cami. Rakamın doğruluğu su götürmez gibidir; ancak başka bir yerde verdiği bu sayıyı unuttur ve bu kez 700 sayısını verir. Sıra, şehirdeki mihrapların toplam sayısının tahminine gelince ise, hepten uçuk bir sayı belirtir: 177.000. Ancak bunları, özellikle "duvar-duvara minare minareye bitişik" (*âvâr âvâra minâre minâreye muttasıl*) olan Karafe bölgesinde, çoğu yıkıntı durumunda olduğundan bu muazzam sayının sadece 46 bini hâlâ kullanımda diye nitelet. Bu açıklama şöyle sürer:

3600 medrese, çoğu şimdi yıkıntı durumunda
860 darülhadis (hadis okulu)
370 darülkurra (Kuran okulu)
2015 mekteb (ilkokul)

Burada kesinlikle abartı söz konusudur; ancak bu rakamlarda beliren büyüklük sırası hafife alınmamalıdır.⁶

Evliyâ'nın antik şehirleri betimleyişi de ayrı bir meseledir. Burada kullanılan abartılı sayılar hiçbir biçimde doğruluk iddiası taşımaz. Aşağıda belirtilecek iki tanesinin haklarında bir fikir vermeye yeteceği bir düzine civarında örnek bulunur.⁷ Bunlardan ilki, Ayasuluğ'dur (yani Efes): "Antik yapının mevcut kalıntılarından eski zamanlarda bu şehrin ne kadar büyük bir ticaret merkezi olduğu açıkça bellidir. Şehirdekiler:

300 hamam	200 medrese
7 bedesten	70 imaret
700 taş han	3000 çeşme
20.000 mescit	1500 mekteb
800 cami	

Ayrıca yüz binlerce saray ve yüz binlerce özel ikametgâh."

6 Bitlis: IV 224a-225b; BİTLİS 64-69. KAİRO, cami: X 89a4, KAİRO 48; 116b25, KAİRO 158. Mihraplar, vb.: 105b20, KAİRO 114; 106a10, KAİRO, 115; 106b10232, KAİRO 117; 106b24, KAİRO 119; 107a24, KAİRO 121.

7 Diğerleri şunlardır: Eski Bağdad = Heremdâd (IV 332b5), Kûfe (IV 356b28), Basra (IV 359b34), Karadere (IV 390b29), Eski Musul (IV 399a. ortada), Salonya (VII 121a5), Eski Kırım (VII 137a19), Irak-ı Dadyan (Dağıstan'da, VII 160b19), Görgös (Korykos, Sülfke civarında, IX 151a. üst), Eski Mısır (X 140a11 [KAİRO 240], 228b4)

İkincisi ise, Ahlat'tır. Evliyâ, yıkık bir duvardaki eski bir Türkçe yazıttan alıntı yapıyormuş gibi görünür: "Geliştiği dönemde şehirde bulunanların kaydı:

35.000 mihrab	8000 sebilhane
2000 medrese	10.000 Müslüman mahallesi
1000 hamam	200.000 ev
2000 han	70.000 saray
1000 darülhadis	600.000 dükkan
6000 mektep	150 bedestan
800 tekke	700 imaret
18.000 çeşme	

vb.; ayrıca Sübhan yaylasında bulunan 3000 süt sarnıcının kaynaklık ettiği 700 süt çeşmesi". Bu rakamların kurmaca, hatta mizahi niteliği açıktır.⁸

Kimi zaman basit sayılar bile Evliyâ'yı sıkıntıya düşürmüş görünür yahut da Evliyâ'nın bu sayılara yönelik tutumu bütünüyle umursamazcadır. Şam'ı diğer şehirlerle karşılaştırırken, "dördü" kafirlerin ülkesinde (Kafiristan'da) ve "altısı" Osmanlı İmparatorluğu'nda (Âl-i 'Osman'da) olmak üzere, dünyada 12 büyük şehir olduğunu belirtir. İlk grupta Viyana, Prag, Köse ve Paris'i sayar; ikincisinde İstanbul, Edirne, Bursa, Kahire, Halep, Bağdad ve Şam'ı belirtir. Tanık olduğu birçok askerî çatışmadan birinde "altısı" şehit, "beş"i gazi 10 Osmanlı zayıfatı olduğunu söyler. Benzer biçimde, tarihlerin hesaplanmasında da bazen birbirini tutmaz sonuçlar verir: böylece Hz. Süleyman'ın zamanından bu yana geçen yılların sayısını hesaplamaya çalışırken Evliyâ'nın kafası fena halde karışır (bkz. *Ravi ve Musahip*: Kuşkuculuk ve Safdillik).⁹

Günlük Yaşam: Evliyâ'nın Babasının Evinde Bir Eğlence

Suraiya Faroqhi ve diğer birçok araştırmacı, *Seyahatnâme*'yi, yeme alışkanlıkları, giyim, barınma ve mimari, özel eğlenceler, genel eğlenceler, Evliyâ kültü vb. konularda bilgi edinmek için incelemektedir. Büyük ölçüde Evliyâ'nın eserinin

8 Ayasuluğ: IX 67b.25; Ahlat: IV 240a1. Süt yolu, Farsça-Türkçe Ferhad ile Şirin aşk hikâyesi silsilesinden ödünçlenmiş bir motif.

9 Dünyadaki büyük şehirler: IX 249a25. Zayıfat: VI 184a30 "on aded gazilerin ... altısı şehid ve beşi gazi ve sa'id oldular" Hz. Süleyman'dan itibaren yıllar: IX 217a9. Bazı bağlamlarda "on iki" on için bir kod gibi kullanılır görünmektedir, nitekim Aşure genellikle Muharrem'in "onikinci" günüdür; yahut 12 yuvarlak bir rakamdır, nitekim Arapça, Kürtçe, Rusça, Kalmuk ve Çingene dillerinin tümünde on iki karşılıklı olarak anlaşılabilir lehçe bulunur (bkz. Dankoff 1989 [yukarıda, not 3], 25 = SÖZLÜK 40-51).

betimleyici bölümlerinden elde edilen bu tür bilgi, çarpıtılması için ortada açık bir neden bulunmadığı sürece güvenilir kabul edilebilir. Anlatı bölümlerinden elde edilen malzeme ise bir diğer sorundur, çünkü burada Evliyâ'nın garipliklerini, anekdota dayalı biçimini ve edebi heveslerini sürekli olarak göz önünde bulundurmamak zorundayız. Örneğin Kaya Sultan'ın hayra yorulmaz rüyalarına, doğururken ölmesine ve Melek Ahmed Paşa'nın tepkilerine ne anlam vereceğiz? Bunlar, bir Osmanlı padişah kızı ile kocasının "mahrem yaşamı"na doğrudan göz atmamızı sağlayan sahneler midir? Yoksa bunlar her şeyden önce Evliyâ'nın edebi sanatının örnekleri olarak ele alınıp bu bakış açısıyla mı incelenmelidir? Sura-ya Faroqhi'nin gözlemi yerindedir:

Hikâyenin gerçek olup olmaması amaçlarımız bakımından konu dışıdır. Evliyâ uydurmuş bile olsa, hikâyeci de hikâyenin kahramanıyla aynı toplumsal zeminden gelir ve onun Melek Ahmed Paşa'nın evliliğini yorumlaması da, bu nedenle, en az ilişkinin kendisi kadar ilgi çekicidir.¹⁰

Başka bir yerde Evliyâ'nın 1647'de Celali isyanına katıldığı zaman Anadolu kırsalında başından geçen bazı olayları anlatımına, her olayda anlatıyı nasıl biçimlendirdiğine işaret ederek bu duruma dikkat çekmiştim (bkz. *Dünya İnsanı: Asiler ve Haydutlar; ve Sultanın Kulu: Osmanlı Eleştirisi*). Burada Evliyâ'nın çocukluğu sırasında İstanbul'da başından geçen bir olayı anlatışı üzerinde duracağım. Göz önünde bulundurulacak sorular şunlar: Bu betimleme ne ölçüde gerçeği yansıtır? Ve Evliyâ'nın zamanındaki günlük yaşamla ilgili olarak bize ne anlatmaktadır?

Evliyâ'nın, 10. Kitap'ın girişinde yer alan Mısır betimlemesinde, 1517'de Mısır'ı fethederek Osmanlı İmparatorluğu'na katan Osmanlı hükümdarı Sultan I. Selim'in (sal. 1512-20) kahramanlıklarından çokça bahsedilir.¹¹ Selim'in, sultan olmadan, daha Trabzon valisiyken başından geçen maceraların hikâyesini sunan Evliyâ (kendisi 1611'de doğmuştu), bu hikâyeyi –bir görgü tanığı ve olayın katılımcısı olan– çok güvenilir bir kaynaktan aldığını söyler. Evliyâ'nın bu sahneyi nasıl kurguladığı (parantez içindeki bazı açıklama notları eşliğinde) aşağıda görülecektir:

Merhum u mağfurun-leh babamız Derviş Mehmed Zillî 117 yaşında geçici dünyadan kalıcı dünyaya göç ettiler. ... iş görmüş ihtiyar adam idi. Süley-

10 ALLTAG 121; Türkçe çev. 118; İng. çev. 104. Kaya Sultan'ın rüyaları için bkz. MELEK 8. böl.

11 *Seyahatnâme*'nin bu bölümü "Selimnâme" türüne örnektir.

man Han rikâbdarı Kuzu Ali Ağa 148 yaşında vefat etti. Zeyrekbaşı'nda Pirinccizâde hanesi sahibi Abdi Efendi ve Azebler Hamamı yakınında Kara Kız Mehmed Efendi, bu yazılan ihtiyarlar bir yere gelip sohbet ettiklerinden hakir safâ ederdim.

Bir gün yine bunlar bizim pederle can sohbeti ederken bir anık tirit zayıf adamın koltuklarına hizmetçileri girip kapıdan görününce bizim pederle hepimiz karşılamak için kalkıp hayli saygı gösterip yukarı safta karar etti. Taraf taraf, "Safâ geldin ömrümün varı Halimi Efendi" deyip izzet ikramlar edip afyonlar ve mutantan kahveler henüz kokmuştu. Bunlar can sohbeti edip keyiflerini yetiştirip kellelerinden araklıyelerini eğip buruh buruh demeye başladılar. ... bizim pederin arka kaşağısını eline alıp cydır...

Bu hoş sahne betimlemesini nasıl değerlendireceğiz? Evliyâ'nın yaptığıının, çocukken babasının evinde tanık olduğu bir sohbeti anlatmaktan ibaret olduğunu mu varsayacağız? Yoksa bu bölüm kurmaca mıdır ve öyleyse, ne değer taşır?

Hikâyenin öğelerini tek tek inceleyelim ve bunlara ne ölçüde inanabileceğimizi birlikte görelim.

Evliyâ'nın babası. Eğer Evliyâ'nın öne sürdüğü gibi 1058/1648'de öldüğünde 117 yaşında idiyse (bkz. *İstanbul İnsanı*: Ataları, Aile Geçmişi), doğum tarihinin 941/1534 olması gerekir. Bu durumda, Evliyâ, Zigetvar seferi konusunda doğrudan bir kaynak olarak babasından duyduğu bilgileri aktardığını öne sürse de, söz konusu doğum tarihine göre, babasının bu tarihte Sultan I. Süleyman'ın (sal. 1520-1566) nedimleri arasında yer almış olması pek olanaklı değildir. Evliyâ'nın ailesinin uzun ömürlü olmasının önemi, bu özelliğin ona kendisinininkinden çok önceki dönemlere erişme olanağı sağlamasıydı.¹²

Evliyâ'nın yetişmesi; diğer eski gaziler. Evliyâ, hayatının ilk yıllarından epeyce bahseder (bkz. *İstanbul İnsanı*). Evliyâ'nın, çocukken bu tür toplantılara katılmış olmasının yanında, babasının, Osmanlı hizmetindeki diğer eski askerlerle bağlantısı bulunması da akla yakın görünür. Evliyâ, bu toplantılardan, 10. Kitap'ta Halim Efendi'nin tanıtıldığı bu bölümün dışında, 1. Kitap'ta da bahseder: "Her zaman yaşlı adamlarla birlikte olur ve onlarla geçmiş maceralardan konuşurdu" (*da'ima müsün adamlar ile ihtilat edüp macera-yı maziden söyleşirlerdi*). Aynı metin parçasında Sultan I. Süleyman'ın 1566'da Zigetvar'da ölümünden

12 Babasının ölüm yaşı: III 156a25, X 42a2. Sultan I. Süleyman'ın maiyetinde: VI 175b4. Evliyâ, Sultan Süleyman'ın ölümüyle ilgili olarak babasının özellikle güvenilir bir tanık ("*sıka kelâmı*") olduğunu çünkü 48 yıl onun hizmetinde bulunduğunu ve ölümünde de yanında olduğunu söyler. Evliyâ, uzak geçmişin olayları için görgü tanığı olarak çok yaşlı kimselere başvurmaktan hoşlanır: örn. V 147a19; X 368b22.

betimleyici bölümlerinden elde edilen bu tür bilgi, çarpıtılması için ortada açık bir neden bulunmadığı sürece güvenilir kabul edilebilir. Anlatı bölümlerinden elde edilen malzeme ise bir diğer sorundur, çünkü burada Evliyâ'nın garipliklerini, anekdota dayalı biçimini ve edebi heveslerini sürekli olarak göz önünde bulundurmak zorundayız. Örneğin Kaya Sultan'ın hayra yorulmaz rüyalarına, doğururken ölmesine ve Melek Ahmed Paşa'nın tepkilerine ne anlam vereceğiz? Bunlar, bir Osmanlı padişah kızı ile kocasının "mahrem yaşamı"na doğrudan göz atmamızı sağlayan sahneler midir? Yoksa bunlar her şeyden önce Evliyâ'nın edebi sanatının örnekleri olarak ele alınıp bu bakış açısıyla mı incelenmelidir? Sura-ya Faroqhi'nin gözlemi yerindedir:

Hikâyenin gerçek olup olmaması amaçlarımız bakımından konu dışıdır. Evliyâ uydurmuş bile olsa, hikâyeci de hikâyenin kahramanıyla aynı toplumsal zeminden gelir ve onun Melek Ahmed Paşa'nın evliliğini yorumlaması da, bu nedenle, en az ilişkinin kendisi kadar ilgi çekicidir.¹⁰

Başka bir yerde Evliyâ'nın 1647'de Celali isyanına katıldığı zaman Anadolu kırsalında başından geçen bazı olayları anlatımına, her olayda anlatıyı nasıl biçimlendirdiğine işaret ederek bu duruma dikkat çekmiştim (bkz. *Dünya İnsanı: Asiler ve Haydutlar*; ve *Sultanın Kulu: Osmanlı Eleştirisi*). Burada Evliyâ'nın çocukluğu sırasında İstanbul'da başından geçen bir olayı anlatışı üzerinde duracağım. Göz önünde bulundurulacak sorular şunlar: Bu betimleme ne ölçüde gerçeği yansıtır? Ve Evliyâ'nın zamanındaki günlük yaşamla ilgili olarak bize ne anlatmaktadır?

Evliyâ'nın, 10. Kitap'ın girişinde yer alan Mısır betimlemesinde, 1517'de Mısır'ı fethederek Osmanlı İmparatorluğu'na katan Osmanlı hükümdarı Sultan I. Selim'in (sal. 1512-20) kahramanlıklarından çokça bahsedilir.¹¹ Selim'in, sultan olmadan, daha Trabzon valisiyken başından geçen maceraların hikâyesini sunan Evliyâ (kendisi 1611'de doğmuştu), bu hikâyeyi –bir görgü tanığı ve olayın katılımcısı olan– çok güvenilir bir kaynaktan aldığını söyler. Evliyâ'nın bu sahneyi nasıl kurguladığı (parantez içindeki bazı açıklama notları eşliğinde) aşağıda görülecektir:

Merhum u mağfurun-leh babamız Derviş Mehmed Zillî 117 yaşında geçici dünyadan kalıcı dünyaya göç ettiler. ... iş görmüş ihtiyar adam idi. Süley-

10 ALLTAG 121; Türkçe çev. 118; İng. çev. 104. Kaya Sultan'ın rüyaları için bkz. MELEK 8. böl.

11 *Seyahatnâme*'nin bu bölümü "Selimnâme" türüne örnektir

man Han rikâbdarı Kuzu Ali Ağa 148 yaşında vefat etti. Zeyrekbaşı'nda Pirinccizâde hanesi sahibi Abdi Efendi ve Azebler Hamamı yakınında Kara Kız Mehmed Efendi, bu yazılan ihtiyarlar bir yere gelip sohbet ettiklerinden hakir safâ ederdim.

Bir gün yine bunlar bizim pederle can sohbeti ederken bir anık tirit za-yıf adamın koltuklarına hizmetçileri girip kapıdan görününce bizim pederle hepimiz karşılamak için kalkıp hayli saygı gösterip yukarı safta karar etti. Taraf taraf, "Safâ geldin ömrümün varı Halimî Efendi" deyip izzet ikramlar edip afyonlar ve mutantan kahveler henüz kokmuştu. Bunlar can sohbeti edip keyiflerini yetiştirip kellelerinden arakiyelerini eğip buruh buruh demeye başladılar. ... bizim pederin arka kaşağısını eline alıp eydir...

Bu hoş sahne betimlemesini nasıl değerlendireceğiz? Evliyâ'nın yaptığıının, çocukken babasının evinde tanık olduğu bir sohbeti anlatmaktan ibaret olduğunu mu varsayacağız? Yoksa bu bölüm kurmaca mıdır ve öyleyse, ne değer taşır?

Hikâyenin öğelerini tek tek inceleyelim ve bunlara ne ölçüde inanabileceğimizi birlikte görelim.

Evliyâ'nın babası. Eğer Evliyâ'nın öne sürdüğü gibi 1058/1648'de öldüğünde 117 yaşında idiyse (bkz. *İstanbul İnsanı*: Ataları, Aile Geçmişi), doğum tarihinin 941/1534 olması gerekir. Bu durumda, Evliyâ, Zigetvar seferi konusunda doğrudan bir kaynak olarak babasından duyduğu bilgileri aktardığını öne sürse de, söz konusu doğum tarihine göre, babasının bu tarihte Sultan I. Süleyman'ın (sal. 1520-1566) nedimleri arasında yer almış olması pek olanaklı değildir. Evliyâ'nın ailesinin uzun ömürlü olmasının önemi, bu özelliğin ona kendisinininkinden çok önceki dönemlere erişme olanağı sağlamasıydı.¹²

Evliyâ'nın yetişmesi; diğer eski gaziler. Evliyâ, hayatının ilk yıllarından epeyce bahseder (bkz. *İstanbul İnsanı*). Evliyâ'nın, çocukken bu tür toplantılara katılmış olmasının yanında, babasının, Osmanlı hizmetindeki diğer eski askerlerle bağlantısı bulunması da akla yakın görünür. Evliyâ, bu toplantılardan, 10. Kitap'ta Halim Efendi'nin tanıtıldığı bu bölümün dışında, 1. Kitap'ta da bahseder: "Her zaman yaşlı adamlarla birlikte olur ve onlarla geçmiş maceralardan konuşurdu" (*da'ima müsün adamlar ile ihtilat edüp macera-yı maziden söyleşirlerdi*). Aynı metin parçasında Sultan I. Süleyman'ın 1566'da Zigetvar'da ölümünden

12 Babasının ölüm yaşı: III 156a25, X 42a2. Sultan I. Süleyman'ın maiyetinde: VI 175b4. Evliyâ, Sultan Süleyman'ın ölümüyle ilgili olarak babasının özellikle güvenilir bir tanık ("*sıka kelâmı*") olduğunu çünkü 48 yıl onun hizmetinde bulunduğunu ve ölümünde de yanında olduğunu söyler. Evliyâ, uzak geçmişin olayları için görgü tanığı olarak çok yaşlı kimselere başvurmaktan hoşlanır: örn. V 147a19; X 368b22.

sonra gerçekleşen istişarelerle ilgili olarak Evliyâ, Silahdar Kuzu Ali Ağa, Rikabdar Gülabi Ağa, Zeyrekbaşı'da yaşayan Mutfak Emni Abdi Ağa ve Sukemerli Koca Mustafa Çelebi'nin adlarını anar.¹³ Bu liste, 10. Kitap'ta Halimi Efendi'yi tanıtan bölümdeki eski gaziler listesiyle aşağı yukarı koşuttur.

Halimi Efendi. Hayali bir şahsiyete benzemekle birlikte, Evliyâ'ya göre, "I. Selim sultan olmadan önce, onun maiyetinde yer almış ve daha sonra da onunla Çaldıran Savaşı ile Mısır'ın fethine katılmış olan" Kastamonulu Halimi Çelebi'ye (ö. 922/1516) en azından kısmen de olsa dayanıyor olabilir.¹⁴ Evliyâ'nın, I. Selim döneminden –kendi doğumunun 100 yıl öncesinden– bir kişiyi anlatıya katmasının amacı, arkasından gelen hikâyeye –I. Selim menkıbeleriyle örülü bu müt-hiş hikâyeye– (sahte) bir tanıklık sağlamaktır.

Berş-i rahiki. Evliyâ'nın babası konuklarına kahvenin yanı sıra "berş-i rahiki" denilen bir şey ikram ediyordu. Bu afyon katılmış bir tür macun idi ve adını, bu tür maddelere düşkün olmasından ötürü "Keş" diye de anılan Rahiki diye bir kimseden alıyordu (ö. 1547).¹⁵ Ayrıca Evliyâ'nın 1. Kitap'ta verdiği uzun keyif verici maddeler listesinde de *berşe* ve *habb-i rahikiye* rastlıyoruz. Söz konusu metin parçası, 1638'de Sultan IV. Murad'ın önünde resmigeçit yapan lonca alaylarının kırk yedinci ve sonuncusu olan bozacıların betimlenmesi bağlamında karşımıza çıkar (bkz. *Sultan Kulu: Öncelik*). Evliyâ, aynı bölümde, *subye*, *arak* ve *müselleb* gibi diğer içeceklerin satıcıları ile Galata ve İstanbul'un diğer gayrimüslim semtlerinde bulunan meyhanecileri de sıralar. Evliyâ, meyhanelere, bozacılara ve kahvehanelere sıklıkla uğradığı halde yalnızca sarhoş etmeyen boza ya da *kutu bozası* ve *Mısır pırınç sübyesi* ile *maksima* (Kırım balsuyu) içtiğini söyler. Evliyâ, bu içecekleri "sarhoş edici etkisi olmadığından bunları içen imam, vaiz ve şeyhlere uyararak bedeni güçlendirmek için" Ramazan gecelerinde içtiğini anlatır. Ancak tütün, çay ve kahve; çeşitli şaraplar, bira ve rakı türlerine; boza (muhtemelen kutu bozasından farklı) ve kırmızı; afyon ve haşhaş (işte bizim *berş*); *habb-i rahiki* dahil çeşitli küçük taneli meyve ve tohum taneleri (*habb*–yoksa kastettiği hap mı?); ve nihayet çeşitli türde şekerleme ya da *ma'cun* dahil şaşırtıcı bir listesini verdiği –topluca 75 kalem– keyif vericilere

13 I 28a31, 28b4. Evliyâ, Kuzu Ali Ağa'dan, Mohaç savaşı için kaynak olarak bahseder (VI 65a23; GUIDF 70).

14 I 101b13; IX 256b24 = 564. Ayrıca Halimi Çelebi biyografisi için bkz. Taş köprülüzâde, *eş-Şakaikü'n-Nu'maniyye fî Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, ed. Ahmed Subhi Furat (İstanbul, 1985), 380-82.

15 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihî Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III (İstanbul 1971), I, 208; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Toplum Hayatı* (İstanbul 1995), 352. "Berş" için ayrıca bkz. ALLTAG 242 + Not 88 [Türkçe çev.: 238; İng. çev.: 217: "afyon ya da benzeri maddeler içeren macun"].

(*me'kulat [u] meşrubatın mükeyyefatları*) asla yüz vermemiştir. Evliyâ bu konudaki sözlerini şöyle tamamlar:

Ancak dilber dudağı macununa düşkün olup saf gümüş hokka ağzından gönül rahatlamasına deva için arasına kimsenin haberi ve bilgisi yok iken bu hakîr dilber macunu kullanırız. Babamız merhum da bu keyfe düşkün idi. Ancak hakîr tatsız tuzsuz tuhaf şallak abdal-meşrep bir canız ve bütün dost ve sadık canlara canımızı feda edip yukarıda sayılan keyif verici içecek ve yiyeceklerden dostlarımızın güzel hatırları için evimizde hazır bulundururduk. Onun için isimlerini, resimlerini ve kullananların durumlarını anlayıp bu keyif vericilerin isimlerinden haberdarız. Yoksa riya olmaya, vallahi birinden haberdar değilim.¹⁶

Doğrusu, Evliyâ, kendisinin –ve Ahmed Yesevi'ye kadar geriye uzanan atalarının– asla şarap ve diğer içkileri içmediği, tütün ya da uyuşturucu kullanmadığı ve hatta kahve ya da çayı bile ağzına koymadığını sıklıkla vurgular (bkz. *Çelebi ve Derviş*, not 53).

Sonuç olarak belirtilmelidir ki, söze başlarken andığımız kısa ve hoş betimleme aslında, Evliyâ'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na özgü ve kendi doğumundan yüzyıl öncesine uzanan bazı eski zaman bilgileriyle doğrudan kişisel bir bağa sahip olduğu iddiasını ortaya koymak için kullandığı bir kurmaca buluşudur. Nitekim, çok yaşlı ve güçsüz olduğundan ancak iki hizmetçinin desteğiyle ayakta durduğu söylenen Halimi Efendi ve *berş-i rahiki*, kellelerinden arakiyyelerin keç kılmak, *buroh buroh* demeye başlamak ve arka kaşağısı¹⁷ gibi betimlemenin diğer ayrıntıları hep anlatıya bir gerçeklik duygusu getirmek için eklenmiş öğelerdir.

Burada Pertev Naili Boratav'ın değerlendirmesini anımsayabiliriz:

Evliyâ'nın eseri sadece bir seyahatname değildir; onda edebî ve siyasî hatırrattan, tarih kroniklerinden, coğrafya, folklor notlarından, menkıbenamelerden birer parça bulmak mümkün. Hattâ, öyle sayfalar var ki, insana, bir tarihî romanın verebileceği zevki tattırıyor.

16 I 213a22-28. "Dilber dudağı"ndan İstanbul'un macuncularının bir ürünü (I 158a30,32) ve yine Kahire pazarında satılan bir şey (X 37b26) olarak bahsediliyor. Evliyâ'nın burada kullandığı dil –*sim i hâlis* (halis gümüş) ve *hokka dehan* (küçük yuvarlak ağız)– sevgilinin cildi ve ağzına yönelik olarak kullanılan ve *dilber lebi* "sevgili dudağı" ile şakacı bir çağrışım oluşturan şiirsel klişelerdir.

17 Evliyâ, Sultan Süleyman'ın bir hediyesi olan bu arka kaşağısından, babasının bir rüyasını aktarırken de söz eder: V 32b23. MELEK 209.

Roman, şüphesiz bir bütündür; ve muhtelif parçaları arasında bir ölçü, bir âhenk olduğu zaman onu roman diye vasıflandırabiliriz. Baştan başa, bir sanat eseri için lâzım olan ölçüyü devam ettiremeyen *Seyahatnâme*'yi, bu yüzden, roman diye adlandıracak değiliz. Bununla beraber, kitabında yer yer, bir tarihî roman muharririni imrendirecek hikâye parçalarına rastlayınca, Evliyâ'yı, devrini bulamamış bir romancı diye vasıflandırmaktan kendimizi alamıyoruz.¹⁸

Boratav'ın alıntıladıkları gibi, romancıya özgü bu metin bölümleri ile bizim de başta ele aldığımız küçük hoş betimlemeler, 17. yüzyılda İstanbul'daki günlük yaşamla ilgili, aynen Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başındaki gündelik hayatın panoramasını sunması gibi, pek çok özelliği ortaya koyabilmektedir.

Anadolu'daki Gideon

Seyahatname'deki bir anlatı, iyi bilinen bir *Kitab-ı Mukaddes* hikâyesine, aralarında karşılaştırma yapılmasını olanaklı kılacak derecede benzer:

Hâkimler 7.9-15

O gccc Rab ona [Gideon] "Kalk ve ordugâha in, çünkü onu senin eline verdim. Eğer inmeye korkuyorsan o zaman önce hizmetçin Pura ile ordugâha in ve ne söylediklerini işiteceksin. Ondan sonra ellerin kuvvetlenecek ve ordugâha ineceksin." O zaman o ve uşağı Pura ordugâhın kenarında olan silahlı adamların yanına indiler. Ve Midyaniler, Amalekiler ve Şark oğulları çekirge sürüsü gibi derede yatıyorlardı; develerinin hesabı yoktu; çoklukça deniz kıyısındaki kum taneleri gibiydi. Gideon geldi ve bir adam arkadaşına rüya anlatıyordu: Adam "İşte bir rüya gördüm ve işte Midyan ordugâhına arpa ekmeğinden bir somun yuvarlandı ve çadıra kadar geldi ve vurup onu düşürdü, altüst etti ve çadır yere serildi." Diğeri yanıtladı: "Bu başka bir şey değildir, bu İsraili Yoaş oğlu Gideon'un kılıcıdır. Allah, Midyanı ve bütün orduyu onun ellerine verdi." Gideon rüyayı ve yorumunu duyduğunda secde kıldı ve İsrail ordugâhına dönüp dedi: "Kalkın; Çünkü Rab, Midyan ordusunu elinize verdi."

18 Pertev Naili Boratav, "Evliyâ Çelebi'nin Hikayeciliği" *Folklor ve Edebiyat I* (İstanbul 1982) 297-303; 297-8.

Seyahatnâme III 99b23-100a16, MELEK 66-70

Gece yarısında kalkıp âheste yürüyüş ile bütün asker kılavuzla gitmede. Hakîr çarha askeriyle ileri ılgar edip gerçekte Şâfiî vaktinden evvel o mahut yere ince karakolumuz vardı. Yetmiş seksen kadar çadır ve ağırıklar ile donanmış bir hayli ordu görüp geri haber getirdiler. Biz de çarhacıyla ileri vardık ama göz gözü görmez uzak bir mesafede durup at dinlendirerek geriden askerin gelmesini bekledik. Şâfiî vaktinin girmesini gözleyerek iğdiş atlı olanlarla hakîr ileri vardım ki, iğdiş at aykır at gibi tepinip kişneyip düşmanı uyandırmaz. Bu şekilde ileri vardık. Herkes dünyadan habersiz, herkes birer yüksek ağacın gölgesinde uyku boruları çalıp (horlayıp) Ashâb-ı Kehf rüyasını görüp kimi çadırlarda naz uykusunda, kimi ağaçlıklar içinde hem-nâzda, ama çoğu ormanlık içinde gizlenip yatarlar.

Acaip ve gariplik: Ancak bir şehbâz, perhiz sahibi bir yiğit kalkıp çıplak olarak atını *Bismillah* ile timar ederken hazin sesle bu mâniyi bayatı makamında bu yeşillik yerde söylemeye başladı. Mânî :

Eyle mi hâlim felek

Dil bilmez zâlim felek

Kesipsen cân bâğçesinden

İki nihâlim felek

Ey Felek, ey felek

diye felekden şikâyet eder derin manalı bir mânî söyledi. Hakîr âlem-i hayrette kalup tefe'ül (hayra yormak) ettim.

[iki mânî daha]

... bu gibi mânileri gönül acısıyla garipçe ciğer yakan bir sesle söyleyerek ağlıyor, yanında uyumakta olan arkadaşına seslenerek,

"Ey Ali can, kalk! Ne çok yatarsın, sabah yakındır. Bütün kurt, kuş, koyun ve insanlar seherin kalkıp rahmet kapıları açık iken dua edip kimi dünya, kimi âhiret ister. Kalk hey gök bahtlı, biz seninle şehitlik isteyelim. Bre kalk hey it" dedi.

Arkadaşı da uykudan uyanıp: "Hayr ola Veli! Şimdi bir düş göürdüm. Elimde bir yanmış mum var idi. Sen benim elimden mumu alıp püf deyip söndürüp elimden mumu aldın, başıma o mum ile vurup başımı yarıdın. Sandım ki başım kesdin" deyince,

"Hayr ola, ben de bu gece huzur edemeyip kalktım, atcağızımı timar ettim. Sen de atını eğerle, sabah yakındır" dediler, ama bunlardan başka uyanık kimse yok idi.

Yedi sekiz kişi bunların konuşmalarını can kulağıyla dinleyip geri çarha kümesine vararak dinlediğimiz mânîleri ve sessiz sedasız yatan gafil insanların durumlarını bir bir anlatıp geride olan askere haber gönderdik. Seher vakti olunca onu gördük, geriden bizim askerin ilerisine gerisine bakmayıp,

“Kopar bre kopar, at boynuna düşmüşler, yanımıza gelip bize bakmadan. Bre Allah Allah” diye bir ağızdan Allah Allah seslerine yol buldurup rahat uykusunda yatan askerin içlerine at bırakıp bütün çadırlarını başlarına yıktık. Kimi çıplak, kimi ağlayarak ve inleyerek onu onda ve bunu bunda, “işte şu şunda” diye her biri birer çalılıklara perem perem olup göz açtırmayıp içlerine kılıç vurulmaya başlandı.

İlk başta mânî okuyup atını tımar eden garip yiğit ve onun arkadaşı ki, uykudan kalkıp rüya gördüm diyen yiğit, iki çıplak olarak bellerine kılıçlarını çalıp ve çıplak atlarına yular ile eğer vurmada yularsız binip o an bizden üçer adam toprağa düşürdüler. Meğer cesur yarar yiğitler imiş. Hemmen Melek Ahmed Paşalı Kürt Haydar Ağa bu iki yiğidin üzerlerine at sürüp ikisini de şehit eyledi. Aceb sırdır kim mânî okuduğunda, “Kesipsen cân bâğçesinden / İki nihâlim felek” dediği ikisinin şehit olması imiş. Öbürü rüyasında, “Elimdeki mumu söndürüp başıma vurup başım düştü zannettim” dediği rüyası gerçek olup ruhunun çırası sönerek kellesinin yuvarlanması imiş.

Kitab-ı Mukaddes'teki hikâyeyi yazınsal bağlamında incelediğimizde, her şeyden önce rüyanın simgeciliklerinin –çadırı yere seren bir arpa ekmeği– daha büyük anlatının izleklerinden birini yansıttığını kaydedebiliriz: kırsal göçebe ile tarımsal yerleşik yaşam tarzlarının karşıtlığı. Midyaniler, sürüleri, develeriyle çadırlarda yaşayan göçebe baskıncılar olarak tanıtılır (6:3-5); oysa Gideon, ilk karşılaştığımızda (6:11) buğday dövmektedir. Çiftçilerin yağmacı sürücülere karşı beklenmedik zaferi bütünüyle Tanrı'nın müdahalesi sayesinde. Askerî işlerin akıbetini ancak ve ancak Tanrı belirler; başka her şey –İsrailîlerin savunması (6:2), karşıt güçlerin orantısız sayıları (6:5, 7:2-12) toplumsal örgütlenmedeki farklılıklar (göçebeler yerleşiklere karşı)– önemsizdir.

Tanrı gücünü geceleri gösterir. Gideon'un görevi, adsız bir peygamber (6:8) ve gündüz görünen tebliğci bir melek tarafından, o buğday döerken (6:12) önceden bildirilmiş olsa da, Tanrı bizzat kendisi geceleyin Gideon'u eyleme yöneltti (6:25-26, 7:9). İnsanî düzlemde ise, gece, Baal sunağını yıkması ve Midyan kampını paniğe düşürecek olan boruların öttürülmesi, testilerin parçalan-

ması ve meşalelerin yakılması hilesini gerçekleştirmek için Gideon'a gizlilik sağlar (7:16-22).

Gideon, hikâyede ürkek ve tereddütlü bir kişi olarak gösterilir. Görevinden kuşku duyar (6:13-15), korkusunu belli ederek korkudan harekete geçer (6:26, 7:9) ve sürekli olarak Tanrıyı sınar (6:17, 36, 39). Kararlılığını pekiştirmek için "işaretler"e gereksinim duyar. Rüya da, koyun postu ve çiyle ilgili olay gibi yalnızca bir başka "işaret"tir. Rüyayı gören ve bu rüyayı yorumlayan iki arkadaşına gelince, onların (Gideon'un tersine) kendilerine ait bir hayatları yoktur, yalnızca adsız bir düşman kehaneti olarak işlev görürler.

Seyahatname'deki olay, "Hâkimler"deki hikâyeyeyle belirgin benzerlikler taşır. Burada da kahraman gece vakti düşman ordugâhına süzülür ve düşman ordusunun yenileceğine delalet eden rüyasını arkadaşına anlatan bir adamı gizlice dinler. Gelgelelim, Evliyâ'nın edebi yaklaşımı *Kitab-ı Mukaddes* yazarınınkinden çok farklıdır.

Öncelikle, Evliyâ, hikâyeyi canlandırmak ve içindeki insan dramını artırmak için her fırsatı kullanır. Rüyayı görene ve onun düşman "kahin"i olarak da işlev gören arkadaşına adlar ve yüzler (ya da daha doğrusu sesler) verir. Ve olaylarda kendi rolünü abartır. Düşmanı kişileştirmek ve kendi rolünü vurgulamak hikâyede iki amaca hizmet eder. Bir yandan, Evliyâ heyecan verici bir askerî macera ve gözüpeklik efsanesi anlatmaktadır ve epik, romantik ve kişisel öğeler bu öyküyü uzun bir anlatı geleneğine eklemektedir. Öte yandan ise, Evliyâ bu geleneğe yabancı (ve *Kitab-ı Mukaddes* hikâyesinde de bulunmayan) bir şeyi açığa vurur: ironi [alaysılama]. Askerî işlerle ve bunlarda kendisinin oynadığı rolle ilgili tutumu ikirciklidir. Asiler, Celâlîlerdir, devlet düşmanlarıdır ve ezilmeyi hak ederler; ancak bunlar aynı zamanda sempati de hak eden gerçek dertlilerdir (bkz. *Dünya İnsanı: Asiler ve Haydutlar*; *Sultan Kulu: Osmanlı Eleştirisi*). Savaş, şanlı kahramanlıklar yeridir, ancak aynı zamanda anlamsız bir katliamdır da. Evliyâ şrefi paylaşmak için kavgaya katılır, ancak çoğu kez onunki Falstaff benzeri bir role dönüşür (bkz. *Çelebi ve Derviş: Falstaff*).

İkircim, hamisi Sadrazam Melek Ahmed Paşa'ya ilişkin görüşlerine de yansır. Evliyâ, Melek Ahmed'i, düşüşüne yol açan olaylarda, açıkça suçsuz gösterir. Aslında sadık devlet görevlileri olacak adamları soğutarak asi ya da Celâlî olmaya sevk eden de, isyanlarıyla Melek'in vezirliğine son darbeyi indiren pazar tüccarlarını devlete yabancılaştıran da kana susamışlıkları ve açgözlülükleriyle hep Melek'in danışmanlarıyla emrindekilerdir. Ancak Evliyâ, Melek'i oldukça zayıf ve kararsız, maiyetini denetleyemeyen ya da denetlemek istemeyen ve şiddet estirmeye düşkün biri olarak da betimler. Böylece,

Melek Ahmed Paşa'nın kendi kötü kaderinin sorumlusu olduğunu ima eder (bkz. *Sultan Kulu*: Osmanlı Eleştirisi).

Savaş konusunda yaşanan tarihsel süreç ise, sürekli teknolojik ilerlemelerle, tüfeğin çıkıp kılıcı modası geçmiş hale getirdiği bir süreçtir. Halk şairi Koroğlu'nun dediği gibi: *Tüfek icad oldu mertlik bozuldu; / Eğri kılıç kında paslanmalıdır*. Kişilere dayalı olmayan ateşli silah savaşları karşısında romantik ve kişisel bir savaş anlayışını sürdürmek pek zordu.

Nitekim hikâye de, böyle bir Osmanlı zihniyetine göre biçimlenmiştir. Ancak kaynağı nedir? Evliyâ'nın *Kitab-ı Mukaddes*'i okumuş olması mümkün değildir ve bildiğim kadarıyla, Gideon bölümü, *Kıyasu'l-Enbiyâ*'nın (Peygamber Hikayeleri) ve İslam'daki İsrailiyyat geleneğinin bir parçası değildir. Muhtemelen, *Kitab-ı Mukaddes*'in Türkçe'ye tercüme edilmesine verilen Felemenk desteğinden dolayı, *Kitab-ı Mukaddes* kaynaklarına dayanan motiflerin 17. yüzyıl Müslüman entelektüelleri arasında biraz yaygınlığı bulunuyordu. Özellikle, böyle tercümelerin en başarılısı, Batı'da Ali Bey ya da Albertus Bobovius (Wojciech Bobowski) olarak bilinen Galiçya-Lvov kökenli ve Osmanlı sarayında diplomatik tercüman ve müzisyen olarak hizmet veren Ali Ufki tarafından yapılmıştı. Bâb-ı Âli'de "yerleşik" Hollanda elçisi olan Levinus Warner tarafından desteklenen çeviri, 1664'te tamamlanmıştır.¹⁹ Evliyâ'nın Ali Ufki'yi bildiğine ilişkin bir kanıt olmasa da, sarayla bağlantısı ve müzikal mecrakları göz önüne alınırsa, onu tanımış olması akla yakındır. Ancak bu varsayım da, Evliyâ'nın pekala başka bir kaynaktan da elde etmiş olabileceği bu motifi kullanımının kesin açıklaması asla sayılamaz. Her durumda, Evliyâ'nın, bu bölümü, okuyucularının, sanatsal bir kurmacanın ötesinde bir şey olarak kabul etmesini amaçlayarak tasarladığını düşünüyorum.

Bir Gece Baskını

"Hâkimler" Kitabı'yla benzeş bir başka bölüm daha vardır: 1657'de Özü kalesine yapılan ve Evliyâ'nın destansı ayrıntılarla anlattığı bir Kazak baskını. (Bu hikâye, Melek Ahmed Paşa'nın geleceği haber veren rüyalarından birini de içe-

19 Bkz. Barbara Flemming, "Zwei Türkische Bibelhandschriften in Laiden als Mittelosmanische Sprachdenmäler," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), 111-18; H. Neudecker, *The Turkish Bible Translation by Yahya bin 'Ishak, also called Haki* (1659) (Leiden: Het Oosters Instituut, 1994), 365-82; Şükrü Elçin, *Ali Ufki: Hayatı, Eserleri ve Mecmua-i saz ü söz* (Tıpkıbasım) (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976); Cem Behar, *Ali Ufki ve Mezmurlar* (İstanbul: Pan, 1990); C. G. Fisher - A. W. Fisher, "Topkapı Saray in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description," *Archivum Ottomanicum* 10, 1985 (1987), 5-81.

rir; bkz. MELEK 215-18.) Sözü geçen olay, Özü garnizonunun kuşatıldığı, ancak levazım sıkıntısı yaşandığı ve vaat edilmiş takviyenin üç ya da dört günden önce beklenmediği bir zamanda gerçekleşir. Kumandan Yusuf Kethüda, kale içindeki 200 koyun ve keçinin boynuzlarına yanan fitiller bağlayarak hayvanları arka kapıdan düşman siperlerinin üzerine sürmeyi ve arkalarından kendilerinin de hücum etmelerini; ayrıca havai fişeklerin ucuna mektuplar ilştirip (kendilerini, içinde bulundukları korkunç sıkıntıdan haberdar etmek için) bunları destek birliklerinin istikametinde ateşlemelerini önerir. Ortada hiç havai fişegi olmadığı anlaşıldığında, Evliyâ birkaç tane yapmak üzere gönüllü olur. Böylece havai fişeklerle haberleşme, boynuzlarında fitiller yanan 300 (!) koyun ve keçinin geceyarısı hücumunun ardından planlandığı gibi gerçekleştirilir. Peşinden gelen gece baskını da başarılı olur: Müslüman gaziler, 1060 kelle, 500 canlı esir ve bol miktarda ganimet ile döner, hatta keçilerin 200'ünü de kurtarırlar.²⁰

Bu bölümü, bir kurmaca olarak görmek için, özündeki akıllalmazlığın dışında daha birçok neden vardır. Bunlardan ilki şu ki, Özü kalesi kuşatması ve sonunda Kazaklara karşı elde edilen zaferin tüm hikâyesi, taraflı ve şüphelidir. Ne Kazak tarihçileri ne de Osmanlı kronikçileri tarafından kaydedilmiştir ve muhtemelen Evliyâ tarafından Melek Ahmed Paşa'ya, Köprülü Mehmed Paşa'nın, aynı dönemde Venediklilerin elinden Bozcaada'yı almasına denk bir zafer kazandırmak için uydurulmuştur. İkincisi, o zamanlar kalede bulunabilecek koyun ve keçilerin besin dışında bir amaçla kullanılabilecek olması mümkün değildir; çünkü askerler birkaç gün öncesine kadar neredeyse açlıktan ölmek üzeredir. Üçüncüsü, Evliyâ bu olayı orijinal metnin sayfa kenarındaki boşluklarına eklemiştir –bu da hikâyenin, çerçeve anlatıdan bile daha fazla, Evliyâ tarafından “kendi hayal gücü ölçüsünde, uydurulmuş bir hikâye olduğunu” açıkça gösterir.²¹

Kitab-ı Mukaddes'teki benzeşme, Hâkimler 15:3-4'te, Samson'un Filistinlilerden öğ aldığı yerde ortaya çıkar:

Ve Samson gidip 300 çakal tuttu ve meşaleler aldı ve çakalları kuyruk kuyruğa çevirdi ve iki kuyruğun arasına bir meşale koydu. Ve meşaleleri yakıp çakalları Filistinlilerin ekinlerine salıverdi ve demetleri ve ekinleri ve zeytinlikleri de yaktı.

20 V 56b-59b; GUERRE 79-105. Diğer becerilerinin yanı sıra, Evliyâ, havai fişek ateşlemeyi de biliyordu: Kestane fişegi ateşlemesiyle ilgili bir gençlik şakasından bahsettiği bölüm için bkz. I 182b32.

21 Askerî birlikler neredeyse açlıktan ölüyordu: V 58a-b; GUERRE 88. “Evliyâ tarafından uydurulmuş bir hikâye”: GUERRE 26.

İki hikâye arasında benzeşen yalnızca motifler (örgeler) değildir; 300 sayısı da (her ne kadar Evliyâ, sayılara ilişkin bildik kayıtsızlığıyla, önce “200”, sonra “300” dese de –bkz. yukarıda: *Sayılar*), her iki anlatıda da ortaktır. Bir kez daha yineleyelim: Evliyâ büyük olasılıkla bu motifi doğrudan *Kitab-ı Mukaddes*'ten elde etmedi ve *Kitab-ı Mikaddes*'in kaynak olduğu varsayımından, bu motifin kökenine ilişkin daha yakın bir kaynak önerilmesi durumunda, bütünüyle vazgeçilmelidir.²²

Şakalar, Yalanlar, Mavallar

Evliyâ şakalara bayılırdı. Kendisi bir *Şakanâme* yazdığını iddia eder.²³ Bu yapıtla ilgili başka bir iz olmasa²⁴ bile, onun *Seyahatnamesi* nükte ve latifelerle doludur. Ancak Evliyâ ne zaman şaka yapıyor ve ne zaman yapmıyor? Evliyâ'nın, Osmanlı okurunun, bir muziplik söz konusu olduğunda anlayıp bundan hoşlanacağını düşündüğü anlaşılmaktadır. Bizim için ise, biraz çaba gerekebilir. Ayrıca, bunca muziplik, şu ya da bu konuda Evliyâ'yı bir kaynak olarak kullanmak isteyen araştırmacıları sinirlendirebilir (bkz. *İstanbul İnsanı*: Adam ve Kitap).

Van Valisiyken alması muhtemel geliri abarttığı için İpsir Paşa'yı azarlarken, “yalan bütün dinlerde haramdır” der Melek Ahmed Paşa. Gerçekten de Melek'in yalandan tiksinişi, Evliyâ'nın hamisinde hayran kaldığı özelliklerden biridir. Daha önce alıntılanan bir metin parçasında (bkz. *Sultanın Kulu*: Osmanlı Eleştirisi), Evliyâ şaka, yalan ve dalkavukluk arasındaki ayrımı belirtir:

Ve bir kimse onun yanında bir yalan söz söylese o adamdan gayri nefret ederdi, ama ne kadar latifeli sözler söylene şakadan hoşlanırdı, ama hâlâ zamanımızın ileri gelenleri, vezirleri ve melikleri böyle hoş giden sözlerle ve yağcılığa düşkün olup ...

Bu paragraf, “Halep Mavalları” diye adlandırabileceğimiz uzun bölümün sonunda yer alır.²⁵

²² Evliyâ, Ziger'var kuşatmasını anlatırken de, boynuzlarında yanan fitiller olan 10 bin keçinin kullanıldığı bir gece manevrasından bahseder (VI 173a20). Böyle bir olayın standart tarihlerde yer almadığını söylemeye gerek yok.

²³ I 114b.

²⁴ Evliyâ ayrıca “Tahta Bitine Feryâdnâme” (X 80b14) ve “Menâkıb-ı Melek Ahmed Paşa” (VI 48a7) diye iki eser daha yazdığını öne sürer. Bu tür iddiaları gerçek olarak değil olasılık gibi düşünmek yerinde olur.

²⁵ “Yalan bütün dinlerde haramdır”: III 183a17; MELEK 149. “Biri huzurunda yalan söylerse..”: III 53a17. “Halep'teki Mavallar”: III 51b14 (*bu şehir içre istima ettiğimiz mine'l-garayib kelâm-ı hoş-amed-i udhuke...*).

Evliyâ, seyahat ettiği yıllarda, padişah ve devlet adamlarıyla ilişkilerinde gözlemediği bir durumun, bunların hepsinin dalkavuklara, yalancı ve iftiracılar olan düşkünlüğü olduğunu belirterek başlar söze. Bu düşkünlük ve buna bağlı tercihler, 1649-50 kışında Halep'de yönetici olan Murtaza Paşa için Evliyâ ve diğer nedimleri arasındaki ilişkide de geçerliydi. Evliyâ ara sıra bir başka nedimin bildirdiği bir şeyin abartılı, yanıltıcı ya da bütünüyle yalana dayalı özelliğini işaret ettiğinde, paşa yine de o şeyi inanarak kabul etmeyi tercih ederdi.

Bunun bir örneği –Evliyâ'nın saçmalıkların laf ebesi ve yalan pezevenği (*bedele-guy u hezele-guy u düruğ-gu*) olarak nitelendirdiği– Molla Yahya'nın 1635-36'daki sert kış sırasında geçtiğini söylediği bir olaya ilişkin anlatımıdır. Sultan IV. Murad tarafından yeni fethedilen Revan kalesi, Safevi Şahının kuşatması altındadır ve Erzurum'dan gönderilen bir yardım birliği, kar ve soğuk nedeniyle Deveboynu'dan geri dönmek zorunda kalmıştır. Askerlerden Yavaşça Mehmed Ağa diye biri, para kuşağını çok ağır bularak hançeriyle yere kazdığı bir çukura kuşağıyla birlikte 2000 altınını gömer. Altınları gömdüğü yeri hatırlamak için de, tepesindeki mavimsi bulutu nişan olarak aklına yazar. On ay sonra Deveboynu'na döner ve bulutu aynı yerde görerek toprağı kazar ve altınlarını geri alır.

Evliyâ, hikâyenin doğruluğuna itiraz etmeye çalışır, ancak ne kadar akla uygun kanıtlar bir araya getirse de durum değişmez; Murtaza Paşa, kuzey semalarında soğuktan ötürü sabit duran kutup yıldızıyla benzerlik bile kurarak, hikâyeyi doğrulamakta ısrar eder:

“Ya bilmez misiz kim bu vech-i arz üzre demirkazık yıldızı nice sâbitedir. Yıldız rûzgârı cânibleri gâyet şiddet-i şitâ olduğundan o demirkazık yıldızı ber-karârdır. Eyle olunca Erzurum vilâyeti dahi gâyet soğuk yerdir. Anıncün ol asırda Erzurum üzre bulutlar ber-karâr olup Yavaşça Mehmed Ağa âsumândaki ebr-i kebûdu nişân koyup kemeriyle altunu buldu” deyü gûnâ-gûn mu'arazalar etdi.²⁶

O zaman Evliyâ, ikna etmenin mümkün olmadığını anlar ve böylece oyuna kalmaya karar verir. O da benzeri bir doğa mucizesinden, yine soğuk bir kış sırasında, Kırım Hanı'yla Kıpçak steplerinde seyahat ederken güneşin aynı anda altı yönden birden doğduğunu gördüklerinden bahseder. Hikâyesi, Allah'ın istedi-

ğini istediği gibi yapma gücüne hayret eden diğer nedimler tarafından beğenilir. Evliyâ kendisi de yukarıda belirtilen ahlak dersini bu kıssadan çıkarır ve bunu dürüstlük-seven Melek Ahmed Paşa'yı övmek için bir vesile olarak kullanır.

Ancak hikâyede bir pürüz vardır. Evliyâ, çoklu güneş doğuşunun tarihini yazması gereken yeri boş bırakır. Bundan önce, 1641 baharında, birkaç haftalığına Kırım'da bulunmuştu gerçekten. Oysa, 1665'te gerçekleştirdiği sonraki daha uzun süreli ziyaretinde Kıpçak steplerinin etrafından geçmiştir ancak. Ocak 1667'de, bir kez daha Kırım'a seyahat ettiğinde, yine soğuk hava ve güneş ışınlarının donmasına bağladığı benzer bir atmosferik olguyu kaydeder: bu sefer, güneş aynı anda dört yerden birden doğar. "Halep'te Mavallar" bölümünde kendisi bile, hikâyesinin ancak dalkavukları avuttuğunu itiraf etse de, burada olayın gerçekten olduğunda ısrarla inat eder.²⁷ Bu olayda kimin aldatıldığı konusunda merakta kalırız: Halep'teki nedimler mi? *Seyahatnâme* okurları mı? Yoksa bizzat Evliyâ'nın kendisi mi?

Letaif/Latifeler

Latife ya da kısa iğneleyici ve etkileyici hikâye, Evliyâ'nın en sevdiği kurmaca biçimdir. Bunlardan da en az iki değişik türden olanı ayırt edilebilir: "kişisel" ve "tarihsel".

Kişisel bir çeşni ekleme eğilimi, Evliyâ'nın hem betimsel hem de anlatsal tavrının ayırt edici özelliğidir ve onun seyahat anlatımını, diğer Osmanlı edebi türlerinden ayırır. Bu, onun yalnızca kendisinin tanık olduğu şeyleri anlatmasına ilişkin ısrarına da uygun düşmektedir (bkz. *Ravi ve Musahip*: Kanıt). Evliyâ, kendisini sahneye dahil ederek (genellikle kendini alçaltıcı bir biçimde yapar bunu; bkz. *Çelebi ve Derviş*: Falstaff), hem bu tanıklığın gerçekliğini kanıtlar hem de çoğu kez yavan ve sıkıcı olan bu betimlemelere biraz renk katar.

10. Kitap 59. Bölüm'den, "Mısırlıların örf ve âdetleri üzerine"den bir örnek verebiliriz. Evliyâ, Kahire'de, her köşede, birisiyle karşılaşılacak kadar çok dilenci olduğunu söyler. Bir keresinde, Sultan Hasan Camii'nin abdesthanesindeyken, bir dilenci kapı arasından elini sokarak sadaka ister. Evliyâ, uzatılan ele, kendi dışkılarından bir miktar sürer. Dilenci, "Allah dışkıyı artırsın" der ve gider. Evliyâ oradan çıkıp camiye girdiğinde bir arkadaşını görür ve olanları anlatır. "Dikkat et," der arkadaşı "o seni deniyordu. Sıradan bir dilenci değildir. Çok mü-

27 Metinde boşluk: III 52b31. 1641: II 262b-264b. 1665: VII 107a8 1667: VIII 188b23. "Gerçekten olduğu": III 53a12 *hüda alimdir böyle olmuştur*.

barek bir adamdır. Ne dua etse yerine gelir.” Ve gerçekten de “iki ay boyunca ishal oldum” diye bitirir sözü Evliyâ.²⁸

Latifelerinin çeşidi olan tarihsel kısa hikâye, uzun betimsel bir bölümün sonuna doğru ortaya çıkabilir ve burada mizahi bir rahatlama sağlar. Güneydoğu Anadolu'daki Siirt şehrinin anlatımı buna bir örnektir. Evliyâ, “Siirt şehrengizinin tamamlanması” şeklinde alışılmış bir başlık taşıyan alt bölümde, havuçlarıyla ünlü bu şehirle yakındaki, şalgamlarıyla ünlü Hasankeyf arasındaki rekabete ilişkin bir hikâye anlatır. Bir gün Hasankeyf halkı, Siirt'e, kendileriyle ne kadar iftihar ettiklerini gösterecek bir hediye olarak yetiştirdikleri bilhassa büyük bir şalgamı gönderir. Siirtliler de, buna karşı, şalgamda bir oyuk açar ve kendi yetiştirdikleri kocaman –Evliyâ'nın dediğine göre penis şeklindeki– bir havucu bu oyuca sokarlar ve şalgamı böylece geri yollarlar. Hasankeyf halkı, bu harekete o kadar hiddetlenir ki savaş ilan eder ve sonuçta savaşta her iki taraftan yüzlerce insan ölür.²⁹

En yaygın varyantlarda müstehcen ima bu kadar açık olmamakla birlikte, benzer temalı bir Nasreddin Hoca fıkrası da bulunur: Bir gün Hoca'nın bir arkadaşı bir yumurta alır ve elinde saklayarak: “Elimdekini bilersen sana bir omlet yapacağım” der. Hoca bilemez; “Bir ipucu ver” der ve arkadaşı yanıtlar: “Dış beyaz içi sarı”. “Bildim” der Hoca: “Bir şalgamı oydun ve içine havuç soktun.”³⁰

Evliyâ, Nasreddin Hoca'ya aşınadır ve birçok 16. yüzyıl derlemesinde karşılaşılan görülen bu fıkrayı biliyor olması mümkün. Eğer durum böyle idiyse, Evliyâ güzel bir şakayı tarihsel bir latifeye dönüştürmüş demektir.

Hicivler: Fil Doğuran Kız

Bu türden kurmacalar genellikle, çok kapsamlı bir Sivas tanıtımının ardından gelen “Fil Doğuran Kız”da olduğu gibi, hicve dayalı bir niyet taşır:

28 X 246a21.

29 V 4b1.

30 Aynı Nasreddin Hoca fıkrasının, Pertev Naili Boratav tarafından yayımlanan varyantı (değişikliği) şöyle: “Nasreddin Hoca'ya bir herif ayıtmış: 'Eğer Hoca, elimdekini bilecek olursan sana kaykana edivereyin.' demiş. Hoca da ayıtmış: 'Bc cânım! Hele bir ucın, bucağın belird e!' demiş. Ol herif ayıtmış: 'İçi sarı, dışı ak.' demiş. Hoca da ayıtmış: 'Ko, bildüm: Şalgamı oymuşsin, içine keşir oturtmuşsin.' demiş.” (Pertev Naili Boratav, *Nasreddin Hoca*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2006: 129, #61.

31 III 9a14, 73b son. 16. yüzyıl derlemeleri: bkz. Robert Dankoff, “Bodleian Kütüphanesi'nde Yeni Bulunan bir Nasreddin Hoca Yazması,” *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992* (Ankara, 1996), 123-29, s. 127, not 9; ayrıca Pertev Naili Boratav, *Nasreddin Hoca* (Ankara 1996), s. 107, #61.

Silâhdar Kara Murtaza Paşa 1059 [1649] tarihinde Sivas-i Rum valislyken Turhal nahiyelerinde bir köy halkının tamamı paşa huzuruna gelip padişah divanında bir kutu içinde bir ter ü taze beyaz fil yavrucuğu getirip,

“Sultanım bu filceğizi bizim köyümüzde bir bâkire kız doğurdu. Şimdi hâkimimiz kızı, babasını, annesini ve akrabalarını hepsini hapsetmiştir ve bu filceğiz hayatta idi. Subaşı ebeye boğdurdu. Sultanımdan rica olunur ki bir iyi niyetli ağa kulunuzu gönderip kızı ve annesini hapisten çıkarıp huzurunuzda hakkın yerini bulmasını rica ederiz” deyince bütün Sivas-Rum divan ehli bu fil yavrusunu görüp hayretler içinde kaldılar. Hemen Murtaza Paşa hakîre,

“Evliyâ Çelebi bu hizmeti sana verdim. Hepsini Rum divanına hazır edelim. Görelim ki kız oğlan kız ola ve âdemoğlundan olup fil doğura. Bu bir ilâhî sırdır, tez var bunu edenlerin hakkından gelip divanı hazır eyle” diye lüzumsuz teklifte bulunca hakîr,

“Bu kabahatı edenin hakkından gel, buyurdunuz. Bunu eden fâil-i muhtar Rabbü'l-âlemindir. Yaratma hikmetini göstermek için böyle etmiş. Ben kimin hakkından geleyim, benim sultanım. Bu sırrı açıklarsanız, bütün dünyada ‘Osmanoğlu vilâyetinde avratlar fil doğururmuş’ diye dillerde destan olur. Hemen bu mesceleyi görmezlikten gelin” dedim. Nice mu-sahipler:

“Sultanım; direm, dirhem ve önemli masraflar tahsili mahallidir. Bu hususa bir sert ve çabuk adam gerektir ki Allah’dan korkmaya ve ‘Fili niçin katl ettirdiniz?’ diye katl edenleri ve bütün köy halkını bağlayarak divana hazır edin ve eğer fili katl etmemiş olsalar, henüz tahta çıkmış Sultan Mehmed’e o filceğizi hedâya gönderseniz. Bu dünya duralı bir padişah, bir sultana öyle hediye göndermemiş olaydı” diye paşa huzurunda kutu içinde duran fil ölüsünün kulakları, dudakları hortumu, gözlerini, kuyruğunu ve dört ayağını övüp “Allah’ın azameti” diye hayrette kalıp,

“Hey sultanım! Şu masum fili boğan anadan on bin gurus, doğurandan ve ana babasından kırk-elli bin gurus alın!” diye ısrar ettiler.

Buyurdu (emirname) ile bütün köy halkını, fili doğuran kızı ve bütün akrabalarını hazır etmeye çadır mehterbaşısı memur oldu. Üç günde Rum divanına yetmiş nefer kimse eli kolu bağlı olarak getirildi. Önce fili doğuran kızı söylettiler. Kız,

“Sultanım üç sene önce Hind padişahından Sultan İbrahim Han’a iki fil hediye giderken bizim Turhal Ovası’nda konaklamışlar. Bütün bölge halkı

ve bütün köy ve kasaba halkı görüp seyretmeye gittiler. Biz de beş-on kız gökçek bir yere gelip arabalara binip seyrine vardık.

'İşte yakın geldik inin arabalardan' diye giderken yanımdaki hatunlar, 'Allah, bu ne ulu hayvan olur!' diye sözleşirler. Ben de,

'A ana, kanı fil?' diye ileri vardım. Beş direk üstünde bir kara dam gördüm. Bir direği sallayıp kımıldadı.

'A nene! kanı filcik?' diye ileri vardım. Hemen bütün adamlar,

'Bre bre kız! İleri varma!' derken onu gördüm. O kara büyük dam yürüyüp bir şey beni kaparak havaya kaldırdı, bir karanlık ısı yerde kaldım.

'Meded hây' diye feryat edip dört yanıma çabalaklandım (çırpındım). Elim ayağım sıcak cte yapışırđı.

Bir saatten sonra onu gördüm beni bir şey alıp dışarı aydınlığa bıraktı. Aklım başımdan gidip üç saat cansız yattım. Beni alıp eve götürmüşler. Onu bilirim ki günden güne karnım şişip üç yıldan sonra bu filceğizi doğurdum. Bir ay yaşadı, sonra ebe kanı subaşı kandırmasıyla fil oğlumu öldürdüler. Hakkımı al!' diye bağırınca bütün Turhal halkı, İneparzılılar ve Kazova kavmi böyle olduğuna tanıklık ettiler.

Murtaza Paşa 70 adet kimseleri tamamen zincire vurup haps etti. Yirmi günde hepsinden 20.000 gurusu alıp fil yavrusunu tuzlayıp,

"Âsitânc-i Saadete gönderirim" diye saklardı.

Tanrı'nın sırrı bu hâl böyle olup gözümüzle gördük. "... Muhakkak ki Allah her şeye kâdirdir." [Bakara, 20]. Fâil-i muhtar Allah'ın ezeli iradesi böyle gerçekleşmişti ki fil o bâkireyi yutup karnında üç saat durmakla açılmamış kız hâmile kalıp ondan bir filceğiz doğdu. "*Kudretiyle Allah dilediğini yapar...*" [İbrâhim, 27] izzetiyle "*Allah dilediğine hükmeder...*" [Mâide, 1] "*Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Alemlerin Rabbi Allah ne yücedir!*" [A'râf, 54] âyeti bütün hikmetine delil ve kanıttır.²

Latife olarak nitlendirilemeyecek kadar uzun olan bu hikâye, yukarıda ayırt edilen tarihsel ve kişisel çeşitlerin öğelerini birleştiriyor. Evliyâ, hikâyeyi tarihsel bir düzleme yerleştiriyor ve anlatısının belirleyici özelliklerine uygun olarak, kendisinin bir arabulucu ve uzlaştırıcı olarak rolünü ön plana çıkarıyor (bkz. *Çelebi ve Derviş*: Arabulucu); Anadolu köylülerinin talihsiz ve gülünç durumlarını betimlemek için ağız/lehçe ve diğer gerçeklik duygusu sağlayacak unsurları kullanıyor; halka hitabeden bir din bilgisi anlayışına başvurarak imgelem gücü-

nü reddediyor ve yergi oklarını sahnede yer alan Osmanlı erkânının açgözlülük ve yolsuzluklarına yöneltiyor (bkz. *Sultanın Kulu: Osmanlı Eleştirisi*). Evliyâ'nın olaylar "manzûrumuz olmuştur" iddiası ise kuşkuyla karşılanmalıdır.

İllicve dayalı diğer kurmaca örnekleri ise, Evliyâ'nın dinî otoritelerin bağnazlığını hedef aldığı, Cengiz Han'ın İslam dinine geçmesi hikâyesi (bkz. *Dünya İnsan: Hoşgörü ve Sınırları*) ile 1648'de, Üsküdar'da Celalî Gürci Nebî'ye karşı yapılan çarpışmada, savaş seyri için meydanın kenarına yerleşen Kadızadeli çelebileri betimlediği bölümdür.³³

Aldatmacalar: "İbranice" ve Kaffâh Peygamber

Aldatmaca, uzatılan bir şakadır. Tanımı gereği, aldatmak için yapılır. Bununla birlikte, burada bu sözcüğü kullanırken, Evliyâ'nın bütünüyle safdil olanlardan başka herkesi aldatmak niyetinde olduğunu ileri sürmeye çalışmıyorum. Bir başka deyişle, *Seyahatnâme*'nin dikkatli okurları herhangi bir aldatmacayı derhal keşfedecek ve bunu Evliyâ'nın muzipliğinin bir diğer uç örneği olarak yorumlayacaktır.

Seyahatnâme'deki en özenle hazırlanmış aldatmaca, –İslam *Kıyasu'l-Enbiyâ* gelenğinde, Evliyâ'nın bu aldatmacasından başka, hiçbir yerde adı geçmeyen– Kaffâh Peygambere atfedilen (sözde) "İbranice" şiirlerdir. Bu şiirlerin ortaya çıktığı ilk bağlam, Evliyâ'nın 10. Kitabın ikinci yarısında, Afrika dilleriyle ilgili olarak verdiği bilgileri içeren bölümdür. Evliyâ, burada beş dil kaydeder: Sinnar "İbranice"si, Boruste "İbranice"si, "Habeşi" dili, Hadendoa "Süryanice"si ve Okut "İmrani" dili. Habraszewski, "Habeşi" dilini, Sinnar "İbranice"sindeki sayılarla birlikte Kanuri dili olarak tanımladı. Bu dilbilimsel materyalin geri kalanlarının niteliği saptanamamıştır. Ne yazık ki, bu materyali içeren 9. ve 10. Kitap'ların müellif hattı yazmaları bugün elimizde değil.³⁴ Burada ilk olarak, "Neden İbranice?" sorusunu sormak gerekli.³⁵ Bu terim, Evliyâ'nın dilbilimsel mitolojisine aittir:

33 III 31a25.

34 X 415b20, 423a23, Q339b14, Q339b43, Q340b20. Tomasz Habraszewski, "Kanuri—language and people—in the 'Travel Book' (Seyahatname) of Evliyâ Çelebi," *Africana Bulletin* 6 (1967), 59–66. J. Spaulding ise, Sinnar "İbranice"sindeki dizelere dikkat çekmiş, ancak dili saptayamamıştır; "A text in an identified language of seventeenth-century Sinnar," *Meroitic Newsletter* 12 (1973), 30–34. Bu materyallere yönelik bir genel bakış bkz. SÖZLÜK 281–83.

35 Habraszewski ve Spaulding (bkz. önceki not), "İberi" teriminin (nitekim 1938 basılı metinde böyle; doğrusu 'ibr') "İbranice" anlamına geldiğini fark etmediler; Habraszewski'nin Beriberi terimiyle bağlantı önerisi (s. 60, not 4) göz ardı edilebilir.

Evvelâ Cenâb-ı Hak meleklerle Arapça konuşmayı emr etmişti. Hazret-i Âdem de yeryüzünden cennete girdiğinde Hazret-i Cebrail, Hazret-i Âdem Safî'ye Arapça'yı öğretmişti. Havva Ana ile ve diğer melekler ve bizzat Allahu Taalâ Arapça konuşurdu ... ama Hazret-i Âdem cennetten yeryüzüne indikten sonra kendinde Allahu Taalâ'dan ayrılış üzüntüsünden dolayı unutkanlık meydana gelir. Daha sonra Arafat Dağı'nda Hazret-i Havva ile kırlangıç kuşu aracılığıyla buluşur. Tanrı'nın emriyle Arapça'ya yakın İbrî diliyle konuşurlar. İbrî dili harfleri yine Arapça harfleri kadardır ve yine o harflerdir. Ancak İbrî derler başka bir dildir ki (---) cildimizde yazılıdır. Hazret-i Âdem aleyhisselâmın çocukları çoğalıp yayılınca İbrî dili, Süryanî dili ve İmranî diliyle konuşurlardı. Hazret-i İsmail Nebî aleyhisselâm 40 yaşında peygamber olunca Arapça dili ilk defa onlar tarafından konuşuldu, ama Süryanî, İmranî ve nice diller Hazret-i İdris Nebî'den kalmıştır.³⁶

Evliyâ'nın "İbranice"si (bizim bildiğimiz) İbranice değildir. Daha ziyade, Hz. İsmail zamanından başlayarak Arap yarımadasındaki yerini Arapça'ya terk eden, ancak Afrika'da hâlâ kalıntı olarak da olsa yaşayan, dünyada bir vakit yaygın olan ve Âdem, Hz. İdris gibi İslamiyet öncesi peygamberlerle ilişkilendirilen birkaç dilden biridir. Evliyâ, burada İslamiyet öncesi peygamberlere ilişkin İslam irfanının zenginliğinden yararlanmaktadır. Bu irfanın büyük bölümü İdris'le ilintilidir ve bunun büyük kısmı da Mısır ve Nil Vadisi ile bağlantılıdır. Evliyâ'nın garip bir biçimde Osmanlı devlet dairelerinde kullanılan ve son derecede zor olan Siyakat yazısıyla/hattıyla ilişkilendirdiği hiyeroglif yazıyı icat eden ise İdris'ti:

Siyâkat hattı, eski kavim olan Mısır diyarında Kıbtî kavmi tarafından bulunmuştur ki ilk defa benîâdemden eline kalem alıp yazı yazan Hazret-i Cibril-i Emin'in öğretmesiyle Hazret-i İdris'tir ki bütün hattatların pîri ve terzilerin pîri Hazret-i İdris'tir. Ayıp yerleri örtmek için için hırkayı onlar dikip terzilere ve hattatlara pîr olmuştur. Ama Hazret-i İdris'in ilk hattı Kıbtî Tarihi'ne göre siyâkat hattıdır. Hatta bu hakir Mısır'dan Sudan diyarını gezerken Fûncistan vilâyetinde Rûmeyleti'l-himâl adlı büyük bir şehrin harâbelerinde dikili duran Atmeydanı'ndaki gibi sütunlarda (dikili taş) yazılı olan hatlar tamamen Hazret-i İdris hattıdır derler ki hepsi siyâkat hattıdır.³⁷

36 III 29a2; Dankoff 1989 (bkz. not 3), 27 = SÖZLÜK 45.

37 IV 275b3, BİTLİS 286-87. Rûmeyleti'l-Himâl için bkz. X 426b12, FUNC 220.

Evliyâ 10. Kitap'ın başında bu eski zaman bilgilerinden uzun uzadıya bahseder. İdris, Ahnuh (Enoch) ve Hürmüs (Hermes) ile aynıdır. Peygamberlik misyonunu Asvan'da alır ve Nil boyunca 140 şehir kurar. Kral Kıbtım gele- ne kadar Mısırlılar İbranice konuşurdu. Ayrıca Hürmüs'ün (Hermes ya da İdris) İbranice'de "ihtiyar adam" anlamına geldiğini ve Sfenks'in İbranice'de "Bil- mib" olduğunu öğreniyoruz.³⁸ Başka bir yerde İstanbul'un İbranice'de "Aleksandire" (I 14a31), Kudüs'ün İbranice isminin "Hâs" ve Şeytan'ın İbranice kar- şılıklarının "Nihâb", "Hûnâş", "Hajçiz" olduğunu öğreniyoruz.³⁹ Böylece, İbra- nice söz konusu olunca, Evliyâ'nın o zamana kadarki bilgisinin, halk bilgisi, halk etimolojileri, Arap edebî kaynaklarından elde edilmiş kimi efsaneler, bir iki olgusal gerçek ve muhtemelen biraz da uydurmanın bir karışımından ibar- et olduğu açıktır.

Afrika dillerimizin ilkinde, Sinnar "İbranice"sine dönecek olursak: Evliyâ, giriş niteliğindeki açıklamalarında, yukarıda gördüklerimize koşut olarak "İdris'ten itibaren, onların bütün konuşmaları İbranice'ydi" der. Sonra 1-10 arası rakamların karşılığı olan sözcükleri ve bir şiiri kaydeder. Yukarıda da değinildi- ği üzere, Habraszewski, buradaki rakam belirten sözcükleri, "Habeşi" ile birlik- te, Çad Gölü bölgesinde konuşulan bir dil olan Kanuri olarak saptar. Onun dilbi- limsel değerlendirmesi, Evliyâ'nın bilgisinin "özellikle rakam belirten sözcükler örneğinde şaşırtıcı bir kesinlik taşıdığı ve sözcüksel biçimlerin temel olarak diğer kayıtlardakilerden ayrılık sergilemediği" yönündedir.⁴⁰

Şiire gelince, Evliyâ, bunun Kakan Melik'e (Sinnar hükümdarı?) ait olduğu- nu söyler ve makamını belirtir: *makam-ı beyatı*⁴¹ (ölçü: — — U — —)

çıçkdani	<i>güzel olanı</i>
eble ttani	<i>sever kul anı</i>
açli ktar	<i>canımın canı</i>
kabli çidan	<i>görsem ben anı</i>
çitam bulati	<i>öpsem cüvani</i>

38 X 7a5 , 10a5 . 234a11 (Belmih, Haarman'a göre, Belhib'in yanlış yazımıdır, s. 163).

39 I 14a31; IX 2087: Hâs: St. H. Stephan'a göre, "Muhtemelen 'şehir' [yani, Kudüs] anlamındaki *ha- 'ırın* yanlış yazılması", *Evliyâ Tshelebi's Travels in Palestine* (Kudüs 1980) [*Quarterly of Dept. of Antiquities in Palestine* 1935, 1936, 1938, 1939, 1942'deki makalelerin yeniden basımı], 55n; IV 395a15; Dankoff 1989 (bkz. not 3), 30.

40 Habraszewski, s. 60.

41 Bkz. SÖZLÜK 282. Şiirin yazılışı İÜTY 5973 nüshası, X 415b-416a bölümündeki gibidir; dizele- rin sıralanışı, Beşir Ağa 452/2 nüshası, Q325b bölümüne göre düzenlenmiştir. Ayrıca bkz. FUNC 186-87.

kaskli cmnac	<i>koynuma alsam</i>
dal bladi	<i>şahmasın emsem</i>
bble badi	<i>boynuma alsam</i>
bkbli mümnac	<i>sîyah kolunu</i>
acm ci mnac	<i>sineme sarsam</i>
bımlımçı çultat	<i>benim o yarım</i>
çiçlesi kultan	<i>dünyada varım</i>
lelel leti leblebeti	<i>dese oynarım</i>
mezami lebti	<i>ben anı sevdim</i>
kıraci cebti	<i>gönlümi verdim</i>
saç bulani	<i>küfür mi etdim</i>
kus çelami	<i>aşığı oldum</i>
silheleti tebbi	<i>koca zamanı</i>
kıkılkı	<i>kıltarı</i>
kakan şah	<i>kakan sultan</i>
kılbet cahi	<i>kul oldu her an</i>
hinzile cac	<i>canına dır can</i>
patile hac	<i>ol ola kurban</i>
titlebti şahi	<i>eyleye sekran</i>

Evliyâ, –“benzerini asla duymadığım bir dil” dediği– “İmrani” dilinde, Şemu’îl Peygambere ait olduğunu ve ölçüsünün *müfte’ilün müfte’ilün* (— 0 0 — — 0 0 —) olduğunu belirttiği bir şiir daha verir ve çevirisinde de bu vezni taklit eder:⁴²

blnwija din arida	<i>ah bu aşkım ne yeman</i>
lbble şillen arida	<i>olmadı tenimde eman</i>
acele bl trevedida	<i>ağlaya çeşmim bu zaman</i>
ajrida ajrida	<i>ah aman ah aman</i>
atam bkil la şırwı	<i>adem olan şad olmaz</i>
ketf kelim ya şeriwem	<i>aşkıla mesrur olmaz</i>
zad bkilim ha şeriwem	<i>her güle bülbül olmaz</i>
ajrida ajrida	<i>ah aman ah aman</i>

42 X 32a27. Ayrıca bkz. SÖZLÜK 281.

lu'betina nat bu'ati
şlçgtat bug bu'ti
kibbe finat cigi bnti
ajrida ajrida

*bak haline etme vebal
ahirü'l-emr ola zeval
kim ki ölür ibretin al
ah aman ah aman*

Bu şiirler üzerinde bunca durmamın nedeni, dilleri henüz saptanmamış olmakla birlikte –Evliyâ'nın aldatmacası olarak yorumladığım aşağıdakilerin tersine– her ikisinin de hakiki birer örnek gibi görünmeleridir.

Evliyâ, 10. Kitap'ın giriş bölümünde, Sudan krallıklarından biri olan Devlet-i Melik-i Berberistan'la ilgili olarak şöyle der: “Şehirlerine Donkalâ derler [...] Meliklerine Kılı Donkol [...] Ve lisânları dürüst [gerçek] lisân-ı İbrî'dir. Zîrâ Hazret-i İdrîs bu diyârlara ba's olmuştur.” Kitabın sonunda, “İbrani ülkesindeki” (*şehr-i İberistan*) surlu Boruste şehrine ulaştığında, dillerinin bütünüyle İbranice (böyle okunur) olduğunu ve ayrıca “Dehlevi dilinin (yani Kızıldeniz'deki Dehlek adalarının dili), bu İbranice diline benzediğini” söyler. Ve en sonunda da şöyle der:

Bu Funcistan diyarında nice muhtelif diller vardır ama bildiklerimizi yazdık. Bu temiz dil ile Boruste şehri kavmi konuştuğlarında insan hayran kalır, zira gayet karmaşık çeperli dildir. Ama birbirlerine her söz başında *ajandaji* yani sultanım diye saygılı konuşurlar.⁴³

Rakam belirten (*ja 1 ji 2 ju 3 ka 4 ki 5 ku 6 ça 7 çî 8 çu 9 çe 10* –ki işin içinde bir bityeniği olduğuna bir ipucu olarak kendi içinde de saçma olan) bu sözcüklerin dışında bir tek Kaffâh Peygambere atfedilen bir şiir metni verir. Dizelerin, hem orijinal hem Türkçe çevirilerinin *müfte'ilün müfte'ilün* (— U U — — U U —) vezninde olduğunu kaydeder ve şu sonuca varır: “Bundan ma'lûm oldu kim ilm-i arûz ve ilm-i Fârsî kadîm imiş.”⁴⁴

jaj briji jriji
julu bnha jum jbeji
hebaj yejem şem jbeji
şati jesem jit jbeji

*sen bu cihana gelmeden
mader rahmine girmeden
arş u kürs olunmadan
oldu nasib yazdı kalem*

43 X 32a7; 423b23, FUNC 209; 423b20, FUNC 211.

44 Krş. SÖZLÜK 282-83, FUNC 209-10.

ham judi zhuj dujba
 bŝat ŝudt jdju zba
 juja jilem jq jitra
 tit jdım çiz jtra
 huj riwaji jbase nda
 flajriba flajriba

*Ham babası Nuh tufanı
 emr ile kıyamet idi
 her can halas olup
 iman getirdiler çok öldü
 Nuh peygambere beli deyen
 kurtuldular kurtuldular*

Kaffâh Peygamber'in adı, önce Hz. İdris, Danyal ve Üzeyir ile, sonra da Hud, Salih ve Semud ile bağlantılı olarak, *Seyahatnâme*'de başka yerlerde de bulunur. Çeşitli peygamberlerin zanaatlarına ilişkin bir listede, onunki bağban olarak gösterilir. Evliyâ, Kudüs türbeleri arasında (---) [boşluk] oğlu Kaffâh Peygamber'inkini, Harem'in kuzey tarafında gösterir.⁴⁵

Aslında aynı şiir ya da bir varyantı, Mekke'de Hz. İsmail'in evinin anlatılması sırasında da alıntılanır. Evliyâ, Hz. İsmail ve Hz. İbrahim'in, "İbranice ile müşterek olduğundan" eski bir lisan olan Arapça konuştuğu noktasından yola çıkar ve devam eder:

Hâlâ İbrî dili Berberistan'da, Funcistan'da, Kırmânika'da ve Bağaneski vilâyetlerinde kullanılır. Bu anılan beldeler Mısır bölgesinde Ekvator'da bulunmuştur. Hazret-i İdris'in ve Hazret-i Kaffâh'ın oturduğu memleket İsvan'dır. Bütün halkı çıplak ve kara çehreli kavimdir. Tamamı İbrî dili konuşurlar. Hatta Hazret-i Kaffâh onlara gönderilince bu şiir onların inci saçan kelâmlarıdır. (ölçü: *müfte'ilün müfte'ilün* — U U — — U U —)

jaji beriji jeriji
 julu bnuha jum jebji
 hebajjem şem jebeji
 ŝat jisem jet jibeji

*sen bu cihana gelmeden
 mader-i rahme girmeden
 arş u kürs olunmadan
 oldu nasib yazdı kalem*

ham judij huj dujiba
 beŝat ŝuzab jid jevüjiba
 huj riwaji zibes nida
 felajriba felajriba

*Ham babası Nuha tufan
 oldu azab buldu eman
 Nuha beli deyen insan
 kurtuldular kurtuldular*

45 İdris, vb.: X 16b25. Hud vb.: IX 271b18. Bağban: I 147a25. Kudüs: IX 217b14. Krş. Stephan, age (bkz. not 39), 93n.: "İslam Kısasu'l-Enbiya geleneğinde, hiçbir yerde böyle bir adla karşılaşılmaz". Burada Evliyâ'nın Yahuda'nın oğlu Sayyâh adlı bir peygamberden bahsettiğini de kaydedebiliriz (IX 196b2).

Bu gibi tumturak sözler Berberistan vilâyetinde Donkala şehrinde, Sennâr ve Kâkân şehrinde, Rûmeyletî'l-himâl şehrinde gayet fazla kullanılır. Ama Mekke-i mükerreme gazileri de zıfâf gecesinde, sünnet düğününde def ve kudüm ile raks edip müfte'îlün vezni üzere beyt ve şiirleri güzel sesle söylerler. Hakir sorduğumda İbrî dilidir, dediler. Ama halk arasında konuşulmaz. Ancak Hazret-i İsmail evlâdı (---) (---) beri Arapça yeryüzüne yayılmıştır. Onun için Mekkeliler fesahat ve belâgat üzere Arap dili konuşurlar. Bütün Arap ve Urban içinde Mekke halkına Müte'arrib ve Benî Cürhüm derler.⁴⁶

Birkaç sayfa önce, Evliyâ'nın Zemzem suyunun kaynağını ele aldığı yerde, buna ilişkin başka bilgiler bulunur:

Hazret-i İbrahim'in oğlu İsmail'i bebekliğinde beşikte iken annesi Hacer Ana İsmail'i yere bırakıp kendi işine meşgul olunca Hazret-i İsmail ağlayıp göz yaşları yere düşünce yaştan deniz gibi iki göz yaşından iki kaynak çıkıp Benî Cürhüm kavmi İbrî dilinde bu pınarlara Zemzem dediler. ... [başka rivayet] Hacer Ana içip elhamdülillah yerince İbrice Zemzem deyip dua edince; *Bu Hazret-i İbrahim zevcesi yani Hazret-i İsmail'in annesi Hacer Ana'nın İbrî dili ile Zemzem suyu hakkında ettiği duadır:*

haban hu ja bij jemjem
julu bnha jum bidij
jujajlm jk jtja
zidaj drsan flwarja

*benim Allahum bu Zemzemden
avretlere hüsün ver
rahmetile yarlığa
cennetine nice zaman koyılır(?)*

zuj rivaji jbaş ndaj
tuj mja jlm
jlm jida yzkılm jba
büraj fir flajriba flajriba

*Nuh ile tac-ı nübüvvet ile iman ver
dağ kadar garik garik
cennet rahmeti ver
dertlerinden kurtar kurtar*

46 IX 354a7. Müslüman geleneğinde, Arap Cürhüm kabilesi, İsmail'le ve Zemzem kuyusuyla yakından ilişkilendirilir: bkz. İbn İshak, *The Life of Muhammed*, çev. A. Guillaume (Oxford, 1955), 45-46; *El2* "Djurmum or Djurham" (W. M. Watt); ayrıca T. Fahd, "Gerrheens et Gurhumites," *Spuler Festschrift (Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients)*, eds. H. R. Roemer ve A. Noth, Leiden, 1981), 67-68. Evliyâ'ya göre (X 26b1): Mekke soyluları "Ceddimiz Benî Cürhüm kabilesi Yemen'den hicret edüp Mekke'ye gelüp tavattun etdiklerinde Hazret-i İsmâ'il Benî Cürhüm'den bir kız alup andan tevellüd eden Hazret-i (---) sinni kırka bâliğ oldukça Arabî kelâm ile suhuf nâzil olup lisan-ı Arabî andan kaldı, derler."

İbrî dilinde çevirisi: ilâhî bundan içen kadınları mahlûbe eyle ve güzel ahlâk ver. Ve rahmetinle yarlığa ki âcizelerdir. Ve evlâtlarımdan içenlere nübüvvet tâcı ver ve bol bol rahmet cıleyip bütün dertlerine deva ver, diye dua eder.⁴⁷

Hacer'in şiirindeki dördüncü dizeyle, "İbranice" *Celabka Jeydaz Dersan*, "Cennet kapısından gelen göl" (*cennet kapısından gelir buheyre*) olarak yorumlanan Hisar-ı Kenise (Meroe?) ismini karşılaştıralım. Bu yere ilişkin Evliyâ şunları da söyler: "zamân-ı Kaffâh Nebî'de bu câmii (!) puthâne idi."⁴⁸

Son olarak, Evliyâ, bu kez Kaffâh'tan çok Hz. Adem'e atfedilen dördüncü bir "İbranice" şiir kaydeder; vezni de belirlenmiştir: *müfte'ülün müfte'ülün* (— U U — — U U —). 10. Kitap'ın hemen başında yer alır.⁴⁹

Hazret-i Âdem cennetten yeryüzüne inince cennet dili olan Arapça'yı ortaya çıkan hataları dolayısıyla unutup Cibril-i Emin'in öğretmesiyle İbrî dilinde konuşup Mısır'a ettiği dua budur ki hakir Kibrî tarihinden alıp tercümesiyle bu kitabımıza yazdık. *Hazret-i Âdem Safiyyullah'ın İbrî diliyle Mısır hakkında ettiği duadır:*

hidam	Allahım
tıt jedilem	benim imanımı
huji çiji riba	şeytandan sakla
felaj riba felaj riba	kurtar beni kurtar beni
şujüm jaken	cümle meleklerin
tarj dilem şerij tena	bana hizmet etsinler
sija riyeji zehriba	buğday ver ekmek edem
jedilem jiraj jiraj	ahir ölüm olur ölüm
hidam kidam	benim Allahım
hirj bijti jar binti	oğullarıma bu şehrimi
jari mjni jar njni	ma'mur eyle ma'mur eyle

Kanımcı, bu dört "İbranice" şiir, Evliyâ'nın ciddiye alınmalarını amaçlamaksızın muzip bir düşünceyle sunduğu kendi dizeleridir –ancak "aldatmaca" teri-

47 IX 347a9. Krş. SÖZLÜK 283.

48 X 406b27, FUNC 158.

49 X 2a25. Krş. SÖZLÜK 283.

mi bu şiirleri tanımlamak için uygun terim olmalı, zira bu şiirlerin ciddi bir yüzle ve dikkatsiz okuyucuyu aldatmak için sunuldukları görüşündeyim. Bunlar, Evliyâ'nın, kaydettiği henüz saptanmamış Afrika dillerindeki bazı (hakiki?) şiirlerden esinlenerek Türkçe edebi bir perdah çektiği dizeler olsa gerek. Bu şiirler, eski İslami bilginin İbranice'nin bazı peygamberlerin dili olduğu biçimindeki kanısına materyal dayanak sağlar. Evliyâ, adı komik bir izlenim bırakan ve kültürlü Osmanlı okurunun zihninde derhal kuşku doğuracak Kaffâh figürünü bu din literatürüne eklemeler.⁵⁰ "İbranice"ye gelirsek; muhtemelen bir gün bir Afrika dilleri uzmanı, bunun görüldüğü gibi anlamsız sesler değil, gerçek bir dil olduğunu tanılayacak ya da bu durumu kanıtlayan yazılı bir kaynak ortaya çıkacak.⁵¹ Bu olana kadar, en iyisi, bunları, Evliyâ'nın sağladığı diğer bilgilerle birleştirmek: Şeytan'ın dilinde 'f' ve 'j' harflerinin baskınlığı vardır ve *Suhuf-ı İbrâhîm*'de (bkz. *Kur'an*, el-A'lâ, 18) Şeytan'ın bir adı da Jüdaî'dir.⁵²

Sonuç

Evliyâ, nazım konusunda umursamaz olsa da düzyazıda ustaydı ve Türkçe'nin en büyük nesir yazarlarından biriydi. Edebi becerilerinin temeli şunlardır: 1) Sultan, vezir ve paşaların musahibi olarak yıllar içinde gelişen, eğlendirici bir anlatı yeteneği; 2) *Kur'an* ve *Kur'an* tefsiri, peygamberler ve enbiyanın siyer ve silsileleri, kronikler, destanlar, seyahatnâmeler ve münşeât vb. de dahil olmak üzere, Osmanlı ve İslam kültürü üzerine üstün bir eğitim. Bilgilendirmek kadar eğlendirmeyi de amaçladığından sayıları şişirmekte ve yoksa oldukça donuk kalacak seyahat anlatımını, abartmalar, esprili letaif, mavallar ve diğer kurmaca ya da abartılı gerçeklerle renklendirmekte tereddüt göstermemiştir. Bunlardan bazıları, onun edebi duyarlılık ve tutkusunu sergileyen ve kültürlü Osmanlı okuruna hitap edecek, hayli gösterişli anlatılardır. Anlatı yeteneğinin koşuk biçiminde gözler önüne serildiği bu son örnekler ise, tuhaf dil ve peygamberler bilgisinin, nadede Osmanlı mizah beğenisini cezbetmeye yönelik olarak, düşünüp taşınarak hazırlanmış gösterişli bir hokkabazlık gösterisi gibidir adeta.

50 Arapça kök *f*- "iğrenme, tikslenme"yi işaret eder. Bu isme başka bir İslami kaynakta rastlanmamış olsaydı, bunun "el- Kaffah " olarak okunacağından kuşku yoktur; ancak Evliyâ, ondan daima Arapça belirtici harf (el) olmadan bahsediyor.

51 İbranice cümleler, özellikle *Kitab ı Mukaddes*'ten alınan pasajlar, bazı Arap yazarlar tarafından alıntılanır: Örn. İsmaili propagandacısı Hamideddin el-Kirmani (ö. 411/1021); bkz. Paul Kraus, "Hebräische und syrische Zitate in ismailitischen Schriften," *Der Islam* 19 (1930), 243-63 [yeni-den basım, *Alchemie, Ketzeret, Apokryphen im frühen Islam* (New York: Olms, 1994)].

52 Şeytan'ın dili: IV 395b8; Şeytan'ın adı: IV 395a10: Dankoff 1989 (bkz. not 3). 30.

6. BÖLÜM

RAVİ VE MUSAHİP

Evliyâ'nın hem bilgilendirmeyi hem de eğlendirmeyi amaçladığı biçimdeki görüşümü daha önce belirtmiştim (bkz. *Meddah*: Şakalar, Yalanlar, Mavallar). Onun retoriği iki deyiş ya da söylemi içeriyor: Dinleyici ya da okurlarının söylediklerine inanmasının önem kazandığı, ikna etmeye dayalı söylem ve onların merak ya da hoşnutluğunu artırmanın önem kazandığı eğlenceli söylem. Bu retorik taktikleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan bazı sorular şunlardır: Okur çevresi kimlerdi? Bunların beklentileri neydi? Evliyâ, ne zaman iddialarına kanıt gösterme zorunluluğu duydu? Ve iknadan çok eğlendirme amacı güderek tedbiri ne zaman elden bıraktı?

İzler Çevre, Hamiler

Ona bir günlük tutmasını söyleyen ve hatta *Seyahatnâme* başlığını öneren kişinin babası olduğunu hatırlayalım (bkz. *İstanbul İnsanı*: Ataları, Aile Geçmişi).¹ Evliyâ'yı yüreklendiren, iş verip himaye sağlayan –padişah da dahil olmak üzere, babası gibi zanaatkâr ve saray erkânından kimseler, amcası Melek Ahmed Paşa gibi ordu kumandanı ve devlet adamları ile hem İstanbul hem de taşradaki diğer bürokrasi ve ulema sınıfı mensupları ile okuryazar kimselerden oluşan– Osmanlı seçkinleriydi.

Evliyâ, her seyahat dönüşünde bu seçkin çevreden birinin onun kendilerine yaşadığı maceraları anlatması için bir toplantı düzenlediğine tanık olurdu. Nitekim 1656 yılı Mayıs ayında, Kürdistan, Mezopotamya ve İran'a yaptığı sekiz ay-

1 II 241b23.

lık bir seyahatten sonra, Van'a, Melik Ahmed Paşa'nın maiyetine dönen Evliyâ dönüşünde yaşadıklarını şöyle anlatır:

Gece gündüz Melek Paşa efendimizin kutlu meclisinden bir an ayrı kalmayıp 8 ayda ettiğimiz seyahatleri ve görmüş olduğumuz büyük kaleleri, eski şhirleri, acayip ve garipliklerden ibret verici şeyleri, her beldenin imarını, harabını, adaletini sorup nedimlik edip gecemiz Kadir ve gündüzümüz bayram günü olup hâs sohbetler ederdik.²

Ekim 1659'da, Karadeniz ve Özi'deki seyahatinden İstanbul'a dönüş yolunda, o sırada padişahın oturduğu Edirne'de mola verdi:

Bütün devlet erkânı ve izzet sahibi a'yanların hanedanlarında oturup bu hakir de bütün velinimet efendilerimizle o kış mevsiminde oda sohbetleri edip gezip dolaştığımız köy ve kasabaları, seyrettığımız sağlam kaleleri anlatarak gece gündüz can sohbetleri ederdik.³

Macaristan'da Sadrazam Köprülüzade Fâzıl Ahmed Paşa komutasındaki "Alman" seferleri sırasında, Evliyâ, sıkça yaptığı devlet hesabına gezilere çıkardı ve anlatacak bir sürü hikâye ile geri gelirdi. Nitekim, Ekim 1663'te Batı Avrupa'ya bir akın yapan Tatarlara katıldıktan sonra (ancak bu olay büyük ölçüde hayal ürünüdür; bkz. *Dünya İnsanı: Coğrafi Ufuklar*), Uyvar'a dönen Evliyâ önceleri kederlidir, çünkü sadrazam, Tatar beylere ve bazı Osmanlı görevlilerine hil'at-ı fâhire giydirmiş ancak ona bir "yılan derisi bile" vermemiştir. Sadrazam sonra tanır onu:

"Bre şu Evliyâ değil midir?"

"Evet odur sultanım" dediklerinde.

"Yâ bu seferde bile mi idi? Yâ bu Tatar olmuş, işte bu habercilerin anasıdır. Hikmet Lokman'dan sual edelim, çağırın şunu" deyip hakire bir zer-enderzer bir hil'at-ı fâhire giydirip, 150 altın verip, başıma bir çeleng takıp ve kendi mübarek ellerini öpüp,

"Cenâb-ı Kibriyâ düşman şerrinden emin cde" diye dualar ettim. Bu değersiz kulu denklri arasında önde ve hepsinden seçkin edip,

"Var şimdi yorgunsun, akşam gelip bize bu savaşlardan hesap ver" dediklerinde,

"N'ola efendim" deyip çadırıma giderken ...

2 V 5a26. Krş. çok benzer ifadeler: V 135a26.

3 V 100a19.

Evliyâ, Haziran 1664'te Yenikale/Zerîнвар kuşatması sırasındaki bir baskından döndüğünde yine bazı maceralarını sadrazama anlatır. Ertesi yıl, Kara Mehmed Paşa, Habsburg İmparatoru'nun saraya davetini Viyana dışında sabırsızlıkla beklerken, Evliyâ kenti dolaşmaya çıkmış ve akşam da gördüklerini ona anlatmıştı. Evliyâ, Kudüs'te bulunan kutsal Hristiyan mekânlarıyla ilgili bilgisiyile etkilediği genç imparatorun (I. Leopold) tatlı dille bir "patenta" koparmıştı.⁴ Ve Batı Avrupa'ya (büyük ölçüde hayalî) ikinci gezisinin ardından Osmanlı topraklarına ayak bastığında da yine dinleyicilerine anlattıklarıyla hoş vakit geçirtti.⁵

Birkaç yıl sonra, Evliyâ'nın dinleyicisi, bizzat sultanın kendisiydi. Sultan IV. Mehmed, av tutkusu yüzünden ve İstanbul'da kol gezen vebadan sakınmak için sarayını Edirne'ye taşımıştı. Mayıs 1667'de, Evliyâ, Kırım ve Kafkasya gezilerinden döndüğünde, sadaret kaymakamı Kara Mustafa Paşa'ya bilgi vermek için ilk olarak Edirne'de mola vermiş ve ona, sultana sunması için Çerkezistan'da yakaladığı şahinleri getirmeyi vaat etmişti. Sonra İstanbul'a döndüğünde, anlattığına göre, bir hafta içinde altı kölesi vebadan ölmüştü. Aralık sonunda, Girit'e gitmek üzere yola çıkan Evliyâ, yine Edirne'de mola verir:

Kaymakam Kara Mustafa Paşa'ya varıp daha önce Edirne'de görüştüğümüzde istediği doğan ve şahini sözümüz üzere paşaya hediye verip o da telhisçi ile iki adet ibret verici avcı kuşları saadetli padişaha gönderip bütün doğancıbaşı, çakırcıbaşı, atmacacıbaşı ve şahincıbaşı namlı ağalar ve diğer av ağaları,

"Uzun müddet ömrümüzde biz bunun gibi tülemiş mercan gözlü ve bu tonda böyle iri şahin ve atmaca görmedik" dediklerinde hemen saadetli padişah,

"Tez bunu kim getirdiyse dahi başkalarını getirsin" dediklerinde kaymakama haber gelip 40 kere yemin billâh ettim, kurtulamadım.

Sonunda Çerkez vilâyetinde olan kuşların kanatları ve kuyruklarını kaymakama gösterdim. O da hakiri kanat kuyruklar ile buyruklayıp padişahın huzuruna varıp yer öpüp hayır dualar ve senâlardan sonra kuşların kanatlarını gösterip,

"Padişahım bunlar Çerkezistan'da öldüler. Padişahıma gelenlerden başka kuşların yoktur" diye yemin billâh edince Allah affetsin Vanî Efendi,

4 Bkz. Nuran Tezcan, "Evliyâ Çelebi'nin Belgesel İzi 'Papinta Kâğıdı,'" *Toplumsal Tarih* 161 (Mayıs 2007), 31-35.

5 Uyvar: VI 130a18. Yenikale: VI 187a22. Viyana: VII 62b-63a, 73a. Batı Avrupa: VII 77a6.

"Hünkârım bu Evliyâ Çelebi'yi tâ Erzurumumuzda Melek Ahmed Paşa yılından beri bilirim. Sözünde sâdık bir âlem seyyahı ve benîâdem dedi-mi kulundur. Eğer başka kuşları olsa padişahımdan esirgemezdi" deyince bizzat hünkâr:

"Ben de bilirim. Çocukluğumuzda Kaya Sultan yanında bize çok hizmet etti" deyince iki kere yer öpüp Tatarca türlü türlü dualar ettim. O kuşlar sebebiyle Maskov diyarı, Dağıstan ülkesi, Çerkezistan, Heyhat sahrası, Kalmık ülkesi ve Heşdek kavminde 70 gün yatsı namazı vakti olmayıp akşam namazı kılmadığımızı anlattığımda Vanî Efendi,

"Evet, o diyarda akşam namazı kılınmaz, zîrâ iki saat olmadan sabah namazı olur" deyip tanıklık etti. Ve nice sorular sorup Vanî Efendi'nin sorularına cevaplar verdim. Sonra saadetli padişah Leh, Çek, İsveç, Nemse, Felemenk, Alman ve Ungurus kısacası 3 yılda Beç'de, Prag'da, Macar'da ve Hırvatistan'da seyahat ettiğim yerleri tam 7 gün sordu. Genellikle Beç Kalesini ve Yanık Kalesini sordu. Sekizinci gün kuşlar için hesapsız bağışlarda bulunup kaymakama geldim.⁶

1672'de, yolculuğunun son durağında Evliyâ, Mısır valisi Kethüda İbrahim Paşa'nın himayesini gördü. Hamisi İbrahim Paşa, ona, kendisinin anlattığına göre, Kahire kalesinde yedi yıl kaldığı bir daire bile sağladı. Evliyâ, bu dönemde açıkça hamisi olarak adlandırdığı İbrahim Paşa dışında, Kahire'de himaye gördüğü ulema sınıfından kimselerle "velinimetlerim ve borçlu olduğum beylerle ayan" diye belirttiği kimseleri gösteren iki uzun liste verir. İlk listede birkaç tane Arap varken ikincisinde hiç yoktur. İkinci listedeki ilk isim, Evliyâ'nın 1671-72 Hac yolculuğunda dostluk kurduğu, 1670'lerdeki Mısır Emirü'l-Hac'ı Özbek Bey'dir. Pierre MacKay, *Seyahatname*'nin 1-8. Kitap'larının elimize ulaşan müellif hattı el yazmalarının, Evliyâ'nın 1684 dolaylarındaki ölüm zamanından 1742'de İstanbul'a getirildiği tarihe kadar Özbek Bey'in özel koleksiyonunda bulunmuş olabileceğine ilişkin tahmininde haklı olabilir. Her durumda, Evliyâ'nın, eserinin son gözden geçirme aşamasını tamamladığı dönemde hami ve destekçi sıkıntısı çekmediği açıktır.⁷

6 VIII 203a8-15, 204b12.

7 Kahire kalesindeki daire: X 76b19, 79b3, 171; KAİRO 6, 16. Hami olarak İbrahim Paşa: X 76b16 bu hakir Mısır valisi Kethüda İbrahim Paşa'ya intisabımız sebebiyle. Kahire listeleri: X böl. 60, 247a14 (Listedeki iki Gülşenî şeyhi için bkz. *Çelebi ve Derviş*, not 17); böl. 61, 250b5: *Mısır'da hukukın kesb ettiğimiz veliyyü'l-n-n'am efendilerimiz mir-miranları ve hanedan sahibi a'yanları beyan eder*. Özbek Bey: Pierre A. MacKay, "The Manuscripts of the *Seyahatnâme* of Evliyâ Çelebi, Part I: the Archetype," *Der Islam* 52 (1975), 278-98, s. 279.

Kanıt

Kur'an, "mutlak hakikat"ten (*hakke'l-yakîn*, 65: 95, 69: 51) bahseder ve "O'nu mutlak bilgisiyle bileceksin" (*'ilme'l-yakîn*) [...] keskin gözle (*'ayne'l-yakîn*) göreceksin" (102: 5,7) der. Evliyâ, her zaman tutarlı olmasa da, bu *Kur'an* ayetlerini çok sıklıkla kullanır. Bazen "*'ayne'l-yakîn*," başka bir kaynaktan gelen bilgi anlamındaki diğer ikisine karşı görgü tanığı anlamındadır; kimi zaman ise görgü tanıklığını ifade etmek üzere diğerlerinin bir ya da her ikisiyle aynı kefeye konulur. Bazı örnekler:

—Urmiye Gölü: "*Bu hakirin de'bi [âdeti] odur kim 'ilme'l-yakîn ve hakke'l-yakîn hasıl etdigim tahrir etmeyüp [öğrendiğimi yazmayıp] 'aynü'l-yakîn hasıl etdigim tahrir etmegi elzem-i ma-la-yelzem etmişim [kendime görev saymışım].*"⁸

—Kürdistan, Şehrezul civarında: "*varup derun-ı hisar dahil olup hakke'l-layn hasıl etmedik amma ayne'l-yakîn hasıl etdik ve ihtiyarlardan eyle istima etdik kim...*"⁹

—Anadolu, Tokat yakınları: "*de'bimiz oldur kim 'ilme'l-yakîn hasıl etdigimiz tahrir etmeyüp 'aynüel-yakîn etdigimiz tahrir etmegi üzerimize iltizam-ı ma-la-yelzem etmişiz...*"¹⁰

—Lehistan: "*'ilme'l-yakîn ve 'ayne'l-yakîn ve hakke'l-yakîn vasıl etmedigimizden evsâflarına cür'et olunmayup [özelliklerini yazmaya kalkışmayıp].*"¹¹

—"[h]akir '*ilme'l-yakîn ve 'ayne'l-yakîn hasıl eylemedigim şey*' tahrir etmek mu'tadım degildir amma iktiza hasebiyle tahrir olundu."¹²

—Kahire'deki Sultan Taviil Camii: "*dahil olup içinde ibadet edüp 'ilme'l-yakîn, 'ayne'l-yakîn hasıl etdigimiz 'imaretleri tahrir etmegi iltizam etmişizdir.*"¹³

Evliyâ'nın, gördüğünü iddia ettiği şeyleri betimlerken kendisini, izleyicisini inanılrlığına ikna etmek zorunda hissettiği açıktır. Böyle bölümlerde, mavallar ve

8 IV 295b18 (kenarda).

9 IV 374a20.

10 V 19a33.

11 V 47a13.

12 X 24a6.

13 X 139a28, KAIRO 238.

taşlamalı kurmacalarda ortaya koyduğu benzer iddiaya atfettiğim türden bir ironi/alaysılama sezmedim (bkz. *Meddah*).¹⁴

Sıra, başlıca görevi olan betimlemeye geldiğinde ise, kendi iyi niyetini kanıtlamak, Evliyâ'nın çok önem atfettiği bir şeydir. Bunun ötesinde, bu görevi hata-sız yapmak konusunda gerçekten kaygı duyduğu görülmektedir. Bazı istihkam ve başka yapıların adım ölçüsü boyutlarını kaydeder; örneğin:

—Musul, tahkimat: *“inşaallah yanlış değildir, zira birkaç kere bu kalelerin içinden ve dışından hakir ve kölelerim adımlamışlardır ve her birini yerlerinde yazmayı üzerimize görev saymışızdır.”*¹⁵

—Ergene, Uzun Köprü: *Hakke'l-yakin hasıl etmek için adımıyor.*¹⁶

—Beç (Viyan), tahkimat: *“Bu hendek kenarınca bu kaleyi yavaş yavaş yürüyüp elimde tespihimle saydım. Bu kalenin tamamı hendek sırasından tam 19.550 adet adımdır ve 2.000 adım da daha önce Tuna kenarı idi. Bu hesap üzere Beç Kalesi 21.550 adımdır.”*¹⁷

—Kefe, tahkimat: *“Çepçevre büyüklüğü 8.000 adımdır tasta-mam. Hatta Selânik kalesiyle adımda insan ile dolu olmada birdir. Ama bu Kefe'nin kara tarafı 6.000 adımdır, deniz tarafı tam 2.000 adımdır. Hatta 3 kere kendi adımım ile adımlamışım.”*¹⁸

Evliyâ ara sıra “adım”la, afyon müptelası birinin değil, babayığit bir adamın adımını işaret ettiğini hatırlatır. Bu adımlama eyleminde atılan geniş adım için kullanılan özel bir terimi bile bulunur: *“Germe adım”*. Evliyâ, böyle yapacak zaman bulduğunda ölçümlerini adımla değil ayak hesabıyla yapmayı tercih eder. Bu ve diğer türden ölçümler onda kimi zaman bir takıntıya dönüşür. Macaristan'daki Kakule'de, bir ziyafetten sonra, masa örtüsünü ölçer; Çerkezistan'daki Ademi kentinde ise, kutsal bir ağacı ölçer.¹⁹

14 Mavallar: III 53a12 *hüda alimdir böyle olmuştur*. Taşlamalı kurmacalar: 79b1 *bu ahval böyle olup manzurumuz olmuştur*.

15 IV 401b.

16 V 99b30.

17 VII 56a26, APFEL 84, 2. Baskı, 134.

18 VII 139b11.

19 “Adım”: örneğin VI 57a26 (Vidin): *Hendek kenarınca cirmi beş yüz adımdır ammâ levendâne germe adımdır, tiryâkî adımı gibi adım değildir, adam adımdır*; 135a14 (Novigrad): *Bu hakîr adımladım, dâyiren-mâ-dâr kâmil sekiz yüz germe adımdır, amâ beni-âdem adımdır, tiryâkî adam adımı değildir, yigît adımdır*; VIII 221a20 (Sercâ): *Tult kâmil dörd bin aded germe adımdır, ammâ levendâne yürüyüşü ile dörd bin hatvedir yohsa hati'ü'l-hareke meyyit-i müteharrik olan tiryâkî kavmu yürüyüşüyle on bin adım olur*. “Germe adım”: bkz. SÖZLÜK “germe” başlığı altında. Adımdan çok, ayak tercihi: ör. V 120b20 (Lipova'da Ortahisar). Kakule: VI 18b15. Ademi: VIII 153a orta.

Evliyâ yerel halk bilgisi anlatmayı sever; ancak bilgisi ikinci elden ise, sıklıkla bunu belirtir. Nitekim Bağdad'a yakın Ma'ruf el-Kerhî'nin türbesini aslanların ziyaret ettiğine, hatta bir aslanın mezar bekçisiyle birlikte sürekli burada nöbet tuttuğuna ilişkin rivayeti yorumlarken şöyle der: "Türbeyi birçok kere ziyaret ettim ama hiç aslan görmedim." Arnavutluk'taki Boyana Gölü'yle ilgili olarak ise şunları söyler:

O Âlemin Yaratıcısı kudret eliyle bu şehrin gölü içinde 7 adet küçük ve büyük yeşillik adacıklar var ki bu büyük gölün ortasında adacıklar yaratılmış, her biri bir harman, iki, üç ve beş harman büyüklüğü kadar adacıklardır. Bazı senelerde herhangi şiddetli rüzgâr eserse o adacıklar yerlerinden hareket edip başka bir yere gider, bazı mevsimde anılan adacıklar gölün ortasında birbirlerine rast gelip bitişirler. Her birinde türlü türlü küçük fidanlar ve çayır çimenlik yerler var. Vilâyet halkının bir kısmı hava almak için bu adacıklara kayıklar ile varıp içip eğlenirler. Eğer sert bir rüzgâr eserse adaların yâ biri yâ ikisi yerinden hareket edip göl içinde üstünde adamlar ile bir taraftan diğer tarafa gezip dolaşır, sanki Hazret-i Süleyman'ın tahtıdır, halk bu ada hareketlerinden safâ edip,

"Zamanımızda şöyle oldu" diye övünürler, asla bir kimseye zarar isabet etmez, bu adacıklar böyle yaratılmıştır, *Allah her şeye kadirdir*. Ama "Gayetle sert ve yıkıcı rüzgâr olursa o adalar hareket eder, yoksa değme rüzgâr ile hareket etmez" diye anlatırlar. Bu hakir bu İskenderiye'de iken nice kere sert rüzgârlar esti, ama anılan adaların hareketlerini görmedim, ama durduklarını her an gördüm, lâkin anlatılan geçmiş zamanı yaşlı kimselerden sordum,

"Beli Sultan Osman Hotin seferine gittiği sene bir büyük ve şiddetli kış olup sert rüzgârlar esip İstanbul boğazı donduğu sene bu şehirde sert rüzgârdan kıyametler kopup evler yıkılıp yüksek ağaçlar kökünden çıkıp havada her ağaç peftere gibi uçtuğu sene bu adacıklar 40-50 gün bu Boyana gölü üzerinde serseri gezip yüzüp gâh kuzeye, gâh güneye, gâh doğuya ve batıya gezerlerdi" diye beli bükülmüş yaşlılar ve dünya görmüş ihtiyarlar böyle hikâye eylediler, *vesselam*.

Evliyâ, Hırvatistan Dirniş'teki şehir surlarına dair şöyle der: "Çok büyük değildir, ancak yalan haramdır, adımlamadım." Ve Macaristan'daki Balaton Gölü için "Bana 50 kulaç derinliğinde, dendi, ama ölçmedim, yalan haramdır." (bkz. *Meddah*: Sayılar). Palanka-i Sotin'i (Macaristan'da Vukovar yakınında) kimin yap-

turduğunu bilmediğini belirttikten sonra bir hadise başvurur: “Yabancı duyduğu her şeyden bahseden kişidir.”²⁰

Bu, bizi Evliyâ'nın her zaman el altında tuttuğu ve başka türlü görünmez olanları onunla ayırt edebildiği anlaşılan bir alete, küçük dürbün konusuna getirir. Evliyâ, dürbününü 1657'de, Özü kuşatması sırasında minarenin tepesinden düşman hareketlerini izlemek; 1663'te, Macaristan'da, yaklaşan birliklerin bayraklarını uzaktan seçmek; yine 1667'de, Yunanistan'da, Larinçe (Glarentsa) açıklarındaki deniz savaşını izlemek için kullanmıştır. Ancak bu küçük dürbünden, genellikle –1660'da Bosna Hilevne'de olduğu gibi– çıplak gözle okunması çok güç olan kitabeler bağlamında söz eder. Kitabeyi, 1672'de Suriye Betis kalesinde olduğu gibi, küçük dürbün yardımıyla bile çözemediği zaman, bize durumun böyle olduğunu anlatır. Ancak 1655'te Ahlat'ta harap bir duvar üzerinde bulunan eski bir Türkçe kitabeyi okumak için dürbününü kullandığı iddiası yine de pek inandırıcı değildir (bkz. *Meddah*: Sayılar). Nitekim Evliyâ'nın, babasının, Sultan I. Ahmed zamanında onardığı –ve kendisinin 1672'de Hacca gittiğinde gördüğü– Kabe'deki meşhur “*Mizab-ı rahmet*” (Altun Oluk) çeşmesine bırakmış olduğu kitabeyi küçük bir dürbün yardımıyla çözebildiği iddiasına da kuşkuyla yaklaşılmalıdır.²¹

Evliyâ, görsel kanıtın yanısıra sözlü ve yazılı bilgilere de dayanırdı. 1660'de Venedikli bir esiri, Zadra konusunda bilgi almak için sorguladı. Ertesi yıl, Fogaraş'ta, kendi Macar tutsaklarından geçtikleri vadinin adını sorduysa da bilmediklerinden kaydedemedi. Evliyâ'nın uzak geçmişin olayları için görgü tanığı olarak çok yaşlı insanların anlattıklarını aktarmaktan hoşlandığını gördük (bkz. *Meddah*, not 13) ve bu aktarımlardan kuşkulanamamız gerektiğini de öğrendik. Babasına (bkz. *İstanbul İnsanı*, not 27) ya da kendisinin çocukken tanıdığı onun yakın dostlarından birine atfedilebilmesi halinde rivayetin özel bir itibarı bulunurdu. Bu yüzden, Sultan I. Süleyman'ın silahdarı olarak hizmet etmiş olan Kuzu Ali Ağa, Evliyâ'nın hem 1526 Mohaç Savaşı'na (bkz. *Meddah*, not 14) hem de kendisinin “kırk yıl sonra” yerinde doğruladığı Kâbe'de bulunan bronz sütunlara ilişkin olarak aktardığı bilgilerin kaynağıydı. Bir başka yaşlı gazi ona, Rodos cephaneliğini gezdirdi ve Evliyâ, Sultan I. Süleyman adayı fethettiğinde,

20 Ma'ruf el-Kerhi: V 1b19. Boyana Gölü: VI 34a24; ALBANIA 36-37. Dirniş: V 147b2. Balaton Gölü: VII 10b12. Hadis: VI 60b15; ayrıca alıntılardığı diğer yerler için bkz.: I 38b22, 111a34, IX 70b9.

21 Özü kuşatması: V 60b2, GUERRE 101. Macaristan alayları: VI 129b15. Larinçe: VIII 262a son. Hilevne: V 135a9. Betis: IX 182a6. Ahlat: IV 239b33. Mizab-ı Rahmet: IX 340b25. 1657'de Bender kalesindeki beyaz mermer bir levha üzerindeki kronogramı okuyamamış olmasından dolayı hayal kırıklığı yaşayan Evliyâ (burada küçük dürbünden bahis yoktur), bununla birlikte, okuyabildiği bir şey olduğunu kaydeder: Belirgin bir duvar yazısı. Şöyledir bu duvar yazısı: “*Ah cânn Ruktye Hânım, âşıkı Macar Mustafa*” (V 37b30).

adamın 20 yaşında olduğunu ileri sürer. Bu fetih 1522'de olduğuna göre, Evliyâ, Rodos'u 1671'de ziyaret ettiğinde adam 170 yaşında (!) olmuş olmalıdır.²²

Hayatta olsalar da –özellikle Mısır'da böyle bir konumdayken Evliyâ da dahil– olmasalar da, Osmanlı yöneticilerinin tanıklığı, yani verdiği bilginin resmi kayıtlara girmiş olması, özellikle ikna edicidir.²³ Afyonkarahisar'da ne kadar ev bulunduğunu belirlemek için Evliyâ'nın "mahkeme kayıtlarına, lonca şeyhlerine, askerî görevlilere, çarşı-pazar denetçilerine ve köy muhtarlarına" danıştığını yukarda belirtmiştik (bkz. *Meddah*: Sayılar). Benzer biçimde, çok kapsamlı bir Edirne betimlemesinin sonunda şunları yazar:

Eğer sorulursa, "Ey Evliyâ, gerçek seyyah-ı âlem ve nedim-i âdem'sin, ama her şehrin bu merteye özellikleri neden ma'lumundur?" denirse cevap, "Bu hakîr kul, çocukluk çağından beri seyahate istekli olup rüyamda Tanrı Elçisi'nin izniyle evliyâ ve enbiyâ ziyaretine memur olduğumuz cihetten bütün güzel memleketleri kırk bir yıldan beri gezip dolaşırken, zabitleriyle, yaşlı ve umur görmüş ihtiyarlarıyla dostluk kurup şehrin hâllerini sordum, nice sicillere ve evkafnamelere bakıp bütün hayrat ve hasenatlarını tarihleriyle kayd edip bu şekilde yazarız. Yolumuz bu semte düşüp tesellimiz vardır.

Başka örnekler:

—Sübhan Dağı: Çoklu doğumlara (ikiz, üçüz, dördüz vb) dair kuşkuvarın kayıtlara başvurularak giderilmesi.

—Saraybosna: Çarşı-pazar denetçisinin kaydına göre günde 6000 somun tüketilmesi, "ancak evlerde kaç tane pişirildiğini Allah bilir."

—Zigetvar: Kadı sicillerine göre çatıları kiremit kaplı evlerin sayısı: 2050; minareden kendisinin yaptığı sayıma göre kiremit çatılı evlerin sayısı: 350.

—Kandiye: Mağlup edilen Venedikli general tarafından düzenlenmiş ve Sır Katibi Ahmed Çelebi tarafından Evliyâ'ya verilen kayda göre şehrin betimlemesi.

22 Zadra: V 140b11. Fogaraş: VI 28b28. Mohaç Savaşı: VI 65a23. Ka'be: IX 344b20, 345a12. Rodos: IX123b2.

23 Evliyâ'nın yazılı kaynaklara başvurusunun inandırıcılık değerinden çok retorik değeri bulunur. 16. yüzyıl Fransız hümanisti Jean Bodin'in belirttiği gibi: "sadece başkalarından duyduklarıyla yola çıkanların ve resmi kayıtları görmeyenlerin anlatıkları [...] pek onay görmez. Bu nedenle, en iyi yazarlar, çalışmalarına daha çok yetke kazandırmak için malzemelerini resmi kaynaklardan topladıklarını söylerler." (Aktaran Anthony Grafton, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800* [Harvard University Press, 1991], 29.)

—Afyonkarahisar: “Muhafızlardan (*pasbanlar*) öğrendiğime göre burada 2048 dükkan var.”

—Denizli: Evliyâ, Kaya Sultan'a ait bu *hasın* gelirini, bir yıl kendi denetiminde bulunduğundan bilmektedir.

—Rodos: Evliyâ'nın bilgi kaynaklarından biri olan Koca Mahmud Reis, Sultan I. Süleyman, Rodos'u aldığı anda 20 yaşında imiş (! bkz. yukarı) ve bu kişi araştırmalarına yanıt bulması için Evliyâ'yi kayıt bürosuna (*defterhane*) götürür.

—Halep kanunları: “(---) [boşluk] yılında Melek Ahmed Paşa, Aşağı Halep'de vali iken, imparatorluk kayıtlarını inceledim (*defter-i hakanî*) ve bu kanunları kopyaladım.”

—Şam: Evliyâ, Nureddin'in evkafına müteveli olarak atandığı zaman, onun Medine'deki kutsal yerlere yaptığı harcamaların bir kaydını görmüştür.

—Kahire: Dört mutceber mezhebin kayıtlarına göre, 1671-72'de (H. 1082), 800.000 kişi vebadan ölmüştür.

—Kayıtbay Yaylası: Evliyâ, Kayıtbay Camii'nin hesap defterini görmüştü; sayıları buna göre verir.

—Tanta: Evliyâ, Kayıtbay Camii'nin bütün evkaf belgelerini incelemiştir.

—İskenderiye: Evliyâ, vali tarafından hesapları denetlemek üzere gönderildiğinden mali durum hakkında bilgi sahibidir.

—İskenderiye: Evliyâ, Attarin Camii'nin evkaf belgelerini incelemiştir.

—Birimbâl: “Şeyhül'-beleden su'âl etmedim, ne kadar mîrî mâlî ve ne kadar mültezime fâ'izi var, ma'lûmum değildir.” (“Belediye reisinden (*şeyhül'-beled*) bilgi alamadığım için ne kadar mîrî toprak olduğunu ve vergi veren çiftçilerden toplayıcılarına ne kadar faiz alındığını bilmiyorum.”)

—Asyut: Şeyhül'-beled'in kaydına göre 146.000 nüfus.²⁴

Resmi kayıt ve belgelerin yanı sıra, Evliyâ, yazılı kaynak olarak coğrafi ve tarihsel çalışmalara da sıkça başvurur. 1. Kitap'ın kaynaklarına yönelik dikkatli

24 Afyonkarahisar: IX 15b21. Edirne: III 166a25, EDİRNE 249. Başka örnekler: IV 243a31 (Süphan Dağı); V 132a28 (Saraybosna); VI 176b32, 177a1 (Zigetvar); VIII 309b1 (Kandiye); IX 16a26 (Afyon-karahisar); IX 94b11 (Denizli); IX 123b2 (Rodol); IX 169a13 (Halep); IX 286b9 (Şam); X 64a1 (Kahire); X 158a1, KAIRO 232 (Kayıtbay Camii); X 28a15 (Tanta); X 319a19 (İskenderiye); X 322b20 (Attarin Camii); X 352a14 (Birimbâl); X 36816 (Asyut).

bir inceleme, Evliyâ'nın kimi zaman bu kaynakların ismini verdiğini kimi kez ise isim vermeden bu kaynakları alıntılıdığını ya da yorumladığını gösterir. Evliyâ, Arapça ve Türkçe birçok çalışmaya ek olarak, Yanvan'ın Yunan tarihini (*Kitab el-Unvan*, Agapios, bkz. *İstanbul İnsanı*, not 34); Mıgdisi'nin Ermeni tarihini ve İrşek'in Macar tarihini (Cardinal Verancsics –bu kaynak, bir Macar esir tarafından sözlü olarak aktarılmıştır) biliyordu. Evliyâ, Girit tarihi için Yunanca "Ayanta dünya tarihi"nden alıntı yapar ve Rodos'a ilişkin bu bölümde, bütün Arapça ve Türkçe tarih kitaplarının, kadim dünyaya ilişkin tüm bilgileri, Kopt ve Yunan tarihlerinden, özellikle de Yanvan'ın Yunanca tarihinden aldıklarını söyler. Sofya tarihi için Latin, Yunan ve Sırp kroniklerini karşılaştırdığını ve Zadra tarihi için Latince Venedik kroniklerine başvurduğunu önc sürer. 1664'te Dubrovnik'te, bütün Latince tarih kitaplarının basılmadan önce kilise kurulu tarafından onaylanmış olmasının zorunlu olduğunu bildirir.²⁵

Evliyâ'nın bu kaynakları ne kadar güvenilir biçimde ve ne kadar eleştirel bir yaklaşımla kullandığı, her bir örnek için ayrı ayrı incelenmelidir. Burada, bazen bu kaynakların alıntılanmasının tek amacının onları çürütmek olduğunu belirtmekle yetinelim. Nitekim, Kafkasya'yla ilgili olarak *Tuhfe Tarihi*'nde bulunan bir iddiaya itiraz eder ve Yunan tarihçilerin Miyafarkin (Silvan) hakkında düştüğü bir coğrafi hatayı düzeltir. Son örnekte, kendi yetkisini şöyle destekler: "Bu bölgeden on yıldır geçiyorum ve kendimi bu bilime adadığımdan buraları karış karış bilirim." Burada kullandığı ifade biçimi, tarihçi Mıgdisi'nin Van'a ilişkin haklılığını desteklerken kullandığıyla benzerdir: "[O] bu bölgeleri karış karış anlatır."²⁶

Evliyâ'nın başvurduğu bir başka yazılı kanıt türü, kitabelerdir. *Seyahatnâme*, cami, çeşme ve benzeri yapılardan kopyalanmış kitabelerle doludur.²⁷ Evliyâ, az önce gördüğümüz üzere, anlamını çözmekte zorlandığında küçük bir dürbüne bile başvurarak, bu tür metinleri kaydetmekten usanmaz. İlgisi, Osmanlı ya da İslami metinlerle sınırlı da değildir. 1671'de kutsal topraklara yolculuğunda

25 1. Kitap için kaynaklar: Meşkure Eren, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesinin Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine bir Araştırma* (İstanbul 1960). Mıgdisi: Robert Dankoff, "MIGDISI: An Armenian Source for the *Seyahatname*," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986 = Festschrift Andreas Tietze), 73-79. İrşek: Gustav Bayerle, "Hungarian History According to Evliyâ Çelebi," *Journal of Turkish Studies* 8 (1984 = Festschrift Tibor Halasi-Kun), 21-24. Macar esir: VII 100a-orta. Girit: VIII 318a24. Rodos: IX 118a8. Sofya: III 137a35. Zadar: V 140a12. Dubrovnik: VI 151a16 ("Latince" muhtemelen "İtalyanca" anlamında; bkz. *İstanbul İnsanı*, n. 34).

26 Kafkasya: II 316a24. Miyafarkin: IV 218a27, *hakir bu mahalde on sene mikdârı tek ü pum vardır kim selikam bu fenne düşmek ile kırat-be kırat dakikiyle ma'lumumuzdur*. Van: IV 249a11, *bu bî ladları kırat-be kırat tahrir eden*.

27 1. Kitap için, bkz. Yüksel Yoldaş, *İstanbul mimarisi için kaynak olarak Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* (İstanbul, 1977).

Kilikya'ya uğradığında, terk edilmiş Takyanos Kalesi içinde gördüğü, Hicret'ten 630 yıl öncesine ait olduklarını akla getiren tarihler barındıran eski Yunanca mezar yazıtları dikkatini çeker. Bize, bunları çok dikkatle kopya ettiğini söyler ve Kudüs'e geldiği zaman rahiplere bu kayıtları okutur –böylece bunların “İsa zamanına ait” Hristiyan mezarları olduğu anlaşılır. 1673'te Yukarı Mısır bölgesinde bulunan Behnisa'da da benzer kitabelerle karşılaşır, ancak burada bunları okutabileceği biri yoktur; bu nedenle de bu kitabeleri kaydetmez. Evliyâ, 1672'de, Hicaz yolu üzerinde, Suriye çölündeki Salih şehrinde, elinden geldiği kadar iyi kopyaladığını söylediği ve *Seyahatnâme*'nin son düzeltmesinde yer vereceği “İbranice” ve “Süryanice” (yani *Safaitik*?) bazı yazıtlar görür.²⁸ Kırım, Dağıstan ve Astrahan'da daha önce karşılaşmış gibi yaptığı “Çağatay” mezar yazıtları ise, özel bir durum oluşturur (bkz. *Meddah*: Şakalar, Yalanlar ve Mavallar).

Son olarak, Evliyâ'nın ara sıra, ilkel bir düzeyde de olsa, paleontoloji ve arkeolojiyle ilgilendiğini belirtmemiz gerekiyor. Kıpçak steplerindeki Tatar ordugâhında bulunduğu sırada, Tatarlar kuyu kazmaya başlayınca yengeç, kerevit, midye, istiridye ve benzerlerinin kalıntılarını (fosil) ortaya çıkardılar. Evliyâ, bunları, Karadeniz'in bir zamanlar o zamanki durumundan çok daha büyük olduğu ve İstanbul ile Akdeniz arasındaki boğazları açarak Karadeniz'in böyle küçülmesine yol açanın Büyük İskender olduğu biçimdeki tezine kanıt sayar. Bu Kırım kazıları, Budin civarındaki Salanta ovasında gerçekleştirilen kazılardan bahsettiği farklı bir bağlamda Evliyâ tarafından kanıt olarak yine gündeme getirilir. Söz konusu kazıda da, Büyük İskender'den önce Güney Rusya steplerinden Macar ovalarına kadar uzanan alanın suyla kaplı olduğunu ve Karadeniz'in bir parçası olduğunu yerel vakayinâmelere dayanarak aktaran “Pravadi'deki yaşlı bir kafirin” naklettiklerini doğrulayan deniz kabukları keşfettiler. Evliyâ da, Hicaz'daki Vadi'l-Kura çölü kumlarında, bu bölgenin de bir zamanlar deniz olduğunu kanıtlayan balık kılıçkları, yengeç ve su kabuklularına ait kalıntılar çıkarıldığını kaydeder. Evliyâ, bir yerde “Yunan tarihlerinde” gördüğü ve Büyük İskender'in Cebelitank'taki boğazı, Akdeniz'in Atlantik'e akmasını sağlamak için açtığını öne süren bir metin parçasından söz eder. Bu kuşkulu tarihsel açıklamaların ortak yönü, Evliyâ'nın Karadeniz'in dünyadaki bütün denizlerin başı ve kaynağı olduğuna ilişkin doğrulamalarıdır. İstanbul Ayasofya civarında kazı yapanlar bir keresinde toprağın altından eski demir bir tütün çubuğu çıkardılar ve yeni kazılmış alanda hâlâ tütün kokusu duyuluyordu; Evliyâ'ya göre, bu arkeolojik keşif, tütün içmenin çok eskiye dayandığını kanıtlıyordu.²⁹

28 Takyanos: IX 146a17. Behnisa: X Q345b9. Salih: IX 282a19.

29 Kıpçak Stepleri: I 9a31. Salanta ovası: III 109b34. Vadi'l-kura: IX 271b3. Karadeniz: II 268a10, III 114b36 kenarda, VI 51a18. Ayasofya: I 105a7.

Kuşkuculuk ve Safdillik

Gözde bir diğer kategori ise, akılcı açıklamalara direnen “olağanüstülükler ve gariplikler”dir (*acayib u garayib*). Evliyâ, bunları nakletmekte hiç tereddüt yaşamaz ve *Seyahatnâme* bu türden anlatı parçalarıyla doludur. Ancak kimi zaman, özellikle de Müslüman değil de Hristiyan bağlamı içinde olduklarında, söz konusu mucize ve olağanüstülüklerin gerçekliklerini sorgular.

Evliyâ, 1647’de Eçmiadzin’in büyük Ermeni manastır külliyesi Üç Kilise’de iken, kiliselerin birinin tonozunun altında havada asılı duran bir demir çubuk görür. Keşişler, bu olayı Şem’un-i Safa’nın (Aziz Peter) bir mucizesi olarak açıklarlar. Evliyâ, “aptal Müslümanların da” bunu görünce şaşırıp söylenene inandıklarını söyler. Kendi açıklamasına göre ise, kilise inşa edilirken, biri tonozun tepesine diğeri yer döşemesinin altına olmak üzere, iki güçlü mîknâtis yerleştirilmiş ve demir çubuk ikisi arasında havada asılı kalmıştır. Evliyâ, buradan şu sonuca varır: “Bu hakîr, kusur dolu kişi, noksan aklımla (*akl-ı kasîr*), onu öyle gördü; inşallah değerlendirmemde (*mûlahaza*) yanlış yoktur.”³⁰

Kudüs’teki Kutsal Mezar’ın içinde bir zincirle asılmış ve “sahte iddialarına göre, mucizevi bir şekilde yanan” camdan bir lamba vardı.³¹ Evliyâ’nın açıklaması ise, lambanın kubbenin tepesinde gizlenen –zeytinyağı ve nef t yağ karışımı– bir çeşit yağ ile dolu bir kavanozla desteklendiği yönündedir. Evliyâ, bundan sonra Paskalya kutlamalarında rahiplerin, bu lambayla çarpıcı bir etki yaratmak için başvurdukları çeşitli numaraları ifşa etmeye yönelik açıklamalara girer.

Evliyâ’nın bu tutumunu, Kudüs’te gözlemlediği bir başka mucizevi olayda, Aksa Camii avlusunda birbirine bağlanarak kaya çatlaklarına ilâştirilmiş palmye lifleriyle ilgili örnekte sergilediği yaklaşımla karşılaştıralım. Rehberleri, Evliyâ’ya, bunların Hz. Süleyman zamanından kaldığını ve Hz. Süleyman’ın bunları cinleri bağlamakta kullandığını anlatırlar. Evliyâ bu bilgiye önce kuşkuyla yaklaşır:

Ama akla aykırı. Tatalım, mucize ile devleri o iplerle bağlamış. Ama Süleyman Nebî zamanından Muhammed bin İshâk Tarihine göre Resulullah’ın doğumuna kadar 1.600 sene oldu. O hesap üzere Resulullah’ın doğumundan beri bu Kudüs’ü ziyaret ettiğimiz zamana kadar 2.043 sene oldu. zira biz Kudüs’ü bu ziyaret ettiğimiz 1081’de idi. Ve 63 sene Hazret-i Risâletpenâh yaşadı. Bu hesap üzere Hazret-i Süleyman Nebî asrından 1081 tarihine kadar 3640 yıldan beri devler bağlanan hurma ipleri çürümedi mi?

30 II 325b4-9.

31 IX 222b21, *zu’m-ı batıllarınca kudretten yarar derler*.

Kudûs uleması, insanlara ve cinlere, kuşlara ve hayvanlara hâkim olmasına karşın, Hz. Süleyman'ın geçimini hurma ağacı yapraklarından sepetler örerek sağladığına ve bu iplerin de Hz. Süleyman'ın kendi elışı olduğu biçimdeki karşı tezi getirdi; buna göre bozulmamalarının nedeni de buydu. Evliyâ, buna ikna olduğunu söyler (*i'timad etdim*).³²

Müslüman velilerin kerametleri, her zaman aynı türden sıkı bir inceleme-yeye tabi tutulmaz. *Seyahatnâme*, bu tür efsaneler için zengin bir kaynaktır; Evliyâ'nın yazılı kaynaklara pek bel bağlamadan çoğu kez yerel bilgileri aktarması bu kaynaklığı daha da değerli kılmaktadır. Evliyâ'nın *evsaf*'ya da şehir anlatımlarının sonuna doğru bir yerde mezar ve türbelerle ilgili bir bölümü, ölenin yaşam öyküsü ya da şecere bilgisiyle birlikte, sürekli olarak anlatımına dahil ettiğini hatırlatalım (bkz. *İstanbul İnsanı*: İnsan ve Kitap). İlk rüyasında, bizzat Peygamber tarafından onaylanan Evliyâ mezarlarını ziyaret, Evliyâ'nın temel seyahat nedenlerinden biridir (bkz. *İstanbul İnsanı*: İstanbul'da Yetişmek).

Bir dünya gezgini olarak, birden çok yerde aynı kutsal mirasa sahip çıkma iddialarıyla karşılaşabiliyordu ve bu konuda her zaman bir yargıya varamıyordu. İki Anadolu kenti –Tarsus ve Elbistan– *Kur'an*'ın 18. suresinde (Kehf) geçen Yedi Uyurlar Mağarası'nın kendi yörelerinde bulunduğunu iddia ediyordu. Mağaradan çıkan bir gürültüden dolayı ve ayrıca Yedi Uyurlara zulmeden kişi olan Kral Takyanos'un (Decius) bu şehirle bağlantısı olduğu başka kaynaklardan da bilindiğinden, Tarsus'un iddiası daha güçlü kabul edilebilirdi. Öte yandan, kralın zulmünden kaçanların birden çok yere gitmiş olmaları da akla yatkındı:

Bu hakîr Ashâb-ı Kehf'i üç yerde ziyaret ettik. Hangisi gerçek ola, bilmiyorum. Yoksa Takyanus zulmünden her biri birer diyara mı firar ettiler?

Meşhur Sarı Saltuk da, yedi ayrı yerde gömülüydü, ancak bu örnekte, onun bedeninin, kendisinin son vasiyetine göre, yedi ayrı yere gönderilen yedi tabuta birden konulduğuna ilişkin bir efsane bulunuyordu.³³

Bu Evliyâ menakıblarında karşılaşılan ortak bir motif ise, çürümeyen bedendir. Evliyâ, 1660'da, Bosna Akhisar'dayken, ona yörenin Evliyâsından olan ve yıllar önce ölen Şeyh Kâfi diye birisinin hâlâ medrese ve tekkesine bitişik mezarında içinde seccadesi üzerinde, bedeni bozulmadan uzandığı söylenir. Evliyâ, mezarı hemcn ziyaret etmek ve bilgiyi doğrulamak ister. Daha sonra şeyh ha-

32 X 217a9; 217a19.

33 Tarsus: 153b20-154a1. "Bu hakîr...": III 73a10. Sarı Saltuk: II 266b34; III 111a3, 170a32. Krş. Eİ² "Sarı Saltuk Dede" (G. Leiser); Yedi Uyurlar için bkz. Eİ² "Ashab al-Kahf" (R. Parçt).

yattayken onun arkadaşlığına mahzar olmuş bazı yaşlı adamlardan konuya ilişkin bilgi alır. Bu yaşlılar, Evliyâ'ya şöyle der:

Merhum azizi kimyaya malik olup 24 saatte yiyecek ve içecekten bir şey tatmayıp ancak kimya altununda onar adet nohut kadar habbe altınlar yutup asla ekmek su yemezdi. Onun için aşırı perhiz ile öldüğü için cesedi çürümedi.³⁴

Bu, Evliyâ'nın, aksi durumda keramet sayılacak bir olayla ilgili olarak (sözde) akla yatkın bir açıklama getirmesinin nadir bir örneğidir.³⁵ Mısır, Burlos'da, 636 yıl sonra bedeni bozulmamış bir şeyhin yeniden gömülmesine ilişkin hikâyesi ise daha tipiktir.³⁶ Bu, tanık olduğu bir şey değildi, ancak sorguladığı bir şey de pek değildir.

Bozulmamış ceset, Evliyâ'nın kimi savaş haberciliği bölümlerinde de, örneğin 1663'te Uyvar zaferinden sonraki durumu anlatan bölümde de ortaya çıkar. En çarpıcı örnek ise, Evliyâ'nın Girit'in son Osmanlı fethine yol açan, uzun Kandıye kuşatmasını destansı bir biçimde anlattığı bölümde karşınıza çıkar. Hicri takvimde 1078 yılı Şaban ayının 14. ile 15. günleri arasındaki mübarek Berat Gecesine rastlayan 30 Ocak 1668 gecesi, kıyıda yaklaşık on mil açıktaki, suyun üzerinde bir ateş belirir. Ateş dalgalar üzerinde ilerleyerek kıyıya doğru yayılır ve geceyi aydınlatırken Osmanlı askerleri şaşkınlıkla olayı seyre dalar. Bir düşman hilesi olduğu korkusuyla top ve tüfekleriyle ateş açarak suyu "bir kapta kaynayan bulgur gibi" kurşunlarla bulandırırsalar da, ateş yaklaşmayı sürdürür. Ateş kıyıya geldiğinde ne görseler beğenirsiniz:

Bir âdem leşi deryâ kenârına çıkup uryân ü büryân bir âdem leşi ammâ ud yerleri bir kîse-misâl kalın bir tobra içinde mestûr. Lâkin gayri vücûdu mekşûf. Birkaç cür'et sâhibi fetâlar ol leşin elinden alev-ber-alev âteşe bak-

34 V 133b32. "Şeyh Kâfi". Hasan Kâfi Akhisari'dir (ö. 1616) ve daha çok, siyasetnâme yazarı olarak tanınır; "mezarı ziyaret yeri haline geldi" (El² "Ak Hîsari" (K. Süsseim-J. Schacht)).

35 Ancak simya, bilim midir, büyü mü? Evliyâ, 1662'de İstip'te (Makedonya), Emir Efendi Sultan adında bir derviş şeyhin çok fazla hayrât kurmuş olmasını garipsedi ve bunu şeyhin kimya ustalığına atfetti (*kimiyâ-yı iksîr i a'zam*; VI 38a4). Evliyâ, 1666'da Kefe'de ise, Naib İbrahim Efendi adındaki kimya ustasıyla (*ilm-i kâf, kimiyâ*) tanışır: "Bu hakir bu ana dek 41 yıldır ki cihan-bân olup âlemi gezip dolaşıp kimyaya sahip sahib i ayâr görmemiş idim, ama nice bin taklitçiler ile görüşmüşüm. Bu ilmin aslı ve faslı yoktur diye kâf ilmini inkâr ederdim, ama elhamdülillah bu Kefe şehrinde Naib İbrahim Efendi'de görüp *ilme'l yakîn ve hakke'l-yakîn ve ayne'l-yakîn* hasıl edip hakire de bir külçe altın bağışladı ki elimde balmumu gibi ovalardım. Harta bu altunlardan İbrahim Efendi habbeler yapıp birini sabah ve 3 tane habbe akşam yutup o gün ve gece asla yemek yemezdi *ta'âm yemezdi*, VII 141b1 = 680-1).

36 X 342b17

mayup avret yerindeki tobra bezi yırtup avret yerine nazar etdiler. Gördüler kim sünnet-i Resûlullâh üzre sünnetli. Bildiler kim şühedâ-yı ümmet-i Muhammed'dir. Ammâ niçe âdemler bu meyyitin avret yerine nazar etdiklerinde alâ mecl'e'n-nâs meyyit sol eliyle avret yerin setr etdikde niçe âdemler âlem-i hayretde kalup sübhânallâh dediler.

Kimisi dedi kim "Kâfir bir müselmân meyyitine sihir etmişdir, sakının âteş hilesinden" deyü her kafâdan bir sadâ güft [ü] gû olup âhır-ı kâr bu na's-ı şerifi sâhil-i bahre çıkarup gördüler kim sağ kolu yemyeşil, bir kol kim avucunun tâ ortasında bir delik var. Cümle yeşil ve mâvî ve kırmızı alev-ber-alev âteşler ol avucundaki delikden çıkar. Ve deryâ içinde bu vücûd kenâra gelende niçe kerre yüz bin kurşumun ve top güllelerinin darbları aslâ vücûduna te'sir etmeyüp henüz cesed-i şerifi billûr-misâl pâk sâf u nijâd olup cism-i şerifinden nûr tulû' edüp avucundaki delikden çıkan âteş meğer nûr imiş kim evce peyveste olduğun niçe bin guzât-ı müslimîn görüp bildiler kim sahîh hurr-i şehîddir.

Sadrazamın kethudâsı Mahmûd Ağa ve niçe sâhib-i vegâ gâziler görüp ordu şeyhülislâmı ve mollasından fetvâlar alup fermân-ı vezîr ile bu hakîr-i pür-taksire haber edüp bu abd-i kemter dahi mübârek bedr-i münîr cemâlin görüp benim ridâmı mübârek yüzüne burka edüp vücûd-ı pâkini bir ihrâm ile örtüp sabâha dek durdu. Çünkü vakt-i seher oldu kolundaki elvân nûr renkleri zâ'il olup ancak avucundaki delikde sehel âteş gibi nûr berk ururdu.

Evliyâ, "Yeşil Kollu Sultan" diye adlandırdığı cesedi yıkar; sonra da gömer ve mezar taşının üstüne şehitlik sembolü olarak yeşile boyalı bir bayrak yerleştirir. "Şimdi bir ziyaret yeri oldu" diye sözünü tamamlar Evliyâ.³⁷

Bu türden "büyülü gerçekçilik" örnekleri -Evliyâ'nın birinci şahıs üzerinden yaptığı anlatımına doğaüstünün ani girişleri- alışılmadık değildir. Yeşil Kollu Sultan örneğinde, isimsiz bir Müslüman askerin cesedinin kıyıya vurduğunu ve gömüldükten sonra, Osmanlı ordugâhında sağ elden yayılan ışık vb.ne ilişkin bir efsanenin doğduğunu düşünebiliriz. Böyle bir efsane, bezdirici kuşatmalarına dinî bir onay sağlayarak, askerlere şevk ve ilham verecektir. Belki de Evliyâ, kuşatma hikâyesine, Evliyâ menkıbelerinden ya da Türk halk anlatı edebiyatından bir motif katmıştır burada. Kandiye hikâyesinde, Osmanlı zaferiyle ilgili, Evliyâ'nın, kendisinden örtük kehanetler aldığı yerel bir ermiş kişi, Söylemez Ali Dede figürü bulunur ki zaferden sonra Ali Dede ölüp de Evliyâ onu yıkadığında bedeninden

37 Uyvar: VI 120b18. Kandiye: VIII 292b29-293a6, GUERRE 194-5. Evliyâ, savaşta ölen her Osmanlı askerine "şhid" diyor.

hoş kokular yayılır ve göğsünde kırmızı bir yazıyla "yıkandı, Allah'ın rahmetine kavuştu, bağışlandı" (*mağsûl ü merhûm u mağfûr*) sözleri belirir.³⁸

Evliyâ'nın büyücü ve diğer eğlendiricilerin numaralarına yaklaşımı, çeşitli olağanüstü işlere ve mucizelere yaklaşımıyla kabaca aynıdır. Onlardan keyif alır; ne kadar abartılırsa o kadar hoşuna gider ve bu türden olayları genellikle hiç karıştı çıkmadan aktarır. En gösterişli marifetler, Bitlis olayındaki Molla Mehemmed'e ait olanlardır. "Ancak Evliyâ benzer gösterilere Akra'da, Viyana'da, Balkanlar'daki Doyran panayırında, Ahmed el-Bedevisi için düzenlenen yıllık kutlama sırasında Mısır-Tanta'da ve Sudan-Ebu Şoka'da tanık olmuştur. Yalnızca bir yerde bir gözbaşı oyununa mantıklı bir açıklama getirmeye çalışır. 1672'de, Tanta'da, Faslı bir büyücü kalabalıktan para toplayana kadar bir küreyi havada asılı tutar ve sonra herkes alkışlayıp bağırıldığı zaman top yere düşer:

Kısa aklım ile öyle düşündüm ki anılan topun içi şebnem ile yani çiğ ile dolu ola, çiğ ise şiddetli sıcaklığı görünce havaya uçar. O sırada havaya topu attı ki sıcaklığın şiddeti dorukta idi. Bu kadar sözlerden ve bu kadar mal toplayıp top içinde çiğ kalmayıp indi. Bundan başka azıcık aklım çalışmadı, yakın bilgim bunu kabul etti.

Kalın ipleri urganlar görünmesi simyadır. Ama 74 tarihinde Uyvar kalesi fethinden sonra Alman diyarında (---) şehrinde yine böyle havada top ile bir pehlivan beceri göstermiştir ki gerçekten de cihan pehlivanı idi, ayrintılı olarak yazılmıştır.⁴⁰

38 VIII 299a-300b, 304a; GUERRE 229-37, 257-58.

39 IV 221b-222a, 231a-232b, V 11a-b; BİTLİS 44-49, 122-33, 360-63. Molla'nın çuvalından çıkan binbir nesnede olduğu gibi, bu bölümlerde büyük bir folklorik motif bolluğu bulunur: "Çoğu koyun ve deve yününden alaca ince ipler, kendir sicimleri, kutular içinde türlü türlü ilaçlık otlar, kara çalı dikenleri, kâfûrî, asel-bend, kara günlük, üd ve amber, zift ve katran, billisan, zakkum ve başka türlü türlü kâfûrî mum dopdolu; ve eski bezler, Yezd alacaları, Keşan kadifesi, Şam kutnisi (pamuklusu) parçaları ki asla bir mankırlı etmez; ve hokkalar içinde türlü türlü yağlar, tatlı macunlar ve kavun, karpuz, hıyar ve kabak çekirdekleri ve bunun benzeri nice bin türlü yiyecek tohumları; ve kalay çömlekler içinde mürekkep, rakı, sırke, şarap, nefit ve sandaloz; koyun keçisi kelleleri ve paçaları tüyleriyle tuzlanmış, bir arslan kellesi, sayısız yılan, sakankur, kertenkele, akrep ve çıyan ölümleri, eşek, at, katır, deve, domuz ayakları ve dişleri; nice hokkalarda hayatta kara sülük, çıyan ve domuzlan böceği, yer solucanı ve iri karıncalar; kutularda diri yılanlar, akrepler, sümüklü böcekler ve Van gölünde yaşar türlü türlü böcek haşaratları; hatta bir kurumuş adam kafası; kaplan, arslan, leopar ve panter kafası; kısacası bütün hayvanların derileri, ta barmur, zerdeva kâkum ve şak derisine kadar bütün türlü türlü postlar mevcuttu. Ama hepsi bir para etmez, ancak bütün varlıklar bu büyük hararda mevcuttu. Bunda olan ilaçlık otlar ve ağaçlar eczacı dükkânlarında ve aktarlar çarşısında bulunmak ihtimali yokdur." (*speçer dükkânlarında ve sük i fehhaminde bulunmak ihtimali yokdur.*) (IV 232a22; BİTLİS 131).

40 Akra: III 42a. Viyana: VII 68b-69a; APFEL 175-79 (2. bs. 215-18) Doyran: VIII 376a. Tanta: X 291a-293b. Ebu Şoka: X 419a-422b; FUNC 197-206. "Her marifetine...": X 292b19 (*Seyahatnâme*'de bu Avusturyalı sihirbazla ilişkin bir kayıt görülüyor).

Buradaki ifade biçimi, Üç Kilise'deki keşişlerin numaralarını ifşa etmekte kullanılan ifade biçimine benzer (bkz. yukarı). Faslı sihirbazın balonunu söndürmeye yönelik bu gönülsüz girişim, Evliyâ'nın bu tür olaylara tanık olmaktan aldığı açık zevki ve bu türden olayları anlatırken sergilediği coşkunlukla çelişir.

Eğlence olarak sihirbazlık ile doğaüstü güçleri suistimal olarak sihir arasında ince bir çizgi bulunmaktadır. 1652-53 kışında bir Bulgar köyünde başından geçen aşağıdaki hikâye esasen eğlendirici türlü bağlantılı görünür:

Hakîr Evliyâ'nın başından geçen: O Balkanda bütün hizmetçilerimle bir kefare hanesine konuk olup bir odada ateş kenarında gönül rahatlığıyla dururken onu gördüm, kapıdan içeri çirkin yuzlû yaşlı bir kadın saçlarını belik belik dağıtıp öfkeli bir şekilde içeri girdi ve pervasızca ateş başına oturup özel lehçesiyle bol bol küfürler savurdu. Hakîr öyle anladım ki taşrada hizmetçiler biraz uygunsuz davranışlarda bulunup biçimsiz tekliflerde bulunmuş olalar. Hizmetçilerimden sorduğumda "Hâşâ bir şeyden habermiz yoktur" dediler. Daha sonra bu yaşlı karının yanına yedi adet çocuk, torlak oğlan ve kızlar gelip yaşlı karının çevresinde toplandılar ve çağıl çağıl Bulkarca söyleyip ateş başını kuşattılar. Hakîre aslâ bir yer koamadılar. Garip seyirliktir diye uzaktan seyr ederdim.

Sonunda gece yarısı olduğunda onu gördüm, bir hareket eder şeklinde bir ayak savaşı oldu. Hemen hakîr rahat uykusundan uyanıp onu gördüm, yaşlı karı kapıyı açup ocağın bir avuç kül alıp fercine sürdü. Elinde kalan küle bir efsun okuyup elindeki külden ocak başındaki çıplak yatan yedi adet oğlan ve kızların üzerlerine saçtı.

Bir de ne göreyim, yedisi de birer iri piliçler olup civ civ demeye başladılar. Hemen elindeki geri kalan külden kendinin başına saçınca o an kendisi de bir büyük kuluçka tavuk oldu, gurk gurk diyerek kapıdan dışarı çıktı. Ardi sıra yedi adet piliç cvlatları civ civ diyerek dışarı çıkınca o an.

"Bre oğlan!" diye can havliyle feryat edip kölelerim uykudan uyanıp geldiler. Gördüler ki burnumdan kan boşanmış.

"Bre bu ne hâldir, dışarı çıkın, görün bu ne kütürtü oluyor" deyince dışarı çıktılar. Gördüler ki atlar arasında anılan cadı tavuk ve piliçler gezdiğinden atlar boşanıp birbirlerini helâk ediyorlar. Atlar tavuktan ve domuzdan hoşlanıp atlara sıracı ve kızıl kurt hastalığı girmez. Bunun için nalbant dükkânı tavuksuz, değirmenleri domuzsuz ve ileri gelen haneleri Yahudisiz olmaz.

Bu kerc atlar birbirlerini helâk ederken köydeki reâyâ kefereleri bu işten haberdar olup atları bağladılar. Cadı tavuklar bir tarafa gittiler. Kölemin gördüklerine göre onun anlattıklarıdır, onu gördüm, der,

"Bir kefere hemen âletini çıkarıp tavukların üzerine sepe sepe işeyince, sekiz adet tavuklar insanoğlu olup yine o yaşlı çirkin kadın olunca o işeyen kafir yaşlı karıyı ve çocukları döve döve bir tarafa götürdü. Ardı sıra baktık. Meğer o ev kiliseleriymiş, avradı papaza verdiler. Papaz avradı okuyarak afaroz-ı mandolos eyledi" diye kölelerim yemin ettiler. Ve,

"Antabî Müezzîn Mehmed Efendi hizmetçileri ve mataracıbaşı hizmetçileri gördü tavuklar adam olduğunu" diye şahit gösterdiler.

O gece sabaha dek korkumdan mı yahut kan hareketinden mi burnumun kanı bir türlü kesilmedi. Tâ sabah vakti olunca kandan kurtuldum. Daha sonra müezzîn hizmetçilerinden ve Mataracı Mehmed Ağa hizmetçilerinden sordum.

"Vallahi ahşam tavukların üstüne o kefere işeyince tavuklar adam oldu. İsterseniz işeyen kefereyi getirelim" dediler.

"Canım getirin" dedim. O an kefere gülererek gelip,

"Sultanım, o karı başka soydur. Kış geceleri yılda bir kere öyle kara koncoloz (umacı, öcü) olurdu, ama bu yıl tavuk oldu. Kimseye zararı yoktur" deyip gitti. İşte bu çok kusurlu hakîr adı geçen Çalikkavak'da böyle bir temaşaya düş gelip aklım başımdan gideyazdı.⁴¹

Diğer türden büyücülükler de, Bulgar köylü kadınları kadar yabancı topluluklara aittir. Örneğin, Evliyâ, 1666'da Kafkasya'ya seyahat ederken yıldırımlı bir geceye tanık olur ve bunun Çerkez *oburlar*la Abaza *oburlar* (obur = cadı) arasındaki savaştan kaynaklandığını anlatır.⁴² Ve ertesi yıl suyu dondurmaya muktedir bir Kalmuk hava büyücüsü, Kuban Nehri geçilirken, anlatıyı renklendirmek amacıyla hikâyeye sokulur (Bkz. *Dünya İnsanı*: Hoşgörü ve Sınırları).

Evliyâ, bazı su kaynakları ve diğer doğal kaynakların şifa verici güçlerinden sıkça bahseder. Belki de bunlardan en görkemlisi, her birinin suyu, ayrı sağaltıcı özelliklere sahip olan Bin Göl'e ilişkin olandır. Evliyâ, alışılmış biçimde sanki salt bu ifadeyle kuşku giderilebilecekmiş gibi, şifalı etkinin tecrübe edildiğini (*mücerreb*) söyler. Nitekim, Budin'deki kükürtlü kaplıcanın –özellikle kadınlara yönelik– şifalı özelliklerini överken, ağır doğum sancısı çeken bir kadının, Debbâğlar Hamamı'nın suyundan biraz içmesi halinde kolayca doğum yapacağını ve bunun çok iyi tecrübe edildiğini (*gayet mücerreb*) söyler. Aynı su bekaret testi de sağlar: Bir bakire bu sudan biraz burnuna çektiği zaman hemen öksürür, bakire olmayan çekerse asla öksürmez, sadece yel-

41 III 130a25-130b16.

42 VII 151b13.

lenir. Bu bilgilere yönelik kuşkulara, yalnızca gidermek üzere değinir. Evliyâ, Ermenak civarında, Fırıške'deki (Fariske = Göktepe) Büklü Baba Sultan türbesinde yerden fokurdayarak çıkan çamurun şifalı özelliklerini anlattıktan sonra şöyle der:

Bazı inkârcılar, “Evet, o toprak üzerine çok insan vardıkça ağır olup yerden çamur çıkar” derler. Ama başka yerden çıkmayıp bu ziyaretgâhdan çıkıp bu kadar faydası görüldüğü kerâmet değil mi? Ve bütün kitaplarda evliyâ kerâmeti hak değil mi?⁴³

Son olarak belirtmeli ki; sıklıkla tılsımlardan söz eder. Aşağıda ele alacağımız örnek ise tipiktir. Tımışvar anlatımında kaldırımlarla giyim tarzlarını ele alan bölümler arasına sıkıştırmış “Der beyan-ı mutalsem” başlıklı bir bölümdür bu:

Bu şehirde asla sivrisinek olmaz, zira iç kale temelinde gömülü bir tunç sivrisinek timsâli vardır ve bu şehirde cinler insanı incitmeyip dutarak (sar'a) tutmaz.

Başka kaynaktan doğrulamaksızın Evliyâ'nın bunu uydurmuş mu yoksa şehri gezerken rehberinden mi duymuş olduğuna karar vermek zordur. Açık olan ise, bu tür doğaüstü korumayla ilgili bilgilerin, yer betimlemelerinde beklenen bir özellik olmasıdır. Bu türden bölümler, anlatımlarda o denli yaygındır ki kendi kategorisini hak eder. İstanbul cildinde, bu konuya ayrılan ve Evliyâ'nın şehirdeki 366 tılsımdan 17'sini sıraladığı tam bir bölümle birlikte, “denizle ilgili tılsımlar” konusunu ele alan bir de ek bölüm bulunur. Bunlar, Atmeydanı'ndaki iki Mısır dikilitaşı gibi nişan taşları ya da Evliyâ'nın yerel bilgilerden ya da tarihsel kaynaklardan öğrendiği bildiği diğer dikilitaş ya da imgelerdir. Hz. Muhammed'in doğduğu gece meydana gelen büyük deprem ya bunları tahrip etmiş ya da sihirli özelliklerini –bu anlatımlarda sıklıkla geçen bir motif– kaybettirmiştir.⁴⁴

43 Bin Göl: III 88b22. Buda: VI 85b2-9. Fırıške: IX 142a9. Sihir konusundaki literatür bağlamında “mücerreb” terimi için bkz. Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (Edinburgh University Press, 1977), 110.

44 Tımışvar: V 119a31. İstanbul: I 17b36; 18a1. Tılsımlar Peygamberin doğduğu gece sihirli özelliklerini kaybetti: I 18a16, IV 308a4, V 130a8, VIII 254a16, vb.

Alâmetler ve Rüyalar

Seyahatnâme'den, yalnızca siperlerdeki askerlerin değil, Evliyâ'nın hamisi ve kahramanı Melek Ahmed Paşa ve Osmanlı hanedanı mensupları dahil, seçkin çevreden kişilerin de işaret, alamet ve kestirimci rüyalara duyarlı olduğu sonucu çıkar. Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, 1651'de, hakkından geldiği bazı asilerin Evliyâ özellikleri taşıdıkları ortaya çıkar: Nitekim bu asilerin idamlarından sonra Topkapı Sarayı kapısının dışında sergilenen başlarının üzerinde bir ışık belirdiği, şehrin çeşitli yerlerinde küçük yangınların çıktığı ve Melek Ahmed Paşa'nın acilen devrileceğinin alameti olan başka bazı belirtilerin görüldüğü anlatılır. (Bu bölümden bir başka uğursuzluk belirtisi olay ise, kehanete dayalı bir rüyayı içerir, bkz. *Meddah*: Anadolu'da Gideon). Bunalım dönemlerinde, iki kere bir Bektaşî dervîşi, Melek'i –ve Evliyâ'yı– rahatlatmak ve meçhulden mesajlar getirmek üzere gaipten ortaya çıkar. Melek, iki kez ciddi biçimde hastalandığında, Evliyâ, bizzat Melek tarafından da böyle yorumlandığı üzere, onun iyileşmesiyle sonuçlanan bir rüya görür. Melek'in gördüğü, içinde kana batırılmış bir ekmek geçen ve çeşitli kereler anlatılarak yorumlanan ayrıntılı bir rüya, hem düşman Bitlis Han'dan öcünü almak için ona cesaret verir hem de kartısı Kaya Sultan'ın çocuk düşürüp öleceğinin habercisi olur. Melek Ahmed Paşa ve Kaya Sultan, Kaya Sultan'ın ölümünü haber veren rüyaları –Evliyâ'nın da hazır bulunduğu bir ortamda– konuşurlar. Bunlar, *Seyahatnâme*'deki en dokunaklı rüyalar. Söz konusu rüyalar, kesinlikle Osmanlı seçkinleri arasında yaygın olan rüya-anlatma ve rüya-yorumlama kültürünü yansıtanın yanı sıra, en doğrudan biçimde Evliyâ'nın edebi hünerini sergilemektedirler.⁴⁵

Yukarıda sözü geçen Melek'in hastalığı ve iyileşmesiyle ilgili rüyalar ile özellikle de 1. Kitap'ın başında uzunca bir biçimde aktarılan ve 2. Kitap'ta da yinelenen Evliyâ'nın ilk rüyası, 9. Kitap'ın başındaki benzer rüya (bkz. *İstanbul İnsanı*: İnsan ve Kitap) da dahil olmak üzere, Evliyâ'nın gördüğü rüyaların bazılarında büyük bir kurmaca becerisi ve edebiyat niteliği bulunur. Evliyâ'nın Defterdarzade Mehmed Paşa ve Celâfilere katılmasının ardından 1648'de Ankara'ya ulaştığı zaman başından geçen olayı ele alalım:

45 Melek Paşa'nın devrilisinin alametleri: III 101b17, MELEK 77. Bektaşî dervîşi: III 175a. VI 44b; MELEK 115-23, 262-63. Evliyâ'nın rüyası ve Melek'in şifa bulması: III 144a. V 32a; MELEK 100-04, 207-12. Melek'in kana batırılmış ekmek rüyası: III 182a1, IV 260a34, 272b15; MELEK 143-4b, BİTLİS 6, 170-73, 264-67. Kaya Sultan: V 75b-78b, MELEK 221-34. Osmanlı bağlamında rüya bilgisine ilişkin yakın tarihli bir genel bakış için bkz. Gottfried Hagen, "Träume als Sinnstiftung—Überlegungen zu Traum und historischen Denken bei den Osmanen (zu Gotha, Ms. orient T 17/1)," Hans Stein ed., *Wilhelm Pertsch Orientalist und Bibliothekar, Zum 100. Todestag* (Gotha, 1999), 109-30.

Hakir Evliyâ o gün ki Ankara Kalesi'ne girip ilk başta Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'ne varıp ziyaretiyle şereflenip bir hatm-i şerife başlamıştım. Konağımıza gelip akşamdan sonra evrad ve erkanımızı yerine getirip istihare duası ile uykuya dalmıştım. Rüyamda görürüm ki bir orta boylu, sarı sakallı bal renginde sof hırka giymiş, başında bal rengi külâh üzerine on iki dolama Muhammedî sarık sarmış, gelip der:

"Bak a oğlum! Lâyık mıdır ki benim öğrencim olan Köse Bayram-ı Veli'ye giderken beni basıp geçesin, onu ziyaret edip bir hatme başlayasın. Bana bir Fâtîha okuyup geçmeyesin, lââyık mıdır?" dedi. Hakir ise;

"Sultanım, cenab-ı şerifiniz kimdir? Ben sizi bilmem ve nerede sakin olursun?" dedim. Onlar dediler:

"Gençlik yıllarında Güleşciler Tekkesi'nde ve Sultan Murad huzurunda pehlivanlara duacılık ederken 'Engürü'de er yatar, Rum'da Sarı Saltık' demez miydin?⁴⁶ İşte Engürü'de Er Sultan benim. Aşağı tahtalkale yakınında Odunpazarı'nda bir karanlık kubbe içinde kaldım. Oraya gelip beni ziyaret edip bir Fâtîha'yla şad eyle. Sen de dünyada ve âhirette şad u bermurad olasın. Sabah namazından sonra sana bir adam göndereyim, hemen bana benzer, onun ile el ele verip bu şehir içre gezerek bana gelip ziyaret eyle. Selâmün aleyküm" deyip kayboldu. Hemen uykudan uyandım, temiz abdest alıp sabah vaktini bekledim. Sabah namazından sonra Paşa tarafından bir iç hizmetçisi gelip;

"Buyurun kahvaltıya" dedi.

"Hayır oğlum! Bu gün oruçluyum" diye hizmetçiyi savdım.

Hemen onu gördüm, akşam rüyamda gördüğüm kimse çıkageldi. Selâmı verip;

"Evliyâ Çelebi siz misiz? Buyurun Er Dede Sultan rüyamızda bizi size gönderdi. Ziyaretine gidelim" dedi.

Ama sözü sanki yer altında derinden çıkar. Gerçekten yüzü nurlu ve sözü şirin tesirli, hemen feracemi giyip Bismillah ile kapıdan dışarı çıkıp yaya olarak giderken ileri şehri içinde on bir yerde gömülü bulunan büyük Evliyâları isimleri ve resimleriyle söyleyip ziyaret ettirip bazısına "bizim çerâğımızdır" der, bazısına "Azizim Hamid Efendi öğrencisidir" der.

Elime yapışıp ziyaret ziyaret gezdiklerimiz de inşâallahu taâlâ yazılır. Hemen ki elime yapıştı, elinde aslâ kemiği yok idi. Ne tarafa eğsem hamur gibi eğilirdi. Hemen elini elimden çekip sağ eliyle bir ziyaret göster-

di ve yine elime yapıştı. Bazı âhirete dair sözler ederek Odunpazarı adlı bir mahalle vardığımızda meydanın batı tarafında küçük bir türbe belli oldu.

"İşte Er Sultan kubbesi şudur" diye sağ eliyle gösterdi. Hakir de o tarafa baktım. Sonra bir daha yanıma baktım, o kimse kaybolmuş.

"Bre meded ben onun elini elimden koyurmasam gerek idim. Bre meded hâlim neye varır" diye dört tarafa doğru seher vaktinde sersem olup gezerdim. Hemen o şahsı kaybettiğim yer büyük bir cadde idi. Önümde ve ardımda görünmeyip kaybolmuştu. İmdi şu keçe kaplı küçük kapıdan içeri girmiş ola, diye hemen kapıyı açıp içeri girdim. Meğer ne gördüm, bozahane imiş. Bu kadar paşalı ve bu kadar kaurcı ve eşek sürücülcri kimi çöğür ve kimi tambura çalıp bir hay-huy ki anlatılmaz ve tarif edilmez. Hemen biri;

"Evliyâ Çelebi! Gel bir bozacığımız iç" dedi.

"Hay benim bozahaneye girdiğimi gördüler" diye utancımın yere geçtim. Hemen dışarı çıkıp doğru Er Sultan Türbesi'ne varup kapısını açıp içeri girdiğimde;

"Esselâmü aleyküm ey aziz pîr" diye ağlayarak kutlu eşiğine bu âsi yüzümü sürüp dedim;

"Ey sultanım! Rüyama girip sana bir kâmil mürşid rehber gönderirim dedin, ahde vefâ edip gönderdin. Henüz irşad olmadan elimden aldın. Kapına yüz süregelip ziyaret ettim. Allah'ın Habibi aşkına beni dünya ve âhirette mahrum koma. Allah ile ahdim olsun, mübârek ruhun için bir hatm-i şerif okuyayım" deyip bir hatm-i şerife başlayıp mübârek kabrinin sandukası olan yeşil sof ile kaplanmış örtünün altına girip,

"Himaye ey Er Sultan. himaye" deyip girdim. O saat uykuya dalıp öyle tere gömülmüşüm ki esvaplarımdan dışarı ter çıktı. Daha önce yine rüyamda gördüğüm gibi Er Sultan'ı evvelki şekliyle gördüm, selâm verdi. Selâmını alıp dedim:

"Sultanım! Bana vesile gönderdiğin adamı yitirip rehbersiz kalıp kapına geldim. Beni eli boş koma" dedim. Hemen:

"Sen Kur'an hafızı olduğundan ve Evliyâ muhibbi olup büyük Evliyâların türbelerine yüz sürdüğünden mahrum kalmazsın. Biz sana sevgimizden rüyana girip sana rehber göndeririz. Onun eline yapışıp bre gel dediğim sabahısı yine ben varıp eline yapıştım. Seni hak yoluna götürür kâmil mürşid ki elem çekme sonunda yolun selâmetle doğru yoldur. Ama sen de bu alçaklar ile gezerken doğruluk gösterip fukara ve zayıflara merhamet üzere olup alçaklardan kurtarmaya çalış. Paşana söyle benim

himayemde olan Engürü'cüğümde kapanıp celâli olup civarımda olan insanları eziyete uğratmasın. Sana da Cenab-ı Bârî tam seyahat, son nefeste iman verip Resûlullah'ın şefaatinin nasip edip beden sağlığıyla dünyayı gezip dolaştıkça azıcık yemek ye, azıcık söyle, az uyu ve ilme çok çalış. Sonunda hak yolunu bulmaya gerekli olan ameldir ki Cenab-ı Bârî Kur'an-ı Azim'inde, '*Güzel kelimeler ancak ona yükselir. Onu da iyi amel yükseltir*' [Fâtır, 10] buyurmuştur. Bu nasihatlarımı tut, anne babayın hukukunu gözet ve bizi hayr duadan unutma, pirlere riayet eyle. Yürü Allah işini rast getirip âkubetin hayr ola."

Bu niyete "el-Fâtiha" deyip Fâtiha-i şerifi okuyup elini öperken nur dolu türbenin kapısından bir kütürtü koptu:

"Ya bu türbenin türbedârı yok a?" derken uykudan uyanıp Er Sultan'ın sandukası sofı altından çıkıp kendimden geçmiş ve sır sıklam terc batmışım. Meğer türbeye çok ziyaretçiler gelip;

"Siz türbedâr mısınız" dediler.

"Evet bu âsitânenin hademesi olduk" dedim. Onlar da ziyaret ettiler. Hakir veda Fâtiha'sını okuyup yine kutlu kapısını kapattım. Ağlayarak konağıma gidip dosdoğru bu rüyayı paşaya dedim. Hemen paşa "*Tam bir sıdk u hulûsa mâlik bir tevbe ile Allah'a dönün*" [Tahrim, 8] deyip,

"Tez bölükbaşılara, sekban ve sarıca askerlerine verilen cebehane tüfenkleri ve silâhlarını getirsinler. Bize Ankara Kalesi'ne kapanıp celâli olmak şimden gerü haramdır" diye bütün silâhları askerî taifelerinden alıp rahat halde oldu. Meğer paşa da benim gördüğüm Er Sultan rüyasını gördüğünü hakire anlattı, rüyalarımız gerçekleşip uygun geldi. Meğer paşanın aklında Ankara'da kapanıp celâli olmak düşüncesi var imiş.⁴⁷

Meyhane sahnesi –ve aslında bütün bu bölüm– bir rüya gibidir. Evliyâ, burada Anadolu Celâli döneminde geçen diğer olaylarda olduğu gibi, dini ve siyasi meşgalelerini birleştirir (bkz. *Dünya İnsanı: Asiler ve Haydutlar; Sultanın Kulu: Osmanlı Eleştirisi*). Bu olayın, Evliyâ'nın yine utançtan ve sıkıntıdan terlediği ve mübarek bir adam tarafından kurtarıldığı Şam'daki olayla birçok benzer yönü bulunur (bkz. *Çelebi ve Derviş: Eğlenceyi Canlandıran Adam*). Ortak bir rüya görme teması, Melek'in hastalığı ve iyileşmesiyle bağlantılı olanlar da dahil birçok rüya anlatısı ile Melek Ahmed Paşa'nın, iki dost devlet adamıyla ilgili önsezisinin sergilendiği bir başka rüyada, hep daha da büyük bir etkiyle yeniden ortaya çıkar.⁴⁸

47 II 358a23.

48 V 15b19; MELEK 196-97.

Evliyâ'nın rüyalarının çoğu, yukarıda sözü geçen rüyaların edebi niteliğinden yoksun, kısa ve anlamlıdır. Bazen kötülük habercisi olsa da, bu rüyalar daha çok sıkıntıda ya da ikilemde kaldığında ona huzur ya da fikir vermeye yarar. Rüyalarına biraz yakından bakalım:

—1641'de "Kırım"dan ayrılışının arifesinde: *"O gece geminin içinde yatıp korkutucu ve tehlikeli rüyalar gördüm. Belâyı saymak için taşrada bazı fukaralara sadakalar verip yine gemiye girip ..."*⁴⁹ Bu rüyaların ardından şiddetli fırtınada geminin batması olayı vuku bulur.

—1648'de babasının ölüm haberini almasıyla birlikte İstanbul'a dönüşü: *"O gece rahat uykusuna yatıp merhum babamı rüyamda görürüm, 'Seyahat, ticaret ve ziyaretin mübârek olup Resûlullah'ın şefaati de nasip ola. Safâ geldin, hoş geldin, Tanrı'ya hamd olsun boş gelmedin. Er Sultan yolunda er köçeği olmuşsun. Bizi hayr duadan unutma' diye hakire Bismillah ile el-Hâkümü't-tekâsür suresini üç kere okuttu. Uykudan uyandım."* Bu rüyadan sonra hemen yola koyulur ve İstanbul'da babasının mezarını ziyaret eder (bkz. *İstanbul İnsanı*: Ata, Aile Hikâyesi).

—1656'da Bitlis'teki fiili mahkumiyeti: *"Rüyamda babam merhumu görüp 'Oğul sana Ahlat Kalesi üzere bu şehirden çıkmak kolaydır, gam yeme. Hemen Hazret-i Kur'an'a devam eyle' diye rüyamda babam merhumu görünce uykudan uyanıp o an pâk abdest alıp babamın ruhu için bir hatm-i şerife başlayıp üçüncü günde tamam ettim."*⁵⁰ Bunun ardından maceralar ve en sonunda kurtuluş gelir.

— 1663, Vulkovar'da, Sultan I. Süleyman'ın Macar seferi sırasında etkin olan Evliyâ Hindî Baba'nın Türbesi. *"Rüyamda görürüm ki bir orta boylu Habeşî adam gelip selâm verdi. Bildim ki türbe sahibi Hindî Baba'dır. Selâmını aldığım da buyurdular ki, 'İnşâallah oğul, sıhhatle varır gazâ edersin ve esenlikle vatanına gelirsin, ama bir köleni ve 4 atını kâfir alıp sen kurtulursun, ama yine Allah sana ihsanlar edip Alman diyarında çok seyahat edersin' dedi. Hemen uykudan uyanıp yüreğim deprenip aklım başımdan gideyazdı, Ayâ benim hâlî neye vara, Allah'a emanet deyip takdir eline olur deyip bütün işlerimi Rabbü'l-izzet'e ısmarlayıp dikkatli olup Hindî Baba ruhuna bir Fâtîha okuduk. Sabahleyin Hak rzası için bir kurban kesip Hindî Baba türbesinde olan fukaralara kurbanı dağıttık."*⁵¹

—1663, Ciğerdelen/Parkány: *"Bir gece bu hakir Ciğerdelen Kalesi dizdarı karındaşlığımın hanesinde misafir olup hâs sohbetlerden sonra rahat uykusuna*

49 II 264b11.

50 II 369b15.

51 V 9a36; BITLİS 344-45.

52 VI 61a19.

yattığımızda düşümde babam merhumu görürüm, 'Evliyâm bu gazadan korkma. Kur'an-ı kerim okumaya devam eyle. Bu kale Sultan III. Mehmed zamanında küffâra ganimet oldu (eline geçti). Bu Sultan IV. Mehmed zamanında da ganime lafzında yine kâfire bu Üstürğon ve bu Cığerdelen ganimet olur, ama sana (Âl-i İmrân 97) Ona giren güvene erer, şehrinde zarar olmaz' deyince hemen uykudan uyanıp ..." Bu rüyayı, yengi dolu bir sefer izler; Evliyâ, Allah'a bu savaşta bulunmuş olmaktan ve sonucun da rüyasında görmüş olduğu gibi olmasından dolayı şükreder. Ayrıca Vulkovar'daki Hindî Baba Tekkesi'nde gördüğü rüyada velinin kendisine görünüp "Evliyâm, gaza edersin ve ganimet malları alırsın. ama korkma mansur u muzaffer olursun" dediğini anımsar.⁵³

—1666, Karaalp köyü, Kırım, Kerç civarında: "Bu köyde uykuya dalıp yatarken bir köse Tatar karşı Taman Denizi kenarında durup bu hakiri çağırıp: 'Evliyâ Akay, Han Mehmed Giray ile bu yakaya ötüp gelci bu yahşı emînlik yurtlardır' diye bu hakiri karşı tarafa kolunu salıp düşümde çağırır. Hemen hakir uykudan uyandım. Meğer sabah imiş. Sabah namazını kılıp hanemiz sahibi dindar bir kimse idi, düşümü ona yorumlattım. O kişi: 'Elimi başıma koya koya seni karşı yakaya çağırın ben idim. Sen Mehmed Giray Han ile şımden geri karşı geçip Dağıstan padişahına gidip dahil düşün. Osmanlı hüinkârı Mehmed Han, Mehmed Giray Han'ı azl etse gerek. Sonra Mehmed Giray Tavustan'a gitse gerek. Sen bile gidip yine bana cügür gel' diye düşümü yorumlatınca hayrola, diye Fâtîha okuduk."⁵⁴

— 1666, Bahçesaray'da Mehmed Giray Han'la: "İyd-i şerîfin üçüncü gecesi [bayramın üçüncü gecesi] vâkı'ada görürüm." "Bayramın üçüncü gecesi düşümde görürüm ki daha önce Eski Kırım'da Kôr Yusuf Dede diye duasını aldığımız kişi ve Karaalp köyünde rüyamızda konağımızın sahibini görüp 'Han ile Dağıstan padişahına gidin' diye deniz aşırı bu hakiri el salıp çağırın konağımız sahibini yine rüyamda Kôr Yusuf'u ve konağımızın sahibini görüp, 'Kalkın Osmanlı'ya âsî olman. Han ile sabah Dağıstan'a gidip güven ve esenlikte olup yine Evliyâ sen Kırım'a gel. Han Dağıstan'da kalsın. Han'ın vücudunu yine Kırım'a getirsinler' dediler. Hemen canım boğazıma gelip o an uykudan uyanıp daha Şâfî vakti olmadan bayram gecesi olduğundan Han'a varıp bismillâh ile rüyamı gördüğüm şekilde Han'a bir bir anlattım. Derhâl Cem haşmethi Han 'Allah hayırlar vere' deyip Ulucami imamı Arap İmam'ı getirtip benim düşümü birer bir Han şeyhe anlatınca şeyh: 'Allahu a'lem ve Resûlüh. Han'ım zatımız Dağıs-

53 VI 99b27; 106b28-32. "Ganime lafzında": burada bir kronogramın kastedildiğine kuşku yoktur; ancak ganime 1096'ya (=1685) rastlıyor, oysa anlatılan eylem 1074'te (=1663) olmuştur.

54 VII 142b29.

tan tarafına bir seyahat edersiz, yahut Kırım adasının dağlı taşlı yerlerine avlanma yoluyla bir hareketçik edersiz" diye bir güzel yorum ve açıklama getirdi ve el-fâtiha deyip şeyh hanesine gitti." Bu rüyadan sonra Mehmed Giray azledilir; Evliyâ Dağıstan'a kadar ona eşlik eder.⁵⁵

—1667, Azak'ta Kırım stepleri civarında. "Bu mahalde yine hizmetçiler, yoldaşlar, samson, tazı ve zağarlarımla avda gezerken bir yaban atına rast geldik, ama sanki Mahmudî fili gibi iri ve şişman yaban atı idi. Arkadaşlarım ile bu ata 17 ok ve 7-8 kurşun vurduk. Asla fayda etmeyip yine kaçardı, ama gide gide yaralar buna engel olup hızlı kaçamaz oldu. Hele kölemin biri de bu atın kızılca koltuğunda kolan yerine bir çatal kurşun vurunca bir iki kere dizleri üzerine gelip kalkarken hakir bu atı yine sinirleyip arkadaşlar ile boğazlayıp parça parça hisselerle ayırdık. Bu macerayı anlatmaktan kasut odur ki Allah bilir, çocukluğumda düşümde görürüm ki bu Heyhât sahrası gibi bir yeşillik sahrada tazılar ve zağar köpekler ile avlanıp gezerken bir yaban atına birkaç ok vurup öldürmüş idim. 47 yıldan sonra Sâlih rüyam çıkıp bu mahalde iki kere yaban atları vurdum, garip hikmettir."

—1668, Kuzey Yunanistan. Doyran'da, gulamlarından birinin bir miktar altınla Gümülcine'ye kaçmasının ardından: "Gece konağımızda nice bin bozuk düşünceler ile uykuya vardığımda onu gördüm, düşümde bir yaşlı kişi gelip hakiri uykudan uyandırıp yine düşümde gördüğümüz gibi bu yaş gözüyle gördüm ki yine o yaşlı kişi yatağımın başında oturup: 'Ey oğull! Şehrimiz Toyran'a hoş geldin. Seni malınla ve kölenle toyurur. Hemen bizim ruhumuz için yine Kur'an-ı azim oku. Bu ormanlık dağlarda, bellerde ve bu tehlikeli yollarda serse-ri ne gezersin. Geriye dönüp Gümülcine'ye giderken kayıp köleni ve malını alıp Gümülcine'den de diğer hizmetçilerini alıp acele ile Girit gazasına gidip üçüncü yılda Kandiye fethinde bulunup ecelin gelinceye kadar Arabistan'da, Mekte ve Medine'de seyahat edip güzel ömre ve iki cihan saadetine nail olasın' deyip kayboldu. Hemen kölemin biri meğer uyanık imiş, 'Ağa sizinle söyleşen kim idi? Ve kapılar içerden kilitle, bu adam nereden geldi? Ve şimdi nereye gidip kayboldu?' deyince Allah'a hamd olsun vücuduma bir güç kuvvet gelip sevindirici haberlere sevinip saate baktım, henüz gece yarısı olmuştı, 'Sübhaneallah' diyerek artık gözüme rahat uyku girmeyip sabahleyin...". Evliyâ, köleyi ve altınlarını Kavala'da ele geçirir."

—1669, Kandiye'de zafer ezanı okumasının ardından: "Hanya fatihi gazi ve

55 VII 143b12.

56 VIII 189b24.

57 VIII 210b16, 214a6.

şehit Yusuf Paşa yılı bu ezan okuduğumu düşümde gördüm idi ki Kandîye fet-holmuş, hakir elimde kılıcımla ezan okumuş idim. Allah'a hamd olsun 25 yıldan sonra doğru rüyam çıkıp Kandîye duvarı üzerinde ezan okumak ilk defa bu ha-kire nasip oldu."⁵⁸

—1671, Demirci'de iki kölesi kaçtıktan ve onları bulma çabaları boşa çıktıktan sonra: "O gece istihare duasını okuyup yattım. Rabbanî hikmet ve Sübhânî duâ bereketiyle düşümde daha önce Kula şehrinde hanesinde konuk olduğumuz Şeyhî Çelebi'yi gördüm. Allah'ın hikmeti Kula şehrinde kendilerinden ayrılıp elveda mahallinde buyurdular ki: 'Yakın zamanda sizi yine hanemize davet ederiz ve zor işlerinizi kolay edip kölenizin birini sünnet edip müjdesiyle teslim ederiz' buyurmuşlar idi. Biz de, 'İnşallah dahi başka şehirleri gezip nasip olursa yine geliriz' demiş idim. Allah'ın hikmeti düşümde görüp mübârek elleri ile elime yaptısıp, 'İşte senin kölelerin şu bağda saklıdır diye yerlerini gösterip, 'Size daha önce müjde ederiz, bize gelin demiş idik. Elbette sabahleyin gelin, yine hanemi-ze teşrif buyurup konuk olun' dediler. Derhâl uykudan uyanıp pâk abdest taze-leyip iki rekat kaza namazı kılıp ..." Söz konusu iki köleyi Kula'da yakalarlar.

—1673, Cersinka, Sudan, Mağrib'e gitmek için çölü geçemeyeceği bildirildikten sonra: "Hakir gayet üzöldüm. O gece istihare duasını okuyup naz uykusuna vardım. Rüyamda görürüm ki kırlarda, yabanda bir deve köçeği üzerine binip sağa sola serseri olup, fil ve gergedanlar içinde gezip dolaşırım. Onu gördüm, bir büyük orman içinden bir büyük deve çıkıp hakiri kova kova derhâl yetişip bin-diğim küçük deve ile bu büyük deve üzerimize bindi. Altımdan küçük deve ka-çıp ben deve altında acılar içinde kaldım. Çok bağırıp çağırdım. Hemen hatırıma (Enfâl, 49) "... kim Allah'a güvenirse ..." âyeti gelip okudum. Üstümden deve kalkıp kaçtı. Ve hakir taze can bulup bu deveyi kova kova yetişip tuttum. Ve bir kılıç kaytanyla boynunu bağlayıp bir yıkılmış minare üzerine çıkıp deveye bin-dim. Ve yoldaşlarımız ile Habeş vilâyetine gittik. Sonra uykudan uyanıp ilhâm ile bu rüyayı yorumladım, bildim ki bize Mısır'a gitmek hayırlıdır, diye yorumla-yıp Fes ve Merânkuş'a gitmekten de vazgeçtik."⁶⁰

Bu türden rüyalar, anlatımda kesinlikle süslenmiştir ve bu durum, aşırı-gelişmiş bir *deja-vu* duygusuna dayalı olabilir. Ancak Evliyâ'nın sıkıntıya düş-tüğü zaman bir rüyada bulduğu tanrısal esinle rahatlamaya çalıştığından ve ge-nellikle bu ferahlamaya kavuştuğundan kuşku duymak için neden yoktur.⁶¹

58 VIII 304b1. Hanya 1645'te fethedildi; Evliyâ'nın anlatımı için bkz. II 268b-276a; bu bölümde bu rüyadan bahsetmez.

59 IX 25a:6.

60 X 431a27; FUNC 234.

61 Bkz. EF "İstikhâra" (T. Fahd)

Sonuç

Burada öne sürülen iki söylem, bir izleğin iki ucu gibi görülebilir. Bir uçta, Evliyâ ilke olarak araştırıp sorgulama zahmetine katlanacak herkes tarafından doğrulabilecek gözlemlerini aktarmaktadır. Burada görgü tanığına, “*‘ayne’l-yakîn*”c başvurur. Bu uçta, hazır aletleriyle sistematik bir ölçümcü ve not alıcıdır: adımları saymak için tespih, göz eriminin ötesindeki şeyleri görmek için küçük dürbün. Diğer uçta ise, anlatıcının, dinleyicinin merakını veya hoşnutluğunu arttırmaya yönelik müdahalelerine açık ya da kendi edebi becerilerini sergilemeye yaran, doğrulanması mümkün olmayan gözlemlerini –rüyalar, kehanetler, alametler, Evliyâya özgü kerametleri– aktarır. Burada, bir yandan akla yatkın açıklamalara maruz kalınırken diğer yandan da değişik derecelerde inanılrlık payı taşıyabilen çeşitli türden olağanüstülükler –şifalar, tılsımlar, simya işlemleri, gözbağı gösterilerine– tanık olunur.

Nitekim Osmanlı seçkin çevresinin, hami ve dinleyicilerinin geniş bir gözlem dağarına duyduğu özlem, Evliyâ tarafından büyük beceriyle giderilmiştir. Minyatürler de aynı geniş dağarın sergilendiği örneklerdir. Söz konusu olan günlük yaşamın dakik ve dikkatli gözlemlerinden mucizelerle olağanüstülüklerin imgesel betimlemelerine kadar açılan bir yelpazedir.⁶² *Seyahatnâme* akla yakın bir gerçekçilikle bir harikalar ve mucizeler aşkı arasında salınan böyle bir Osmanlı zihniyetinin edebi düzlemdeki muazzam bir örneğidir.

62 İkinci ait örnekler, Sultan’ın önünden geçen lonca alaylarını anlatan *Surnameler* ya da şenlik kitaplarıdır; bkz. Nurhan Atasoy, *1582 Surnâme-i Hümayun: Düğün Kitabı* (İstanbul: Koçbank 1997) ve Esin Atıl, *Levni and the Surname: The Story of an eighteenth Century Ottoman Festival* (İstanbul: Koçbank 1999). İkinciye ait örnekler kehanet alametleri ve ahiretteki mucizevi olayları gösteren kitaplardır; bkz. Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı Mitolojisi* (İstanbul, 1998).

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Toplum Hayatı* (İstanbul 1995)
- Abrahamowicz, "Zygmunt, Zwei Bücher von Richard F. Kreutel in neuer posthumer Fassung," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 79 (1989), 7-33.
- And, Metin, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası* (İstanbul, 1998)
- Atasoy, Nurihan, *1582 Surnâme-i Hümayun: Duğün Kitabı* (İstanbul: Koçbank 1997)
- Atil, Esin, *Levni and the Surnâme: The Story of an eighteenth-Century Ottoman Festival* (İstanbul: Koçbank 1999)
- Bacqué-Grammont, Jean-Louis, "La fonderie de canons d'Istanbul et le quartier de Tophane. Texte et images commentés, I. La description de Tophane par Evliyâ Çelebi," *Anatolia Moderna* 8, 3-42.
- Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Cornell University Press, 1994)
- Bayerle, Gustav, "Hungarian History According to Evliyâ Çelebi," *Journal of Turkish Studies* 8 (1984 = Festschrift Tibor Halasi-Kun), 21-24.
- Baysun, M. Cavid, "Evliyâ Çelebi" in: *İslam Ansiklopedisi* 4 (1947), 400-12]
- "Evliyâ Çelebi'ye dair Notlar," *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 257-64.
- Beckingham, C. F., "The *ri la*: Fact or Fiction?" I. R. Netton (ed.), *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Mediaeval and Modern Islam* (Richmond: Curzon, 1993)
- Behar, Cem, *Ali Ufki ve Mezmurlar* (İstanbul: Pan, 1990)
- Behrens-Abouseif, Doris, "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo," *Muqarnas* 5 (1988), 43-60.
- Berkey, Jonathan P., "Circumcision Circumscribed: Female excision and Cultural accommodation in the Medieval Near East," *International Journal of Middle East Studies* 28 (1996), 19-38.
- Bilici, Faruk, *La Guerre des Turcs: Récits de batailles (extraits du "Livre de voyages")* (Paris [?]: Sindbad, 2000)
- Bombaci, A., "Il viaggio in Abissinia di Evliyâ Çelebi (1673)," *Annali dell' Istituto Universitaro Orientale di Napoli*, NS 2 (1943), 259-75.
- Boratav, Pertev Naili, "Evliyâ Çelebi'nin Hikâyeciliği," in: *Folklor ve Edebiyat*, I (İstanbul 1982)
- *Nasreddin Hoca* (Ankara 1996)

- Bruinssens, Martin van + Hendrik Boeschoten (1988), *Evliyâ Çelebi in Diyarbekir* (Leiden: Brill, 1988) [Türkçe çev.: İstanbul: İletişim, 2003]
- Buğday, Korkut, *Evliyâ Çelebis Anatolienreise* (Leiden: Brill, 1996)
- Bulut, Christiane, *Evliyâ Çelebis Reise von Bitlis nach Van* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1997)
- Cook, Michael A., "Pharaonic History in Medieval Egypt," *Studia Islamica* 57 (1983), 67-103.
- Crane, Howard, çev., *Risale-i mi'mariyye: an early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture* (Leiden: Brill, 1987)
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, III* (İstanbul, 1961)
- Dankoff, Robert, "Bodleian Kütüphanesi'nde Yeni Bulunan bir Nasreddin Hoca Yazması," *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992* (Ankara, 1996), 123-129
- *Evliyâ Çelebi in Bitlis* (Leiden: Brill, 1990)
- "Evliyâ Çelebi's *Book of Travels* as a Source for the Visual Arts," *Turkish Studies Association Bulletin* 16.1 (1992), 39-50.
- *A Guide to the Seyahat-name of Evliyâ Çelebi. Materialien zu Evliyâ Çelebi II* (+ Klaus Kreiser, Bibliographie raisonnée) [Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B 90/2] (Wiesbaden, 1992)
- *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662), as portrayed in Evliyâ Çelebi's Book of Travels (Seyahat-name)* (State University of New York Press, 1991)
- "The Languages of the World according to Evliyâ Çelebi," *Journal of Turkish Studies* 13 (1989), 23-32.
- " 'MIGDISI': An Armenian Source for the *Seyahatnâme*," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986 = Festschrift Andreas Tietze), 73-79.
- "Turkic Languages and Turkish Dialects according to Evliyâ Çelebi," in: *Altaica Osloensia: Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, ed. Bernt Brendemoen, Oslo, 1990, 89-102
- "An Unpublished Account of *mum söndürmek* in the *Seyahatname* of Evliyâ Çelebi." *Bektachiyya: Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* (ed. A. Popovic and G. Veinstein, İstanbul: Isis, 1996), 69-73.
- *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih Tezcan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008)
- Dankoff, Robert, and Robert Elsie, *Evliyâ Çelebi in Albania and Adjacent Regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid)* (Leiden: Brill, 2000)
- Dankoff, Robert, ve Semih Tezcan, "Seyahat-nâme'den Bir Atasözü," *Türk Dilleri Araştırmaları* 8 (1998), 15-28.
- DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde* (Pennsylvania State University Press, 1994)
- Elçin, Şükrü, *Ali Ufkî: Hayatı, Eserleri ve Mecmua-i saz ü söz* (Tıpkıbasım) (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976)
- Ercan, Meşkure, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul, 1960)

- Ergene, Boğaç A., "On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)," *Islamic Law and Society* 8.1 (2001), 52-87.
- Fahd, T., "Gerrhéens et Gurhumites," *Spuler Festschrift (Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients*, ed. H. R. Roemer and A. Noth, Leiden, 1981), 67-78.
- Farmer, H. G., "Turkish Instruments of Music in the Seventeenth Century," *Journal of the Royal Asiatic Society* 1936, 1-43.
- Faroqhi, Suraiya, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich* (München 1995) [Türkçe çev.: *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (İstanbul 1997); İngilizce çev.: *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London, New York: Tauris, 2000)]
- *The Ottoman Empire and the World Around It* (London: Tauris, 2004)
- Feldman, Walter, *Music of the Ottoman Court* (Berlin, 1996)
- Fisher C. G., - A. W. Fisher, "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description," *Archivum Ottomanicum* 10, 1985 (1987), 5-81.
- Flemming, Barbara, "Zwei Türkische Bibelhandschriften in Leiden als Mittelosmanische Sprachdenkmäler," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), 111-18.
- Fodor, Pál, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire* (İstanbul: Isis, 2000)
- Friedman, Victor A., and Robert Dankoff, "The Earliest Text in Balkan (Rumelian) Romani: A Passage from Evliyâ Çelebi's Seyahatname," *Journal of the Gypsy Lore Society* 1.1 (1991), 1-20.
- Gallotta, Aldo, "Latin Harfleri ile Yazılmış Birkaç Osmanlı Atasözü," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 24-25 (1986), 235-49.
- Glassie, Henry, *Turkish Traditional Art Today* (Indiana University Press, 1993), 797-806
- Grafton, Anthony, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800* (Harvard University Press, 1991)
- Haarmann, Ulrich, "Evliyâ Çelebi's Bericht über die Altertümer von Gize," *Turcica* 8.1 (1976), 157-230.
- "Heilszeichen im Heidentum — Muhammad-Statuen aus vorislamischer Zeit," *Die Welt des Islams* 28 (1988), 210-24.
- Habraszewski, Tomasz, "Kanuri — language and people — in the 'Travel-Book' (Seyahatname) of Evliyâ Çelebi," *Africana Bulletin* 6 (1967), 59-66.
- Hagen, Gottfried, "Some Considerations on the Study of Ottoman Geographical Writings," *Archivum Ottomanicum* 18 (2000), 183-93.
- "Träume als Sinnstiftung — Überlegungen zu Traum und historischen Denken bei den Osmanen (zu Gotha, Ms. orient. T 17/1)." Hans Stein, ed., *Wilhelm Pertsch Orientalist und Bibliothekar, Zum 100. Todestag* (Gotha, 1999), 109-30.
- Has, Şükrü Selim, "The Use of *Multaka'l-abhur* in the Ottoman Madrasas and in Legal Scholarship," *The Journal of Ottoman Studies* VII-VIII (1988), 393-418.
- Hasluck, F. W., *Christianity and Islam Under the Sultans*, 2 vols. (Oxford University Press, 1929; repr. New York: Octagon, 1973)

- Hazai, G., *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert*, Budapest, 1973
- Homerin, Th. Emil, *From Arab Poet to Muslim Saint: Ibn al-Farid, His Verse, and His Shrine* (Un. of S. Carolina Press, 1984)
- İbn İshaq, *The Life of Muhammad*, çev. A. Guillaume (Oxford, 1955)
- İnalçık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 283-337
- Jacob, Georg, "Quellenbeiträge zur Geschichte islamischer Bauwerke," *Der Islam* 3 (1912), 358-68; "Säulen vom Theater in Athen als Spolien im Vorhof der Selimje zu Adrianopel," *Hermes. Zeitschrift für classische Philologie* 3 (1913)
- Jarring, Gunnar, "Evliyâ Çelebi ve Pirc'deki mermer arslan," *Belleten* 42. No: 168(1978), 775-79
- Kahraman, Atif. *Cumhuriyete Kadar Türk Güreşi*, II (Ankara, 1989); *Osmanlı Devleti'nde Spor* (Ankara, 1995)
- Karacasu, Barış, "Bir Sözcüğün İzinde: Evliyâ Çelebi *Seyhât-nâme*'sinde 'şehr-engîz' Kullanımları," *Kebikeç* 26 (Güz 2008), 343-73
- Katib Çelebi, *Mizanü'l-hak fi ihtiyari'l ehak* (İstanbul 1286 [1869]); çev. G. L. Lewis, *The Balance of Truth* (London, 1957)
- Kiel Machiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912* (İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 1990)
- "The türbe of Sarı Saltık at Babadag-Dobrudja," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6-7 (1977-78)
- Kopčan, Vojtech, "Einige Anmerkungen zu Evliyâ Çelebis Seyahatname," *Asian and African Studies* 12 (1976), 71-84
- "Zur Glaubwürdigkeit einiger Angaben Evliyâ Çelebis Seyahatname," *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 1981) 2, 1061-71 + Tafel 427
- Kornrumpf, Hans-Jürgen, "War Evliyâ Çelebi in Bergama?," *Materialia Turcica* 7/8 (1981/82), 259-62
- Köhbach, Markus, "Die Beschreibung der Kathedralen von Iaşi, Kaschau und Wien bei Evliyâ Çelebi: Klischee und Wirklichkeit," *Südost-Forschungen* 38(1979)
- Kraus, Paul, "Hebräische und syrische Zitate in ismailitischen Schriften," *Der Islam* 19 (1930), 243-63 [yeniden basım, *Alchemie, Ketzerei, Apokryphen im frühen Islam* (New York: Olms, 1994)]
- Kreiser, Klaus, "Bedesten-Bauten im Osmanischen Reich," *Istanbuler Mitteilungen* 29 (1979)
- *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi* [İslamkundliche Untersuchungen, 33] (Freiburg, 1975)
- "Seyahatnâme içindeki Hamamnâme." Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy, ed., *Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâme* (Doğu Akdeniz Üniversitesi, 2002), 183-95
- Kreutel Richard F., *Im Reiche des goldenen Apfels. Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665* (Graz, 1957); 2nd ed. 1987: stark vermehrte Ausgabe besorgt von Erich Prokosch und Karl Töply
- "Neues zur Evliyâ-Çelebi-Forschung," *Der Islam* 48 (1971), 269-79.

- Laut, Jens Peter, *Materialien zu Evliyâ Çelebi I: Erläuterung und Indices zur Karte B IX 6 "Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi"* (Beihefte zum Tübinger Atlas des vorderen Orients B 90/1, Wiesbaden)
- Leiser, Gary, and Michael Dols, "Evliyâ Çelebi's Description of Medicine in Seventeenth-Century Egypt, II," *Sudhoff's Archiv* 72.1 (1988), 49-68.
- Lewis, Bernard, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire* (Norman, Oklahoma, 1963), 112-26
- *The Muslim Discovery of Europe* (New York: Norton, 1982)
- Livingston, J. W., "Evliyâ Çelebi on Surgical Operations in Vienna," *Al-Abhath* 23 (1970), 223-45
- MacKay, Pierre A., "The Manuscripts of the *Seyahatname* of Evliyâ Çelebi, Part 1: the Archetype," *Der Islam* 52 (1975), 278-98.
- "A Turkish Description of the Tower of the Winds," *American Journal of Archaeology* 73 (1969), 468-69
- Mahdi, Muhsin, *Ibn Khaldun's Philosophy of History* (The University of Chicago Press, 1957)
- Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris, 1962)
- Mijatev, Petar, "Les monuments osmanlis en Bulgarie," *Rocznik Orientalistyczny* 23 (1959), 7-56.
- Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare 1500-1700* (Rutgers University Press 1999)
- Neudecker, H., *The Turkish Bible Translation by Yahya bin 'Ishak. also called Haki (1659)* (Leiden: Het Oosters Instituut, 1994)
- d'Ohsson, Mouradgea, *Tableau général de l'empire ottoman*, 2 vols., Paris 1788
- Ostapchuk, Victor, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids," *Oriente Moderno* 81.1 (2001), 23-95.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III (İstanbul 1971)
- Prokosch, Erich, "Erwiderung," *Grazer Linguistische Studien* 38 (1992), 197-203.
- "Die Gedenkschriften des Evliyâ Çelebi," *Jahrbuch des Österreichischen St. Georgskollegs Istanbul* (1988-89), 320-336.
- *Ins Land der geheimnisvollen Punc: Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi Reise durch Oberägypten und den Sudan nebst der osmanischen Provinz Habes in den Jahren 1672/73* (Graz: Styria, 1994)
- *Kairo in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts beschreiben von Evliyâ Çelebi* (İstanbul: Simurg, 2000)
- Rossi, Ettore, "A Turkish Map of the Nile River, about 1685," *Imago Mundi* 6 (1949), 73-75.
- Schmidt, Jan, "Poets and Poetry in mid-17th-century Istanbul: Additions to the *Divan* of Fa'izi," *Arabic and Middle Eastern Literatures* 3.2 (2000), 165-78.
- Singer, Amy, "Evliyâ Çelebi on Imarets." Ami Ayalon and David Wasserstein, ed., *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter* (London), 123-33.
- Spaulding J., "A text in an unidentified language of seventeenth-century Sinnar," *Meroitic Newsletter* 12 (1973), 30-34.
- Stein, Heidi, "Eine Türkische Sprichwortsammlung des 17. Jahrhunderts," *Acta Orientalia Hungarica* 38 (1984), 55-104.

- Stephan, St. H., *Evliyâ Tshelebi's Travels in Palestine* (Jerusalem, 1980; reprint of articles published in *Quarterly of Dept. of Antiquities in Palestine* 1935, 1936, 1938, 1939, 1942)
- Taşköprülü-zâde, *eş-Şeka'iku n-Nu'maniye fî 'Ulema'i d-Devleti l-'Osmaniye*, ed. Ahmed Subhi Furat (İstanbul, 1985)
- Teply, Karl, "Evliyâ Çelebi in Wien," *Der Islam* 52.1 (1975), 125-31.
- Tezcan, Nurhan, *Manisa nach Evliyâ Çelebi: Aus dem neunten Band des Seyahat-name* (Leiden: Brill, 1999)
- Torun, Ali, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nameler* (Ankara 1998)
- Thys-Şenocak, Lucienne, "Location, Expropriation and the Yeni Valide complex in Eminönü." F. Déroche et. al., *Art Turc / Turkish Art: Proceedings of the 10th International Congress of Turkish Art* (Geneva, 1999), 675-80.
- "The Yeni Valide Mosque Complex of Eminönü, Istanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture." D. Fairchild Ruggles, ed., *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic societies* (State University of New York Press, 2000), 69-89.
- Tütüncü, Mehmet, "Seyahatname'de Kitabeler ve Evliyâ'nın Hattat ve Hakkaklığı Hakkında." Tezcan, Nuran, ed., *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 397-412.
- Ullmann, Manfred, *Islamic Medicine* (Edinburgh University Press, 1997)
- Ülkütaşır, M. Şakir, "Sinop'ta Selçuklular Zamanına ait iki tarihi eser," *Türk Etnografya Dergisi* 15 (1976), 117-24.
- Vatin, Nicolas, "Pourquoi un Turc ottoman racontait-il son voyage? Note sur les relations de voyage chez les Ottomans des *Vak'at-ı Sultan Cem* au *Seyahatname* d'Evliyâ Çelebi," *Études Turques et Ottomanes: Documents de travail* 4 (1995) [Türkçe çev.: "Bir Osmanlı Türkü Yaptığı Seyahati Niçin Anlatırdı," *Cogito* 19 (Yaz 1999), 161-78]
- Verburg, Antoinette C., "The *Tuhfe-i Şahidi*: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme," *Archivum Ottomanicum* 15 (1997), 5-87
- Witteck, Paul, "Eine weitere 'Inscription' des Evliyâ Çelebi," *Türkiyat Mecmuası* 14 (1965), 270-72 + 275.
- Yerasimos, Stephane, "Enquête sur un héros: Yanko bin Madyan, le fondateur mythique de Constantinople," in: *Mélanges offerts à Louis Bazin*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont et Rémy Dor (Paris: Éditions L'Harmattan, 1992), 213-17.
- *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les Traditions Turques* (Paris: Maisonneuve, 1990) [Türkçe çev.: Stefanos Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri* (İstanbul: İletişim, 1993)]
- Yoldaş, Yüksel, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* (İstanbul, 1977)
- Zilfi, Madeline C., "The Kadızadeli: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul," *Journal of Near Eastern Studies* 45.4 (1986), 251-69.
- *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988)

DİZİN

- A
Abaza 20, 32, 131, 223
Abaza Hasan Paşa 131
Abaza Mehmed Paşa 32
Abdal Han 10, 20, 21, 71, 72, 73, 97, 124, 174
Abdal Musa Türbesi 169
Abdi Ağa 182
Abdurrahman Paşa 76
Abelyond 120
Abukir 162
Adana 112, 170
Afrika 36, 105, 196, 197, 198, 204
Afyonkarahisar 177, 213, 214
Ahlat 7, 73, 131, 169, 179, 212, 229
Ahmed I. 10, 32, 34, 47, 54, 124, 125, 212
Ahmed Bey 44, 47
Ahmed el-Bedevisi 40, 221
Ahmed Paşa 1, 9, 10, 18, 20, 21, 30, 43, 44, 45, 52, 53, 64, 67, 74, 78, 97, 99, 108, 109, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 135, 139, 142, 144, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 163, 170, 175, 176, 180, 187, 188, 189, 190, 192, 205, 206, 208, 214, 225, 228
Ahmed Yesevi 43, 156, 183
Ahnuh 198
Akabe 39, 122
Akabe Körfezi 122
Akdeniz 7, 31, 35, 71, 91, 110, 111, 113, 122, 216, 238
Akhisar 120, 218
Akkâ 125
Akkirman 74, 82
Akra 221
Aksa Camii 217
Akşemseddin 31
Akyazılı Sultan 144
Akyazılı Türbesi 169
Alanya 120
Alasonya 169
Alaşehir 120
Albertus Bobovius 188 bk. Ali Ufki
Ali Mübarek 41
Ali Paşa 9, 11, 30, 97, 127
Ali Ufki 188, 235, 236
Almanya 21, 170
Amasya 119, 131, 141, 143, 169, 175
Amr ibnül-Âs 36
Amsterdam 11, 77, 83
Anadolu 171
Anadolu 10, 11, 12, 13, 20, 21, 22, 35, 39, 42, 43, 44, 56, 58, 59, 70, 75, 76, 83, 96, 97, 112, 119, 130, 131, 140, 144, 145, 153, 163, 174, 180, 184, 193, 195, 209, 218, 225, 228
Anadoluhisarı 35
Anadolu Kavağı 35
Ankara 1, 9, 50, 97, 98, 102, 110, 116, 129, 143, 144, 145, 151, 169, 173, 176, 193, 225, 226, 228, 235, 236, 238, 240
Antakya 112, 115
Antep 70
Arnavut 16, 91
Arnavutköy 35
Arnavutluk 1, 10, 11, 29, 31, 72, 76, 211
Aspuza bahçeleri 75
Astrahan 138, 216
Asvan 198
Asyut 214
Aşçı Baba Şüca 167
Atina 73, 112

- Atmeydanı 8, 61, 197, 224
 Attarin Camii 135, 214
 Avlonya 76
 Avrethisar 121
 Avrupa 11, 17, 72, 73, 77, 82, 84, 124, 135, 157, 174, 206, 207, 238
 Avrupalılar 13, 133
 Avusturya 7, 10, 77, 118, 145, 163
 Avusturyalılar 85, 118
 Aya Katerina Manastırı 135
 Ayasofya 31, 55, 56, 62, 74, 216, 240
 Ayasuluğ 134, 178, 179
 Ay Dağı 82
 Aydın 74, 144, 169
 Aydıncık 120
 Aydonat 117
 Ayna Ayazma 139
 Ayntab 70
 Azak 10, 11, 31, 77, 84, 92, 126, 147, 168, 231
 Azerbaycan 9, 30, 77, 123, 144, 147
 Azeri 22
 Aziz George 91
 Aziz Mahmud Efendi 54
 Aziz Peter 127, 128, 217
 Aziz Stephanos Katedrali 127, 135
- B**
- Babadağı 155, 169
 Baba Mansur 167
 Baba Türabi-yi Selmani 167
 Bács 121
 Bağdad 9, 10, 15, 20, 32, 46, 66, 67, 71, 77, 86, 126, 133, 149, 178, 179, 211
 Bahçesaray 11, 230
 Balaton Gölü 173, 211, 212
 Balçık 169
 Bardaklı Baba Türbesi 97, 129
 Batlamyus 176
 Bayezid II. 31, 34, 82
 Beç 127, 208, 210
 Behnisa 216
 Bektaşî 29, 141, 143, 144, 167, 225
 Bergama 44, 145, 174, 238
 Berkuk 122
 Beşiktaş 34, 175
 Betis 120, 212
 Beykoz 35, 75
 Beyrut 112, 125
 Beytullahim 135
- Bihke 151
 Bilbeys 38
 Birgi 120
 Birimbâl 112, 214
 Bitlis 1, 10, 16, 20, 21, 22, 27, 30, 71, 72, 73, 89, 90, 97, 124, 132, 140, 156, 158, 159, 163, 169, 174, 177, 178, 221, 225, 229, 236
 Boğdan 10, 30, 112, 126
 Boeschoten, Hendrik 15, 22, 27, 236
 Bolu 96, 121, 122, 154, 174
 Bor 119
 Boratav, Pertev Naili 183, 184, 193
 Boruste 196, 200
 Bosna 10, 30, 140, 152, 212, 218
 Boyana Gölü 211, 212
 Bozcaada 10, 189
 Bozodok 79
 Buda 88, 128, 224
 Budin 71, 91, 147, 163, 169, 216, 223
 Buhtnasar 133
 Bulak 37, 175
 Bulgar 119, 222, 223
 Burgaz 176
 Burlos 219
 Bursa 7, 8, 30, 42, 44, 45, 50, 119, 131, 145, 179
 Bruinessen Martin van 15
 Büyükdere 35, 75
 Büyük İskender 216
- C**
- Cafer Efendi 76, 116
 Cafer Efendi Köyü 76
 Cardinal Verancsics 215
 Cebelitank 216
 Cemşid 115, 116
 Cengiz Han 92, 93, 94, 95, 96, 196
 Cersinka 232
 Cezayir 118
 Çiğerdelen 229, 230
 Cinci Hoca 51, 52, 129, 146
 Circe 39
- Ç**
- Çad Gölü 198
 Çaldıran Savaşı 182
 Çanakkale Boğazı 120
 Çardak 44
 Çerkesya 11, 152
 Çerkez 39, 79, 80, 140, 207, 223

Gerkezistan 207, 208, 210

Gerkezler 77

Çiçul Köyü 76

Çingeneler 87, 115

Çorum 9, 97, 98, 129, 145, 169

Çubuklu 35

D

Dağıstan 11, 83, 167, 178, 208, 216, 230, 231

Danyal 201

Dankoff, Robert 1, 2, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 49, 83, 86, 87, 101, 130, 174, 193, 215, 237

Dasnik Mirza 132

Davaz 120

Debbağlar Hamamı 223

Decius 218

Defterdarzade Mehmed Paşa 9, 97, 98, 129, 155, 157, 225

Demirci 44, 46, 70, 83, 232

Demirhisar 121

Denizli 120, 214

Derviş Ahmed Halhali 167

Derviş Ali 50, 51

Derviş Mehmed Paşa 155, 156

Derviş Mehmed Zıllî 15, 20, 22, 45, 46, 71, 180

Derviş Vahid 167

Deveboynu 191

Dınkova 121

Dicle 176

Dimyat 40, 112, 123

Dirniş 126, 211, 212

Divriği 119

Diyarbakır 15, 22, 71, 72, 90, 169

Dobruca 86, 143

Dodoşka 176

Dongola 77, 170

Donkalâ 200

Don-Volga Kanalı 121

Doyran 221, 231

Dubrovnik 11, 215

E

Ebu'l-Havakin Muhammed 81

Ebu'l-Kasım Abdü'l-Vahid 115

Ebu's-su'ud Efendi 91

Ebu Şoka 221

Ece Yakub 43, 44

Eçmiadzin 217

Edime 10, 11, 27, 46, 47, 50, 70, 71, 72, 74, 120, 128, 152, 170, 179, 206, 207, 213, 214, 238

Efes 73, 134, 178

Eflak 10, 30, 133, 156

Ege 31, 175

Elbasan 76, 121, 170

Elbistan 218

Erdel 10, 30, 83, 126, 127, 132, 174, 176

Ergani 119

Ergene 128, 210, 237

Ergiri Kasrı 76

Erivan 8, 54

Ermenak 224

Ermeni 17, 76, 115, 215, 217

Ermenistan 7, 9, 54, 77

Ertuğrul 43, 83

Erzurum 7, 9, 30, 75, 76, 86, 97, 100, 155, 157, 170, 191

Estergon 46, 71, 128

Evliyâ Bey 147

Evliyâ Efendi 11, 42, 53, 55, 56, 62, 63, 80, 138, 143

Evliyâ Mehmed Efendi 52, 53, 54, 62

Eyne-Bey 44

Eyüp 34, 41, 46, 75

F

Fariske 224 bk. Firişke

Faroqhi, Suraiya 24, 25, 27, 77, 143, 179, 180

Fatih 29, 31, 34, 46, 47, 49, 74, 113, 118, 126

Fatih Sultan Mehmed 29, 31, 46

Fatma Sultan 10, 132

Fazıl Ahmed Paşa 155, 206

Ferdenvar 133

Ferec 122

Feyyum 12, 36

Fırat 176

Filibi 112, 120

Finike 169

Firaki Efendi 44

Firavun Reyyan 36

Firişke 224 bk. Fariske

Foça 170

Fogaraş 212, 213

Func 12, 27, 77, 159, 239

Funclar 13

Fustat 36, 37, 108, 134

G

Galata 7, 34, 41, 69, 72, 176, 182
 Galata Kulesi 7
 Gazan Han 7
 Gelibolu 44, 114, 120
 Genç Ali Han 78, 128
 Gerçek Er Sultan Türbesi 169
 Gerz İlyas Türbesi 169
 Gideon 174, 184, 186, 187, 188, 225
 Girit 9, 11, 30, 31, 74, 124, 125, 126, 133,
 152, 155, 158, 161, 167, 207, 215,
 219, 231
 Gîsûdar Mehmed Efendi 49
 Glarentsa 212
 Göksu 35, 75
 Göktepe 224
 Gölikesri 120, 153
 Gülabi Ağa 182
 Gül Baba Türbesi 169
 Gümülçine 121, 231
 Gürci Nebi 108, 117, 196
 Gürcistan 9
 Gürpınar, Hüseyin Rahmi 184
 Güzelhisar 169
 György Rakoczi II. 10

H

Habeşistan 12, 31, 40, 77, 141
 Habraszewski 196, 198, 237
 Habsburg 22, 43, 84, 127, 207
 Hacer 81, 202, 203
 Hacı Ahadoğlu 50, 51
 Hacı Baba 99, 100, 101, 102, 103, 104,
 145
 Hacı Bayram Veli 144
 Hafız Paşa 33
 Halep 10, 112, 179, 190, 191, 192, 214
 Haliç 7, 30, 42
 Halid ibn Velid Türbesi 169
 Halim Efendi 181
 Halimi Efendi 182, 183
 Hanya 9, 11, 30, 124, 129, 231, 232
 Hasankeyf 193
 Hasköy 34, 69, 139
 Hatice Turhan Sultan 117
 Havale 120
 Haydar Ağazade Mehmed Paşa 155
 Hazar Denizi 167
 Hersek 10, 151
 Hezarpare Ahmed Paşa 9, 97, 128, 129

Hristiyanlar 13

Hırsova 120
 Hırvatistan 10, 151, 160, 208, 211
 Hicaz 216
 Hilevne 212
 Hindî Baba 229, 230
 Hindistan 1, 167
 Hoaxes 174
 Holçar 148
 Hollanda 82, 188
 Hotin 8, 32, 125, 211
 Hud 201
 Hükmizade Ali Bey 171
 Hülâgü 133
 Hümmüs 198
 Hüseyin Gazi Türbesi 169
 Hüsrev Paşa 33
 Hz. Adem 36, 203
 Hz. İbrahim 48, 201
 Hz. İdris 197, 201
 Hz. İsmail 197, 201
 Hz. Muhammed 90, 92, 114, 115, 224
 Hz. Süleyman 179, 217, 218
 Hz. Yusuf 36

I

Istanaz 120

İ

İbn Haldun 70
 İbrahim 9, 12, 15, 20, 30, 33, 34, 47, 48,
 52, 56, 59, 66, 67, 74, 97, 108, 116,
 123, 124, 125, 126, 129, 143, 146,
 156, 167, 171, 194, 201, 202, 208,
 219
 İbrahim Paşa 12, 108, 123, 156, 208
 İbranice 36, 57, 196, 197, 198, 200, 201,
 203, 204, 216
 İbrim 40, 77
 İlok 120
 İlyas Paşa 44
 İmam Rıza Türbesi 169
 İmam Şafî 122
 İmrani 196, 199
 İncirli 35
 İnebahtı 171
 İngiltere 47, 82
 İpşir Paşa 9, 10, 30, 43, 44, 97, 129, 138,
 151, 166, 175, 190
 İstanbul 29

- İskenderiye 12, 135, 175, 211, 214
İsmail Paşa 163, 164, 165
İspanya 82
İsrailîliler 90
İstanbul 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 82, 83, 86, 87, 89, 92, 94, 97, 107, 109, 110, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 126, 129, 130, 134, 143, 144, 145, 146, 147, 152, 154, 155, 157, 167, 168, 171, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188, 190, 193, 198, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 215, 216, 218, 224, 225, 226, 229, 233, 235, 236, 237, 239, 240
İstanköy 11, 167, 170
İstavroz 35
İstinye 35, 75
İstolnibelgrad 77, 128
İştib 120
İran 7, 12, 58, 61, 62, 72, 78, 116, 118, 123, 124, 157, 170, 205
İzmit 8, 119, 121, 122, 131
İzmit Körfezi 121
İznik 29, 43, 121
I
Jacob, Georg 72
K
Kadıköy 35, 75, 145
Kadızeliler 21, 89
Kaffâh peygamber 174, 196, 200, 201, 203, 204
Kafkasya 8, 30, 158, 207, 215, 223
Kağıthane 52, 75
Kahire 12, 13, 15, 23, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 59, 68, 74, 88, 134, 142, 143, 171, 175, 176, 178, 179, 183, 192, 208, 209, 214
Kakan Melik 198
Kakule 210
Kallevine 83
Kalmuk 79, 92, 179, 223
Kalmuklar 13, 77, 78, 79, 81
Kalmukya 31, 81, 140
Kandilli 35
Kandiye 11, 31, 70, 74, 122, 126, 133, 162, 165, 166, 167, 168, 176, 213, 214, 219, 220, 231, 232
Kanije 170
Kanlıca 35, 75
Kanuni Sultan Süleyman 19, 29 bk. Süleyman I.
Kanuri dili 196
Kapani Mehmed Efendi 49
Karaalp köyü 230
Karácson, Imre 21
Karadağ 16
Karadeniz 7, 8, 9, 31, 35, 110, 121, 122, 143, 166, 167, 206, 216
Karafe 178
Karagöz 29
Kara Haydaroglu 30, 43, 96, 98, 103, 146
Kara Mehmed Paşa 11, 31, 77, 84, 127, 207
Kara Mustafa Bey 44
Kara Mustafa Paşa 128, 129, 152, 207
Karaoglan-ı Amidi 157
Karapiripaşa 34
Kars 9, 97
Kasımpaşa 34, 46, 48, 176
Kastamonulu Halimi Çelebi 182
Katurcioğlu 96, 100, 103
Kavak Kasabası 35
Kavala 231
Kaya Sultan 10, 18, 30, 44, 101, 105, 142, 145, 146, 156, 180, 208, 214, 225
Kayıtbay Camii 214
Kayıtbay Yaylası 37, 214
Kaymaz Han 123, 124
Kazak 7, 83, 188, 189
Kederzade Efendi 145
Kefe 210, 219
Keligra Sultan 143, 144
Kelp Ali Han 156
Kerç 230
Ketenci Ömer Paşa 8
Kethüda İbrahim Paşa 108, 123, 156, 208
Kibns 11, 46, 119, 167
Kıpçak 191, 192, 216
Kıprılar 88
Kırım 8, 11, 30, 31, 75, 77, 83, 86, 96, 121, 131, 140, 143, 144, 145, 178, 182, 191, 192, 207, 216, 229, 230, 231
Kızılbaşlar 13, 86
Kızıldeniz 12, 94, 122, 123, 167, 200

- Kiel, Machiel 23, 24, 72
 Kili Kalesi 155
 Kilikya 216
 Kissling, Hans Joachim 21, 22
 Kitab el-Unvan 49, 215
 Kitab-ı Mukaddes 90, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 204
 Klis 166
 Koca Mahmud Reis 214
 Koçi Baba Türbesi 169
 Kolon 82
 Kolonya 83
 Komaron 147
 Konya 44, 75
 Korokondar 170
 Kosova 16, 123
 Koyun Baba Türbesi 141, 143, 169
 Köhbach, Markus 72
 Köprülü Mehmed Paşa 10, 126, 130, 133, 152, 189
 Köroğlu 96, 154, 188
 Kösem Sultan 117
 Kösece 72, 135, 179
 Köstendil 170
 Kral Kıbtim 198
 Kral Takyanos 218
 Kral Totis 122
 Kreiser, Klaus 1, 17, 25, 27, 28, 71, 143, 236
 Kuba Camisi 141
 Kuban Nehri 92, 223
 Kudde 132
 Kudüs 11, 17, 44, 73, 74, 125, 133, 175, 198, 201, 207, 216, 217, 218
 Kula 232
 Kuruçeşme 34
 Kuseyre 123
 Kutsal Mezar Kilisesi 74
 Kuzguncuk 35
 Kuzu Ali Ağa 181, 182, 212
 Küçük Ayasofya 31
 Kürdistan 7, 10, 30, 176, 205, 209
 Kürtler 87
 Kütahya 44, 47, 83, 103, 145
- L
- Larınçe 212
 Lazlar 87, 88
 Lehistan 209
 Leopold I. 207
- Lepanto 171
 Lewis, Bernard 73, 85, 135
 Levinus Warner 188
 Lhassa 81
 Libohova Köyü 76
 Litre 176
 Livno 160
 Lonçat 82, 83
- M
- Macaristan 7, 10, 11, 30, 43, 71, 77, 131, 133, 148, 158, 161, 167, 173, 206, 210, 211, 212
 Macarlar 83, 85
 MacKay, Pierre 16, 208
 Mahan 44, 83
 Mahmud 44, 52, 53, 54, 65, 76, 154, 164, 214
 Mahmud Ağa 76
 Mahmudi aşireti 147
 Makrizi, el 41
 Malatya 75, 119
 Malta 33
 Manastır 112, 153
 Manisa 28, 144, 145, 240
 Mantran, Robert 109
 Many 11, 155, 160, 161
 Marschall De Souche 84
 Ma'ruf el-Kerhi 211, 212
 Maskoluri 8
 Maveraünnehir 43, 83
 Medine 38, 39, 74, 82, 95, 110, 123, 124, 139, 141, 214, 231
 Megri 169
 Mehmed III. 32, 34, 46, 47, 230
 Mehmed IV. 9, 10, 11, 33, 67, 70, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 207, 230
 Mehmed Ağa 51, 52, 55, 116, 191, 223
 Mehmed Giray 11, 140, 230, 231
 Mekke 11, 12, 38, 39, 42, 46, 47, 67, 71, 77, 82, 94, 108, 110, 123, 124, 167, 171, 201, 202, 231
 Melek Ahmed Paşa 1, 9, 10, 18, 20, 21, 30, 44, 45, 52, 53, 64, 67, 78, 99, 108, 109, 123, 125, 132, 135, 139, 142, 144, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 163, 170, 175, 176, 180, 187, 188, 189, 190, 192, 205, 206, 208, 214, 225, 228
 Menkub 121

- Meram bahçeleri 75
 Mermi Baba Türbesi 169
 Meryem Ana 22, 95
 Merzifon 144
 Mezopotamya 10, 30, 205
 Migdisi 17, 215
 Mısır 12, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 56, 59, 68, 73, 82, 102, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 122, 123, 127, 128, 132, 134, 140, 141, 144, 148, 156, 160, 162, 167, 168, 174, 175, 176, 178, 180, 182, 197, 201, 203, 208, 213, 216, 219, 221, 224, 232
 Midyaniler 184, 186
 Mikat Köyü 76
 Miklos Zrinyi 10, 151
 Mimar Sinan 71, 176
 Mirgüne 54, 55
 Mistra 161, 169
 Miyafarkin 119, 215
 Mohaç Savaşı 212, 213
 Molla Mehmed 221
 Molla Mehmed 174
 Molla Yahya 191
 Mora 11, 77, 126, 155, 160, 175
 Moskova 84
 Moyınçak Şah 79, 140
 Muhammed Ekrad 122
 Murad I. 44, 123
 Murad III. 32, 34
 Murad IV. 10, 13, 18, 19, 20, 21, 32, 33, 34, 36, 44, 52, 53, 54, 55, 56, 64, 66, 67, 71, 109, 116, 125, 157, 182, 191
 Murtaza Paşa 9, 149, 150, 191, 194, 195
 Musa Çelebi 54, 60
 Mustafa I. 32, 34
 Mustafa Paşa 11, 128, 129, 140, 152, 157, 207
 Musul 30, 178, 210
 Müftü Camii 73

 N
 Nablus 176
 Nahçıvan 77
 Nasreddin Hoca 193, 235, 236
 Nefes Sultan Türbesi 169
 Niksar 119
 Nil 8, 12, 31, 37, 40, 42, 73, 77, 82, 113, 123, 171, 175, 197, 198
 Nişancıpaşa 34

 Nitra 161
 Nogay 133
 Nogaylar 145
 Nuh 49, 110, 111, 116, 121, 201, 202
 Nübye 73

 O
 Ohri 16, 75, 117
 Ortaköy 34
 Osman II. 32, 34, 125
 Osman Baba Türbesi 170
 Osmanlı Devleti 42, 50, 67, 97, 124, 125, 135, 172, 238
 Osmanlı İmparatorluğu 7, 8, 12, 16, 22, 40, 67, 77, 96, 123, 131, 135, 171, 175, 179, 180, 183
 Otakçılar 34

 Ö
 Ömer Gülşeni 56, 59, 143, 157
 Ömer İbnü'l-Ferid 144
 Ösek 74, 145
 Özbek Bey 208
 Özü 9, 10, 30, 176, 188, 189, 206, 212

 P
 Padre 82
 Palanka-i Sotin 211
 Parıldayan Dağ 81
 Paris 19, 25, 27, 49, 52, 110, 179, 235, 239, 240
 Párkány 229
 Pekin 76, 121
 Pendik 131
 Pınarhisar 88, 120
 Pır Dede Türbesi 144
 Pire 73, 238
 Pojega 145
 Polonya 11, 134, 144, 145, 148
 Portekiz 82
 Prag 179, 208
 Pravadi 216

 R
 Raab 11, 31, 138, 158, 175
 Rabi'a binti Abdullah 81
 Rahiki 182, 183
 Rahova 121
 Rasputin 146
 Ravza Adası 37

- Recceb Paşa 33, 54, 61
 Reşid 40, 123
 Revan 8, 15, 32, 54, 58, 61, 67, 125, 126, 191
 Rodos 11, 159, 167, 212, 213, 214, 215
 Roma 12, 82, 128
 Rozhiki Kürtçesi 22
 Rumelihisan 35, 175
 Rumeli Kavağı 35
 Rumiar 87, 88
 Rusya 7, 11, 84, 216

S
 Sadizade Efendi 157
 Safevi 10, 21, 43, 54, 77, 78, 86, 97, 123, 124, 128, 151, 156, 162, 191
 Safeviler 13
 Sakız Adası 11, 135, 176
 Salanta 216
 Salih 129, 201, 216
 Salih Paşa 129
 Salim Bey 44
 Samson 189
 Sandıklı 145
 Sapanca Gölü 121
 Saraybosna 10, 213, 214
 Sare 80
 Sarı Saltuk 30, 65, 72, 92, 143, 169, 218, 226, 238
 Sanyer 35, 75
 Sart 120
 Sayda 112, 125
 Sebil-i Allam 45
 Sekelhit 166
 Selanik 74, 88
 Selim I. 31, 34, 36, 40, 82, 87, 156, 180, 182
 Selim II. 32, 34, 46, 56
 Selimiye Camii 46, 71
 Selmas 169
 Semud 201
 Sengotar 11
 Serfice 112, 120
 Sevvakin 12, 167
 Seydi Ahmed Paşa 30, 43, 127, 157
 Seyyid Ahmedü'l-Bedevisi 40, 221
 Seyyid Battal Gazi Türbesi 171
 Sır Katibi Ahmed Çelebi 213
 Sidirkapsi 118, 169
 Siirt 168, 169, 193

 Silahdar Murtaza Paşa 9
 Silistre 7, 10, 86
 Silivri 155, 176
 Silvan 215
 Sina Dağı 135
 Sinan Paşa 76, 170
 Sinan Paşa Camii 170
 Sincar 175, 176
 Sinnar 196, 198, 239
 Sinop 73, 240
 Sivas 9, 86, 97, 131, 169, 193, 194
 Sivastopol 131
 Slovakya 135
 Sofya 10, 141, 152, 215
 Soğdak 75
 Sombor 121
 Sökmün 144
 Söylemez Ali Dede 220
 Split 10, 160
 Srebrenitza 120
 St. Gotthard 11, 31, 158, 175
 Strumica 121
 St. Stephanos Katedrali 84, 85, 128
 Suakin 167
 Sudak 75
 Sudan 7, 12, 27, 31, 40, 77, 78, 81, 82, 158, 167, 168, 197, 200, 221, 232, 239
 Sukemerli Koca Mustafa Çelebi 182
 Sultan Ahmed Camii 71, 116
 Sultan Hasan Camii 192
 Sultan İbrahim 9, 20, 30, 33, 66, 67, 124, 125, 126, 129, 194
 Sultan Orhan 44
 Sultan Tavl Camii 209
 Sultan Veys Türbesi 169
 Suriye 11, 30, 92, 120, 212, 216
 Sübhan Dağı 213, 214
 Süleyman I. 31, 34, 41, 71, 82, 91, 127, 133, 135, 175, 181, 212, 214, 229
 Süleymaniye 7, 15, 31, 73
 Süleymaniye Külliyesi 31
 Süryanice 57, 196, 216
 Sütlüce 34
 Süveyş kanalı 122
 Szekelyhid 166

Ş
 Şam 9, 11, 38, 112, 143, 149, 150, 156, 168, 179, 214, 221, 228
 Şarköy 120

- Şebinkarahisar 119
 Şehname 21, 72
 Şehrezul 209
 Şehzade Camisi 32
 Şem'un-i Safa 127, 217
 Şeşan Dağları 153
 Şeyh Halil Türbesi 169
 Şeyh Kâfi 218, 219
 Şeyh Şami Türbesi 169
 Şeyh Taki Türbesi 169
 Şeyh Bekkar Uryan 143, 149
 Şit 116
 Şiiler 13, 86, 106
- T**
 Takyanos Kalesi 216
 Tâli' Çeşmesi 141
 Tanta 40, 214, 221
 Tarabya 35, 75
 Tarsus 112, 218
 Tatar 11, 59, 77, 85, 92, 96, 119, 127, 130, 133, 134, 145, 148, 174, 206, 216, 230
 Tavşanlı 120
 Tebriz 7, 9, 10, 54, 77, 86, 118, 123, 124, 156, 162, 169
 Telhisi Hüseyin 163
 Terkoz 176
 Teselya 8
 Tımsıvar 224
 Tibet 81
 Tokat 73, 131, 209
 Topal Receb Paşa 54
 Topçular 34
 Tophane 34, 108, 118, 235
 Topkapı Sarayı 15, 19, 20, 54, 109, 157, 225, 226, 237
 Topyeri 131
 Trabzon 8, 30, 74, 87, 88, 100, 112, 180
 Trakya 88
 Transilvanya 10, 11, 107, 127, 131, 141, 145, 147, 152, 174
 Tuhfe Tarihi 215
 Turhal 120, 194, 195
 Turvin Ovası 107
 Türkler 13, 83
- U**
 Unkapı 36, 46, 49, 50, 51, 117, 145
 Urfa 169
- Urmiye 78, 123, 128, 169, 209
 Urmiye Gölü 209
 Urmiye Şeyhi Türbesi 169
 Uşak 120
 Uyvar 10, 77, 82, 84, 126, 147, 157, 161, 166, 170, 176, 206, 207, 219, 220, 221
 Uzice 120, 143
 Uzun Köprü 210
- Ü**
 Üç Kilise 217, 222
 Üsküb 120
 Üsküdar 35, 41, 75, 108, 117, 131, 146, 176, 196
 Üzeyir 201
- V**
 Vadi'l-Kura çölü 216
 Valide Sultan Camisi 33
 Van 7, 10, 15, 24, 30, 123, 124, 132, 147, 154, 170, 171, 174, 190, 206, 215, 221, 236
 Van Kalesi 7
 Varat 10, 73, 126
 Vardar Ali Paşa 9, 97
 Varvar Ali Paşa 9, 30, 97
 Vasarheld 126
 Vatikan Kütüphanesi 171
 Venedik 7, 122, 125, 134, 154, 160, 215
 Venedikliler 125, 160, 166, 212, 213
 Veysi Çelebi 54
 Virse 121
 Vişne Mehmed Efendi 116
 Viyana 8, 11, 15, 21, 31, 72, 77, 82, 84, 85, 127, 128, 135, 140, 147, 148, 167, 175, 176, 179, 207, 210, 221
 Vize 88
 Vlora 76
 Volga Nehri 77
 Vulkovar 211, 229, 230
- W**
 Washington 166
 Whitman, Walt 166
 Wojciech Bobowski 188 bk. Ali Ufki
- Y**
 Yahudiler 13, 87, 88, 106, 176
 Yakub Ece 43

Yano 153
Yanova 126, 131
Yanvan 49, 215
Yanya 121, 175
Yavaşça Mehmed Ağa 191
Yavuz Er Bey 46, 49, 117
Yazıcızade 114
Yedi Uyurlar 218
Yeni Cami 74, 117
Yenikale 30, 120, 133, 207
Yenikapı 34, 48
Yeniköy 35, 75
Yezidiler 13, 176
Yıldırak Tav 81
Yoroz Kalesi 35
Yunanistan 11, 31, 43, 117, 169, 212, 231
Yusuf Kethüda 189
Yusuf Mehmed 127
Yusuf Paşa 58, 129, 232

Z

Zadra 212, 213, 215
Zarnata 143
Zerinvâr 133, 207
Zeyla 141
Zeynelpaşaoğlu Çiftliği 76
Zeyrekbaşı 181, 182
Zeytindağı 44
Zigetvar 181, 190, 213, 214
Zulmiye Camii 117

“ Seyahatnâme, onlarca yıla yayılan geniş ve dağınık bir anlatı olmasına karşın, tek bir bireyin tek bir 'an' içindeki bakış açısının ifadesi olarak ele alınabilir. Çok açıktır ki yazar, yaşamı boyunca değişiklikler geçirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu da bu süreçte içinde sabit kalmamış, aksine değişmiştir. Buna karşın, eser genel olarak her edebî eser gibi bir bütündür ve sergilediği görüntüler, Osmanlı zihninin içeriden mümkün olan en iyi fotoğrafını sağlar.

Elinizdeki çalışma, Evliyâ'nın dünya görüşünün farklı yönlerini keşfetmek için bu muazzam eserin derinlemesine incelenmesi olarak düşünülebilir. Kitabımda Evliyâ'yı mümkün olduğu kadar kendi ağzından konuşturmaya çalıştım ve onun düşünce dünyası ile açıklayıcı ve öyküleyici tarzını gösteren kimi kısa, kimi uzun birçok alıntıya yer verdim ”

ISBN 978-975-08-1879-0

22 TL

0 789750 818790

